

Уладзімір Караткевіч

Старыя беларускія хронікі

П'есы

Мінск
Мастацкая літаратура

1988

Кастусь Каліноўскі

СМЕРЦЬ І НЕЎМРУЧАСЦЬ

Трагедыя ў трох актах, трынаццаці карцінах

ДЗЕЮЧЫЯ АСОВЫ

С Е Й Б І Т Ы:

Б е л а р у с ь.
К а с т у с ь К а л і н о ў с к і.
А р с е н ь С т а н е в і ч - сябра Кастуся.
К а р а л і н а Я ц ы н а.
В а с т р а в у х - камандзір аграда інсургентаў.
Ю з э ф а Я н е в і ч.
П а н З а р у б а.
Б р о н ю с М а р ц я в і ч у с - кінжальшчык.

А Р А Т Ы Я:

.
П а р х в е н Б а б а е д п а м я н у ш ц ы Ч о р т а ў Б а ц ь к а.
Я ў х і м Б а р д а н о с.
Я ў х і м і х а.
Ч о р н а я п л а к а л ь ш ч ы ц а.
А г е й Б л а ж э н н ы - юрод.
Б а б а Г а р э л і х а - удава.
І г н а с ь Ш о с ц і к.
Н я м ы Я н.

К Р У М К А Ч Ы:

.
Г р а ф М і х а і л М і к а л а е в і ч М у р а ў ё ў.
І м п е р а т а р А л ь к с а н д р І І.
Ж а н д а р с к і п а л к о ў н і к Л о с е ў.
П а л к о ў н і к Ц а п л і н.
К а п і т а н ф о н Ю н г е н.
П а р у ч н і к Г о г е л ь - член следчай камісіі.

І Н Ш Ы Я:

.
П а с л а н е ц б е л а г а ж о н д у.
В і т а ў т П а р а ф і я н о в і ч.
М а р ы я Г р э г а т о в і ч.
С т о ц к і.

Мадам дэ Салье.
Палкоўнік Шалгуноў - старшыня следчай камісіі.
Палкоўнік барон Тызенгаўзен.

Сяляне, прахожыя, салдаты, натоўп, госці на бале,
члены следчай камісіі і трыбунала.

Дзея пачынаецца ў маі 1863 - канчаецца ў сакавіку 1864 года.

АКТ ПЕРШЫ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Яшчэ перад тым як падымаецца генеральная заслона, чуваць далёкія, жудасныя па сіле і журбе, гукі старадаўняй песні. Гэта "Дарота"... На саматканым чынаватым палатне заслоны скачуць адбіткі далёкага агню. І вось перад заслонай узнікае жанчына ў чорным. У яе журботнае аблічча з прадоннямі чорных вачэй. Вялізны цень жанчыны рухаецца ва ўспышках зарыва, то ападаючы, то вырастаючы амаль да столі.

Ж а н ч ы н а.

Я - Беларусь... Я - чорная зямля...
Я - маці ўсіх дзяцей маіх.
І ўсіх гасцей, што прыйдуць з добрым словам
На берагі маіх празрыстых рэк.
Нямнога, пэўна, знойдзецца такіх,
Што злом мяне успомняць. Толькі тыя,
Што смерць прыносілі ў мае палі
І зараз спяць на дне маіх курганаў.
Я - перад вамі... Паглядзіце... Рукі...
Стагоддзі працы - шрамамі на іх.
Я - ў чорным. Але быць бы мне ў барвяным
Ад рэк крыві, што працяклі па мне...
Якой была я светлаю дзяўчынай!
Ў каралах арабін, ва ўборы ясным
З зялёнага атласу і ў сапфірах
Маіх азёр бязмежных і крыніц.
І цар прыслаў - мяне ў рабыні сватаць -
Сваіх паноў з мячом, свінцом, агнём...
І вось я скінула свае ўборы
І чорны плашч усклала. Ў соты раз.
Але ў бясконцых, страшных гэтых бедах
Не апусціла я сваіх вачэй....
Вы, што глядзіце зараз мне ў зяніцы,
Вы, светлыя, вы, добрыя, вы, дзеці
Вялікія мае, павінны ведаць
Паданні краю.
Вось, вазьміце крылы,
Якія Вас туды перанясуць...
І уявіце, што якраз сягоння
Рассыпаліся вёскі і палацы
Чырвоным жарам. Шыбеніцы страшна

На раздарожжах стогнуць па начах...
Па жылах рук маіх ідуць салдаты
І валяць родны лес наўсцяж дарог,
І паляць пушчы, каб ніхто не здолеў
Схавацца там са зброяй і страляць
Па карніках. Яны ж паўсталі, дзеці,
Не вытрымалі рабства і цяпер
Ляжаць, забітыя рукой варожай,
Між зрынутых калон маіх лясоў.
Не будзе дрэваў - і мяне не будзе...
Паслухайце... Вось... Вось яшчэ... Яшчэ.

Здалёк, глухія і нерэальныя, далягаюць, мацнеюць, гучаць, гучаць удары сякер.

І уявіце, што сягоння, зараз,
Выходзяць лепшыя сыны змагацца.
І рог гучыць. І раўкаюць гарматы.
І мужыкі, што верылі спачатку
Ў цара, цяпер за лепшымі ідуць.
Узняўшы вілы ў зарыва... І гэта
Зрабіў адзін з сыноў маіх... Кастусь.
Сын той зямлі, што несла крыж пакуты...

І тут узмывае страшная, на мяжы голасу і адчаю, песня-лямант "Дарота".

А Дарота крыж нясе
Па сцюдзёнай па расе,
Па папёлах стылых,
Па пажарах дымных
Нясе...
Нясе...
За ўсіх бедных людзей
Па палёх яна ідзе...
Ідзе... ідзе...

Беларусь. Глядзіце! Успомніце! Прыходзіць час!..

Уздываецца заслона. Закінуты вадзяны млын пад Бахарэвічамі. Грэбля парасла
дрэўцамі, лес прысунуўся амаль да самых сцен... Чортаў Бацька і баба Гарэліха
глядзяць у мыбіню сцэны, адкуль чуцен далёкі шум нагоўпу.

Гарэліха. Куды гэта народ сыпануў? Га, Чортаў Бацька?

Чортаў Бацька. Паўстанца ловяць... Паныча... Ішоў нібыта па дарозе сюды.

Гарэліха. А Яўхім наш... Сокал-мужык!..

Чортаў Бацька. Над пешым арлом і варона з калом... Але нішто - сокал....

З'яўляецца падарожны вандроўнік у лапленай сялянскай світцы, з торбай за
плячыма, з трохгранным кіем у руках. Бахматая галава, густыя бровы, доўгія
вусы.

Падарожны. Дзень добры на славу божую.

Чортаў Бацька. Ветлівы... Па-нашаму... Здароў, вандроўнік.

Падарожны сядзе побач з імі.

Хто будзеш?

Падарожны. Павей-вечер, дзядзька. Хаджу, зямлю нагамі штурхаю.

Чортаў Бацька. Я і гляджу, лёгкі ты на хаду. Як ляціш...

Падарожны. Што, сябры, ці не было тут хлопца, светлавалосага такога, высокага?..

Чортаў Бацька. А табе чаго?

Падарожны. Ды так... Таварыша павінен быў тут сустрэць.

Гарэліха (*бурчыць*). Сустрэнецца ў кага на дыбе... Носіць тут...

Чортаў Бацька. Змоўч ты, Гарэліха... Гэта наш чалавек... Мужык.

Падарожны. Дзякуй, добры чалавек... Ну, як тут у вас жыццё?

Чортаў Бацька. Не жыццё, а выццё...

Падарожны. Паўсюль так. Сам бачыў. А мураўёўцаў не чуваць?

Чортаў Бацька. Каго?

Падарожны. Новага намесніка цар прызначыў. Мураўёва. То яго салдаты.

Чортаў Бацька. Не чуваць. А ў наваколлі паляць-такі вёскі.

Падарожны. А што народ?

Чортаў Бацька. А што народ! Народ паноў б'е...

Падарожны. Якіх паноў?

Чортаў Бацька. І вінаватых, што паўсталі, і невінаватых.

Падарожны. Ды на што?

Чортаў Бацька. Невінаватых пад шумок. Усё лягчэй мужыку. Тым больш - разбірацца не будуць. Унь мужыкі сёння пана Зарубу на хутары вырашылі памацаць. А вінаватых, злачынцаў царскіх, тых, што ў лясках са зброяй, - тых цар загадаў.

Падарожны. Як цар?

Чортаў Бацька. Поп казаў у нядзелю, што, маўляў, гэта паны, што прыгон вярнуць хочуць. Цар вызваліў, дык яны паўставаць. З амбону казаў - не брэша.

Падарожны. Дык гэта ж няпраўда...

Чортаў Бацька. А ты хто такі, што лепей за папа праўду ведаеш?

Падарожны. Поп нават пра дзяцей сваіх усёй праўды не ведае. Пра тую праўду спытай у пападзі ды ў паповага найміта.

Чортаў Бацька. Гэ... Наконт нашага папа - як у вяду глядзеў...

Падарожны. То што ўсё ж вашы мужыкі рабіць збіраюцца?

Гарэліха. Скорэ ўбачыш.

Падарожны відавочна непакоіцца.

Падарожны. Чаго-то вы тут седзіце? Як прыклееныя, як госці... "Надвор'е якое цёплае. Каб быў госцем - даўно б дахаты пайшоў".

Чортаў Бацька. Ды тут зараз народу будзе - поўна... О! Спаймалі-такі... Вядуць...

Здалёк чуваць гоман натоўпу.

Падарожны. Хто вядзе? Каго?

Чортаў Бацька. Царскага злачынца. Яўхім, мужык наш, аблаву на яго збіў... Хто за цара і бога - бі паноў.

З-за дрэў сыпануў на прагаліну віруючы сялянскі натоўп: бабы, мужыкі, дзяды.

У руках цапы, доўбні, сякеры. Вядзе натоўп Яўхім Барданос, сталы, страшнаватага выгляду мужык. З ім ягона ж о н к а з аглаблёй. Пярэднія

мужыкі цягнуць Вастравуха. Яму, відаць, давялося паспытаць кухталёў. За імі другія цягнуць звязанага З а р у б у. Народ кіпіць.

Я ў х і м. Цягні іх, хлопцы! Бі! Сячы галовы!

Яўхіміха. Бач ты, з іхніх зажывошчаў нам хаты спаляць. Зброю ім! Прыгон!

З Вастравуха зрываюць перавязь.

Г а л а с ы. Злодзей нясытны! Чамарка панская! Давай тапор! На пень яго! На пень!

Падарожны, рассоўваючы людзей, ідзе да пня.

Падарожны (*цixa*). Вастравух... Бог ты мой, што з табой зрабілі?!

Вастравух (*спакойна*). Хрыста таксама распялі людзі, для якіх ён жыў.

Перад ім стае Яўхіміха.

Яўхіміха. А ты галодны рот печкі бачыў, Хрыстос?

Вастравух. Баба бедная, гэта ж мы за вас... Супраць бацькоў сваіх... за вас!..

Яўхіміха. Пан мужыку тлумачыў: "Гэта, мужык, атлас". А мужык яму: "Ад нас, паночку, ад нас". (*Са страшнай іроніяй.*) Ты - пан. Ты "за нас", як воўк за авечую шкуру.

Маўчанне. Вастравух зразумеў. Стае на калені перад пнём.

Вастравух. Што ж, вазьміце жыццё. Яно - ваша.

Яўхім бярэцца за сякеру. Падарожны праціснуўся да яго. Якраз у гэты момант з'явіліся на грэблі Арсень Станевіч і Караліна.

А р с е н ь. Вядзі хутчэй да ваяводы. Тэрміновыя весткі з Вільні, панна Караліна.

Караліна. Ды Вастравух якраз тут, ля млына, павінен быў сустрэцца з кімсьці...

А р с е н ь. З ім якраз...

Караліна (*убачыла людзей*). Божа!.. Арсень, глядзіце!

Уражаныя, яны застылі. Потым Арсень адштурхнуў Караліну за дрэвы.

Я ў х і м (*Вастравуху*). Ты хто такі?

Вастравух. Камандзір атрада паўстанцаў.

Я ў х і м. Маліся... Замольвай апошні грэх.

Падарожны. Які грэх?

Я ў х і м. А ты хто?

Чортаў Бацька. Ды наш... Мужык ад чобагаў да гаворкі... Вандруе...

Я ў х і м. Сляпы... Мужык галадае, мужык памірае. Цар мужыку долю даў. І знайшлася сабачая парода, што супраць загаду цара... Каб прыгон вярнуць, стайні, каб маці ад дзяцей асобна прадавалі... (*Узняў сякеру.*)

Падарожны (*з пагрозай*). Стой! Што робіш?! Ты яму жыццё даў, каб адбіраць? Ты, відаць, з дзяцінства такі: тварык бяленькі, ды на вуме мяленька. Яны за цябе воляй, шчасцем, жыццём рызыкуюць... А ты... багаты дужа... Скарбы табе такія кожны дзень пад ногі сыпалі... Зірні яму ў вочы, ты, чакуха драўляная... Могуць быць такія вочы ў гада?..

Паўза.

Арсень. Самасуд. Схопяць.

Караліна. Такого адважнага? Не-е. Хто гэта?

Арсень шэпча ёй на вуха.

Што будзем рабіць?

Арсень. Пачакаем... *(Выцягнуў пісталеты і паклаў іх перад сабой на пень.)*

Яўхім. Ды цябе чаго яшчэ слухаць? Ты хто такі, кіслая шэрсць, каб парады даваць?

Падарожны стаў на пень. Зрывае парык і вусы, адкрываючы вельмі малады твар з гарачымі вачыма. Скідае світку. Пад ёй чамарка, падпяразаная срэбным поясам. За поясам два пісталеты з залагой насечкай, вялізныя, старыя.

Падарожны. Я - вярхоўны ваявода паўстанцаў Гродзенскай губерні, Кастусь Каліноўскі.

Адхіснуўшыся, ахнуў нагоўп.

Вастравух. Кастусь... Ты бачыш... Вось як яны... З сякерамі... Доўбнямі... Ловяць паўстанцаў. Аддаюць іх уладам... Нашто мне жыць?.. *(Рыданне раздзерла глотку Вастравуха.)* Нашто-о, калі я за іх?!

Яўхім. Слёзы табе выцерці?

Кастусь. І выцеры. Яны гэтага вартыя, такія слёзы. Табе такімі до-оўга яшчэ не плакаць. Слязьмі крыўды на свой народ... Ах-х, якая ж вы яшчэ цемра, якая слепата, калі - свае! - сваім галовы сячэце!

Гарэліха. Якія яны да халеры свае! Яблыкі з панскага дрэва.

Кастусь. Яны свае, баба. Яны ўпалі са сваёй яблыні і адкаціліся на мужыцкую ніву. Чаму ты пайшоў у лес, Вастравух?

Вастравух. Бацька абразіў маю маці... Ён мяне пракляў, калі я пайшоў у лес. А я не мог не ісці. Бо гэта такія, як мой бацька, запраўляюць у воласці, царкве, судзе, турме. У павеце, губерні, сенаце, на...

Кастусь. Стой, Вастравух, далей не трэба... З часам... *(Да мужыкоў.)* Самі бачыце... Людзей з хворым сумленнем, дзяцей, якія зразумелі падман бацькоў, вы - сякерай. А падман будзе, калі яны не перамогуць. На вас будзе вісець! На дзецях вашых! *(Паказаў на маладзіцу, якая гадуе грудзямі дзіця.)* Ну вось ты... Сын гэта?

Маладзіца. Сын.

Кастусь. Мужык. Падман чыноўнікаў будзе вісець і над ім. Будзе ён расці, твой сын, Яўхімаў, мой, цароў брат. Будзеш ты яго макам паіць, каб не вякаў, не перашкаджаў жаць чужое поле... Стане хлопчыкам, вучыць трэба. А школа ёсць?

Чортаў Бацька. Раней на стайні была. Цяпер - у воласці. Порткі ў руках трымае.

Кастусь. А ўрад адно скубе з вас падаткі. А між тым не вы для ўрада. Урад для вас. Без вас яны, няробы, з голаду здохнуць.

Маладзіца. Што ж з ім далей будзе, дзядзька?

Кастусь. А далей пачне яго ўрад вучыць, як жыць. Затлуміць галаву, навучыць пляваць на розум, на цябе, маці. А захоча праўды - павязуць туды, дзе бабы бялізну мыюць, а пранікі на неба кладуць. Маці прымусяць забыць, сумленне, свой народ.

Сям-там пачынаюць усхліпваць бабы.

А потым за ўсю працу - крыж струхнелы. І канец.

Караліна. Іншыя - гавораць. Гэты - як душу аддае.

Арсень. І якую душу...

Кастусь. Не. Ён, і я, і ўсе іншыя такія пакляліся апошняй клятвай жыццё аддаць, каб твой сын быў шчаслівы.. Ты, Вастравух, жыццё сваё аддаў бы за яго?

Вастравух (проста). Я аддаваў.

Кастусь. Мы ўсе аддаём. Мы часам знемагаем. І я прашу вас, мужыкі Бахарэвічаў, калі не хочаце самі паўставаць - хаця не перашкаджайце, не дапамагайце свайму і нашаму ворагу.

Чортаў Бацька. Што ж мы, за чужой спіною сядзець будзем?

Кастусь. Сядзіце, калі хочаце. Чыноўнікі, каб вы нас не падтрымалі, глядзіш, яшчэ і зямлі вам прырэжуць. Узнагародзяць за дурасць.. А колькі мужыкоў ідзе з намі! І тут, і на Магілёўшчыне, і паўсюль. І паўсюль, дзе перамагае іхняя сіла, - у мужыкоў зямля, воля, мова, слава. І няма над імі ніякай улады, акрамя іхняй справядлівасці. Няма ўжо ні чыноўніка, ні пана, ні хама. Ёсць - Людзі.

Яўхіміха падыходзіць да Кастуся.

Яўхіміха. Пакажы вочы. Адкуль жа гэта ты такі адчайны? Ты што, бессмяротны? Маці не шкадуеш?

Кастусь. Я не памятаю маці. Рана памёрла. Няма каго шкадаваць. У мяне, жанчына, адна маці.

Яўхіміха. Хто?

Кастусь. Наша зямля.

Паўза. Яўхім раптам з сілаю ўвагнаў лязо ў пень ля ног Кастуся. Кастусь непарушны. І тут завірылі людзі вакол Вастравуха, вызваляючы яго.

Вастравух. Што ты хацеў перадаць маім хлопцам, Кастусь?

Кастусь. Тое і хацеў. Усуперак кіраўніцтву паўстання - трэба абапірацца на мужыка.

Вастравух. Бачыў? Галовы сякуць.

Кастусь. І няхай. І менавіта таму - ідзі насустрач. Пераконвай. Без іх - канец.

Арсень з Каралінай праціснуліся да Кастуся.

Ты, Арсень?

Арсень. Я. (Амаль шэпча.) Слухай мяне, Кастусь. Белы віленскі ўрад распаўся. Спалохаліся мураўёўскіх шыбеніц. Галава ўрада знік з Вільні ў невідомым кірунку.

Кастусь. На рэвалюцыях таксама робяць кар'еру.

Караліна. Я глядзела на вас. Мяркую, вам гэта будзе па плячы... Трэба ехаць туды, ратаваць.

Яны стаяць і глядзяць адно на аднаго. Потым Кастусь працягвае руку.

Кастусь. Кастусь Каліноўскі.

Караліна. Караліна Яцyna...

Кастусь. Даўно з намі?

Караліна. З лютага.

Кастусь (з *п'яшчотай*). Паўстанка.

Караліна. Што вы! Я баюся навальніц.

Арсень. Нічога яна не баіцца. Сувязная - якіх мала.

Кастусь. А чаму мяркуеце, што мне трэба ў Вільню?

Караліна. Вы ж такі, што самі не ўседзіце...

Кастусь. Кінуць нельга. А вы хіба застанецеся?

Караліна. Не... Бадай таксама пайду.

Арсень. Ты нядрэнна трымаўся, чалавеча.

Кастусь. Вось да чаго дайшло, да чаго давялі, да якой цемры, дзікунства! Якая прорва між намі! Як жа нам не ўмяшацца?

Яўхім. Бабы нашы тут... разумеаліся... А я табе не да канца паверыў, атаман. Быў тут адзін з вашых, напрудвесні. То ён казаў: "Зямлю- не чапаць! Паноў бессардэчных - не чапаць". Як гэта так?

Кастусь. Паўстанцы таксама розныя. Тыя, што вучылі вас пакоры, раілі вам не чапаць зямлі, - гэта людзі Белага жонду, а па-нашаму - урада. Яны толькі што ўцяклі з Вільні, спалохаліся.

Чортаў Бацька. А вы хто?

Кастусь. А мы не спалохаемся. Мы, чырвоны ўрад, гаворым: зямлю - браць. Паноў лютых - вешаць. І благаслаўляем вас на гэта. Белья здрадзілі - выпятка ім. Затое мы - за вас. Да канца.

Натоўп між тым выштурхнуў да пня звязанага пана З а р у б у. Заруба стаіць, па-маладзецку выпнуўшы жывот.

Яўхіміха. А вось яшчэ адзін... З гэтым што рабіць?

Кастусь. Ён хто?

Гарэліха. Ён не з лесу. Ён проста пан.

Кастусь. Вы разбярыцеся справядліва, людзі!

Заруба глядзіць яму ў вочы і з пагардаю варушыць вусамі.

Хадзем, Арсень.

Караліна. Я цяпер не хачу сустрэч са сваімі людзьмі. Таму што за кожнага новага... знаёмага даводзіцца баяцца. Вось цяпер... за вас.

Кастусь. Вы так не хочаце ўраганаў?

Караліна. Я люблю сонца, Кастусь.

За іхняй спіною загуў натоўп.

Што там такое?

Кастусь. Адвядзі яе, Арсень. Баюся, для таго пана справа скончыцца дрэнна.

Караліна. І нічога нельга?.. Ах, гэта... страшна...

Кастусь. Яне ведаю, што гэта за чалавек. Але я пастараюся не даць ім яго. (*Ідзе да натоўпу.*)

Яўхім. Адзін ці два - цару напляваць. А нам лягчэй... Адным над намі - меней!

Зарубу заламілі за спіну рукі.

Чортаў Бацька. Ражна з'ясі. Мне цяжка нават і курку.

Яўхіміха (*вырываючы з рук мужа сякеру*). Дай мне... Я пакажу гэтаму панку.

Яўхім (зноў вырываючы сякеру). Пабойся бога, баба, як з табою мне пасля такога спаць?

Яўхіміха. Не наспаўся? Васьмёх дзяцей прыжыў, а тут будзе чувырла вараціць. Сякеру давай!

Яўхім. Адкасніся... Што, ніхто не хоча? Відаць, што мне трэба. (Папляваў на рукі.) Маліся, пан.

Заруба (насмешліва). На каго маліцца? На цябе, басурман ты мардасты? Бачыце, дарваўся. Хоча звязанага Зарубу зарубіць. Каб з цябе на тым свеце чэрці ўвесь час капусту шаткавалі.

Смяшок у натоўпе.

Каб яны з цябе калоду драбілі дровы секчы, каб з цябе ўжо. Каб твая жонка замест дзевятага вырадка ахапак крапівы нарадзіла.

Чортаў Бацька. Справа не з цяжкіх. Народзіць.

Заруба. Дзевятага дурня... У бацьку пойдзе. Прысніся такі Барданос - памрэш у сне ад жаху.

Рогат.

Гэй вы, мякінныя галовы, гродзенскія гракі, бручкаеды, бульбаглоты, глядзіце, як памірае беларускі дваранін, тысячу д'яблаў і пудовую свечку кожнаму з вас...

Рогат.

Гарэліха. Чаго ж ты лаісці, чаго?!

Заруба. З вамі іначай - як? Вы ж, халеры, і памерці, як я, не сумеете.

Яўхім. Заторкніся!

Заруба. Гэта часам не ты, Яўхім, сваю варону ў Вільні пазнаў?

Яўхіміха. Не руш мужыка!

Заруба. Гэта часам не ты па бабскім сваім разуменні свінню за губернатара палічыла?

Рогат.

І ці не ты гэта, Гарэліха, на ўвесь вялікі пост пеўня ад курэй адсаджвала, каб не грашыў, а потым здзіўлялася, чаго гэта пад квактухай адны баўтуны?

Гарэліха. Цьху!

Яўхім. Досыць.

Зарубу цягнуць да пня.

Заруба. І ці не вы гэта ўсе, скупеча ненажэрная, тэльбушына прагна, караля не еўшы спаць паклалі?.. (Перад плахай.) Стой. Пусціце рукі. Глядзі, Беларусь, як паміраюць твае фанфароны-рыцары! Пляваць ім на гэтыя пасконныя пузы. Не баяліся каралёў - не збаімося кароў... Гэй, божа ласкавы, падрыхтуй там для свайго Зарубы кварту мёду ды пару грэшніц з пекла выпусці... Га? Як для пакутніка...

Сеў, абхапіў пень нагамі. Мужыкі з нейкім нават спачуваннем ляпаюць яго па спіне. Чуваць выгукі: "Нічога, хлопча"; "Не палохайся"; "Гэта ў нас хутка".

Паспрабавалі нахіліць яму галаву.

Прэч! Я на калені не стаў. То і пню сам пакланюся. Лепей дубоваму пню, чым вам, пням стаяросавым.

Кастусь. Чакайце, мужыкі... Чортаў Бацька, я вам гэтага чалавека не дам...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... *(Голасна.)* Гэй, Гарэліха!

Гарэліха. Чаго ты яшчэ, чаго ты лопаісці, п'янюга?

Чортаў Бацька. Можа б, і ты з ім?

Гарэліха. Чаго гэта?

Чортаў Бацька. Хоць з панам разам паляжыш. Унукі ганарыцца будуць.

Рогат.

Во, маўляў, у нас бабця была.

Г а л а с ы. Давай, Гарэліха! Карыстайся! А можа, даць ім часу да раніцы?

З а р у б а *(узняў галаву).* З гэтай? Свят-свят-свят! *(Паклаў галаву.)* Сячыце лепей адразу, чым такую пакуту мець.

Дабрадушны рогат.

Рагочуць. У дурня і песня дурная.

Я ў х і м. Чаго гэта мы - дурні?

З а р у б а. А то разумныя?.. Сядзеў я на вас задам, а сячэце вы мне чамусці галаву.

Г а л а с ы. Га-га-га, го-го-го, гык-гык-гык!

І тут разрагатаўся ўжо і Яўхім. Рагоча, кінуўшы сякеру.

Чортаў Бацька. Кастусь, га, Кастусь! Ну што з ім, чортам, рабіць?

К а с т у с ь. Ды ён жа, па ўсім відаць, не можа быць жорсткі...

Я ў х і м. Не.

К а с т у с ь. Астатніх як хочаце. А гэтага... гэтага я ў атрад узяў бы. Ма-лай-чы-на! Нашага духу чалавек! Смехам віруе, як кацёл... Ну што, громакіпячая бочка, пайшоў бы з намі?

З а р у б а. Ты - смелы. Сабой прыемны. Але якога гэта я д'ябла бяспятага з вамі пайду?

Кастусь. А таму, што ты смяешся. Нават сярод пакут... Ты - месца апошняга ўспакаення курэй, гарэлкі і бульбы. Таму што любіш Беларусь.

З а р у б а. А вы за што?

К а с т у с ь. За тое, каб паўсюль смяяліся і жартавалі.

З а р у б а. Недзе хіба не жартуюць?

К а с т у с ь. На троне не жартуюць. Трон, ці ведаеш, неяк не хіліць да нястрымнай весялосці.

З а р у б а. Дык вы вось куды?.. Ф'ю-ю...

К а с т у с ь. Што, страшна?

З а р у б а. Ды не... *(Паважна.)* Што ж... *(Падае Кастусю руку.)* Дав-вай пасмяёмся.

Рогат.

Чортаў Бацька. Што, брат Заруба, трошачкі... таго... перапалохаўся?

А р с е н ь. А тут яшчэ той Яўхім... Злез з печкі. Узрадаваўся.

Чортаў Бацька. Ён у нас такі. З'есць бульбы такую патэльную, што сучка мая не пераскочыць, а потым... сядзіць на печы, а б'е, як з горада.

Магутны рогат пакаціўся нагоўпам.

Я ў х і м. Ото ж бо лэйбус.

Гарэліха. От дзе ж бо ўжо-ткі хіба такі!

Гоман. Цяпер убаку Арсень, Караліна, Кастусь.

К а с т у с ь. Збірайцеся. І ты, Арсень?.. Не хапае там людзей.

А р с е н ь. І я.

Чортаў Бацька (*зусім нечакана*). І я.

К а с т у с ь. Чаго?

Чортаў Бацька. Мне губляць няма чаго... Ані вабразы памаліцца, ані вярнуць задушыцца.

Кастусь. З намі пойдзеш, то што ўжо што, а вярнуць дадзеш.

Чортаў Бацька. І тое набытак... Дыхаць, праўда, нельга, але затое відаць далёка...

Кастусь абняў старога. І тут на грэблю вырываецца м у ж ы к.

М у ж ы к. Яў-хі-ім!.. Тры роты салдат ідуць... Толькі што Вавёрыцы і Пнюхі спалілі... На нас ідуць. Пустыню робяць... Палкоўнік Цяплін ідзе...

Страшная паўза. Потым Кастусь узнімае рукі.

К а с т у с ь. Карнікі ідуць. Без вашай віны - проста страшаць народ. І справа зараз не ў спрэчках. Зараз справа ідзе аб тым, што ў вас хаты спяляць... (*Вельмі ціха*.) Мы не спяшаліся. Не дапамагаеце цяпер - потым зразумеете, дапаможаце. Але тут... Але сёння... Драпежны звер ідзе. Без сэрца, без розуму, без сумлення. Ён разбірацца не будзе... Не нас шкадуе. Пашкадуе свае хаты, пашкадуе дзяцей... Спрэчкі потым дагаворым.

Мужыкі стаяць, не рухаючыся з месца.

Д-добра... Вастравух - за сваімі людзьмі!

Караліна. Іх добра ля Сцюдзёнага Яра абкласці... Вастравух - коннікаў ля выхаду з яго. У гаі...

К а с т у с ь. Паляўнічых - на хвой. Са шгуцэрамі... Да вёсак - не дапусціць... Хадзем.

Ідуць. У маўчанні, у цішыні - тупат ног.

Я ў х і м. Хлопцы, у вілы!!!

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Залпы. Далёкія залпы. Бязладнае з аднаго боку і магутнае з другога гучыць "Ура!". Поле бітвы, над якім пасмамі плыве паравы дым. Ляжаць трупы паўстанцаў, мужыкоў, салдат. Далёкае піганне параненага каня. Кінутая зброя. Дым... Праз сцэну, рагуючыся, прабягаюць некалькі салдат. За імі з а р у б а з двума пісталетамі ў руках.

Заруба. Святы Юры і Белая Русь!.. Стой, кажу, званіцу святога Яна вам у пашчы! Стой!

Страляе. Знікае следам за салдагамі... Дым, дым над полем. Здалёк гучыць “Ура!”. Між трупамі, напалову сагнуўшыся, прабіраецца палкоўнік Цаплін.

Цаплін. Чорт... Чорт... Ах, чорт бы іх падраў... Чорт... Апамятацца не паспелі... Чорт.

Ён сядзе і пачынае ліхаманкава сцягваць з сябе палявую афіцэрскую кашулю. Ціхі жаласны стогн. Цаплін насцеражыўся. Адна з нерукомых фігур прыўзнялася на рукі і, бяссіла перакаціўшыся, упала на спіну.

Салдат (стогне). Брат! Брат! Дапамажы!

І, нібы ў адказ яму, аднекуль чуваць: “Братка! Братка! Ратуй!” Некаторы час, з інтэрваламі, ідзе нібы пераклічка стогнаў: “Брат! – Братка!” “Брат! – Братка!” Цаплін, нібы падумаўшы нешта, ідзе да салдата.

Пан палкоўнік?.. Вы?

Цаплін. Я... я... Дай здыму кашулю. Пагляджу, што і як.

Салдат. О-о, смертухна.. Ратуй... Ты веў – ты ратуй цяпер, калі ласка.

Цаплін здымае з салдата кашулю. На сарочцы кроў.

О-о... Дзякуйце за дабрыню, ваша...

Цаплін. Кажы “ты”... Мы – салдаты... Адкуль?

Салдат. Казанскія мы... Мужыкі...

Цаплін. І я казанскі...

Салдат (задыхаючыся). Ваша высакароддзе... Няправедная гэта справа...

Няправедная... Мужыкі, як нашы... Піць-есць хочучь... Гадаваць бы галодных, а мы страляем...

Цаплін, не звяртаючы ўвагі, нацягвае на сябе салдацкую кашулю. Сваю кідае побач з паміраючым. Салдат заўважае гэта.

Брат! Брат!

Цаплін ударае салдата нагой.

Цаплін. Маўчы, чарналапатны.

Салдат траціць прыгомнасць. Цаплін зусім быў сабраўся бегчы, але тут на поле рынуў узброены нагоўп мужыкоў і інсургентаў. Сярод іх усе людзі з мінулай карціны.

Заруба. Стой! Стой, салдат, зарад карцечы і палікандзіла табе...

Цаплін падымае рукі. Мужыкі заўважаюць ля параненага палкоўніцкую кашулю.

Галасы. Палкоўнік! Падмануць, пераапануцца хацеў! Кат! Віламі яго!

К а с т у с ь. Не смець параненых! Стой! *(Да Цапліна.)* Хто такі?
Ц а п л і н. Салдат... Крутаў Сідар... Цвярскія мы..
К а с т у с ь. Што ж ты, салдат? Хіба гэта салдацкая слава, хаты паліць?..
Ц а п л і н. З-загадана нам... Шпіцрутэны зноў жа... Дахаты б... Конь зноў жа..
А р с е н ь. Пусціце яго, мужыкі..
Вастравух. Каго? Яго? А можа, гэта ён паходню пад страху першы ткнуў?
Я ў х і м *(змрочна).* Мужык ён. Няма чаго нам з ім дзяліць.
Яўхіміха. Простыя людзі... Томна і ім..
А р с е н ь. Няхай гэты ідзе. Досыць крыві. Няхай раскажа, што робім з тымі, хто прыносіць вялікі агонь.

Паранены захрыпеў і падняў галаву. З хвіліну глядзіць Цапліну ў вочы.

Ц а п л і н. Палкоўнік! Бачыш, супраць каго вёў? Пускаюць мяне.
Высакароднасць якая! А ты, сволач! *(Ударыў параненага).* Ты... На каго вёў? На братаў?
С а л д а т. Браты!

Траціць прыгомнасць. Цапліна закалаціла.

Я ў х і м. Бачыце? Хай ідзе... Ідзі...

Цаплін пайшоў. Наўздагон яму – вясёлы свіст. Пабег.

Баяцца нас, хлопцы.

У гэты момант з'яўляецца Чортаў Бацька, літаральна згінаючыся пад цяжарам ахапка кайданоў.

Караліна. Што гэта ён?

Чортаў Бацька. Гатовенькія везлі, паненачка... Каб на цёпленькіх надзяваць.
Ці не возьмеце часам, пан Кастусь? Ці не возьмеце, пан Яўхім?

Людзі разбіраюць кайданы. Яўхім бярэ адны, як змяю, кладзе на рукі, важыць.

На яго твары гримаса страшнай гідлівасці.

Я ў х і м. Гэта як жа... Мне?

Гарэліха. Што? Не хочаш?

Я ў х і м. Вось як... *(Кідае кайданы ўбок.)* Вось яно як...

К а с т у с ь. Вось так... І штамп... "Імператарскі Пятроўскі завод"... В-вось так.

Кідае кайданы. Кідаюць яшчэ. Ляск... Ляск...

Вось так, людзі... Вось так, браты-мужыкі... Вось так, народ...

Гарэліха *(бярэ адну "змю").* Ланцуг зрабіць для калодзежа, ці што?

Чортаў Бацька. А-ланцуг? Баба ты, курыныя твае мазгі, дурацкія, пакуль з лавы ляціш – сем дум перадумаюць... Досыць ланцугоў! У Нёман іх, хай глытае!.. Досыць...

Топча звінячую кучу. У гэты момант з крыкам "Ура!" увальваецца натоўп.

Мужык. Яў-хі-ім! Вастравух! Гарматы ў палон узялі! Аж чатыры!

Кастусь ідзе да Караліны, якая схілілася над параненым.

Кастусь. Што ты?

Караліна. Ранены – гэта проста ранены. Яго трэба лячыць.

Кастусь. І тут твая праўда... Як у вас рукі лётаюць... Як стрыжы над ракой...

Караліна. А вашы грубаватыя, гошыя, яны надзейна кладуць бінт.

Яўхім (да *Вастравуха*). Даруй... І ведай: цяжка нам дасталіся нашы хаты.

Мужык дарэмна ніколі не бунтуе. Але вашых больш хапаць не будзем... братка.

Кастусь. Я раней не разумеў, чаго гэта хворыя, ачуняўшы, часта жэняцца з сядзелкамі.

Караліна. А цяпер?

Кастусь. Пачынаю разумець... Бо гэта – як добры лёс над табой... Часам, відаць, прыемна адчуваць сябе слабым.

Салдат падымае галаву.

Салдат. Каго адпусцілі, браты, каго?

Кастусь. Салдата.

Салдат. Цаплін гэта... Кашулю зняў... Палкоўнік... Апошні паход з намі быў... На Магілёўшчыну потым яго... пераводзіць... хацелі... Дзе пажар найбольш зыркi... Вешальнік... Вешаюць жа вас у Вільні... Вешаюць... Шкада...

Памірае. Кастусь і Караліна, разгубленыя, стаяць над ім, узяўшыся за рукі. А над імі зноў узлятае “Ура!”.

Галасы. Ура ваяводзе! Ура атаману! Ура! Ура-а-а!!!

КАРЦІНА ТРЭЦЯ

Пакоі ў кватэры Юзэфы Яневіч. Куток прыхожай, у якой сядзіць Чортаў Бацька, і гасціная. У гасцінай Кастусь, Караліна, Арсень, Пасланец Белага жонду. Гаспадыня кватэры сядзіць у крэсле, такая ўладная, што здаецца – пад ёю не крэсла, а трон. Кульмінацыя спрэчкі.

Кастусь. Мы з вамі не будзем, панове белыя. Не!

Пасланец. Як хочаце. Але варшаўскі Белы жонд забараняе вам рабіць стаўку на хамаў...

Арсень. Вашай забаронай мы...

Яневіч. Арсень, ты што, дзетухна, у карчме?

Арсень. Прабачце, цётка Юзэфа... Але яны – лішнія. Стаўленікі іхнія кінулі нас, а яны цяпер “забараняюць”.

Яневіч. А яны, дзетухна, не кінулі. Яны проста ў разгар бунту ўспомнілі, што ў Парыжы не бывалі. Дай, думаюць, з’ездзім.

Пасланец. Ваш мужык – хам, здраднік. Яго радзіма там, дзе ён кучу гною растрасе. Пляваць ён на астагняе хацеў.

Кастусь. Гэта стагоддзі вашага панавання зрабілі яго такім.

Яневіч. Адсталыя, любчык, людзі. Немудрагелістыя, як барана. Пытаюся я нядаўна ў вясковага хлопчыка, чым яны пысы выпіраюць, як памыюцца. А ён мне: “Татка рукавом, мамка – падалом, а я – сам сохну”. Вось і растлумач ім, што ўсе яны цяпер вольныя, як старопольская шляхта.

К а с т у с ь. Але ён устае, мужык радзімы. І калі вы не будзеце з ім – ён вас выкіне.

Пасланец. Такое паўстанне нам непатрэбна. Мужык лезе ў яго бруднымі лапамі, а не лезе, дык прадае.

Я н е в і ч. Дзіўна. Тысячу год камандавалі – і не абрыдла ім!

Пасланец. Дваране ўмеюць ваяваць.

Чортаў Бацька (*голасна*). Яшчэ б, усе продкі разбойнічалі.

Пасланец. Яны ваююць лепш за мужыкоў.

К а с т у с ь. Правільна. Сядзяць у лесе чалавек сорок. Хваляцца: “Я, бывала, як налячу на сотню казакоў з шабляй, дык усё палавінкі-палавінкі-палавінкі”. Аж тут прыбгае вартавы: “Панове, казакі!” – “Колькі?” – “Пяць”. – “Уцякай-ма!”

Пасланец. Дваране! Чуеце, што ён кажа, гэты пёс? Героі, пакутнікі, чуеце? Дзе ваша мужная безнадзейнасць?!

Я н е в і ч. Прыгожа як! Маткам іхнім радасць якая!

А р с е н ь. Досьць істэрык.

Пасланец (*амаль суха*). Мы не дазволім вам ставіць вашы беларускія інтарэсы вышэй інтарэсаў вялікай Польшчы: да Смаленска і Кіева.. Толькі з намі – іначай мы вам...

Чортаў Бацька. З кулька ў дзяружку.

Пасланец. І не смейце нават заікацца аб нейкай аўтаноміі.

К а с т у с ь. Мы не заікаемся. Мы крычым аб правах і можам нават ударыць за іх. Бо адбуджаецца свабодны народ.

Пасланец. Замест радзімы – трыумфуючы хам.

Кастусь. У нас свая радзіма.

Пасланец. Замест легенды – валока зямлі, замест рыцара – беларускі смерд, замест залатога сцяга нашага – ануча.

К а с т у с ь. Гэта што, вельмі жахліва?

П а с л а н е ц. Нездарма, відаць, адзін з бясконцых вашых псеўданімаў – Хамовіч.

І тут раптам устае Караліна.

Караліна (*ціха*). А які псеўданім прыдумаць вам? Бізуновіч? Цемрашал? Посцілка-Здрадовіч?.. Не смейце нават глядзець на гэтых людзей, бо за іх любіш зямлю. А зямлю любіш за тое, што яны ёсць на ёй...

Яневіч глядзіць на яе.

Пасланец. Ах, якія крылатыя!

Караліна. І ў вас крылы. Толькі вы імі савіху ў цёплым гняздзе прыкрываеце. А ім яны – для палёту. Яны – суровыя. Што ім пяшчота і ўсмешкі, калі яны ўсё аддалі другой?

А р с е н ь. І досыць жартаў! Малахоўскі меў рацыю. Няхай такія, як вы, хрыпяць на шыбеніцы перад ранейшымі сваімі неграмі.

Я н е в і ч (*устае, ціха*). Вы тут крычалі аб Польшчы. Я – полька. І я ганаруся гэтым. (*На Кастуся.*) А ён тутэйшы. (*На Караліну.*) І яна. І яны, разам з палякам Серакоўскім, бліжэй мне, чым вы. (*Цяпер яна велічная, амаль страшная.*) Польшча павінна быць вялікай. Але яна такой не будзе, пакуль вы не зразумеете, што яны не смерды, не рабы, а сябры, суседзі, якія маюць права на шчасце. Не зразумеете – будуць вас нішчыць, як нішчылі сто разоў. Не захочаце зразумець... Пархвен!

Чортаў Бацька (*з’яўляючыся*). Га!

Я н е в і ч. Не захочаце зразумець – загадаю Бабаеду выкінуць вас у акно. Ідзі, Пархвен... Ён не будзе.

Пасланец (*цiшэй*). Вас будуць біць.

К а с т у с ь. Пакуль – мы б’ём.

У прыхожай званок. Чортаў Бацька прапускае двух людзей, захутаных у плашчы.

Чортаў Бацька. Каго любіш?

Марцявічус. Люблю Беларусь.

Чортаў Бацька. То ўзаемна. Што перадаць?

Марцявічус шэпча яму нешта на вуха. Чортаў Бацька ідзе ў гасціную.

Чортаў Бацька. Пані Яневіч... Кастусь... Там нейкі Парафіяновіч.

Пасланец. Хто?

А р с е н ь (*цiха*). Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. Ізім яшчэ чалавек. Амаль за рукаў яго цягне... Кажуць, “надзвычайныя” весткі.

Я н е в і ч. Вядзі.

Чортаў Бацька выходзіць у прыхожую.

Чортаў Бацька (*Вітаўту*). Здымі плашч.

В і т а ў т. Ты мне не загадвай – здымаць ці не здымаць.

Марцявічус (*глуха з-пад капюшона*). Пакінь яго. Там, відаць, паненкі, а ён ведае, што ў плашчы ён больш эфектны... Крылаты серафім...

В і т а ў т. Памаўчаў бы. (*Глядзіць на Чортавага Бацьку*.) Мужык. Людзмі аскудзелі, ці што?

Чортаў Бацька. Ты, здаецца, казаў, што Беларусь любіш?

В і т а ў т. Ну...

Чортаў Бацька (*амаль сурова*). То і я... паньч... яе люблю.. Давеку.

Заводзіць абодвух у пакой.

К а с т у с ь. Вітаўт, ты? Здрава як!

В і т а ў т. Вечар добры, Кастусь... Да ручак, пані Яневіч... Шчасліва, Арсень... Добрага сонца... дзяўчынка...

Паўза.

К а с т у с ь. Вітаўт, што здарылася?.. Адказвай...

В і т а ў т. Даношу аб разгроме. Паўстання на Магілёўшчыне больш не існуе.

Караліна. Што?.. Як?..

В і т а ў т. Не ведаю. Пярэдняму краю цяжка..

Караліна. Цяпер паўсюль пярэдні край.

Кастусь. А дзе аграды Раўбіча, Грынкевіча, Загорскага?

В і т а ў т. Бадзяюцца недзе, але арміі няма.

Паўза.

Вы, спадзяюся, не сумняваецца ў маёй смеласці?

А р с е н ь. Хлапецтва! Пры чым твая смеласць?.. Разгро-ом.

Пасланец. Нясцерпна. Але што я вам казаў?
А р с е н ь. Знойдзеш сілу хвіліну памаўчаць?
Пасланец. Непрыемна? Закруціліся?

І тут нечакана аддзяляецца ад сцяны Марцявічус.

Марцявічус. Хлюсты паўстаннем кіруюць. Белая сволач. Вы ад іх чаго, перамог хацелі?
Караліна (*амаль з жахам, бо чалавек – страшны*). Хто гэта?
Марцявічус. Я Бронюс Марцявічус, жмудзін. Сын... аднаго чалавека з горада Сухадола... Люблю Беларусь!
К а с т у с ь. Люблю Жмудзь!
Марцявічус. Я прыйшоў з ім, каб паслухаць, як ён раскажа аб усім.
К а с т у с ь. Кажы, Вітаўт.
В і т а ў т. Мы гналі іх тры тыдні. І вось, калі мы ўсёй сілай ішлі з Сухадола на Гадарочы... Тысяча дваран... Дзве тысячы мужыкоў... На ўз'яднанне з атрадамі Загорскага і Грынкевіча – гэта яшчэ чатыры тысячы...
К а с т у с ь. Ведаем...
В і т а ў т. Нас спыніла войска..
Марцявічус. Мы гэтаму войску маглі б духам вязы скруціць.
В і т а ў т. Я не спадзяваўся на мужыкоў. Як часта яны кідалі косы.
Пасланец. Я казаў.
Марцявічус. Ні пікні... Супраць гарматы – кінеш.
В і т а ў т. І тут нас прыціснулі да Дняпра. Пачалося знішчэнне... Гэта было страшна! Людзі з кручы падалі... Коні... Гігалаі так жахліва, як людзі. Мяшанка... Агонь...
Марцявічус. Ты скажы, чаму так атрымалася...
В і т а ў т. Не папракай! Я сабраў кучку людзей. Мы па іх ударылі, прарваліся! Я не апошні, я першы з пісталетам ішоў... На конных!
Марцявічус (*горка*). Што мне ўтваёй мужнасці? Ты пагубіў людзей. А мужнасць – твая асабістая справа... Шчанюк ты... Шляхта, вось хто...
В і т а ў т. Я табе зараз язык твой заб'ю ў тваю паганую глотку разам з зубамі.
Марцявічус. Ану!!!
К а с т у с ь. Ціха! Кажы далей, Вітаўт.
В і т а ў т. Мы беглі. Падалі людзі. Ад'ютанты ўвесць час, на хаду, зараджалі, падавалі мне пісталеты... Я смерці прасіў... А падалі яны. Пяць ад'ютантаў...

З грудзей Кастуся вырваўся цяжкі, страшны ўздых.

Марцявічус. Ён сказаў... Цяпер я. Пра тое ж... Адзін... чалавек з Сухадола (*голас жмудзіна сарваўся*) благаславіў на паўстанне мужыкоў. Тыя прыйшлі вось да яго. І ён... ён не даў ім зброі. Мужыкі ўсё ж пайшлі, з віламі, без зброі. А ён іхнюю зброю – шляхцюкам Хаданскага.
Пасланец. Правільна, сыноч.
Марцявічус. І тыя памірыліся з палкоўнікам, што веў салдат. У баі пад Доўгай Кручай – кінулі нас, адышлі... Мужыкі біліся тым, што пад руку трапіла. Цяпер яны ляжаць на дне Дняпра.
К а с т у с ь. Гэта так?
Марцявічус (*за Вітаўта, глуха*). Так. Што мне ў яго мужнасці, калі ён сам аддаў край ворагу? Вешалі на ўсіх варотах.
К а с т у с ь. Гэта праўда, Вітаўт?
В і т а ў т. Так. Яны неабвучаныя.
А р с е н ь. А людзі Хаданскага абвучаныя... Чаму? Здрадзе?

В і т а ў т. Я не мог ім верыць. Мужыкі дапамагалі карнікам знішчаць батальёны Серакоўскага пад Дынабургам.

Марцявічус. Мужыкі дапамагалі Каліноўскаму знішчыць карнікаў пад Бахарэвічамі.

В і т а ў т. Мужыкі – здраднікі.

Марцявічус. Мужыкі – героі.

Я н е в і ч. Гэй, пане пасланец, ану глянь на мяне...

Паўза.

К а с т у с ь. Не верыў народу...

Караліна. Сябры... браты... таварышы...

К а с т у с ь. Гэта страшна. Але яшчэ страшней, што не верыў... Будзеш плаціць, Вітаўт... Жыццём...

В і т а ў т. Я гатовы.

К а с т у с ь. Не нам... Бацькаўшчыне... *(Да пасланца.)* Так. Вось вам і канец нашай спрэчкі. Перадайце Беламу жонду, што мы забараняем ім нават нос торкаць у справы паўстання. А торкнуць – будзем расстрэльваць... як здраднікаў.

Паўза.

Пасланец. Я маўчу. Але вы забіваеце веліч нашу. Горка заплача над гэтым радзіма.

К а с т у с ь. Добра... Ведаючы вашу схільнасць да няправільнага вырашэння практычных пытанняў, я прапаную вам прыемную прагулку... Пархвен!

Чортаў Бацька. Га!

К а с т у с ь. Калі ласка, Пархвен, вось тут пан хоча прагуляцца. То ты ж месяц у горадзе. Ведаеш яго... Будзь другам, пакажы пану Ніжні замак, дзе Беларусь з Літвой магнатам прадалі... Пакажы месца, дзе па віне магнатаў у мінулае паўстанне суайчынніка ягонага, святога паляка Канарскага, расстралялі...

Пасланец. Хама мне ў гіды?

Кастусь. А калі не хоча, то пакажы яму, Пархвен, недалёкае месца... Наш задні двор. Дзе выграбныя ямы.

Чортаў Бацька. З асаблівым задавальненнем.

Пасланец. Што ж... Пашкадуеце... *(Пайшоў.)*

К а с т у с ь. Духам не трэба падаць, браты... Не трэба. Мы жывыя. І пакуль мы жывыя – агонь не згасне.

Марцявічус. Гэта не ўсё. У мяне просьба, Кастусь.

К а с т у с ь. Чаго просіш?

Марцявічус. Права на стрэл.

Кастусь. У каго?

Марцявічус. Я прыехаў за гэтым чалавекам з Магілёўшчыны. Гэта той, хто задушыў там паўстанне. Цяпер ён будзе правай рукой Мураўёва тут, у Вільні. Але няхай ён не думае, што мінулае забудуць.

Кастусь. У чым абвінавачваеш?

Марцявічус. Абвінавачваю ў здзеках, катаваннях, расстрэлах. Абвінавачваю ў сотнях шыбеніц.

К а с т у с ь. Ты нешта скрываеш, брат.

Марцявічус. Той... чалавек з Сухадола, які благаславіў мужыкоў на паўстанне, быў ксёндз Малявічус... Галава карнікаў павесіў яго.

Караліна. Ты раней казаў, што ты... сын аднаго чалавека з Сухадола... брат.

Я н е в і ч. Караліна... Як можна?! Ксёндз...

Караліна. Што ж з таго? *(Яна ласкава дакранаецца да скроні Марцявічуса.)* Хіба перад сапраўдным пачуццём бываюць перашкоды? Ды яшчэ і такія дурныя... нявартыя.

Марцявічус *(на яго страшна глядзець).* Дзякуй, сястрычка... Добрая мая... *(Нячутна прыклаў вусны да яе рукі.)* Праўда. Я тое, што людзі завуць “байструком”. Ксёндз Малявічус – мой бацька.

Янэвіч. Ну і дзякуй богу. Падумаеш, бяда вялікая!

Марцявічус. “У бога быў сын, а чаму мне нельга?” – казаў бацька. Ён любіў мяне. І вось ён вісіць.

Кастусь. Хто гэты чалавек?

Марцявічус. Палкоўнік Цаплін...

Кастусь. Ах, бестыя!

Паўза.

(Караліне ціха). Памятаеш?

Караліна *(вельмі ціха).* Памятаю.

Паўза.

Кастусь. Чаго патрабуеш?

Марцявічус. Жыцця Цапліна... Прашу помсты.

Кастусь. Права на суд маеш не ты адзін.

Паўза.

І таму мы заўтра будзем сачыць за ім. І мы выкрадзем яго на вуліцы ці яшчэ дзе. І павязём у адно месца, дзе ён таксама нарабіў гора. І будзем там судзіць яго мужыцкім судом. І за ксяндза Малявічуса таксама.

Арсень. Ты атрымаеш сваё... друг.

Кастусь. А я табе дапамагу... Бывайце, сябры, да заўтра.

Усе выходзяць.

Арсень. Ай-я-яй. Які ж вы дрэнны патрыёт, пані Юзэфа. Як жа вы абыдзецеся без Кіева?

Янэвіч. Змоўч, шалапут. Я каталічка. Я на багамолле і ў Чэнстахову магу паехаць.

Усе пайшлі. Засталіся Янэвіч, Караліна, Кастусь. Янэвіч глядзіць на маладых людзей.

Доўгая цяжкая паўза. Потым пані Юзэфа здымае невялікі партрэт.

Вось... Жаніх мой.

Караліна. Якое гордае аблічча!

Янэвіч. Ох, ён быў горды! Ён быў тутэйшы. Любіў радзіму.

Кастусь. І што?

Янэвіч. Мы лічылі – няўчасна. У трыццаць першым было паўстанне. Ён пайшоў і не вярнуўся... І ўсё... І вось баба-сухадрэвіна, а вакол яны парастка... акрамя вас... Якое можа быць суцэльнае? Памерці? Сустрэцца там? Растаць у ім, як зорка ў ранішнім усходзе? А што, калі няма ўсходу, што, калі там нічога няма?

Паўза.

Ой, што гэта я. Трэба ж хаця кавай вас напаіць... Пачакайце, я зараз.
(Пайшла.)

Паўза.

К а с т у с ь (глуха). Страшны яго лёс.

Караліна. Страшны яе лёс.

Кастусь. І вырастала ў іх садзе дрэва. Вялікае-вялікае дрэва кахання. І дарасло аж да сонца.

Караліна. Пакуль вырастала – жах. І як вырасла – жах. Хіба можна глядзець на сонца? Аслепнеш.

Кастусь. І якая гэта была пакута... Як насланне.

Караліна (нібы спалохана). Нам жа не так, праўда?

К а с т у с ь. Канечне. Ты – нейкі вялікі-вялікі, магутны, добры дух. Ты сама яшчэ не ведаеш, хто ты.

Глядзяць у вочы адно аднаму.

Як дзіўна. У цябе задрыжэлі веі. Якія доўгія, чорныя! Апусціліся... “як ворана пяро на снег”.

Караліна. І над хлопцамі вораны...

К а с т у с ь. Толькі не над табой... Толькі, калі ласка, не над табой.

К а р а л і н а. Не ідзі заўтра... Не ідзі...

К а с т у с ь. Ты бывай... Бывай... Іначай – не пайду. (Амаль у адчай працягвае руку.) Каго любіш?

Караліна. Люблю... Беларусь.

К а с т у с ь. То ўзаемна... Навекі... Навекі...

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

Вуліца. Краты саду. Слуп ліхтара. Конус святла гойдаецца над маленькай фігуркай. Гэта Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька. Горад... Вялікі... Касцёлы гудуць. А паноў! А екіпажаў!

1-шы прахожы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

1-шы прахожы. Цаплін прыехаў у тэатр к пачатку трэцяга акта. (Ідзе далей.)

Чортаў Бацька. Перадам... Тут ужо на вуліцы п’яны не паспіш, як у нас у вёсцы.

2-гі прахожы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

2-гі прахожы. Ландо не падалі. Значыць, з тэатра пойдзе пешы... Значыць, на вуліцы.

Чортаў Бацька. Паглядзім.

Пайшоў 2-гі прахожы.

На вуліцы тую чапля лавіць, вядо-ома, куды б лепей было.

Падыходзіць Караліна.

Караліна. Што чуваць, Чортаў Бацька?

Чортаў Бацька. Загадана, каб перадала, што палкоўнік той у тэатр спазніўся – грошай яму, відаць, не шкада, што пад канец прыязджае. Але прыехаў-такі: утанорыў той тэатр сваёй прысутнасцю... А на баль пойдзе пехатою – для мацыёну і яшчэ таму, што гэтую... ну... ланду яму не падалі.

Караліна. Добра... Зараз пайду перадам.

Набліжаецца Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. Паненачка, шляхцюк той ідзе...

Караліна. Бог ты мой. Вось яшчэ.

Вітаўт. Караліна... Пастой...

Караліна. Я спяшаюся, Вітаўт, слова гонару, вельмі спяшаюся.

Вітаўт. Два дні ты... спяшаешся. А ты ж ведаеш, што ўжо год...

Караліна. Я сапраўды спяшаюся.

Вітаўт (*з глыбокай узрушанасцю, амаль груба*). Гэтыя твае крокі... могуць каштаваць жыцця. Чуеш? Аддай мне пяць хвілін. Нічога, пачакаюць.

Караліна. Я слухаю цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Слухай, дзяўчынка. Я стаяў на фарпосце, і зямля мая была за мной. Ты была за мной. І калі я хаця трохі хацеў жыць у тыя страшныя часы – я хацеў гэтага таму, што была ты.

Караліна. Вітаўт, мілы, ты ведаеш: гэта ўсё дарэмна.

Вітаўт. Я ведаю. Але пасля майго вяртання ты горшая са мной.

Караліна. Не. Мне шкада цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Сябры сталі горшыя са мной. І ты... Я разумею вас.

Караліна. Не.

Вітаўт. Але я ішоў бараніць цябе. І не мая віна, што яны задушылі нас сілай.

Караліна (*ціха*). Ты не ведаў, што яны мацнейшыя? Нашто тады ішоў у паўстанне?

Паўза. Падыходзіць Каліноўскі ў чорным плашчы.

Вітаўт. Ты не спяшаешся?

Караліна. Мне цяпер няма куды спяшацца.

Крутнуўся, усё хутчэй і хутчэй пайшоў у цемру Вітаўт.

Кастусь...

Кастусь. Што чуваць?

Караліна. Ён у тэатры. Да губернатарскага палаца пойдзе пешшу.

Кастусь. Значыць – па дарозе будзем браць. Пархвен, папярэдзь Марцявічуса.

Пархвен зусім быў сабраўся ісці, але тут з'яўляецца 1-шы прахожы.

1-шы прахожы. Люблю Беларусь...

Кастусь. Узаемна...

1-шы прахожы. Выйшлі з тэатра. Ён ідзе не адзін. З ім Мураўёў, дэ Салле, яшчэ людзі. Яны ідуць пад аховай салдат...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... Сарвалася.

Паўза.

К а с т у с ь. Не... На вуліцы яго вартуюць салдаты..

Чортаў Бацька. Ну.

К а с т у с ь. Але ж на бале яны, пэўна, не будуць яго вартаваць... Уявіце сабе, кружыцца ў вальсе Цаплін, а вакол вальсуюць шэсць салдат... З прымкнёнымі шттыкамі...

Караліна (*у нейкім дзіўным, пакутным лікаванні*). І гэта азначае?..

Кастусь. І гэта азначае, што мы выкрадзем яго на балі. (*Ляпнуў Чортавага Бацьку па плячы.*) Бяжы да Марцявічуса. Хай ідзе туды. Скажы – баль... (*Да прахожага.*) Ты – апрануты. Бяры другога і ідзі на дапамогу жмудзіну...

Караліна...

Караліна. Але...

К а с т у с ь. Ідзі дадому, сланечнік... Ідзі да Яневіч... Вазьмі там найлепшы бальны ўбор... І адразу, на рамізніку, да палаца... У мяне будзе на гэтым балі дама... Найлепшая прыгажуня зямлі... На цэлы вечар... (*Вочы ў яго гарэзлівыя і адначасова страшныя.*) Скажы, ты ніколі не бачыш у сне, што танцуеш?

Караліна. Часта... Кастусь. І гэта такое пчасце!

Кастусь. І мы будзем танцаваць. Мы наганцуемся на сто год наперад, сланечнік... Мы будзем танцаваць... Ідзі.

Караліна. Ах-х... Кастусь.

Пайшла. Кастусь глядзіць ёй услед.

К а с т у с ь.

Натоўп кіпіць. Гудзе, віруе горад,
А ты, прыкуты да яго цяснін,
З трывогаю няўлоўнай адчуваеш
Няўмольны лёс, што абступіў цябе.
І побач светлая мая, святая,
Якой не смерць – сусвет бы падарыў...
Прыслухайся да шуму: горад спіць.
Прыслухайся да шуму: спіць Зямля.
Спіць воля ў турмах, праўда – ў катавальнях,
І людзі спяць, абпіўшыся хлуснёй...
Нічога... Ёсць такія, што не дрэмлюць.
Такія не даюць сабе дазволу
Любіць што-небудзь, акрамя свабоды.
Няшчасна закаханыя ў яе,
Адрынутыя ёю ў смерць і ў турмы,
Яны пажнуць найлепшых закаханых
Праз трыста год. У новы вольны час,
Калі прамовіць нейкая дзяўчына:
“Чаму я не жыла тады, матуля?
Чаму не йшла на бітву сярод іх?”
Ты будзеш жыць і танцаваць, дзяўчына,
Кахаць... А ў нас крык гневу рвецца з вуснаў...
Сланечнік мой, прамень мой светлы, добры...
Гляджу услед, і ад пяшчоты сэрца
Спыняецца. А ты, мая зямля,
Глядзіш мне ў вочы змрочнымі вачыма,
І нема замірае мой язык.

Паўза.

Ідзе... З Дамініканскага завулка,
Дзе мураўёўскі, чорны той засценак,
Свягло касое падае пяшчотна
На плечы, твар і золата касы..
О, як ты будзеш танцаваць сягоння,
Якім жывым і цёплым захапленнем
Заззяюць вочы мілыя. І руку
Адчую я ў сваёй руцэ. І вочы
Ніжэй сваіх вачэй убачу я.
І вусны мне раскрыюцца насустрач,
Як кветка цёплая насустрач сонцу..
А потым... Што казаць аб тым, што потым..
Дадому з балю разам не паедзеш..
І я ў святле бягучых ліхтароў
Не буду цалаваць тваіх вачэй..
Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Свяці над добрай, змучанай зямлёй,
Што ў нетрах цёплых парасткі раджае.
Жывую рунь апошніх нашых дум.

Паўза.

Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Гары над светам. Я не пазаву.

Большае людзей на вуліцы. Паўз Кастуся прабег, звонячы вярыгамі, гарадскі
юрод Агей Блажэнны.

А г е й (*Кастусю*). Дай што-небудзь Блажэннаму Агею... Не... Не грошы... Душу
дай...

К а с т у с ь (*сумна*). Аддам, Агей.

Ю р о д. Дай каму трэба. (*Робіць пальцамі вілы.*) У-у... Ані дня, ані часу...

Ястрабы над табой. Крылатыя.

К а с т у с ь. Бог з табою, Агей.

Ю р о д. З табою, з табою... (*Адбег убок і сеў на кукішкі, як ідал.*) Вось. Лятуць.

Выходзіць варта. За ёю Мураўёў, Цаплін, дэ Салье, Тызенгаўзен.

К а с т у с ь. Дык вось ён, Цаплін... З Мурашом побач.

Д э С а л ь е. Б'яніні проста выключны Атэла. Такі раўнівы! Як мяне на мяне –
сэрца падае... Як гэта можна так душыць?!

М у р а ў ё ў (*змрачнавата*). Калі патрэбна, дык усё можна.

Ц а п л і н. Гэта не так складана, як мадам думае.

Д э С а л ь е. Уявіце, які жах! Чытаю сёння раніцай французскі часопіс – і там
пра вас, граф, такія словы... “Рыцар пяньковай вяроўкі...”

Усім няёмка.

Мураўёў (*з усмешкай*). Нядрэнна! Яна абдымае моцна... І рэзультаты някепскія.
Лепш, чым у Атэла.

Ю р о д. Міхал! Міхал! Мі-ха-ха-хал!

Спыніліся.

М у р а ё ў. Чаго табе?

У руцэ юрода вялізны кавалак сырога мяса.

Ю р о д. На. З'еш. На.

Паўза. На вуснах Мураўёва з'яўляецца нацягнутая ўсмешка.

М у р а ё ў. Сёння пост. Серада. Я мяса не ем.

Юрод амаль пяшчотна ўсміхаецца.

Ю р о д. А кроў п'еш? Не, ты вазьмі... Вазьмі...

Ц а п л і н. М-гух!

Ён кінуўся быў на юрода з палашом. Мураўёў спыняе яго. Юрод, усміхаючыся,

трымае звісаючае мяса. Доўгая страшная паўза.

М у р а ў ё ў. Улада з вар'ятамі не ваюе.

КАРЦІНА ПЯТАЯ

Задні фасад мураўёўскага палаца. Святло падае з дзвярэй і люстраных акон на балюстраду, на шырокія белыя сходы, што спускаюцца ў парк. На адзін бок сходаў, злева, агароджа з лаўкай. Правей фасада – арка, частка аркадаў, што акружаюць парк. За ёю зорнае неба... Урачыстыя гукі паланеза. За цэльным шклом акон плывуць пары. Па сходах ідзе Каліноўскі, апрануты ў бездакорны фрак. Насустрач яму А р с е н ь.

К а с т у с ь (*цixa*). Ну што?

А р с е н ь. Марцявічус п'е з ім.

К а с т у с ь. Бедны... І лёгка ідзе?

А р с е н ь. Цаплін пасля сустрэчы з намі шмат п'е... Можаш ісці спакойна.

Кастусь ідзе далей. У гэты момант з'явілася ля балюстрады Марыя Грэгатовіч. Сустрэліся позіркамі.

М а р ы я. Пан Макарэвіч, добры вечар.

Кастусь аглянуўся, і на хвіліну нешта дрогнула ў яго вачах.

К а с т у с ь. Прабачце, не маю гонару.

М а р ы я. Вы жылі ў флігелі дома маёй маці, у Зарэччы. Я – Марыя Грэгатовіч.

К а с т у с ь. Запэўніваю вас, вы памыляецеся. Я – князь Мсціслаўскі. Але я хацеў бы быць гэтым невядомым Макарэвічам, каб мець шчасце хаця зрэдку бачыць вас...

М а р ы я. І Вітаўта Парафіяновіча не памятаеце? І як мы ўтраіх сядзелі ў нашым садзе... Вы... так нечакана з'ехалі ад нас у сакавіку.

К а с т у с ь. Вы абазналіся... Прабачце.

Ідзе далей. Насустрэча яму ідзе Караліна.

Караліна. Ідуць. Заўважыў мяне і захапіўся. Такая брыда!

К а с т у с ь. Стой непадалёку, калі... ласка...

Змрочны, маўклівы і доўгі, як Мефістофель, Марцявічус вядзе Ц а п л і н а.
Цаплін не хістаецца, але ён цяжка, трагічна п'яны.

Ц а п л і н (*жмудзіну*). Сядзіш тут сярод дам і кветак.. як самая непатрэбная радзіме кветка. А ці быў ты на полі, дзе дабіваюць... Я таго мужыка з віламі... не забуду... Аблічча бледнае... як пры ўсплёску бліскавіцы... Хочаш, падару на шчасце вяроўку павешанага?

Марцявічус. Не.

Ц а п л і н. Тады – мармуровы бюст імператара. Я люблю бюсты імператара.

Да Каліноўскага падыходзіць д э С а л ь е.

Д э С а л ь е. Вымушана была пакінуць вас, князь. (*Угледзеўшыся*.) З вамі нешта здарылася?

Каліноўскі. Пачаў губляць галаву, мадам. (*На Караліну*.) Мая стрыечная сястра, княжна Надзея Загорская... Я прашу вашай апекі над ёй.

Д э С а л ь е. Якая мілая... На выданні?

К а с т у с ь. Самая багатая нявеста Прыдняпроўя.

Караліна (*з дакорам*). Юры...

Д э С а л ь е. Пры такіх вачах пасаг – зусім лішняя справа. Мяркую, часам вы шкадуеце, што яна – сястра вам.

К а с т у с ь. Часам... вельмі шкадую.

Караліна. Юры...

К а с т у с ь. Вядома, калі вас няма побач.

Д э С а л ь е. Я схільна палюбіць вашу кузіну... Дарэчы, вось князь Стоцкі... Мілы...

К а с т у с ь. Паляк? Яны так сур'ёзна паўстаюць, палякі...

Д э С а л ь е. Сто-оцкі...

К а с т у с ь. Ф-фу... Мне здалося – Друцкі... Гэта яшчэ горш, чым палякі... Гэта нашы радзінныя ворагі... Забавоны мацней за нас. Мне давялося б, не адчуваючы ніякай варожасці да беднага маладога чалавека, справацыраваць яго на сварку... Так недарэчна!..

М у р а ў ё ў падышоў да балюстрады. Пакуль дэ Салье знаёміць Караліну са Стоцкім, змрочны, як Мефістофель, Марцявічус торгае Цапліна.

Марцявічус. Хадзем.

Ц а п л і н. Не, я да графа. Я люблю графа. Мы з графам – два чаравікі – пара. Мы з графам і з табой – тры чаравікі пара. (*Ідзе да графа*.)

Дэ Салье зноў з Кастусём, які відавочна кампліментуе з ёю. Караліна кідае на Кастуса ўмольны позірк. Кастусь непрыкметна паказвае ёй язык. Караліна ўсміхаецца. Стоцкі відавочна ў захапленні.

Д э С а л ь е (*Кастусю, нібы вядучы далей размову*). І вам не шкада райскіх птушак?

К а с т у с ь. Ім мяне не шкада.

Д э С а л ь е. Бедны. Няўжо зусім?

К а с т у с ь. Адной.

Ц а п л і н. Ваша сіяцельства. Тут адзін сказаў, што вы сякі і такі. Я не веру.

Мы з вамі – тры чаравікі пара. Я вам падару пісавы бюст Каліноўскага.

К а с т у с ь (*дэ Салье*). І, з-за адсутнасці мадэлі, закажа бюст з мяне.

Дэ Салье смяецца.

Ц а п л і н. І вы будзеце ўспамінаць нябожчыкаў Каліноўскага і Цапліна.

М у р а ў ё ў. Калі вы будзеце так піць, вы станеце нябожчыкам хутчэй, чым трэба... Ідзіце дамоў...

Змрочны жмудзін вядзе Цапліна па сходах паўз Каліноўскага. Цаплін спыніўся.

Цаплін. А я вас... пазнаю.

К а с т у с ь. Мне прыемна, што вы ў такім стане яшчэ здольны пазнаць кагосьці.

Ц а п л і н. Дык ты.. у модных панталонах?

Збіраюцца да іх людзі.

К а с т у с ь (*Стоцкаму*). Малады чалавек, адвядзіце яе... Яна... спалохаецца...

Караліна. Не!

К а с т у с ь (*да Цапліна*). Я не нашу спадніцы. Я не шатландзец. Хаця з ахвотаю стаў бы ім на хвіліну, каб вы з задавальненнем канстагавалі гэта і пайшлі дамоў.

Ц а п л і н. Дзе твае пісталеты?

К а с т у с ь. Яны дома. Па іх лёгка паслаць.

Марыя глядзіць на сварку пашыранымі вачыма. Цаплін хапае Каліноўскага за плечы.

Ц а п л і н. Мяцежнік!

К а с т у с ь. Працягніце ўздоўж тулава вашы рукі, калі не хочаце працягнуць ногі.

А р с е н ь. Па-мойму, яму зараз стане дрэнна.

Ц а п л і н (*да Арсеня*). І ты мяцежнік... (*Да Караліны*.) І вы. Уся зала ў мяцежніках... як пры ўсплёску бліскавіцы.

Махнуў рукою, пайшоў да садовай лаўкі Мураўёў.

К а с т у с ь. Не навучыліся суразмерваць сілы з колькасцю віна на стале...

Мяркую, і не паспееце.

Д э С а л ь е. Выдаліце яго хто-небудзь!

Ля Цапліна выраслі 1-шы і 2-гі прахожыя.

Марцявічус. Хадзем, галубчык. Дапамажыце мне, панове.

Ц а п л і н. Выдаляюць цвярозага!

К а с т у с ь. Цвярозыя маюць дастаткова здаровага розуму, каб разумець, што ва ўсякім іншым месцы ім будзе зручней.

Павялі Цапліна.

Ц а п л і н. Панове, мяне выносяць!

Г о л а с. Бачым.

Ц а п л і н. Мы яшчэ сустрэнемся... пры святле маланкі!

Кастусь. І пры секундантах... *(Падае картку Марцывіцусу.)* Перадайце яму маю візітную картку... калі ён, вядома, мае звычай хоць калі-небудзь выходзіць з такога вось стану.

Вывелі Цапліна.

М а р ы я *(ціха).* Князь Мсціслаўскі?

К а с т у с ь. Уф-ф! *(Да Караліны.)* Раю вам, сястрычка, запасціся верай, што не ўсе мужчыны падобныя да палкоўніка. Зрэдку трапляюцца і іншыя.

Караліна. Веру.

Смяшок. А ю д з і разыходзяцца.

Д э С а л ь е. Мілы князь, граф хоча пазнаёміцца з вамі... Вас я вазьму з сабой, дарагая княжна. Вы ўбачыце графа, а тады я аддам яе вам, князь Стоцкі.

Падыходзяць да Мураўёва. Дэ Салье рэкамендуе Кастуся і Караліну.

М у р а ў ё ў *(Караліне).* У вас адухоўленыя вочы, княжна. Вы непадобная на большасць свецкіх паненак.

Караліна. Мне прыемна чуць гэта, граф.

Д э С а л ь е. Хадземце, дарагая... *(Мураўёву.)* Спадзяюся, вы будзеце ў захапленні ад князя... як я...

М у р а ў ё ў. Мне часта даводзіцца захапляцца вось так... Аддаюць перавагу маладому Нуліну, які толькі што прыехаў з Парыжа, а не мне, які “в сраженьях изувечен”.

К а с т у с ь. “И вас за то ласкает двор”.

Караліна і дэ Салье пайшлі.

М у р а ў ё ў. Ласкі двара не ласкі жанчын... Мсціслаўскі... Я ведаў аднаго па Магілёўшчыне.

К а с т у с ь. Наш радзінны край, граф.

М у р а ў ё ў. Н-нулін... *Непрыемны* выпадак, га?

К а с т у с ь. Відаць, вам дрэнна, калі сярод гэтых жырандоляў і калон людзям блюзняцца цені паўстанцаў.

Паўза. І раптам Каліноўскі рассмяўся.

Цікавая ідэя. Уявіце сабе, што я сапраўды паўстанец. І сустракаюся з чалавекам, які мяне ведае... Бр-р...

Мураўёў. А вы пайшлі б у паўстанцы, князь?

К а с т у с ь. Пайшоў бы. Каб імператару прыйшла ў галаву ідэя адмяніць гасудараў радасловец.

М у р а ў ё ў. Дзікая ідэя. Хіба ён можа?

К а с т у с ь. Радасловец – небяспечная кніга.

М у р а ў ё ў. Чаму?

Кастусь. З яго вынікае, што першыя – мы, а Раманавы – мелката.

М у р а ў ё ў. Сказалі б гэта ў вочы?

К а с т у с ь. Прывілей арыстакратаў – праўда.

М у р а ў ё ў. Нават на эшафоце?

К а с т у с ь. Э-э! Столькі сапраўдных дваран за апошнія гады мужна стаялі на ім. Я не горшы. Толькі мне хацелася б ведаць... навошта вам усе гэтыя страты, граф? Якая вам патрэба знішчаць?

М у р а ў ё ў. Таму што толькі на імперыю, на ўцёс у збаламучаным моры спадзяюцца сёння высакародныя людзі ўсёй зямлі.

Кастусь. А нашто нам апраўдваць іх спадзяванні, ратаваць іх?

М у р а ў ё ў. Для сябе. Бунт мужыка – заканамерны. Ён воўк і глядзіць у лес. Калі ж дваранін стае на бок мужыка, здраджвае саслоўю, хоча ў свінапасы – такога нельга літаваць.

Кастусь. А такія ёсць?

М у р а ў ё ў. Ёсць.

К а с т у с ь. Хто яны?

М у р а ў ё ў. Ну вось, напрыклад, Каліноўскі...

К а с т у с ь. Хто ён?

М у р а ў ё ў. Самы небяспечны і самы дастойны мой вораг.

К а с т у с ь. Тады гэта, відаць, фігура. Хацелася б мне ўбачыць яго. Я з цікавасцю паціснуў бы яму руку. Гэта, ці ведаеце, сустрэча не з тых, якія забываюць.

М у р а ў ё ў. Я не магу забыць аб ім ужо некалькі месяцаў.

К а с т у с ь. Цікава, які ён?

М у р а ў ё ў. Кажуць, русыя, вельмі пышныя, хвалістыя валасы.

К а с т у с ь. Гэта не прыкмета. На жаль, мода псуе валасы мужчын памадай.

Мураўёў. І вялікія выразныя вочы.

Кастусь. У беларусаў наогул выразныя вочы. Нямнога... Чакайце, чакайце, як, вы казалі, прозвішча?

М у р а ў ё ў. Каліноўскі.

Кастусь. Я ведаў аднаго па Пецярбургу. Як яго зваць?

М у р а ў ё ў. Канстанцін.

К а с т у с ь. Н-не. Таго звалі Віктар... Сядзеў у Публічнай бібліятэцы днямі і начамі.

М у р а ў ё ў. Гэта яго старэйшы брат. Ідэйны выхаваўца. Кажуць, быў яшчэ горшы якабінец. На шчасце, не дачакаўся перамогі ўлюбёнага браціка. Здох ад сухотаў.

Паўза. Кастусь устае.

Кастусь. Я вымушаны адвітацца, граф.

Мураўёў. У чым справа?

К а с т у с ь. Мне няма аб чым размаўляць з вамі. І не хочацца.

М у р а ў ё ў. Князь, вы няветлівы!

К а с т у с ь. Магчыма. Але затое – прамы. І выхаваны ў правілах дваранскага ганаровага кодэкса. А ў прыдняпроўцаў, у мяне... ёсць цвёрдае перакананне ў тым, што павінен і чаго не павінен рабіць дваранін... чалавек. Што ён павінен мець.

Мураўёў (з жудаснай іроніяй). Прасвяціце старога. Што?

К а с т у с ь. Толькі душу для праўды, жыццё – для сапраўдных людзей, сэрца – для жанчыны... І яшчэ гонар. Чуеце? Гонар... для самога сябе і ні для каго на свеце больш.

Мураўёў. У чым жа ён, калі не сакрэт?

Кастусь. У тым, каб быць незалежным з моцнымі, роўным з роўнымі, памяркоўным для ніжэйшых. У тым, каб быць добрым для жанчын, дзяцей,

слабых, пераможаных. У тым, каб быць літасцівым да звяроў... І яшчэ ў тым, каб ніколі не лаяць мёртвых, якія не могуць адказваць: ні дрэнныя, ні высакародныя.

Паўза.

Калі мой субяседнік не трымаецца такога – я ў праве пайсці ад яго. Калі так робяць многія – тады няхай хутчэй ставяць пільціны на ўсіх плошчах... Такому панству – туды і дарога.

М у р а ў ё ў. Сядайце, князь... *Сур'ёзна...* Я не думаў, што ў свеце ёсць хаця адзін чалавек з іншымі паняццямі. Цікава. Небяспечна.

К а с т у с ь. Чаму небяспечна?

М у р а ў ё ў. Таму што такія людзі – дзейныя людзі. А свет непадобны на космас іхняй душы. І яны ў гардыні пачынаюць думаць, што пераробяць вялікі свет па вобразу і падабенству свайго... малога. А адсюль – адзін крок да фронды... бунту... эшафота.

К а с т у с ь. Вы мяркуеце?

Мураўёў. Я ведаю... Я ведаў у маладосці шмат такіх... У-у, якая ў іх была сатанінская гардыня! І смеласць пры няправільным шляху.

К а с т у с ь. Хто яны былі?

М у р а ў ё ў. Ну хаця б... Сяргей Мураўёў-Апостал.

К а с т у с ь. Той, каго павесілі?

М у р а ў ё ў. Ну вядома ж не той, хто вешаў... А пайшлі б да нас?

К а с т у с ь. Не.

Падыходзіць дэ Салье.

М у р а ў ё ў. Чаму?

К а с т у с ь. Вешаць дваран, як піратаў! Фу!

Мураўёў. З усіх людзей – вы першы, хто сказаў мне аб гэтым у вочы. І вы не думалі, што дзяржава – вышэйшая праўда і таму несправядліва знішчаных няма?

К а с т у с ь. Ваша сіяцельства, вы маеце на ўвазе Хрыста?

М у р а ў ё ў. Дайце мне зірнуць у вашы вочы.

Ён кладзе руку на плячо Кастуса. Рука ўспаўзае на шыю. Гэта так страшна, што дэ Салье ўскрыквае.

Дэ Салье. Граф!

Кастусь (*з адценнем насмешкі*). Супакойцеся, гэта інтымны жэст. Граф прыдатны мне ў бацькі.

І тут у голасе Мураўёва загучала незвычайная, страшная, вострая пяшчота.

М у р а ў ё ў. Сыноч... Смелы... Не любіш старога... Не баішся... Першы з усіх.

Дэ Салье. Не выключаючы гасудара?

М у р а ў ё ў. Не выключаючы і яго... Смела... Люблю... Не хацеў бы я сустрэчы з табой на страшнай сцежцы.

Бярэ Кастуса за скроні і цалуе ў лоб. Пайшоў з дэ Салье. Хвіліну Кастусь стаіць моўчкі. Потым Стоцкі падводзіць да яго Караліну.

С т о ц к і. На жаль, мяне патрабуе служба, князь... Вось... Я прывёў... Нешта здарылася... Шукаюць некалькіх афіцэраў. І Цапліна шукаюць. Я спадзяюся, я вельмі спадзяюся.

Адкланяўся. Пайшоў. Караліна ўздыхнула.

Караліна. Вызвалі майго князіньку...

К а с т у с ь. Сумуеш, бедная сястрычка. Пойдзеш, можа, у княгіні?

Караліна. Бог з ім, з княствам і з князем. Фігурай – нажніцы, розумам – сушаная траска.

Да Каліноўскага падыходзіць а ф і ц э р.

А ф і ц э р. Цапліна не бачылі? Тэрмінова выклікае камендант.

К а с т у с ь. Яго адправілі дамоў.

Г о с ц ь. Ён набадаўся, як сорок тысяч пустэльнікаў.

А ф і ц э р. Ды няма яго дома.

А р с е н ь. Значыць, не давезлі.

Збіраецца нагоўп. Непаразумелыя выгукі.

А ф і ц э р. І дома няма.

Кастусь. І дома няма? Ну, панове, тады застаецца выказаць адно меркаванне.

Г о с ц ь. Якое?

К а с т у с ь. Яго ўкралі. Ён выкрадзены.

Г о с ц ь. Кім?

Кастусь. А вось тут самае шырокае поле для вашых меркаванняў: ад паўстанцаў і нячыстай сілы да спакусніц нізкага гатунку і тайнай паліцыі.

Смех.

Асабіста я схільны падазраваць цыганоў.

А р с е н ь. Хіба ён дзіця ў пяшчотным узросце?

Кастусь. У самым пяшчотным, панове. Настолькі пяшчотным, што я не ведаю, ці можа ён сказаць слова “мама”.

Зайграла музыка.

(Гучна.) Вось мы і танцуем свой танец, сланечнік... Гэты вальс – наш.

АКТ ДРУГІ

КАРЦІНА ШОСТАЯ

Заслона з чынаватага палатна. Перад ёй бульбочка крынічка. Спачатку здалёк, а потым усё мацней і мацней чуюцца гукі ліры: струны гудуць, як чмялі. Гучыць “Дарота”.

А Дарота крыж нясе
Па сцюдзёнай па расе,
Па папёлах стылых,

Па пажарах дымных
Нясе... Нясе...

З'яўляецца ж а б р а ч к а – п л а к а л ь ш ч ы ц а ў распатланай чорнай
вопратцы. З ёй нямы Ян, хлопчык год чатырнаццаці, ва ўсім белым. У яго
дзіўнай тонкасці прыгажосць... Ён торгае жанчыну за прыпол.

Плакальшчыца. Скора, дзетка, скоро нашы Бахарэвічы. Горачка маё нямое.
Ніхто цябе не разумее. Адна я.

Булькоча, звініць з перападамі крынічка.

Блякочаш нешта, як тая крынічка, а людзі сабе ідуць...

Я н. Мм-м...

Плакальшчыца. Ну, прысядзем.

Сядаюць.

Я з-за цябе на ўсіх, хто адвеку маўчыць, як на знямельх, гядзець стала. Нібы
ўсё ведаюць, а не могуць сказаць. Камень. А раптам і ён? Сабака пярхае “пхла,
пхла” – ясна, на блох скардзіцца.

Ян дзікавата засмяяўся.

Другі раз ты смяешся з таго самага часу.

Зазвінела крынічка.

Што табе, маленькая крынічка?

Звон.

Ведаць хочаш? Пра хлопчыка? І ведаць няма чаго. Жабравалі. Залез дурнічка ў
магнацкі сад. Залатога яблычка захацелася. А там на яго хортых спусцілі: цяга
яго! Цюга! І хто з іх за гэта спытае?

Мыкае Ян.

Правільна. Сабакі. Страшныя сабакі. З перапуду завязала яму язык. Так шэсць
год ходзім. Цяпер вось дамоў.

Мяккі звон. Жабрачка ўстае.

Ну добра, добра, крынічка. Ты заставайся, мы пойдзем.

Ідуць. Жужжаць струны ліры.

За ўсіх бедных людзей
Па палёх яна ідзе..
Ідзе..
Ідзе...

Знікаюць.

Уздымаецца заслона.

Бахарэвічы. Густы сад прыхаце Яўхіма. Апошнія дні жніўня. Пад дрэвамі, на лавах, проста на зямлі сядзяць людзі. Тут К а с т у с ь, які гадзіць па галаве нямога Я н а, Я ў х і м з ж о н к а й, Г а р э л і х а, М а р ц я в і ч у с, Ч о р т а ў Б а ц ь к а, А р с е н ь, В а с т р а в у х, З а р у б а, К а р а л і н а ў сялянскім адзенні. Трохі ўбаку – Ч о р н а я п л а к а л ь ш ч ы ц а. Вочы людзей глядзяць на адну постаць, наводшыбе ад усіх. Гэта Ц а п л і н.

А р с е н ь. Імем нашага народа я, старшынствуючы Арсень Станевіч, абвінавачваю палкоўніка царскай арміі Цапліна ў незлічоных ліхадзействах, якія ён чыніў тут і на магілёўскай зямлі, як супраць мірнага народа, так і супраць людзей, якія законна паўсталі за сваю волю, веру, бацькаўшчыну.

Вастравух. То праўда.

А р с е н ь. Мы выкралі яго і прывезлі сюды, каб людзі наваколя ўбачылі самі, хто ім вораг... Цаплін, устань, адказвай.

Ц а п л і н (*з гонарам*). Не ваша справа мяне судзіць, бандыты. Я сумленна выконваў загады майго цара.

Я ў х і м (*уздымаецца*). Цара?!

Яўхіміха. Нясе немаведама што.

Гарэліха. Цыганская твая праўда, пане. Мілуе цар, ды не мілуе псар.

Ц а п л і н (*Арсеню*). Мне здаецца, вы адукаваны чалавек. Скажыце гэтым тубыльцам, што калі рука ўздымае палаш, то абавязкова павінна быць галава, якая загадала ёй зрабіць гэта.

З а р у б а. Ясна. А мы ж вам казалі...

Крык. Арсень ударае малатком па сталё. Цішыня.

А р с е н ь. Яны паўсюль такія. Слупі аднаго пана... У чым вінаваціць гэтых слуг тваё наваколле, Яўхім?

Я ў х і м. Яны не далі нам зямлю. Калі народ пачаў шумець – чатыры вёскі выселілі ў Сібір ды ў Туркестан, у пустэчу. З немаўлятамі. Сэрца наша ад крыўды запяклося крывёй.

Яўхіміха. Вінавачу ў пажары Ганова.

Гарэліха. Дзетачак шкада. На гнаішчы ляжалі...

А р с е н ь. Ты, Вастравух.

Вастравух. Тапілі паўстанцаў у балотах. Вешалі за ногі.

Плакальшчыца. Грушы бачыла... Грушы на вербах... Доўгія... На вярхоўках... Гайдаюцца...

А р с е н ь. Ты, Заруба.

З а р у б а. Ды халера на іх. Усё б нічога, але нашто яны нас абылгалі перад народам. Мы, бачыце, прыгон вярнуць хацелі.

А р с е н ь. Ты, Пархвен Бабаед па мянушцы Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька. Язык яшчэ мазаліць аб падла тое... Спытайце замест мяне лужыцкія шыбеніцы. Колькі соцен людзей яны жжэрлі.

А р с е н ь. Ты, Караліна.

Караліна. Што я магу сказаць? Зямля плача.

Плакальшчыца.

Нівы пагаптаныя,
Дрэвы пассяканыя.

Гнёзды раскатаныя,
Свінец... Свінец...
А дзеці без хлеба,
А пажары – у неба,
Шыбеніцы ў неба.
Канец...
Канец...

А р с е н ь. Ты слухаеш, Цаплін?
Ц а п л і н (з гонарам). Я паўтараю. Ваша быдла яшчэ мала вучылі.

Паўза.

А р с е н ь. Устань... Кажы...

Устае Марцявічус, на якога страшна глядзець.

Марцявічус. Я вінавачу яго ад імя магілёўскай зямлі. На ёй цяпер сапраўды адны магілы. На дне Дняпра, безыменныя, ляжаць браты... Усё...

К а с т у с ь. Ён вам, палкоўнік, нічога не сказаў пра свайго бацьку, якога вы павесілі...

А р с е н ь (да нямога Яна). Гавары.

Кастусь. Я скажу... За яго...

Паўза.

(Устае і кладзе руку на галаву Яна.) Я нямы, як мая зямля і як народ яе... Як кожны, народжаны ў свет, я хацеў шчасця. Я хацеў плесці вянкi, біць нагамі ваду на мелкаводдзі, вучыць літары ў школе, спяваць песні, араць нівы, пакрываць на коней. Хацеў абгаворваць з жонкай, ці не пара касіць. Хацеў благаславіць перад канчынай дзяцей на сваёй мове.

Ян хоча сказаць нешта.

Адна раніца адняла ў мяне ўсё гэта. Яблыка свяцілася над агароджай, як маленькае сонца. Я пацягнуўся за ім, забыўшыся, што сонца таксама не для мяне... Я ўцякаў, адчуваючы спіною гарачае дыханне сабак. Я хацеў крыкнуць – крыку не было...

Ян мыкае, хітаючы галавой.

Я нямы, як мая зямля і як народ яе... І калі за мяне хацелі ўступіцца – з'явіліся людзі ў мундзірах і пачалі страляць...

Ц а п л і н. Досыць! Даволі ўжо! Даволі!

Нямы цалуе руку Кастуса. Кастусь адказвае пацалункам ў галаву.

К а с т у с ь. Ты як мой сын. І для цябе я клянуся: ніколі ў жыцці ў мяне не будзе іншых сыноў, акрамя такіх, як ты. Я чалавек, я люблю, але пакуль я за адзін твой язык не вырву языкоў ва ўсіх тых, што цкуюць людзей сабакамі, – да таго часу я не буду ведаць ні сну, ні спакою, ні любові.

Уздымае нямога. Паўза.

А р с е н ь. Што хочаце сказаць?
Ц а п л і н *(глуха).* Я нічога не хачу сказаць.

У цішыні Арсень кладзе на стол пісталет. Марцявічус бярэ яго.

Марцявічус. Ідзі.

Выходзіць следам за палкоўнікам. Паўза. І тут з-за хаты выбягае задыханы х л о п ч ы к.

Х л о п ч ы к. Дзядзька Яўхім! Салдаты з Ганова! Абходам!

Я ў х і м. Дзе?

Х л о п ч ы к. У вёску заходзяць! З капітанам.

Я ў х і м. У яшчура загуляліся, вартаўнікі!

Паўза.

А збірацца больш трох... цар забараніў.

Паўза. І тут раптам Яўхім махнуў рукою.

Жаніцца і быдлу можна... Хлопцы, борзда!

Натоўп завіраваў. Людзі ўскочылі з месца, кінуліся ў розныя бакі. Нехта ўзмахнуў у паветры абрусам, і вось, нібы гэты абрус – абрус-самабранка, на сталах пачалі з'яўляцца ежа і “пітво”. Бразгаюць боханы хлеба, цвёрдыя тараны, коцяцца яблыкі, нехта высыпае рэшата вогненных ракаў. Людзі цягнуць пустыя сулей, і Заруба, хэхэкаючы, налівае іх вадою з цэбра ля студні.

З а р у б а. А вось крынічнай... каб ад п'янства аж вочы вылезлі!

Сталы нагадваюць ужо галандскі нацюрморт, а людзі цягнуць і цягнуць “пітво” і ежу. Здалёк далятаюць крокі і песня.

Вастравух. Сто-ой! Што ж гэта за стол, каб вы спруцянелі! *(Бярэ ракаў і растрасае іх па стале, ламаючы. Бярэ сулю з вадой і кропіць стол.)* Дзе п'юць, там і льюць...

Крокі зусім блізка. І тут Яўхім ляпае далонню па лбе.

Я ў х і м. А жаніх?

З а р у б а. На вяселе паехалі, а жаніха ў гумне забылі. Малоціць!

Вастравух. Людцы! Абы выпіць!

Я ў х і м *(глядзіць на Пархвена).* Вось яно... Знайшліся... *(Хапае за рукі Пархвена і Гарэліху.)* Марш у галаву стала!

Чортаў Бацька. Што ты!.. Што ты!.. Ды я? Ды з ёю? То Зарубу, то мяне! Жартачкі?!

А р с е н ь. Трэ было не высоўвацца!

Вастравух. Пацягнулі бычка.

Гарэліха. Каб я, суменная ўдава?! Ды з гэтым эфіёпам?!

Крокі ўжо зусім блізка. Пархвена і Гарэліху пасадзілі сілком, змайстравалі вэлюм, вянок з галінкі. Пархвену паклалі за вуха кветку. Выгляд у “пары” надта смешны.

З а р у б а. Семярых прыжыла, а ўсё дзеўкай была.

Людзі размясціліся ў маляўнічых паставах. І вось ужо гэта сапраўды вяселле.
Яўхіміха падае Кастусю кол.

Яўхіміха (*Кастусю*). А ты вастры кол!

Кастусь вострыць. І тут з-за хаты з'яўляецца капітан ф о н Ю н г е н з с а л д а т а м і. Натоўп за сталом прыйшоў у рух. Людзі п'юць і відавочна "п'янеюць".

Я ў х і м. Бяседа нішто сабе!

А р с е н ь. Ты цешчу на друпі дзень набі, чым пад руку трапіць.

Чортаў Бацька. Дзеля чаго?

А р с е н ь. Так... Каб ведала.

Яўхіміха (*да Гарэліхі*). Плач, кажу табе. Плач.

Гарэліха (*галосіць*). А-а родная ж мая матачка! А-а сама ж ты йшла за роднага татачку! А-а мяне ж ты аддаеш за чужога мужыка!

Гамонка робіцца бязладнай, твары – чырвонымі. Ідзе геніяльная містыфікацыя.
Гульны, п'яны, шалёны натоўп не звяртае аніякай увагі на афіцэра і салдат.

Яўхіміха. Горка!

"Маладыя", вагаючыся, цалуюцца. Гарэліха непрыкметна сплёўвае. Шум сціхае.

А р с е н ь. Пі, кажу, пі, каб ты дзёпцю ўжо дзе была напілася!

Яўхіміха. Вой, упілася!

Вастравух. Пі!

З а р у б а. Білі мяне... малацілі... Вось вам і свята.

А р с е н ь (*сццяшае*). Ну і чорт з ім, што набілі. Свята без мучаніка не бывае.

Ю н г е н. Ці-ха!

Шум сціхае.

Чаму зборышча? Якая прычына? Чаму з сякерай?

Чортаў Бацька. Жанюся, паночак, выпі, не пагрэбуй. (*Падносіць Юнгену чарку.*)

Вастравух (*шэптам*). Здурэў, ёмашнік стары... Вада ж...

Ю н г е н (*жорстка ўсміхаецца*). Каму прапануеш, хам? Стайню забыў? П'яныя напіліся, халеры.

Чортаў Бацька далікатна дыхае ўбок.

Хто чалавек з сякерай? Што робіць?

Гарэліха (*падкаціўшыся да яго*). Госць... Аднадворац! Калок вострыць!

Ю н г е н. Нашто?

Гарэліха. А л-любенькі. Вядома нашто... (*І засаромелася.*)

Яўхіміха. Забіваць ля хаты жаніха будзем. Каб трымаўся моцна, як кол, – усё жыццё, аж пакуль не спарэхнее.

Ю н г е н. Дзікуны.

І тут успыхвае сумная, прыгожая песня.

Яўхіміха.

Прывяжу я свайго коня
Да ліповага кола,

Я ў х і м.

А сам пайду да каханай
У вясёлае кола.

Яўхіміха.

Прывяжу я свайго коня
Да адрывнай плятушкі,

Вастравух.

А сам пайду да каханай
На белы падушкі.

Ю н г е н. Ціха! Што за тлум? Які кол, мужыцкія морды? Як забіваць?

Каліноўскі падносіць кол блізка да салдат, торкае ў зямлю – у вачах ягоных
небяспечная гарэзлівасць – і абухам пачынае заганыць яго глыбей.

К а с т у с ь. Вось як!

У вачах у Яўхіма злосць змянілася чымсьці чартоўскім, помсліва-вясёлым. Ён
падыходзіць, нахіляе кол.

Я ў х і м. Не лезе! Вады падліць.

Яўхім хапае цэбар і вылівае пад кол. Цяпер яны б'юць з Кастусём у дзве сякеры.
Пасля першага ж удару пырскае гразь. Удары мацнеюць. І раптам страшэнны
струмень гразі ляціць на салдат і афіцэра.

Ю н г е н. Но!

Толькі хвіліну людзі стаяць страшна і сурова. Потым натоўп завірыў. А гразь
пырскае і пырскае.

Чортаў Бацька. Жыве-е! Каб вам, бабачкі, Барданос сасніўся.

Закруцілася кола. Вяршыцца язычаскі страсны абрад “калка”. Урэшце ўсё
змяшалася. Хто скача, хто коціцца па зямлі. Вось ужо ўтварылася “куча малая”.
І грукаюць, грукаюць сякеры, пырскае гразь. І староняцца, староняцца
салдаты і Юнген. І раптам, у той момант, калі салдаты ўжо зусім збіраліся
пайсці, – глухі далёкі стрэл перарваў і вяселле, і музыку, і ўсё. Людзі застылі хто
як быў.

Ю н г е н. Што гэта?

Паўза.

Салдаты, у ружжо!

С а л д а т ы выбеглі.

Я ў х і м. Ну, хлопцы, іншай дарогі нам цяпер няма... У ружжо!!!

КАРЦІНА СЁМАЯ

Кабінет Аляксандра ў Зімнім палацы. За вокнамі пахмурая асенняя Нява. Гарыць камін. Мякка прабіў недзе англійскі гадзіннік. У кабінёце граф М у р а ў ё ў і жандарскі палкоўнік Л о с е ў... І раптам варухнуўся, зрабіў крок наперад чалавек на партрэце цара. Толькі тады, толькі ў гэты момант мы разумеем, што перад намі не партрэт, а дзверы і жывы імператар, які заходзіць у пакой.

Аляксандр. Сядайце, панове. *(У яго завучаны ветліва-абыякавы тон і сляпуча халодная ўсмешка.)* Я задаволены разведкай і не задаволены ўладай. Я задаволены вамі, палкоўнік Лосеў, і не задаволены вамі, граф.

Л о с е ў. Я раблю сваю справу для вас, ваша вялікасць.

М у р а ў ё ў *(паморшчыўся).* А я раблю сваю справу не для вас, ваша вялікасць. Я раблю яе для ідэі імператарскай улады, якая – увесь ваш род і, адначасова, ніхто з вас... Магчыма, палкоўніку будзе няёмка чужое такое, але яна вышэй, бо яна – сімвал, ідэя.

Лосеў пачаў пакручвацца на месцы.

І таму я, напэўна, дрэнна раблю сваю справу для вас, але для яе – добра.

Аляксандр. Ідэйны чалавек... Прадстаўнік дзяржаўнай ідэі ў Заходнім краі... І ён кажа: “Хацелі неба на зямлі. Цяпер палова з іх у зямлі, а палова – паміж небам і зямлёй”.

М у р а ў ё ў. Кажыце далей, ваша вялікасць. Скажаў жа Пётр Валугеў, што бедным беларускім балогам дастаўся ва ўладары не бусел і не цурбан, а помесь таго і другога.

Аляксандр. Што гэта?

М у р а ў ё ў *(накісваўся на Лосева).* Па-мойму, гэта дыскрэдытацыя той улады, якая прызначае намеснікам такую помесь... Па-мойму, гэта распуста...

Паўза. Лосеў глядзіць на Мураўёва з жахам і здзіўленнем.

Аляксандр. Міністр Валугеў сваё атрымае. Але караць можна і без вашых цынічных выхадак. Я зрабіўся прытчай ва языцах усёй Еўропы... Дзякуючы вам... Я, цараванне якога называюць добрым, які вызваліў народ... І вы... вы шуміце пра шыбеніцы ва ўсіх газетах... Я, урэшце, за-ба-ра-няю вам гэта.

М у р а ў ё ў. Шыбеніцы? Тады заадно забараніце паўстанцаў.

Лосеў шумна пацягнуў ротам паветра.

Ваша вялікасць, вы, за якога я сто разоў рызыкаваў жыццём, зганьбіў сваё імя, зразумейце, мы на краі прорвы. Папярэдняе жорсткае цараванне павесіла пяць чалавек. Наша, добрае, распачало трэцюю тысячу... І правільна робіць... Таму што паўстанне на Беларусі і Літве робіцца м у ж ы ц к і м паўстаннем. Каб не я,

каб не памылкі іхняга ранейшага камітэта – сёння існавала б ужо літоўска-беларуская *р э с п у б л і к а*.

Аляксандр. Я не дзіця, якое палохаюць букай.

М у р а ў ё ў. Гэта не бука... Гэта пажар...

Аляксандр (*тонам загаду*). І мне хацелася б, каб мае слугі ўсё ж не злоўжывалі пятлёй. Існуе Сібір.

Мураўёў. Я выселіў туды трыццаць тысяч чалавек, я сяку лясы, я выпальваю заразу. Але гэтага цяпер мала. Бо гэта ўжо не дваране, а народ! І калі Валугу, Пятру-малому, малому нават у жорсткасці, не хочацца помесі бусла і цурбана – хай ведае: гаспадаром у гэтых балотах стане *л е ў*... Імя яго – Кастусь Каліноўскі...

Аляксандр. Мяне не абыходзяць вашы папяровыя левы... Мяне засмучае ваша палітыка. Разгул катаў! Даносыя! Падкідаючых зброю з мэтай правакацыі!

Лосеў устае і на дыбачках адыходзіць трохі далей.

М у р а ў ё ў (*сумна*). Куды вы? Мяркую, вы, Лосеў, не будзеце падобныя да тых, што перанеслі мой жарт гасудару?

Л о с е ў. Пастараюся...

М у р а ў ё ў. Пастарайцеся. Тым больн, гэта не зусім смешны жарт.

Аляксандр. Гуляць маім імем сапраўды не зусім смешны жарт...

Мураўёў. Я прывык за доўгае жыццё разграбаць гразь, каб рукі іншых былі чыстыя. Я нічога не саромлюся. Сілу апраўдваюць. Вучоныя, паэты – уся гэтая сволач. Вас – абеляць. Мяне – ніхто. Я не баяўся гэтага. Але цяпер мне кажуць, каб пальчаткі для гразі былі белыя. Я стары чалавек, і мне позна перавучацца... Я патрабую адстаўкі.

Паўза.

Аляксандр. Вы не смееце нічога патрабаваць. Гэта я патрабаваў у вас. Аднаго. Менш публічнасці.

М у р а ў ё ў. Тады не трэба вешаць. Усе пяць з паловай мільёнаў павінны ведаць: вось што чакае таго, хто паўстае... Перадайце гэта, калі ласка, майму намесніку...

Аляксандр (*менш рашуча*). Гэта кажа хрысціянін.

М у р а ў ё ў. Хрысціянін не той, хто плача, чытаючы евангелле. Хрысціянін – гэта воін той армады, што завецца *в а я ў н і ч а й ц а р к в о ў*... Ён павінен сячы галовы, іначай – беларусы пачалі ўжо клапаціцца аб гэтым – не будзе ні хрысціян, ні вас, гасудар.

Паўза. У голасе графа іронія.

Цяпер я стану хрысціянінам у *в а ш ы м* разуменні. Усе стануць мяне хваліць. Нехта мяне заменіць. А можа, самі згодзіцеся запэцкаць рукі ў крыві?

Л о с е ў. Граф!..

М у р а ў ё ў. Што, Лосеў... Я не саромлюся маіх слоў. І запамятайце іх... для сябе... Я нічога не баюся, гасудар, акрамя бога і сустрэчы з вашым святым бацькам на тым свеце. Ён з мяне спагоніць. Ён спагоніць і з вас. За вашы ўчынкі. За царства... Дагаворым там, гасудар.

Паўза.

Аляксандр. Як, вы казалі, прозвішча таго чалавека?

М у р а ў ё ў. Кастусь Каліноўскі.

Аляксандр. Паляк?

М у р а ў ё ў. Беларус, ваша вялікасць. Ён паставіў пад ружжо сто тысяч мяцежнікаў. Хай мой намеснік помніць, што дзяржава, вы – нічога не можаце яму зрабіць, а ён хістае імперыю, як хоча.

Аляксандр. Хто ён... Лосеў?

Л о с е ў. Амаль нічога не ведаем. Але ў кожным стрэле – яго рука.

М у р а ў ё ў. Гэта ўтрапёны фанатык, чалавек каменнай волі, вялікага розуму, таленту...

Аляксандр. Розум, талент... Колькі іх было?!

М у р а ў ё ў. Былі і да яго, але гэта асоба нечалавечай нянавісці да вас...

Аляксандр. І што?

М у р а ў ё ў. Ён таленавіты арганізатар, ваявода, публіцыст. Ён любіць сваю ідэю... Перадайце гэта майму намесніку, прызначце пенсію яго дзецям і развітайцеся з ім. Бо, калі так пойдзе, намеснік праз месяц будзе вісець пад Вострай Брамай.

Аляксандр. Ён хто?

М у р а ў ё ў. Мой намеснік? Не магу ведаць.

Аляксандр (*глуха*). Не жартуйце... Я пытаю пра Каліноўскага.

Лосеў. Выхаванец Пецябургскага ўніверсітэта... Дваранін... Паэт...

Аляксандр. І Пушкін пісаў вершы. Гэта – як хвароба.

Л о с е ў. Ён піша, вядома, куды горш.

М у р а ў ё ў. Але кожны нумар яго газеты – выбух. Перадайце гэта...

Аляксандр (*ціха*). Вы амаль давяршылі свой подзвіг... Што б вы ні рабілі – вы павялічваеце гэтым маю нязменную прыхільнасць да вас.

М у р а ў ё ў. Дзякуй вам... гасудар!

Аляксандр. І злавіце, злавіце гэтага чалавека... Знішчыце гэты зброд... Павялічце ўдвая штат Лосева.

Мураўёў. Я – зраблю.

Л о с е ў. Вы зробіце, ваша сіяцельства.

М у р а ў ё ў. Іх мала знішчыць. Іх трэба яшчэ і прынізіць. Мёртвыя – жывуць.

Л о с е ў. Віленскі камендант скардзіўся: на полі, дзе хаваюць пакараных смерцю, – маўклівыя маніфестацыі... Магілы мы раўняем. І ўсё адно, кожны дзень стаяць людзі ў чорным. Моўчкі стаяць. Не плачуць... Страляць?

М у р а ў ё ў. Нашто? Проста зрабіце ім фізічна немагчымымі гэтыя наведванні.

Л о с е ў. Як?

М у р а ў ё ў. Ну... хаця б ачысціце за ноч усе прыбіральні Вільні і заліце гэтыя магілы слоём... Дастаткова чвэрць сажня... Прабачце, ваша вялікасць.

Л о с е ў. Ваша вялікасць...

М у р а ў ё ў. Нявіннасць не дазваляе? А гэта лепш чым кулі. Статак не хоча быць смешным.

Аляксандр. Ён ведае людзей, Лосеў. Трэба ўгноіць Заходні край для будучага пасеву.

Паўза.

Задайце... задайце ім.

КАРЦІНА ВОСЬМАЯ

Яшчэ да падняцця заслоны чуваць гарматныя стрэлы, залпы, воклічы. Калі заслона паднялася – мы бачым скарэжаную зямлю, на ёй сям-там трупы, кінутыя косы, апракінутыя гарматы і – далёка! – вёску ў агні. Гараць Бахарэвічы. На першым плане абгарэлы шкілет дрэва, на другім – некалькі салдат капаюць чарговую яму. Пад дрэвам сядзіць капітан ф о н Ю н г е н, піша.

С а л д а т. Дзевятую капаем.

Ю н г е н. Пэўна, досыць, па дваццаць шэсць на яму. Капец. (*Anyciŭj Note bene ŭ скураной вокладцы.*) Ну што данясеш? Разбілі пераможна палком – пагана ўзброены атрад.

С а л д а т. Вядуць.

З левага боку салдаты выганяюць на сцэну невялікі натоўп жыхароў спаленай вёскі. Пераважна старыя і жанчыны. Сярод апошніх – Я ў х і м і х а, баба Г а р э л і х а.

Ю н г е н. Ну што, мужыкі. Дастукаліся... Давядзецца замест сваіх бяроз чужыя піхты пілаваць... А замест торфу – біць кіркой у рудніках руду чужою дзядзьку.

Натоўп маўчыць. І раптам вокліч. З правага боку к а н в о й выводзіць п а н а З а р у б у, В а с т р а в у х а і Я ў х і м а Б а р д а н о с а. Вастравух паранены ў галаву: праз павязку выступае кроў. Заруба і Барданос вядуць яго. Палонных паставілі перад Юнгенам. Левая рука Яўхіма бязвольна звісае.

Юнген. Ну?.. Што?..

Я ў х і м. Нічога, пагулялі ладна.

Ю н г е н. А як наконт расплаты?

Я ў х і м. Мы людзі з гонарам. Карчму разнеслі, то неяк і за чарапкі заploцім.

Злавесная цішыня. Парушае яе салдат, звяртаючыся да фон Юнгена.

С а л д а т. Мы зносім трупы.

Ю н г е н.

Паглыбей

Забітых закапайце, каб ваўкі

Касцей не расцягнулі.

Вастравух (*злосна*).

Воўк нічога.

Прынамсі ён хлуслівым чорным словам

Не пэцкае імён герояў.

Ўсё гэта людзі зрабляць... Зробіш ты,

Халуй.

Ю н г е н (*іранічна*).

Зараз упадзе,
А брэша, недабіты, гнойны пёс.

Вастравух адштурхоўвае сяброў.

Вастравух. Пусціце!.. Сам...
(Пахіснуўшыся трохі, ён умацаваўся і стаў цвёрда.)

А то яшчэ ён збрэша,
Што я, калі мяне на смерць вялі,
Пручаўся і нагамі дзве дарожкі
Да месца праараў.

Ю н г е н.

Ты, Вастравух,
Падумай: варта заплаціць жыццём
За слова вострае, за жарт дурны?

Вастравух.

Хай будзе слова, як няма кінжала.

Ю н г е н.

Мне ад цябе не вельмі многа трэба.
Скажы адно: хто вамі кіраваў,
Хто прысылаў для вас наказы з Вільні,
Хто ўгаварыў вас падтрымаць мяцеж?

Я ў х і м.

Да сэрца дабіраюцца – маўчы.

Ю н г е н.

Адно імя... І я тады палонных
І ўсіх сялян адразу адпушчу.

Я ў х і м.

Да сэрца дабіраюцца – маўчы!

Яўхіміха.

Угаварыла беднасць. А наказы
Нам голад прысылаў.

Вастравух.

А кіравала
Усімі намі ярасць. Вось і ўсё.

Ю н г е н (да Яўхіміхі).

У беднасці вы самі вінаваты.
Народзіце дзяцей – а потым лямант:
“Зямлі няма!”, “Галеча!”, “Усё пань!”
Як быццам вам пань дапамагалі
У гэтай справе.

Яўхіміха.

Гэ-эх, панок... панок..
Бог любіць нас і дорыць нашы хаты
Дзіцячым крыкам і дзіцячым смехам.
І ганарыцца вам прычын няма.
Усё жыцце вы плавалі ў крыві,
А бог вас пакараў за грэх ваш цяжкі.
Таму яны й пустыя, вашы хаты,
І рэдка ў іх гучыць дзіцячы смех.

Салдат (Юнгену). Ваша высакароддзе сказалі па дваццаць шэсць...

Юнген. Ну.

Салдат. Памылачка атрымалася. Выкапалі лішнюю магілу.

Юнген. Чакай, колькі забітых?

Салдат. Іхніх – восемдзесят. Нашых – сто дваццаць восем.

Заруба. Дрэнная прапорцыя.

Юнген. Што?

Заруба. Ваюем дрэнна. Шэлег нам цана. Нас на Гродзеншчыне не больш
дзвюх тысяч са зброяй. Вас – дзесяць.

Юнген. Апошні раз пытаю: хто?

Вастравух. Голад! Рабства!

Паўза.

Юнген. Салдаты, слухай маю каманду!

Паўза.

Магіла пустой не застаецца. Гэтых трох – туды.

Агульны ўздых.

Салдат. Ваша высакароддзе...

Юнген. Шпіцрутэнаў захацелі... Вядзіце.

Заруба. Нашго весці? Мы – самі. Мы скакаць будзем, туды ідучы.

З асуджанай рашучасцю ўзяліся за плечы. Павольна закруцілася, пачало
рухацца да ямы страшнае кола. Ногі намацваюць такт. Знайшлі. І толькі тады
прыходзіць музыка, хуткая, але грозная, падобная і не падобная на звычайныя
гукі “Мяцеліцы”.

Курыць, вее мяцеліца,

Чаму стары не жэніцца.

– Як жа яму жаніцца?

Усе будуць дзівіцца.

Ух, ух, уха-ху!
Янкi галава ў снягу.
– А як гэта дый не снег,
Тады людзям будзе смех!

Яны на краі ямы. Яўхім скокнуў у яе сам. Цяпер відаць толькі іхнія плечы. Ім
цесна, але яны рухаюцца, але галасы спяваюць.

Ух, ух, уха-ху!
Гэта ж быў я на таку.
– А як гэта дый не пыл,
Дык ад дзеўкі будзе тыл.
– А хоць стары – не паганы,
Яшчэ дужы і румяны.
А што каму да таго?
Можа, я пайду ды за яго.

Голас з натоўпу. Даволі!

Спыніўся танец.

Я ў х і м.

Сапраўды даволі, браце...
Занадта... Не павераць... Стой, Заруба.
Мацуйся, любы браце Вастравух.

Яўхіміха.

Трымайцеся спакойна, мужыкі!
Хрыстос над вамі. Ён, пакутных, вас
Каля сябе пасадзіць.

Я ў х і м.

Ціху табе
З тваім Хрыстом. Не мог падмогі даць
На памагатых д'ябла.

Яўхіміха.

Не блюзнер!

Я ў х і м.

Чаго блюзнерыць? Я яшчэ не знаю.
Ці ёсць ён, бог?

Ю н г е н. А што ты, хаме, зведаў?

Я ўхім.

А тое! Краем правіць Сатана.
Ты, капітан, і твой Мураш Паскудны,
І ваша банда, і царок ваш снулы.

Ты пачакай, яму яшчэ за нас
Павыгтаргаюць ногі са...спіны.

Вастравух. То спраўдзіцца.
Ю н г е н. Салдаты! Закапаць!

Паступова сыплецца з-пад рыддэўкі зямля. Загаласілі бабы.

Я ў х і м.

Цыц, бабы, не рвіце наша сэрца.
Спакойна дайце нам сустрэць канец

І весела...

Гарэліха. Змоўч, людзі... з імі бог...
Яўхіміха.

А гэтым – гонару занадта многа,
Каб перад імі плакаць... Змоўч, народ.

Цяпер цішыня вісіць над галовамі людзей. Зямля дастае смяротнікам амаль да
плячэй.

Вастравух (Яўхіму). Бачыш, а ты мяне засячы хацеў... “Пан, пан...” У адной
зямлі... стаяць будзем.

Я ў х і м. А можа, табе і лягчэй было б?

Вастравух. Ну не. Памерці растапаным, як я тады? Так я хаця чосу ім даў...

Заруба вышэй за ўсіх, астатнім зямля дастае да рота.

Я ў х і м. Гэй, Заруба, ты й тут выгадаў... каб я табе прысніўся.

З а р у б а. Прысніся, брат, я тады адразу ўваскрэсну. Ад жаху.

Зямля падае Зарубу на галаву. Ён адплёўваецца.

Гэй, афіцэр, каўбаса гарохава... Можа быць у смяротніка апошняе жаданне?

Ю н г е н. Ну?

З а р у б а. Я служыў паручнікам. Ты – капітан. Ці нельга саступіць сваё месца
старэйшаму па чыну?

І ўсё. Замест людзей – капец зямлі.

Ю н г е н (да натоўну). Ну як?

Маўчанне.

КАРЦІНА ДЗЕВЯТАЯ

Задні пакой за модным магазінам, які належыць Юзэфе Яневіч. Пад
манекенамі доўгія рагожныя цюкі са зброяй. Тут жа сядзіць А р с е н ь,

узброены лупай; рэжа на гуме штамп, робячы пробныя воддзіскі. Кастусь сядзіць за сталом, гамонячы з Каралінай, Чортавым Бацькам, Марцявічусам.

Кастусь скандуе.

К а с т у с ь. Сачыніцель папулярных бак, з камітэта адказы таварыш, паважаны Арсенька Станевіч...

А р с е н ь. Чаго табе?

К а с т у с ь. Маніфест аб зямлі, які вы адрэдагавалі, на-дру-ка-ва-ны... вось... Трыста экзэмпляраў на Міншчыну...

Чортаў Бацька (*уздыхае*). Зямля-зямля...

А р с е н ь. Добра.

К а с т у с ь. Як пячаць?

А р с е н ь. Зараз скажу. Будзе – хоць падарожныя фельд’егерам адмячай.

К а с т у с ь (*скандуе*). Паважаны фальшываманетчык і падробнік дзяржаўных пячацяў. Да чаго ж ты, браток, дакаціўся?!

А р с е н ь. Змоўч, чапля.

Чортаў Бацька. Сапраўды, як дзіця малое.

Караліна (*з дакорам*). Хлопцы... Вы ж ведаеце, *калі* ён вершы піша, вершамі гамоніць...

Я н е в і ч. Вершамі жартуе.

А р с е н ь. Знайшоў час жартаваць...

К а с т у с ь. Лягчэй вам стане, калі я плакаць буду? Жартуйце, хлопцы, жартуйце... Каб не вершы, не жарты – ега ж проста нам усім перавешацца трэба было б... самім.. не чакаючы мураўёўскай ласкі... От, пэўна, узрадаваўся б! (*Цытуе*.) “З-за адсутнасці здоровага смеху ўрад паўстання перавешаўся ў поўным складзе”.

Караліна. Каліна, не трэба...

К а с т у с ь. Сонца з месяцам ззяе на небе. На зямлі – адно толькі сонца.

Каралінай яно завецца... Подлых змоўшчыкаў святлом сагравае.

Я н е в і ч (*ціха*). Сэрца збалелася, на цябе гледзячы... Не забыў жа... Не...

Паўза.

К а с т у с ь. Я, магулечка, усё помню... Я – не з тых, што забываюць...

Паўза.

Рыгнецца ім яшчэ за жыўцом закапаных, за дзярмо на святых магілах... Адальюцца кошцы мышчыны слёзкі... І не дзярмом – крывёю. Вось яно як.

Паўза.

І таму працаваць, хлопцы, працаваць.

Званочак. Я н е в і ч выйшла. Кастусь выняў з цюка штуцэр, прыцэліўся.

Дзіва штуцэры. Адвязём на Слонімшчыну.

Марцявічус. Згода.

Кастусь. А тыя няхай зэльвенцы возьмуць.

Заходзіць Я н е в і ч.

Я н е в і ч. Ф-фу-у. Удружыў ты мне, Кастусь, дружок, гэтым магазінам... Бабы прыходзяць дурныя, як курьцы.

К а с т у с ь. Гаспадыня моднага салона, найяснейшая пані Яневіч, пацярпіце дзянёк, калі ласка, накіруем мы вас у Варшаву: аднаўляць з “чырвонымі” сувязь.

Я н е в і ч. Праўда?

Кастусь. І “чырвоныя” ў Варшаве – праўда. І паездка – праўда... Караліна!

К а р а л і н а. Што?

К а с т у с ь. Добра ты гукі вымаўляеш. *(Хіснуў галавою.)* Справа для цябе.

К а р а л і н а. Ну...

К а с т у с ь. Імператар Аляксандр друпі, вялікі князь Самагіцкі, гасудар і вялікі князь Абдорскі і Кандзійскі, наследнік Нарвежскі, Дзітмарсенскі і прочая і прочая зволілі прыняць катэгарычны імператыў графа Мураўёва, вялікага князя Самаедскага, гасудара Шыбеніцкай зямлі, Лобных месцаў і прочая – аб разгроме і рэпрэсіях. *(Ідзе да непрыкметных дзверцаў і дастае адтуль два чамаданы.)* У адказ на гэта найбольш небяспечная з калматых нігілістак беларускіх, Караліна, па мянушцы Крыжавы Кінжал, павязе ў горад Мінск гэтыя шрыфты.

Караліна. Нашто?

К а с т у с ь. Каб падкласці іх пад трон начальніка мінскага акцыза.

Чортаў Бацька. Хай узрываецца.

Марцявічус. О, выбуховая моц беларускага вольнага слова!.. Гекзаметрам загаварыў.

Караліна. Сур’ёзна.

К а с т у с ь. Дрэнна... *(Голас ягоны сёў.)* Рэпрэсіі. Сярод калег – слабінна... Трэба зноў звязваць людзей... як сноп... дарагое маё перавясла...

Званок ля дзвярэй магазіна.

Я н е в і ч. Зноў... Адны гускі ды аслы ходзяць... *(Выйшла.)*

Караліна. Я зраблю.

К а с т у с ь. Ведаю... *(Да Арсеня.)* Падрыхтуй, Арсень, загад. На кожнага павешанага паўстанца падпольны ўрад адкажа ўдарам кінжала... Няўхільна... Няўмольна... Адразу...

Марцявічус. Даўно пара...

Я н е в і ч *(у дзвярах).* Кажу, нельга.

У дзвярах Вітаўт і Марыя Грэгаковіч.

В і т а ў т. Свае. Трэба.

Зайшлі. Паўза.

К а с т у с ь. Ах-х, вось яшчэ не было... Вітаўт!.. *(Ціха.)* Нашто прывёў старонняга?

В і т а ў т. Ну-у!.. В-ведаеш! Табе ўнаравіць... як графскаму сабаку... Табе што, жыццё сваё – капейка?.. Я прыйшоў, каб вы-ра-та-ваць яго... Мала гэтага?.. Зразумеў? І ўсё! І досыць!

К а с т у с ь. Зразумеў... Але гэта канспірагійная кватэра. Я магу памерці – камітэт павінен жыць...

В і т а ў т. То і памрэш...

М а р ы я. Пан Макарэвіч... Не трэба яго... Я ў адчай прыйшла, пакуль яго адшукала... Горад аббегала...

К а с т у с ь. Спакойна, Марыя. Што такое?

М а р ы я. Надвячоркам зайшла суседка... Прасіла не выдаваць... Па сакрэту сказала, што ўжо ва ўсіх на тым баку вуліцы правяралі дамавыя кнігі, што заўтра будуць у астатніх... У нас... Я пайшла да мадам Салье... *(У адчай.)*

Выявілася, што ўлады шукаюць слядоў Макарэвіча... Яны ведаюць, што ён і Каліноўскі – адно...

Чортаў Бацька. М-маем.

А р с е н ь. Значыць, табе нельга вяртацца на Антокаль, Кастусь.

Паўза.

М а р ы я *(зусім ціха)*. Вы на Антокалі? І не маглі знайсці... Што ж, я зрабіла ўсе, што магла: заліла чарнілам ліст у дамавой кнізе маці.

А р с е н ь. Чортаў Бацька, давай бланк.

Чортаў Бацька дастае з-пад маснічыны нейкія паперы.

Чортаў Бацька. На.

Караліна падышла яшчэ бліжэй да Кастуся і Марыі.

М а р ы я. Я ненавіджу гэтую вашу... справу. Але я зрабіла гэта.

К а с т у с ь. За што ненавідзіце?

М а р ы я. Яна адбірае вас ад мяне. Якраз у той дзень, калі я зразумела, што... кахаю вас... – вы зніклі з флігеля на Антокалі: пайшлі, відаць, у гэтую сваю... справу... Яна і цяпер адбірае вас, дае мне замест шчасця шгодзённае гора.

К а с т у с ь. Марыя...

М а р ы я. Бо я кахаю вас. І я слабейшая за яе, праклятую. Што яна зрабіла з горадам, з краінай, са шчасцем, ваша справа?! А я – слабейшая. Я не магу змагацца супраць яе... Гора маё! Бяда мая! *(Плача.)*

Караліна. Сочаць... Падбіраюцца. Як пальцы да горла.

Марцявічус *(змрочна)*. Не лезь, Мураш, да горла мяцяжу, бо атрымаеш ты... па пысе... Не, я не Пушкін... Але па пысе ён атрымае.

В і т а ў т. Не ўсё ж каб шанцавала ды шанцавала. Паўсюль. Ва ўсім. У вайне, выкраданнях, каханні... у картах... чорце, д'ябле.

Арсень са здзіўленнем азірнуўся.

А р с е н ь. У якіх картах?

В і т а ў т. Скажам, “у стратэгічных картах”.

Марцявічус. З імі некаторым, прама скажам, не шанцуе...

А р с е н ь *(нудна)*. Ты, Вітаўт, нуда японская... Астабрыд ты мне. *(Думае над бланкам папярта.)* Якое б табе прозвішча, Кастусь?

В і т а ў т *(сам сабе, вельмі змрочна)*. Банапарт нядрэннае прозвішча...

Пугачоў.

Чортаў Бацька. Відны...

А р с е н ь. Нешчаслівае для нашага брата прозвішча... Гм... Не, там людзі дрэнныя, поскудзь дробная, а не людзі... Спасаіконапрэабражэнскі? Пузам для такога прозвішча не выйшаў... А што, калі тваё, Пархвен, прозвішча? Ды не, які ён Бабаед... Унь бабы я г о, гаротнага, поедам ядуць... Ага, ад лацінскага “віта” – жьщцё... Шчаслівае прозвішча – Ві-та-жэ-нец.

Я н е в і ч. А жьщцё яму, святому дурню, у святым месцы. У Свентаянскіх мурах.

Чортаў Бацька. Праўдачка. Да Мурашоўскага палаца адтуль – д-дапюнуць можна. Хто стане шукаць?

К а с т у с ь *(да Марыі).* Але я не ўводзіў вас у зман.

М а р ы я. Але я кахаю.

К а с т у с ь *(мякка).* Мне шкада, Марыя. Вельмі шкада.

Паўза.

Але я не магу быць побач. Не думайце, што прычына таму – вы. Проста мы ўсе тут – жаніхі радзімы, свабоды... Калі гэта цябе супакоіць – супакойся.

Караліна апускае галаву.

Калі можаш дараваць – даруй.

Караліна. Досыць... Не трэба слоў... Яна ж – ну проста... *(Робіць жэст адчаю.)* Маўчы. *(Бярэ Марыю за плечы, адводзіць.)*

М а р ы я. Ты таксама кахаеш... *(Дапымліва глядзіць на Караліну.)* Нічога. Я цябе не баюся. Я баюся – *т о й...* Бывай, Кастусь.

К а с т у с ь. Бывай.

Марыя *(ціха).* Да сустрэчы... як прыйдзе “свабода”. *(Горка.)* Не думала, што буду яе чакаць.

Чортаў Бацька. Чакай, дзетухна, чакай светлую нашу.

Пайшла М а р ы я.

Караліна *(ціха).* Нясцерпна ёй.

Я н е в і ч. Ты ўжо маўчы!.. Ты ўжо маўчы!.. Як аперазаю, не медзячы.

Арсень бярэ стары пашпарт Кастуся, паліць на запалках. Падае яму новы.

А р с е н ь. Усё. Вітаю з хрышчэннем, пан Вітажэнец, прыватны настаўнік.

Марцявічус. Пан настаўнік, пан настаўнік, у вас бяда!

К а с т у с ь *(змрочна).* Што?! Кабан здох?

Марцявічус. Горш... інспектар прыехаў.

Усе засмяяліся, не вельмі весела.

В і т а ў т *(голасна).* Жарцікі... А ты на полі страчаных быў, а-та-ман?

А р с е н ь. А ты лічыў, гінуць са сцягам? Так і гінуць.

В і т а ў т. Ты быў, што жартуеш?

Я н е в і ч. Змоўч, псіх... Выгляд твой пахмуры – святга светлае побач з ягонымі... жартамі, імяніны сэрца..

К а с т у с ь. Не трэба яго крыўдзіць... Вітаўт, я ж не таму сказаў табе папрок, што ў мяне дрэнны характар, што я дрэнна стаўлюся да цябе. Проста, нават калі справа ідзе аб жыцці аднаго з нас – на канспіратыўную кватэру нельга весці старонніх. Ты гэта – запомні.

В і т а ў т. Яна ж твая кватэрная гаспадыня. Ты ж з ёю ды са мною аб зорах гаварыў.

К а с т у с ь. Зоры – справа іншая. На іх яшчэ муратэўскія сышчыкі не паспелі залезці.

Вітаўт. Я ж думаў, у яе толькі справа. Я ж не ведаў, што яна яшчэ і куры з табой строіць.

К а с т у с ь. Не буду я з табой біцца, Вітаўт мілы.

Вітаўт (*непрытомна*). Ух-х, да чаго ж цябе пашанцаванне любіць!

Кастусь. Скончу, значыць, дрэнна.

Чортаў Бацька. Тых бунтаўшчыкоў, якім шанцуе, улады асабліва не любяць.

Вітаўт (*у ціхай раз'юшанасці*). І ваявода ты, і трасца, і хвароба,.. І паэт... “І акадэмік, і герой...”

Кастусь. Разнастайны чалавек... І цесля... Калок аднойчы зачасаў. І скончылася – страшна. Хіба што не мараплаўца... Вітаўт, што з табой?

Вітаўт. Мараплаўца... І каламутнае яно, тое мора, у якім плаваеш. Пльвец ты – нічога. Толькі замест залатога ветразя ў цябе – ануча. Чужым зрабіў нам мора. Не ведаю, з якой прычыны. Са славалюбства?

Кастусь. Я не адмірал. Я грабу дзень і ноч, рагуючы карабель. У мяне ад напругі – кроў з-пад пазнопцяў. Ты гэтага хочаш?

Вітаўт. Адмірал... хамаў...

Кастусь. За сябе я не крыўдую... хаця я любіў цябе... (*Грозна*) Але гэтага, але людзей, брагоў маіх, – ты мне не чапай... Мы за гэта закапанымі заплацілі... Іх... жывымі... а ты мне тут... тэарэтычныя антраша вырабляеш, зміеў шып папалам з істэрыкай.

Доўгая паўза.

Досыць аб гэтым.

Вітаўт. Не, не досыць... Ты чаму мяне да вялікай справы не дапускаеш?! Чаму?

Кастусь. Ты ўдзельнічаў. У многіх.

Вітаўт. Ах, справы... Тэарыст, экспрапрыатар, трасца, хвароба... А мне змыць, змыць з сябе трэба...

Кастусь (*пасля паўзы*). Добра... Караліна не паядзе на Міншчыну...

Караліна. А хто?

Кастусь. Ён...

Вітаўт. Туды? Дзе развал?

Кастусь. Больш цяжкай працы няма... Не ўпэўнены – не едзь.

Вітаўт. Вось... Вось яе... Толькі яе...

Кастусь. І ўлічы, там сапраўды цяжка.

Вітаўт. Зробім.. Не ўсё ж ты ды другія.. Мы таксама не шапкай боршч ямо, не ў нерат узімку хугаемся, не нагою нос выбіваем...

Паўза.

Кастусь. Едзь. Марыш аб славе? Законна для тваіх год. Хочаш небяспекі? Таксама. Працаваць хочаш? Працуй. Вось табе Міншчына. Рабі там што хочаш. Але каб праз месяц быў стальны парадак. Не зробіш – адкажаш. Будзем ведаць: крыкі твае – шчанюкоў віск. Зробіш – вось табе твая слава і памяць у пакаленнях.

І тут раптам устае пані Юзэфа.

Яневіч. Не! Агойтайся, Кастусь! Нельга!

Кастусь. Чаму?

Яневіч. Панства яго! Сённяшняя яго выхадка...

Кастусь. Ён заўсёды быў смелы... І ён зразумее сваю няслушнасць. Усім нам іншай дарогі няма: або перамога, або пятля... Мяне ён не абразіць, Юзэфа. І потым, ён хлопец з хворым сумленнем, яму сапраўды трэба верыць у сябе...

Я н е в і ч. Нішто сабе гусь! Ну і ну! Яму дзевятнаццаць, табе – дваццаць пяць, а ты за яго не разумнейшы...

К а с т у с ь. Чаго гэта я гусь, цётка Юзэфа?

Я н е в і ч. А тое... Не любоў галоўнае ў ім. Зайздрасць!

К а с т у с ь. Рэўнасць, цётка... Рэўнасць да катаржнай працы... Хай працуе.

Я н е в і ч. Не вер!

Кастусь. Ён – чалавек. Я не магу не верыць чалавеку.

Паўза.

(Кастусь паказвае на чамаданы.) Бяры. Чакай на кватэры інструкцый.

В і т а ў т. Дзякуй... Кастусь.

Пайшоў В і т а ў т.

А р с е н ь. Позна ўжо. Нам – час.

Я н е в і ч. Ідзіце... Я вас – выведу.

Усе пайшлі. Толькі Караліна трохі затрымалася.

Караліна. Ты добра падумаў?

К а с т у с ь. Трэба рагаваць чалавека... Як яно радзее, кола сяброў... Але *гэта* *га* я адчаю і злосці – не дам.

Караліна збіраецца ісці.

Скажы мне, сланечнік... Ты мне з самага таго дня не гаварыла.

Караліна. Што?

К а с т у с ь. Ты ведаеш, што...

І тады Караліна традыцыйным жэстам прыкладае кулачок сагнутай левай рукі да сэрца.

Караліна. Люблю... Беларусь.

К а с т у с ь. То ўзаемна... узаемна.

КАРЦІНА ДЗЕСЯТАЯ

Канцылярыя ў мінскай жандармерыі. Ноч. Гарыць толькі адна свечка. Стол падзяляе дзве фігуры. Гэта Лосеў і Парафіяновіч. Ідзе допыт.

В і т а ў т. Вы нічога ў мяне не знайшлі... Я прагэстую супраць арышту!

Лосеў. *Усе* гэта патроху робяць.

Вітаўт. Я – гэта не *ўсе*.

Лосеў. У вас – як ва ўсіх – дзве нагі... Цалкам прыдатныя, каб мераць камеру... *Усе* – мераюць. То чым гэта вы такі адметны перад дзяржавай?..

В і т а ў т. Без здэкаў!.. Я вам – не хлопчык!

Паўза. Лосеў раптам усміхаецца... Усмішка страшнаватая.

Лосеў. Гм... Магчыма... А я вось здзіўляўся, нашто арыштавалі такое дзіця?.. Дурасць!.. Што яно магло небяспечнага нарабіць у сваім узросце?

Вітаўт *(з гневамі)*. То чаму арыштавалі?

Лосеў. Таму што, калі ідзе звычайная праверка, невінаваты не шукае чорнага ходу з кафэ. Чаму б гэта?

Вітаўт. У вас жа прынцып: вінаватага і дурань пакарае. Ты невінаватага пакарай – вось у чым сапраўдная дзяржаўная веліч.

Лосеў. І тое праўда... Прымітыўна – па ўзросту, – але ўмееце думаць. Глядзіце вы! Можна, вы сапраўды большая асоба, чым я меркаваў?

Вітаўт. І што?

Лосеў. А тут яшчэ пашпарт на ваша імя знайшлі сярод папер забітага паўстанца Далеўскага. Чаму б гэта?

Вітаўт. Адзін Гаўрыла ў Полацку... Аднафамілец.

Лосеў. І тое... Другі аднафамілец, па чутках, Магілёўшчынай кіраваў.

Вітаўт. Парафіяновіч – распаўсюджанае прозвішча.

Лосеў. Канечне. Хіба мог юнец кіраваць такой махінай? Вам колькі?

Вітаўт *(праз зубы)*. Дзевятнаццаць.

Лосеў. Небяспечныя бываюць цёзкі... хлопчык... Вы – не з тых. Вам, дзіця маё, трэба славу любіць... жанчын... Карыстацца іх узаемнасцю. Вы – прыгожы... хлопчык.

Вітаўт. Я магу вас папрасіць адмовіцца ад гэтага ідыёцкага звароту?

Лосеў. Так... Канечне... мой юны друг...

Паўза.

Дык вось, я наконт пашпарта магу вам паверыць... Але сістэма – не. Трэба зрабіць лянівай яе бязлітасную памяць. Можна, ведаеце хаця што-небудзь?

Вітаўт. Адкуль?

Лосеў. Ну, не ведаеце – не трэба... Я гэта пра дробязь... Каб улады маглі праявіць звычайную мяккую паблажлівасць і аддаць вас на парукі бацькам... малады чалавек.

Вітаўт. Лічыце, што маладосць перашкаджае рабіць вялікія... *(Асекся)*

Лосеў глядзіць на яго.

Лосеў. Т - так... То бок – не... Я проста лічу, што вашаму ўзросту не вялікія справы, а каханне... Жанчыны, што праўда, любяць моцных, нязломных мужчын, але і ваша тонкая... тандэтная прыгажосць павінна ім падабацца..

Вітаўт *(гледзячы ва ўпор)*. Гэта да чаго?

Лосеў *(усміхаючыся)*. Ні да чаго. *(Канфідэнцыяльна)* Шукайце жанчыну – кажна мая сістэма. І вось я, стары сыскны сабака, не ведаю, як гэта дастасаваць да вас... Якія вакол вас могуць быць жанчыны? Так, паненкі. Яны пішуць у альбомах, мараць аб прынцах і таму... павінны любіць вас.

Вітаўт. Канечне. Што я, пачвара?

Лосеў. Т а – а к... Вельмі павінны. *(Скоса глядзіць на Вітаўта, які нервуецца.)* Шкада мне! Хаця б трошачкі ведалі... Хаця глупства... Ад сістэмы адчапіцца.

Вітаўт. Я нікога не ведаю.

Лосеў. Шкада... Таму што гульня скончана, хлопчык... А ўлады ў такіх выпадках не жартуюць. На Магілёўшчыне – правал, пад Бахарэвічамі – правал, Белы жонд ад... вас адхіснуўся. Разумныя!.. Не з хамамі ж ім блакіравацца?.. Хаця б нехта... Скажаць аб ім – і ўсё...

Вітаўт. Я нікога не выдам.

Л о с е ў. Стоп! Як так не выдам? Вы ж толькі што сказалі, што нікога не ведаеце... Га?

Паўза.

В і т а ў т. Я гэта... у тым сэнсе, што... не ведаю.

Л о с е ў (*са знішчальнай пагардай*). Фінціць пачынаеце... шчанюк? Выкручваецца, баязлівец... Трус! Насцеражылі свае маленькія, мякенькія вушкі... мужчына, які так і не адбыўся? Лічылі, пэўна, што велічыны. А вам сапраўды паненкам у альбомы пісаць.

Паўза.

Вітаўт (*з гонарам*). Досыць, вы!.. Даўно мне хочацца кінуць у вашу... пысу пару сапраўдных слоў. Але зарубіце на сваім фіскальным носе, што я... я адзін буду адказваць... Што я ні-ко-га не прадам, бо я не з бітых кантаністаў, як вы, і не з хамскіх падпывал, як іншыя...

Л о с е ў (*ціха*). Хм...

В і т а ў т. Я дваранін, я рыцар, і ў мяне свой саслоўны гонар... Так што можаце не нюхаць далей мяне. Дарэмна стараецца.

Паўза.

“Мой юны друг...” “Хлопчык”. Вас у мае дзевятнаццаць год розгамі хвасталі... Вы тады для фельдфебеляў па піва бегалі... хам... А я багальёны, палкі вашы, як трусікаў, ганяў... Я... Трус... Я – Парафіяновіч, камісар Магілёўскай губерні.

Л о с е ў (*з удаванай уражанасцю*). То гэта – вы?

В і т а ў т. Я!

Паўза.

Л о с е ў. Каледа старая... То гэта, значыць, вы?.. Сапраўды рыцар. Муж... І гэта пры такой маладосці.

За тонам бязмернай павагі ў яго словах гучыць страшны, бадай непрыкметны здзек, але Вітаўт яго не заўважае. Вочы яго гараць, твар амаль прыўкрасны.

Я памыліўся з альбомнымі паненкамі. *Т а к о г а* вас і Жанна д’Арк пакахала б...

Паўза.

Чым жа вы магі стаць, калі ўжо зараз?!

В і т а ў т (*глуха, горда і спакойна*). Цяпер ужо нічым.

Л о с е ў. Талент дзяржаўнага мужа. У яго дзевятнаццаць год?

В і т а ў т. Мы – усе маладыя.

Лосеў. *Т - т а к...* І пры такіх здольнасцях увогуле – другарадная роля. Інспектар малаважнай губерні. Нейчы папіхайла... Паштальён чужых загадаў.

В і т а ў т. Я паштальён, і я... ганаруся гэтым.

Л о с е ў (*нільна гледзячы на яго*). *Т - т а к...* Другі раз у самыя небяспечныя месцы. Фарпост Магілёўшчыны. Асуджаны на смерць Мінск... Як знарок...

В і т а ў т. Значыць, вераць: магу.

Л о с е ў (*узважаючы словы*). Ой не-е... Нешта не тое. Вы што, не ведалі, едучы, што тут – усё... што ехаць сюды можа толькі смяротнік?

Вітаўт. Не.

Лосеў. Скажыце, а ў кіраўніцтве – я не пытаюся пра імёны – не было нікога, з кім у вас былі старыя звады?

Вітаўт. У мяне няма ворагаў.

Лосеў. У кожнага ёсць ворагі... Толькі высакародны іх не заўважае. Няўжо вы думаеце, што я, напрыклад, аддаў бы заваяванае мною месца без барацьбы?.. Нават больш вартаму яго...

Вітаўт. То – вы...

Лосеў. О-ой, друг... Па-адумаіце над прычынай, чаму вас піхаюць у небяспечныя месцы, як цар Давід – Урыю... Ну, там зразумела, жонка Урыі спадабалася цару... А вы?

Вітаўт здрыгануўся, і Лосеў заўважыў гэта.

А можа, і сапраўды жанчына. Вы ж малады, прыгожы, адважны... словам, небяспечны.

В і т а ў т (з ноткай хістання). Не.

Лосеў. Т-та-ак... Жанчын вы не дзя-лі-лі... А як наконт славы?

Вітаўт. Мы не кар’ерысты.

Лосеў. Рэвалюцыя – адна з самых хуткіх кар’ер. Няхай за кошт рызыкі... І раптам – побач мацнейшая фігура...

Вітаўт. Н-не...

Лосеў (з узростаючай упэўненасцю). Ён мог заўважыць, што пешка стала прахадною і можа зрабіцца ферзём паўстання.

Вітаўт. Не хлусіце на высакародных людзей.

Лосеў. Крыў божа. Я ж і не пытаюся імён... Не скажаце. Не з тых... Скончым допыт... Толькі ў пратакол запішу. (Піша.)

На Вітаўта з кожнай хвілінай страшней глядзець.

(Разважліва.) Подла... Адкупіліся вашай галавой... Прахадная пешка. Ведалі, што не прадасце, загінеце адзін... І загінеце адзін... І загінеце... Слаўны, мужны вы чалавек. (Піша.) Стары метады гніюных палітыкаў. Урыю – пад стрэлы, лаўры ягоныя – на чало, жанчыну – да сябе ў ложак... (Амаль пад нос.) Магчыма, якраз цяпер... Такія гэта ўмеюць...

Вітаўт. Не! Не! Не!

І тут Лосеў устае, нагінаецца, у вачніцах яго цені.

Лосеў. І-мя?!

Вітаўт. Я ненавіджу! Я заўсёды ненавідзеў яго!

Лосеў. І-мя-а!

Вітаўт. Жыў пад прозвішчам Макарэвіча. Цяпер? Здаецца... Ві-та-жэ-нец.

Лосеў. Імя!

Вітаўт. Жыве ў Свентаянскіх мурах.

Лосеў. Імя.

Вітаўт. Кастусь Каліноўскі.

АКТ ТРЭЦІ

КАРЦІНА АДЗІНАЦЦАТАЯ

Абсерваторыя ў Свентаянскіх мурах. Старадаўнія зорныя сферы, бронзавы секстант, тэлескопы. У цёмных кутах таямніча паблісхваюць сімвалы знакаў задзяка. На ўсім пячаць занядбанасці. За вокнамі начны заснежаны дворык Пачобута. Сходы вядуць на падмосткі да двух тэлескопаў у невялічкіх вежах з купаламі. Створкі аднаго купала трошкі рассунутыя, і ў шчыліну відаць зімовае зорнае неба. Вызарыла буйна. На мароз... У абсерваторыі Каліноўскі, Чортаў Бацька і Марцявічус. Пархвен гадуе жмудзіна.

К а с т у с ь. Ціха ў цябе. А я за два крокі, а шум.

Марцявічус. Чаму сапраўды ціха?

К а с т у с ь. Былы універсітэт. Мікалай яго закрыў. І абсерваторыя пасля пажару не працуе.

Марцявічус. Такая безліч залаў – і на замку...

Кастусь. То і добра. Табе тут бяспечна, хоць “Бітву” танцуй.

Марцявічус. Не кажы... Быццам людзі вымерлі на зямлі... Нават зоры – непатрэбны... Нібы паўсюль пустыня, адзін я жывы.

К а с т у с ь. Яны гэтага і хочуць, пустыні... Дай ім волю – яны нас назаўжды ад зор адвадзяць.

Паўза.

Маеш рацыю: пустыня... Адвучылі на зоры глядзець... Час такі...

Чортаў Бацька. А будзе іншы час?

К а с т у с ь. Павінен быць.

Марцявічус (*лёг на спіну*). А я ўсімі начамі гляджу на зоры.. Тысячы светаў... Часам гляджу ў тую трубу: Стажары, Батыеў Шлях... А месяц такі васпаваты.

Чортаў Бацька. Ёсць там людзі?

К а с т у с ь. Ніхто не ведае. Можа, і ёсць.

Марцявічус. Цікава, ці так дрэнна яны жывуць, як мы тут, на зямлі.

Кастусь. Напэўна, не. Так дрэнна, як мы, людзі жыць не па вінны... Караліна нешта спазняецца...

Аднекуль знадворку, як воўчае вышцё, чуюцца галасы. Першы да спуду блізка, іншыя – далей і далей. “Слухай! Слухай! Слу-ха-а-й!” Вакол палаца пераклічка.

Вось пачнеш ты храпіць, а Мураш пачуе. Ты, Бронюс, не храпі... Баюся за яе...

Марцявічус. Вакол яны, сволачы. Абклалі.

К а с т у с ь. Нічога. Будзе час: яны будуць усярэдзіне, а мы – вакол.

Марцявічус. А пакуль нам як выйсця няма.

К а с т у с ь. Ёсць. (*Паказвае на неба.*) Гэтага яны ў нас не адбяруць.

Марцявічус. А калі ў падвал?

Кастусь. І над падвалам – неба...

Марцявічус. Чорт ведае, чым людзі займаюцца: стрэлы, шыбеніцы, подласць. А тут... такое дзіва... І ці думаў я, што мой апошні дом будзе такі прыўкрасны, што апынуся сам-насам з неба.

К а с т у с ь. Як то там Вітаўт?

Марцявічус. У такую хвіліну ўсе павінны глядзець на зоры. Пархвен! А ты глядзіш?

Чортаў Бацька. Гляджу. Унь Зорны Воз. Сем зорак – сем кабылак. Адна ажарабілася. Унь ля яе маленечкая зорка. І ўсе кабылкі спакойна стаяць, толькі ўздрыгваюць часамі ад зайздрасці да той... (*Глуха*) Як ты, Кастусёк, калі часам на скверы дзяцей бачыш.

К а с т у с ь (*амаль груба*). Ты змоўч... паэт.

Чортаў Бацька. Гэта вы... паэты... Са зброяй спіцё... Без жонак, без дзяцей, без грошай. Так, за народнае дзякуй.

Марцявічус. Вось прыйдзе светлае заўтра – яно цябе здзівіць.

Чортаў Бацька. Чым?

Марцявічус. А тым, што грошай зусім не будзе.

Чортаў Бацька. І там не будзе? Варта было паўставаць.

Паўза.

А я, каб мне плацілі, усякую работу рабіў бы. Скажаў бы мне той... “Работа, твая, Чортаў Бацька, будзе брахаць. За кожнага абрэханага прахожага – рубель”. Калі ласачка... Сеў бы сабе, як пан, з газеткай ля варот, на траўку, і як толькі нехта пройдзе, то яна яго: “Гаў... Гаў” – і ні разу больш.

К а с т у с ь. Чаму?

Чортаў Бацька. Голас бярог бы. “Гаў” – і рубель. “Гаў” – і рубель.

К а с т у с ь. Гэта, брат, за цябе журналісты робяць. З таго часу, як газеты з’явіліся. Не адбівай чужога хлеба.

Паўза.

Чортаў Бацька (*раптам*). Не хачу я гаўкаць. Сорамна нібы тут... перад нечым.

К а с т у с ь. Правільна.

Чортаў Бацька. Во каб у кожнай хаце такія дахі.

Марцявічус. Нашто?

Чортаў Бацька. Нельга сварыцца, калі над табой такое. Не можа быць забойстваў, злосці, несправядлівасці... Ледзь нехта закіпае няправедна – рассунь дах.

Паўза.

К а с т у с ь. Пераможам – узбагацеem – зробім.

Стрэл пракаціўся рэхам у далёкіх завулках.

Чортаў Бацька. Што такое?

К а с т у с ь. Пэўна, вартавому здалося... І чаму не ідзе?

Паўза.

Чортаў Бацька. Кажуць, зорка падае – душа падае.

К а с т у с ь. То што?

Чортаў Бацька. У-у, які гэтай восенню быў зарапад... Падалі, падалі, канца не відно.

Марцявічус. З людзьмі пра такое нельга... Пархвен.

Чортаў Бацька. Ведаю. Гэта я – з вамі.

Паўза.

Марцявічус. І вось я ляжаў і думаў. А зоры кружыліся ў вечным абегу. І праходзілі перада мной пакаленні. У-у, якая далячынь... Што людзі будучага перад намі? Нікога не здзівіць чалавек сярод людзей. А вось чалавек сярод ваўкоў, свіней, пён – вось што варта здзіўлення. А нараджаецца, жыве чалавекам сярод поскудзі. Значыць, ад прыроды – харошы... А я раней не бачыў неба... як многія...

Уваходзіць Караліна ў футранай шапачцы з вэлюмам.

Караліна. Кастусь.

К а с т у с ь. Нарэшце... Божа мой... У-ух...

Караліна. Вось. Трыццаць два пашпарты для ўцекачоў... У Лібаву іх адразу, на караблі і – шукай іх за мяжой.

К а с т у с ь. Нарэшце.

Караліна. Кастусь, мне трэба пагаварыць сам-насам.

Марцявічус. То я ў дворык выйду... Пад зоры... *(Выйшаў.)*

Чортаў Бацька адышоў у далёкі кут, за вялізны зорны глобус. Сеў там.

Караліна. Ішла сюды паўз губернатарскі палац... Там некалькі рот пад ружжом. Такія сілы яны выводзяць толькі супраць небяспечных атрадаў.

К а с т у с ь. Даведаемся. Што яшчэ?

Караліна. Трывожна мне. Ты жывеш тут так доўга... Пакінь Вільню... Прашу.

К а с т у с ь. Вільня – сэрца. Мне нельга ад яго.

Караліна. Вазьмі пашпарт.

К а с т у с ь. Не.

Караліна. Чаму?

Кастусь. У мяне – надзейны. Я вазьму, а ў другога не будзе.

Караліна. Цяжка мне... Як душыць мяне ўсё гэта... Вежкі... Знакі...

К а с т у с ь. Супакойся. Я змяню кватэру, хаця гэта – надзейная. Хочаш зараз? Ты не думай, мне трэба берагчы сябе. Дзесятага сакавіка зноў пачнём.

Караліна. Тоя – па рамізніка.

К а с т у с ь. Пачакай... Не ідзі... Тут пераклікаліся... Стрэл быў... За гэты час нібы крывёй сэрца сплыло.

Караліна. І ў мяне за цябе.

К а с т у с ь. Жывём, як на вастрыі маланкі. Вось блісне аб скалу...

Караліна. Цемра для цябе.

К а с т у с ь. Што я? Я і жыву толькі таму, што для іншых.

Караліна. Толькі?

Кастусь. А для каго яшчэ?

Караліна. Для Яневіч... мяне...

К а с т у с ь. Было б у мяне сто жыццяў – усе аддаў бы вам. Ты дзяўчынкай хадзіла босая?

Караліна. І цяпер хацела б.

К а с т у с ь. То я іх аддаў бы... каб пылок ад кветак асядаў на твае ногі...

Караліна. Сто? Хаця адно жыццё сабе пакінь.

К а с т у с ь. Хіба гэта здрада, калі я ведаю на другім канцы горада, што табе дрэнна? Калі я падумаю – і ты побач? І сілы мае так узрастаюць, што я магу ўсё. І ты ж таксама?

Караліна. Але.

Кастусь. І няхай нехта палічыць здрадай... І чорт з імі...

Крок. Яшчэ крок у глухой цішыні. Засталося чатыры... тры... два...

Караліна! *(Голас яго гучыць так, быццам ён заклінае.)* Не думай ні аб чым..

Кінь усё... Толькі не адштурхні дзеля нейкіх там меркаванняў, бо я ўжо больш – не магу... *(І тут ён кінуўся да яе, абняў і, як непрытомны, як смяртэльна паранены, споўз да яе ног, абняў іх, прынік галавою. Глыбокі, вызвалены, страшны ўздых вырываўся з яго грудзей.)*

Ты мне – дождж яснавокі над полем і борам,

Без цябе я ні дыхаць, ні жыць не магу.

Ты мне сонца і зоры,

Ты мне – цёплае мора,

Ты мне ветрык, што з майскай лістотай гаворыць,

Ты мне – зорныя іскры на мурагу.

Караліна. Устань, хлопчык мой. Устань, яркае сонца маё. *(Заплюшчыўшы вочы, яна гладзіць яго валасы.)* Залатая павуціна. Веі апушчаны... *(Глуха.)* Слёзы?

Ты?!

К а с т у с ь. Стрымаць... не магу... Я пятнаццаць год не плакаў...

Караліна. Рвуцца, як дождж вясной? Бедны..

К а с т у с ь. Буду з табой вельмі верны, вельмі пяшчотны.

Караліна. Ведаю... Нашто ты так мучыўся?.. Нашто, калі няма нічога на свеце, чаго б я не зрабіла, каб табе было светла жыць? Калі ўся твая пакута – вось яна. Знішчы. Адкінь з дарогі... Застанься... Спі ціха...

Паўза.

Нашто, калі ўсё адно ахвяраваць? Учора. Сёння. Заўтра. Заўсёды.

Паўза.

(Глуха.) Ты мне скажы, я кты мяне любіш... Скажы нарэшце.

К а с т у с ь. Паўсюль – ты. Спявае жаўрук – і гэта твой смех... Стронг б'е ў патоку – і гэта твой пнеў. Вясёлка гарыць у расе – і гэта калі ты смяешся праз слёзы. Уся ты, з усім, стала нада мной – як святло нябёс... як радзіма.

Караліна. Кажы.

Кастусь. Я блытаю вашы імёны. Успомню – радзіма – і прад вачыма *т*ы на квітнеючым поплаве, *т*ы спіш у пушчы на сонечнай заечай капусце, ты пад ліпай у мокрай сукенцы, а вакол залатыя завесы дажджу... Ты... ты... ты...

Караліна. Вельмі буду цябе кахаць.

К а с т у с ь. Усё жыццё... як рака, над якой ніколі не бывае сонца. І вось... Мне здаецца, я ўліваюся ў цябе. З усіх пустынь, праз якія я працякаў... Нарэшце... Як рака ў акіян... *(Прыціснуў яе да сябе. Вусны сустрэліся ў не вельмі ўмелым, але моцным-моцным, нібы ад адчаю, пацалунку.)* Няма дарогі.

Караліна. Не хачу...

Заплюшчыўшы вочы, прыпаўшы адно да аднаго, яны стаяць. Неразлітна.

Вызвалена. Адно... Увайшла Я н е в і ч. Спынілася. Да Пархвена, які пахмура круціць пальцам зорны глобус.

Я н е в і ч. Яны?

Чортаў Бацька. Але...

Я н е в і ч. Матка боска... Дзякуй табе, божа... Ёсць ты на зямлі.

К а с т у с ь. Хто там?

Я н е в і ч. Я.. я рада за вас... за сябе...

К а с т у с ь. Калі думаеш, што больш узрадавана, чым я, то памыляешся. *(Абхапіў за плечы Яневіч і Караліну, закружыў па пакоі.)*

Чортаў Бацька. То, можа, ўжо разам і мяне?

Кастусь. Давай і ты... Дав-вай, стары, любы...

Яневіч. Хлапчына...

Кастусь. А што, грэх? Мне на дзесяць год менш. Мне шаснаццаць. Я кахаю!

Караліна (мякка). Кастусь, любы... Ты не адмовіўся ад думкі пайсці адсюль?

Кастусь. Ты кажаш. То як я магу?

Яневіч. Кватэра ёсць. На Георгіеўскім. Хадзем па рамізніка, Караліна.

Кастусь. Стой... Ты не знікнеш?

Караліна. Я вярнуся праз гадзіну. І нікуды, ніколі больш не пайду.

Кастусь. І тады я скажу... Я тады ўсё, усё табе скажу. Я к я люблю.

Караліна. І я... я табе скажу потым.

Пайшлі разам з Чортавым Бацькам. Кастусь агледзеўся вакол, глыбока ўздыхнуў і раптам пайшоў па абсерваторыі, вырабляючы нейкія прыгожыя, надзвычай пластычныя рухі. Дарогаю накіраваў секстант у другі бок.

Кастусь. Ты, брат, у той бок глядзець не смей. (Раскруціў глобус.) Круціся, пузан, круціся, як загадана, хутчэй, хутчэй. (Шчасна засмяяўся, кінуўся на рыштаванні і з грукатам шырока рассунуў створкі абодвух купалоў. Бязмежнае неба ўварвалася ў запылены пакой. І чалавек стаў на фоне зор і ўзняў рукі, як крылы.)

Пусціце зоры ў мой пакой шырокі!
Пусці ў пакой сузор'і, чалавек!
Нічога не палохайся. Пад сонцам
Ёсць толькі ты і светлыя сузор'і.
Нічога, акрамя цябе і іх.
Каханне, зорка чыстая, ў глыбінях
Бязмежнага сусвету ты гарыш
Святлом далёкім, цёплым, нездрадлівым.
О колькі год я да цябе ляцеў,
Раскрыліўшы свае слабыя рукі,
І сек сваім мячом мячы камет!
Я знемагаў, я паміраў у муках,
І ты пачула мой апошні крык.
Сама прыйшла, наблізілася, ўпала
Ў маю далонь. І стала ўсім на свеце.
Ўсё – ты. Маё чаканне – гэта ты,
Маё змаганне, і душа, і вочы,
Любоў, нянавісць, вера і сумненне –
Ўсё гэта ты. І праўда, і дыханне,
І... нават смерць. Нічога не баюся.
Бо космас неўміручы ў гэтым сэрцы,
Бо космас не заб'еш. І я лячу,
Лячу ў сусвет.

Зоры паплылі назад, і чалавечая фігура нібы сапраўды ляціць між іх.

Мінаюць ночы, дні.
Гады мінаюць. Дзе зямное гора?
Дзе кроў, пажары, смерць? Адна свабода
Пануе на зямлі, пабраўшы ў жонкі
Багіню шчасця. І зямныя людзі

Звярнулі вочы да далёкіх зор.
Я вас люблю, браты! Люблю! Люблю!
Лячу ў сусвет. І сотні мангальф'ераў,
І караваны зорных караблёў,
Пад ветразямі сінімі, ў сусвет
Лятуць за мною. Гэта ты, планета
Любові заповітнай? Божа! Божа!
Якое шчасце ўсім, якая мара,
Які гарачы, радасны, вясёлы,
І залацісты, і бязмежны свет!!!

Цяпер у цемры толькі дзве плямы святла: чалавек на фоне зор і скупа
асветлены пераход да адной з лесвіц, што вядзе на падмосткі. У ніжняй пляме
з'яўляюцца постаці. Гэта капітан з салдатамі. Глухія, неразборлівыя, бы ў
студні, гучаць галасы.

Капітан. Акружылі квартал?
Салдат. Але.

Цемра і крокі. Кастусь на пляцоўцы чуе іх.

Кастусь. Яна... Вяртаецца. Трэба сустрэць са святлом. *(Запальвае свечку.)*
Якая шчаслівая ноч!

Цемра і крокі. Маленькі, як іскрынка, агеньчык: чалавек ідзе са свечкай. Ціхі
голас спявае, вядзе без слоў нейкую ясную і радасную мелодыю, Спускаецца
ўніз, робіцца ўсё больш яркім агеньчык свечкі. Цемра маўчыць.

Капітан. Гэй, хто са святлом?

У цемры асвятляецца твар Кастуся.

Кастусь. Я са святлом.

Блік ад ягонай свечкі ўпаў на твар капітана.

Капітан. Ваша прозвішча?
Кастусь *(проста).* Вітажэнец.

У той жа момант яго схопілі за рукі. Свечка ўпала на прыступкі і пакацілася па
іх. Меркне агеньчык. Коціцца свечка. Прыступка... другая... трэцяя... Згасла.
Насунуўся змрок.

КАРЦІНА ДВАНАЦАТАЯ

Пакой, у якім засядае асобая следчая камісія. Цяпер яна ў поўным складзе:
шэсць чалавек. Старшыня, палкоўнік Шалгуноў, гартае справы. Астатнія
моўчкі глядзяць у акно, за якім падае снег. Сядзяць па старшынству: ш т а б с -
капітан, два паручнікі, обер-аўдыгар. Адзін з паручнікаў, у артылерыйскай
форме, Г о г е л ь.

Г о г е л ь. Я часам шкадую, пан палкоўнік, што катаванні выйшлі з моды.

Шалгуноў. А тое, што мы робім, – не катаванне?.. Ён не спіць ужо некалькі начэй.

Г о г е л ь. І ён не будзе спаць столькі, колькі спатрэбіцца.

Шалгуноў. Пры такіх метадах людзі гавораць на сябе невядома што.

Г о г е л ь. Гэты? З ягонай закаранеласцю?

Шалгуноў. Добра. Прывядзіце арыштаванага... Было б значна прасцей, каб Парафіяновіч апазнаў, ён ці не ён.

Г о г е л ь. Парафіяновіч заявіў, што на вочных стаўках *нікога* апазнаваць у твар не будзе.

Шалгуноў. Баіцца сустрэчы, заяц.

Г о г е л ь. У нас фактычна нічога няма ў руках. Лосеў – спрытнага, але на яго месцы я жыва выбіў бы з Парафіяновіча ўсё, што трэба.

Шалгуноў. На яго месцы вы і ў сто год не дабіліся б прызнання. Маўчыце ўжо...

С а л д а т ы прыводзяць К а с т у с я. Ён змарнеў, але вочы ўсё яшчэ свецяцца
ранейшым цёплым агнём.

Вы не надумалі?

Паўза.

Хто вы?

Г о г е л ь. Камісар Літвы...

Кастусь. Я Вітажэнец, настаўнік. Займаўся распрацоўкай матэрыялаў гістарычнага характару. Гэта ўсё.

Г о г е л ь. І гэта ўсё?

К а с т у с ь. Усё.

Шалгуноў. Шоціка сюды.

Салдаты прыводзяць Ігнася Шоціка.

Ігнась Шоцік, сорок год, католік, з казённых сялян Віленскага павеата, пяць год як дворнік пры гімназіі. Так?

Ш о ц і к. Какурат так.

Шалгуноў. Ведаеце гэтага чалавека?

Ш о ц і к. Ды я яму... сумяшчальна, значыцца, прыслугоўваў, кватэру прыбіраў. За два рублі штомесяц. Гро-ошы!

Г о г е л ь. Што падазронага заўважылі?

Ш о ц і к (*xitpue*). Ды яно, як жа ж бо яно і сказаць... Калі б нешта такое, то яно, можа б, і так, а каб гэткае нешта, то яно і дальбог нічога. (*Падумаў.*) Пан харошы. Добры. Грошы заўсёды наперад плаціў. Я ж кажу, каб нешта тут такое, то дальбог не тое, што паны думаюць.

Вочы Кастуся смяюцца.

Г о г е л ь. Не паяснічай!

Ш о ц і к. Ды ў мяне, пане, паяса і няма. Людзі простыя, матузком абыходзімся.

Г о г е л ь. Што рабіў арыштаваны, мужыцкая морда? Ён што, купіў цябе?

Ш о ц і к. Не. Ён мэблю купляў. У гандляроў-яўрэяў. Ніштаватая мэбля. Купляў вось чалавек, спадзяваўся. А яго замест канапы на турэмны тапчан. Так вось і не ведаеш, дзе цябе па кабаку грукне.

Г о г е л ь. Што рабіў?

Ш о ц і к. Уставалі яны каля дзевяцёх, кушалі чаю ў ахвотку, у сваю насалоду, ды ішлі сабе ў горад. У дванаццаць прыходзілі ды абедалі. Любілі строганага быка. *(Хітруе і выкручваецца як можа.)*

Шалгуноў. Якога строганага быка?

Ш о ц і к. Ну, мяса такое настраганае. З бульбай. Каровіна мяса. Словам, хаця строганы, але ўсё адно бык.

Г о г е л ь *(здагадаўся)*. Бефстроганаў.

Ш о ц і к. Потым зноў гулялі. У шэсць амаль заўсёды дома. Зноў чай пілі... Дасхочу.

Г о г е л ь. У сваю насалоду?

Ш о ц і к. У сваю, паночак, насалоду. Чай – справа сур'ёзная. Потым зноў ішоў. А ключоў ён мне, галубочкі вы мае, ніколі не пакідаў.

Г о г е л ь *(прагна)*. Чаму?

Ш о ц і к. Мы ж людзі не высакародныя. Ці мала гэта выпадкаў, што дворнікі рабуюць? Унь у нас нават будачнік адзін, проша пана, праходжага абдзёр. Зняў паліто і гадзіннік. Дык нам і бог загадаў.

Г о г е л ь. Або ты здзекуешся са следства, або ты дурань.

Ш о ц і к. А нашто нам разумнымі быць? Мы не пань. Хамуйлы, проша, вароны.

Паўза. Шалгуноў схіліўся да суседа. Шэпча.

Шалгуноў. Нічога, відаць, не зробім.

Г о г е л ь. Т-так...

Паўза.

Я думаю, трэба вочную стаўку з тымі... домаўласнікамі. Памятаеце, затрымалі ўсіх тых, у каго папсуцці ў кнігах домаўласнікаў за сакавік мінулага года?.. Калі Макарэвіч жыў у Вільні.

Ш а л г у н о ў. Лухта. Я яшчэ тады казаў – гэта беззаконне... І тут будзе – безза-конне.

Г о г е л ь. Але зразумейце, гэта адзін... бадай што адзін шанс... Дазвольце мне.

Шалгуноў. Гм... Колькі затрыманых домаўласнікаў?

Г о г е л ь. Тры... І яшчэ дачка адной домаўласніцы... Бо тая – хворая... Яны – тут.

Г о г е л ь. Ну хаця б тую. Усё ж жанчына.

Шалгуноў. Каб вы былі ў маім узросце – вы б ведалі, што з жанчынамі цяжэй... Нязмерна... Вядзіце...

Гогель ідзе да дзвярэй, шэпча нешта салдату і вяртаецца на сваё месца.

Г о г е л ь. Слухай, Шоцік. Слухай і паспрабуй толькі падманваць. Гаспадар кватэры Жэброўскі казаў, што бачыў аднойчы, як у кватэру пана прыходзіла дзяўчына.

Ш о ц і к *(няўпэўнена)*. Ды яно... было...

С а л д а т ы прыводзяць М а р ы ю. І тады Гогель рэзка нахіляецца да Шоціка і амаль крычыць.

Г о г е л ь. Гэтая?!

Ш о ц і к. Што?

Гогель. Яна?! Яна, я пыгаю, ці не яна? Яна наведвала падследнага?!
Шоцік (*заўважае позірк, якім абмяняліся Марыя і Кастусь, і зноў пачынае круціць*). Крыў божа, пане. Гэтая не хадзіла. Другая хадзіла. Ну, можа, больш, чым некалькі разоў.

Гогель (*да Марыі*). Вы ведаеце гэтага чалавека? Вітажэнца?

Марыя. Не.

Гогель. Ну не Вітажэнца, дык Макарэвіча?

Марыя. Не.

Гогель. Глядзіце на яе, Шоцік! Яшчэ раз: яна?!

Шоцік. Не, тая была іншая.

Гогель. Якая?

Шоцік. Светлая такая. Ці Янінай яе зваць, ці, можа, Марынай... ці... Нешта так.

Марыя (*сама сабе*). Караліна...

Гогель. Нашто гэтая ваша... "Іна" хадзіла да падследнага?

Шоціку пакутліва шкада пана. Ён муляецца, думаючы, як лепей яго выгарадзіць. Знайшоў, як яму здаецца, выйсце.

Шоцік. Справы.

Гогель. Па мяцяжу?

Шоцік. Што вы? Якая мяцежніца? Светлая такая дзяўчынка? Дваранка.

Гогель. То якія справы?

Шоцік (*вочы яго неспакойныя*). М-м... Справы... маладыя. Маладая, значыцца, справа, вось што. (*І натхнёна брэша.*) Каханне ў іх было.

Рукі Марыі ўчапліліся ў стол. З гэтага моманту глядач павінен глядзець толькі на яе і Кастуся, на маўклівую дуэль іхніх вачэй.

Гогель. Вы гэта ведаеце ці толькі мяркуеце?

Шоцік. Хто гэта можа ведаць?.. Але ён вельмі ласкавы быў да яе. Мяккі. Мяркую так... Канечне, каханне...

Паўза. І тут Марыя ўстае, занадта прама трымаючыся на нагах.

Марыя. Я ведаю гэтага чалавека. Ён жыве ў доме маёй маці пад прозвішчам Макарэвіча. Яго імя – Кастусь Каліноўскі.... Ён...

Гогель... вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Страшная паўза. Потым Шалгуноў гаворыць ціха.

Шалгуноў. Вы не шкадуеце маці?

Марыя. Я не шкадую сябе.

Шалгуноў. Ён – мой вораг. Вораг маёй вялікай імперыі, цара, маёй радзімы. Я шчаслівы, што ён тут. Але ці ведаеце вы, што падпісалі яму і вашай маці смяротны прысуд?.. Мая справа падрыхтаваць для яго шыбеніцу. Але як вы маглі дапамагчы мне ў гэтым, нізкая вы жанчына? (*Салдатам.*) Адвядзіце яе. Такія вартыя толькі нашай святой мужчынскай пагарды... Гадзіна (*Гогелю.*) І такія сцервы дастаюцца большасці сапраўдных, чыстых мужчын.

Салдаты вядуць Марыю. Ля дзвярэй яна спынілася.

Марыя. Кастусь...

Кастусь. Што табе, жанчына?

Марыя. Кастусь... Кастусь. *(Нечакана яна падае на калені.)* Даруй мне, Кастусь!

Кастусь. Ідзі з богам.

Шоцік *(у ярасці)*. Пабойся бога! Такую гадаўку?!

Шалгуноў. Святы ідыёт.

Кастусь. Ідзі з богам. Каб табе было лягчэй – ведай: я сапраўды любіў, люблю і буду любіць яе да канца. Недалёкага канца. Але я не казаў ёй аб гэтым... Да мінулай ночы... Магчыма, гэта для цябе занадта жорсткая апявуха. Але з ёю табе будзе лягчэй.

Гэтыя словы як надламлі нешта ў жанчыне. Яна паўзе да яго на каленях.

Марыя. Даруй мне, даруй!

Салдаты выводзяць яе. За дзвярыма чуцен невыкрык: “Кастусь!” І цішыня.

Шалгуноў. Адвядзіце і гэтага.

Шоціка цягнуць.

Шоцік. Даруйце, пан... Каліноўскі. Я не хацеў.

Кастусь. Жыві шчасліва, Ігнась.

Паўза.

Гогель *(амаль крычыць)*. Цяпер вы будзеце гаварыць. Іначай я не дам і шэлага за вашу шкуру. Дзе тая дзяўчына?

Кастусь. Як вам не сорамна, паручнік?

Гогель. Ці не хочаце вы сказаць, што дзейнічалі адзін?

Кастусь. Чаму адзін? У мяне былі сябры. Лянгевіч, Тышка, Стасякевіч, Далейскі, Серакоўскі... і іншыя.

Гогель. Менавіта “былі”. Ніводнага з гэтых людзей не засталася ў жывых.

Кастусь *(з усмешкай)*. Для вас у мяне няма жывых сяброў. Я ж сам мёртвы... Ужо дзесяць хвілін. Аб мёртвых я магу напісаць вам усё.

Шалгуноў. Жадаеце пакінуць след? Не дапаможа. Архіў – гэта магіла. Шмат вы ведаеце пра Пугачова?

Кастусь. Сора адкрыюцца ўсе магілы. Нават магілы папер.

Шалгуноў. Я.. загадаю даць вам паперу.

Кастусь. Вось і ўсё. Мёртвы аб мёртвых – не больш.

Шалгуноў. Паспрабуйце ўсё ж не стаць мёртвым. Гэта лёгка.

Кастусь. Мяне выхоўвалі ў тых правілах, што грамадзянская адкрыгасць з’яўляецца дабрачыннасцю, а шпіёнства апаганьвае чалавека.

Шалгуноў. Я вас... паважаю. Пашкадуйце сябе.

Гогель. Вы тупы, вузкі артадокс. Фанатык, які лічыць, што ягоныя мужыкі дараслі да парламента са сваімі мазніцамі, нераспрацаванай гаворкай і бруднымі, як каровы, бабамі. Сярод усіх колераў вы адрозніваеце толькі чорны і белы. Пакінь вам зямлю – вы заб’яце і блакітны, і аранжавы...

Кастусь. Вы дрэнна ведаеце фізіку, паручнік. Каб вы скончылі... хаця чатыры класы пінназіі – вы б ведалі, што ўсю радасць, усю шматкаляровасць свету складае адзін колер, белы. І гэта мы. А вы, чорны колер, вы нават не колер. Вы – проста адсутнасць святла, смярдзючая чорная яма і гразь.

Паўза.

Шалгуноў (ціха). Вы ўяўляеце, чым усё гэта вам пагражае?

Кастусь. Уяўляю.

Шалгуноў (зусім ціха). Трыбуналам.

Кастусь. Ведаю. І мне страшна. Але пачуццё ўласнай годнасці і месца, якое я займаў, не дазваляюць мне рабіць іначай.

КАРЦІНА ТРЫНАЦЦАТАЯ

Цемра. Асветлены толькі невялічкі кавалак сцэны. Гэта камера ў “Дамініканах”. За вокнамі ноч. Куты камеры хаваюцца ў цемры... На ложку сядзіць **Кастусь**.
ь. Ля стала з аркушам паперы ў руцэ стаіць Тызенгаўзен.

Тызенгаўзен. Вы мяне слухаць?

Кастусь. Нашто? Я і так усё ведаю... Барабаныце хутчэй вашу екценню, калі без гэтага нельга, пан загадчык над катамі, і пасля плывіце адсюль. Дальбог, у мяне ёсць больш важныя заняткі, чым сузіраць вашу остзейскую парсуну.

Тызенгаўзен (чытае далей). ...прыгаворвае двараніна Канстанціна Каліноўскага... дваццаці шасці год, за здраду дзяржаве на падставе ваенна-крымінальнага ўстава...

У цемры, у куце, нешта варухнулася. Прамень святла ўпаў на мёртвыя, нібы ў медузы, вочы. Граф **Мурэёў** ў выступіў з цемры і нячутна прысеў на табурэт ля сценкі.

пакараць смяротнай карай – расстралянем... (Склаў паперу.) Гэта было другога сакавіка падпісана. Дзевятага сёння. Вы словы аб магчымасць абскарджання не схпіць?

Кастусь. Гэта дарэмна. І не мне прасіць даравання ў рознай сволачы.

Мураўёў робіць знак выйсці. Тызенгаўзен паціснуў плячыма, выйшаў. Бразнуў замок. Кастусь не бачыць Мураўёва. Задумаўся. Цішыня. За акном густым вэлюмам пачаў падаць снег.

Мурэёў (ціха). Падымі свае вочы і слухай мяне.

Кастусь здрыгануўся ад нечаканасці, павярнуўся на голас. Глядзіць.

Кастусь. А-а, вось хто. Другі раз спадобіўся ліцэзрэць.

Мурэёў. Другі... Князь Мсціслаўскі.

Уся размова, да самага канца, ідзе ціха і спакойна.

Я прыйшоў пагаварыць... Дзіўна, але так.

Кастусь (міжвольна адкінуў прастату і гаворыць цяпер сапраўды як князь). Я слухаю вас, граф.

Мурэёў. Ці думалі вы, супраць чаго паўстаяце? Ці думалі, што тысячу год кожны разбіваў аб нас галаву? Былі бунты, рэвалюцыі – а мы заставаліся, і зноў аб нас разбівалі галаву. Таму што мы – парадак, дзяржава, таму што за нас вера, забабоны, філасофія, культура. Таму, што за нас – жак. Людзі не могуць

жыць свабоднымі сярод руін. Яны ўзрываюць дом, кідаюцца трохкі сярод камення са сваімі добрымі намерамі, а потым будуць новы, яшчэ горшы. І кожны раз льецца кроў. І гінуць лепшыя, а не горшыя. І пасля кожнага такога эксперымента сярод жывых застаецца больш і больш мязотнікаў.

Кастусь. Я думаў над гэтым. Чаго вы хочаце?

М у р а ў ё ў. Бачыш мury? Ты можаш з іх выйсці. Зараз. Я хачу гэтага. Ведаеш, каб людзі жылі – трэба, каб лепшыя з лепшых не бунтавалі, а ішлі да паборнікаў парадку і магутнасці айчыны... Я абяцаю вам словам двараніна волю і месца пры мне... Я вам абяцаю. Не Аляксандр – я.

К а с т у с ь. Гэта важыць больш. Ведаю... Чаму прапаноўваеце?

М у р а ў ё ў. Хачу, каб вы сталі членам дзяржаўнага савета ў пяцьдзесят год.

Кастусь. У дваццаць пяць я быў вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Мураўёў. А ў дваццаць шэсць можаш не быць нікім.

К а с т у с ь. Ведаю.

Мураўёў. А паслухаеш – можаш жыць, кахаць...

Аблічча Каліноўскага нібы засвяцілася ў змроку.

К а с т у с ь. Кахаць...

М у р а ў ё ў. Так... Бачыш?

За акном густым вэлюмам падае снег.

Гэта падае апошні снег у тваім жыцці. Я памятаю адзін такі, калі я кахаў...

К а с т у с ь (*спыхмурнеўшы*). Гэта забаронены ўдар, граф. Я адкажу такім самым: невядома яшчэ, колькі снегападаў засталася ўбачыць вам.

М у р а ў ё ў. Я пажыў...

К а с т у с ь. Як пажылі?.. І чаму прапаноўваеце гэта *м н е*?

М у р а ў ё ў. Сыноч... Ты не ведаеш. Вакол мяне адны нягоднікі і дурні...

К а с т у с ь. Сімптаматычна.

Мураўёў. У вас блакітная сонечная кроў. Вы – сапраўдны дваранін, рыцар – не тое што гэтыя вырадкі. І вы са сволаччу.

К а с т у с ь. Калі за вас парадак, то чаму сярод вас столькі нягоднікаў? Чаму з пакалення ў пакаленне лепшае – гіне, а ўсё адно ідзе да нас, да “сволачы”?

Паўза.

Я вам скажу, чаму. Кожны раз чалавецтва бліжэй да шчасця... на вышнюю нашых магіл. З крывёю, са зрывамі на дно прорвы, яно, здыхаючы, паўзе да праўды.

М у р а ў ё ў. Гэта фатальная, жахлівая памылка маладосці. А маладосць праходзіць. Я ведаю гэта.. сыноч. Ты, магчыма, не ведаеш, які быў я, пакуль не зразумеў.

К а с т у с ь. Вы заўсёды былі такі.

Мураўёў. А я быў такі, як ты.

Паўза.

Такі, а магчыма, і горшы бунтар. Я быў адзін з самых першых дзекабрыстаў. Нас было чацвёрэ.

Маўчанне.

Гэта я прыняў у тайнае таварыства Івана Пушчына... Так, таго самага, лепшага сябра забітага паэта.

Маўчанне.

Потым я зразумеў – у гэтым няма праўды. Праўда не там. Я выпадкова не трапіў на шыбеніцу, хаця не скардзіўся б, нават трапіўшы. І вось я служу айчыне. І хачу зрабіць для маладога, чыстага, бліскава таленавітага чалавека тое, што калісь зрабіў для мяне выпадковы лёс.

І раптам Кастусь засмяўся ціхім, горкім смехам.

К а с т у с ь. Вы? *М о й* лёс? Жывы, з крыві і плоці, з дзвесце сарака васьмю касцямі і некалькімі аршынамі кішак... Ох, як доўга гэта яшчэ будзе!.. Любіць гэта чалавек: захапіць уладу над жыццём і смерцю, назваць сябе лёсам, богам, з усёй сваёй вузасцю, тупасцю, капрызмамі.

М у р а ў ё ў. Не смейся з мудрасці... сыне.

Кастусь устае і адыходзіць далей ад Мураўёва.

К а с т у с ь *(ціха).* Я зразумеў вас. У вас дагэтуль смяліць і пячэ ў сэрцы, калі вы параўноўваеце сваё жыццё з чужой чыстай смерцю... Вы... нібы хочаце перавешаць пакаленне, што бачыла ўсю вашу непрыгледную галізню... Бачыла пяць пакутнікаў на верках Петрапаўлаўкі і вас... вось такога... жывога... Праўда?.. Праўда.

Мураўёў устае і ўдарае ў дзверы. На яго страшна глядзець.

Я думаў, вы больш мужны... Я разумею, я проста першы, хто зразумеў вас да самага нутра. Да таго, у чым вы самі, можа, толькі аднойчы, у дрымоце, калі воля ўжо спіць, прызналіся сабе.

Паўза.

Рэнегат. Вам трэба для заспакаення рабіць другіх падобнымі да сябе... Але я гэтага... апошняга... вам не падару... *граф-вешальнік.*

У камеру заходзіць Тызенгаўзен.

М у р а ў ё ў. Скажыце членам часовага палявога аўдытарыяга, што я прапаную ім *замяніць расстрэл – павешаннем.*

Згасае святло. Калі яно загараецца зноў – Кастусь адзін. Сядзіць за сталом.
Піша.

Кастусь. “Браты мае родныя, мужыкі! З-пад... шыбеніцы прыходзіцца мне вам пісаць. І, можа, у апошні раз. Горка пакінуць родную зямельку і цябе, дарагі мой народзе. Застогнуць грудзі, забаліць сэрца, але не шкада загінуць за тваю праўду.

Бывай здаровы, мужыцкі народзе!
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе

І часам спамяні пра Яську свайго,
Што згінуў за праўду дзя дабра твайго.
І калі слова пяройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся смела...

Ты, аднак, народзе, не чакай і з чым можаш ідзі ваяваць за свайго бога, за сваё права, за сваю славу, за сваю бацькаўшчыну". Усё... Усё?... Так, усё... *(Устае і ідзе да акна, за якім няспынна варушыцца снег і бязвольна схіляецца заснежаная галіна яблыні.)* У мяне былі тры каханья ў адной: ты, Караліна... Ты, радзіма... Ты, воля... Я амаль нічога не паспеў...

Падае, падае снег. Ніжэй згінаецца галіна.

Снег... Снег... Варушыцца. Падае. Апошні снег гэтай зімы.

Апускаецца на ложка. Засынае. Цьмянее над ім святло. І ў змроку з шолахам, адчаем і маленнем пралягаюць галасы: "Воля... Во-о-о-ля!.. Радзіма!.. Караліна!.. Вас клічуць! Мы клічам! Клічам!" Паступова святлее. Ля ложка Кастусь стаіць жанчына ў чорным. Толькі цень, які паступова набірае рэальнасць.

Ц е н ь. Уставай, Кастусь. Уставай, сыноч. Пагаворым. У нас мала часу.
К а с т у с ь. Гэта ты... маці? Чаму я пазнаю твае вочы? Ты так рана памерла. Я ж ніколі ў жыцці не бачыў цябе.

Жанчына скідае з галавы шаль. Гэта Беларусь.

Ніколі не бачыў, а пазнаю... адразу. Ты ж мая маці?

Беларусь. Але.

К а с т у с ь. Якое шчасце, што ты прыйшла.

Беларусь. Я не магла не прыйсці.

К а с т у с ь. Чаму ж ты раней ні разу не прыходзіла? За ўсе дваццаць шэсць... год... і два месяцы?!

Яна маўчыць. І ён зразумеў маўчанне. На імгненне ў яго перахапіла дыханне, ён правёў тылам далоні па вачах.

Так... Разумею... Не кажы нічога. Якое шчасце, што ты ўсё ж прыйшла, мама.

Беларусь. Ты маўчы. Ты не кажы нічога, не думай ні аб чым. Ты проста пакладзі мне галаву на калені і паплач... Ну. *(Бярэ яго галаву і кладзе на калені, гладзіць валасы.)* Супакойся... супакойся... Пакуль ты жывы – я з табой. З усімі лясамі, рэкамі, людзьмі. З небам і вясёлкамі, з начнымі зарніцамі. Спі.

Голас заводзіць калыханку.

Люлі-люлі-люленькі,
За шумелі лазнякі,
Гнуткія трысцінкі,
Тонкія націнкі.
Спі-і, спі.

Кастусь спіць. Яна гладзіць яго валасы. І раптам, праз калыханку, з вуснаў яе прарываюцца гнеўныя, смутныя, жалобныя словы.

Зямля маўчыць. Яна ў пажары ўся.
Парваліся на ліры сонца струны,
Застрашлівай не даспяваўшы руны
Пра смерць і неўміручасць Кастуся...

(Яна не можа стрымаць сябе. Яна тужыць, яна вяшчае.)

О, мой народ, зачаты для бяссмерця
Так, як і ўсе народы на зямлі.
Мужайся, ў кулаку зацісні сэрца
І рабства ў ім навікі спалялі.

Варухнуўся Кастусь. І тады яна, глушачы словы і рыданні, вядзе калыханку далей.

Над зямлёй-балесніцай
Тонкі чоўнік месяца.
Ў хвалях месячык скакаў,
З плаўняў чоўнік выпльваў,
З плаўняў чоўнік выпльваў,
Князя ціха калыхаў...
Натаміўся жывучы,
Нахадзіўся уначы,
Столькі стрэл параскідаў,
Столькі нівак заараў.

(І зноў вырваліся глухія словы).

Бо сонца шчасця немінуча ўстане,
Калі яго чакаць і зваць, як мы,
Сярод цямноцця і сярод рыданняў,
Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы.

Заснежаная галіна яблыні, вырастаючы, пранікла ў камеру, працягнулася над
ложкам, сіняя, зорная ад іскраў. Кастусь застагнаў у сне.

Люлі-люлі-люленькі,
Не шуміце лазнякі,
Божыя націнкі,
Моцныя трыцінкі...

Яна ўстае і цалуе яго ў лоб. Ён усміхаецца ў сне. Святло цьмянее паўсюль,
акрамя сіняга-сіняга ззяння на заснежанай галіне.

Спі... Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы...

Спіць Кастусь. Постаць знікла, але недзе вядуць і вядуць напеў калыханкі
скрыпкі. Цяпер ужо не змрочна, а з праніклівым, палкім сумам... І вось на
галіне ўжо не снег, вось ужо ўся яна ўсыпана, заліта не сінім снегам, а ружова-
белай, магутнай квеценню. І над ёю, у празрыстым сям'е, па чарзе з'яўляюцца
постаці людзей... Кастусь прыўстае, гледзячы на іх.

Караліна. Бачыш, яблыні цвітуць... Я ніколі не думала, што я так не магу без цябе... Уначы блішчыць раса на пялёстках, як зоры.

К а с т у с ь. То хадзем туды...

Караліна. Я ніяк не магу дацягнуцца, падаць табе руку.

К а с т у с ь. Нічога... Усё адно дзякуй. Бо я блыгаю імя тваё і радзімы. Бо я працякаў праз пустыні. Бо толькі з табой я паверыў у вясну.

Караліна. Сэрца згарае ад любові... Я не магу без цябе... Каб ты толькі ведаў, я к я не магу без цябе.

К а с т у с ь. Яблыня, яблыня... Абсып яе пялёсткамі... Бяжым, сланечнік... Глядзі, якая цвецець.

Знікае Караліна. З'яўляецца Я н е в і ч.

Я н е в і ч. Я дапамагу вам. Вось месяц-чоўнік дрыжыць ля берага. За ракой зорны сад. Ён чакае. Плывіце. А тых, хто асуджае такіх, як ты, – заўсёды будуць глытаць чорныя воды... Бывай, сыноч... А рукі мае сумавалі-такі па тваім сыне... Бывай... Плыві.

На месцы яе Чортаў Б а ц ь к а.

Чортаў Бацька *(на твары ягоным слёзы)*. Я табе такое вясельца выстругаю... хаця... каркадзілаў ганяй. Я, сыноч, для цябе – усё. Толькі і святла, разумееш, убачыў, што з табой... Бывай...

Устаў Марцявічус.

Марцявічус. Трымайся, светлы мой... Было б магчыма – я б за цябе... Тым, хто катую такіх, як ты, ніколі ў вяках не зазьяе сонца. Ну вось... Бывай...

Узнік А р с е н ь.

Арсень. Мужчыны маўклівы народ. Але я... вельмі люблю цябе... Сёння дзесятае сакавіка. Пачнём... Бывай... І няхай для ворагаў волі не існуе вялікага жыцця.

Знік. І тут, трохі наводдаль, устала постаць В і т а ў т а.

В і т а ў т. А для... такіх... як я, не існуе вялікай смерці...

Кастусь. І ты тут?

В і т а ў т. І я... Хаця мне гэта ўжо непатрэбна.

К а с т у с ь. Ты памёр?

В і т а ў т. Я ўсё адно што памёр. Я горш чым памёр... Я не прашу “даруй”, не зайздросчу табе... Я зайздросчу забітым. Тут над табой стаяў мужык. Яны засталіся вернымі. Яны. Хто б падумаў?... Калі ты хацеў гэтага – ты перамог...

К а с т у с ь. Як было б добра, каб ты раней гэта зразумеў.

В і т а ў т. Позна... Бывай...

Знік. Караліна ўстае.

Караліна. Вось... Я зноў... Цяпер толькі два словы... Мала часу... Разумееш, гэта д л я м я н е мала часу... Бо ты – вечны. Такіх, як ты, нельга не любіць... Я спяшаюся сказаць. Што сказаць? Ага... Для ўсіх тых жанчын, што калі-небудзь, аж да канца дзён людскіх, будуць з нейкіх там меркаванняў... кроіць сэрца такім, як ты... не жадаць іх адпусціць і баяцца забыць дзеля іх усё... з-за

спакою, з-за вартых жалю даброт... – для ўсіх тых жанчын ніколі не будуць цвісці яблыні... Гэта мой праклён. Праклён сапраўднай жанчыны, якая... стала ўдавою, не пабачыўшы жаніха...

К а с т у с ь. Ты – бессмяротная... Лепшая... Сапраўдная... Ты – зямля мая...

Караліна. Што яшчэ? Ага. Ва ўсіх найлепшых мужчынах, аж пакуль не згасне сонца, будзе частка цябе. Гэта – заповіт жанчыны. Яны будуць... вось такія. Як прамень. Хто не разумее – тым горш для іх. Я шчаслівая, што ты быў у маім жыцці... Бывай... цвечень мая!..

Знікае. Сінеюць кветкі яблыні. І вось гэта ўжо снег. І цьмянее святло... Потым яно ўспыхвае, нібы ад таго, што недзе – вельмі далёка – пачаў ракатаць барабаны. Успыхвае, асвятляючы пустую, бязлюдную камеру, чатыры сценкі і пусты ложак... І – цемра. Цьмяныя сілуэты дрэў. Гола, страшна, трывожна шумяць дрэвы, і ў пошум уплягаюцца жудасны матыў “Дароты” і далёкі барабанны пошчак... Слаба асветленыя толькі некалькі постацей: юрод, плакальшчыца, н я м ы Я н.

Голас з цемры. Прыгавор! Па ўказу яго Імператарскай Вялікасці ваенны суд, заснаваны пры Віленскім ардананс-гаўзе... прыгаворвае двараніна Каліноўскага...

Голас Кастуся. У нас няма дваран. У нас усе роўныя.

Цемра. Пошчак. Шум дрэў.

Плакальшчыца. Зямля наша, беспрытульная наша... Рукі нашы, як зямля, у вачах змрок... Не хацеў ты гэтага, белы наш коннік, Юры наш, пераможны наш... Вось яны цябе і скруцілі падманам... Глядзіце ж толькі, каты, глядзіце... Лятуць між хмар рыцары... Мячы іхнія – маланкі, вочы іх – стрэлы смертаносныя... Белыя коні... Залатыя коні... Гоняцца за ноччу...

Голас з цемры. А маёмасць яго – канфіскаваць.

Ю р о д. Был-ла хата ў арла... Был-ла шата ў арла... Галгофа! Адзенне дзеляць!..

Расце барабанны пошчак. Плакальшчыца заламіла над галавой рукі.

Плакальшчыца. А і гало-о-вачка наша... Па-а-сівела ж яна за нас, бедных... Ра-а-са на ве-ечкі пала, як слёзы... Яне, Яне мой... Скардзіся... Цяпер няма каму за цябе... Скардзіся.

Нямы крычэць. Лямант страшэннага абурэння і злосці ляціць над людзьмі. Аблічча Яна – нібы аблічча анёла гневу. Крычэць нямы. І раптам з рота яго...

Н я м ы. Не-е-е... усё яшчэ... Не-е ўсё! Не-е ўсё!!!

Гукі “Дароты” цяпер пагрозлівыя і магутныя. Ракочуць барабаны. Мацней. Мацней. Нясцерпна. І на самай вышэйшай мяжы пошчаку з яго вырываецца, адсекшы ўсё астатняе, – страшны жаночы лямант...

Г о л а с . А-а-а!

Змрок. У цемры гола і трывожна шумяць дрэвы.

Голас Беларусі (ясны і нечакана спакойны). Не!.. Не!.. Не!.. Вы – гэта я. Хіба я магу памерці? Устаньце з зямлі. Той, хто памёр, як вы, – не памірае.

Яснее святло. Некалькі вялізных, на ўсю сцэну, кратаў. За апошнімі ўсё яснее постаць. Гэта К а с т у с ь. Яснее срэбнае святло, і ўрэшце ўся фігура Каліноўскага прамяніцца срэбрам – нібы знутры. Ён ідзе проста на краты, і краты бяссіла падымаюцца перад ім...

Адны... другія... трэція. Паступова мацнеюць барвяныя адбіткі зарыва на постаці Кастуся.

К а с т у с ь.

Вялікі мой народ, зямля мая.
Гняздо пакут, змагання і свабоды,
Зямля маіх нябёс, маёй каханай,
Маіх сяброў, маёй спявучай мовы...
Я толькі што памёр. І ў гэты час
Аддаў табе, зямля, сябе самога,
Каб ведала, як я цябе люблю.
Аддаў азёрам – вочы, чуб – ільнам,
Смех – ручаінам, песні – цёмным пушчам,
Закатам – кроў, мужыцкім бунтам – гнеў.
А душу – кожнаму з брагоў сапраўдных,
Каб кожны меў хоць трохі ад мяне.
Што бачу я ўдалечыні? Пажары,
Паўстанні, сечы, зарыва, нашэсці.
Меч ворага амаль ля сэрца пройдзе,
Ты будзеш паміраць. Ды толькі ведай,
Бяссмертны ты, як фенікс, мой народ...

Кратаў няма. І, нібы ў адказ на словы, вырастаюць з зямлі, побач з постаццю Каліноўскага, іншыя постаці. Стаяць, абняўшыся, як стаялі ў яме, З а р у б а, Я ў х і м, Вастравух. Барвяны пажар залівае іх абліччы. Яшчэ, і яшчэ, і яшчэ постаці. Арсень, Яневіч, Марцявічус з кінжалам. Побач з Кастусём вырасла постаць К а р а л і н ы. Устаюць н я м ы Я н, п л а к а л ь ш ч ы ц а, Г а р э л і х а, Яўхіміха, Аге й... Народ!.. Яны збліжаюцца моўчкі, суро́ва. І вось яны – адно. Адна маса, адлітая з расплаўленай медзі... Яны вырастаюць, яны

высяцца над зямлёй... Чырвонае зарыва скача па іх абліччах.

Заслона

1963 г.

Званы Віцебска

Хроніка з XVII стагоддзя ў трох дзеях, шасці карцінах

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

Сцяпан Пасіёра – завадатар паўстання 1623 года ў Віцебску.
Марцыян Ропат – цэхавы збраяроў-мечнікаў.
Антоні-ЛарВольха – залатых. спраў майстра.
Багуслава (Багуся) Данель – дзяўчына, дачка аднаго з віцебскіх радцаў.
Прузына Трапашкава – яе “мамка”.
Еўга Бабук – былая павітуха, напаўюродка.
Баба Абдзярыха – гандлярка калдунамі.
Навум Воўк –
Сымон Неша –
Іля – свавольны поп.
Неўсця Ярамяшэвіч-Скверша
Васка Матыс
Янка Гужнішчаў – званаар.
Ладысь – аршанец
Пятро – палачанін
Васіль – яго сын
Вінусь – вільнянін
Зуліся
Вальгіна
Іасафат (Ізахват) Кунцэвіч – уніяцкі арцыбіскуп Полацкі і Віцебскі.
Архідыякан Дарафей – давераная асоба Кунцэвіча.
Леў Сапег – вялікі канцлер Вялікага княства.
Палікар Абрагімовіч – тысячнік, галава біскупскай “гвардыі”.
Станіслаў Касінскі – езуіт, духоўнік Кунцэвіча.
Аляксандр Корвін-Гансеўскі – рэфэрэндарый і дзяржаўны сакратар Вялікага княства, Веліжскі, Пуньскі, Купінскі і іншы стараста.
Членкамісарскага суда
1-шы вартавы.
2-гі вартавы.
3-ці вартавы.
Мяшчане, гвардзейцы, члены трыбунала, варта, муляры, служкі, кат.

I і II дзеі адбываюцца ў Віцебску ў жніўні – лістападзе 1623 года,

III – у лютым 1624 года, там жа.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Цьмяныя контуры дамоў і вежаў. Ляцяць над імі і клубяцца чорныя страшныя хмары. Амаль поўная цемра. Хаос. І з гэтага хаосу –

Г о л а с.

Г о л а с. Гэта было роўна 350 год таму. Чалавецтва змучылася ў рэлігійных войнах XVI стагоддзя. Многім людзям здавалася, што нават змрок Сярэднявечча – лепшы, бо ў ім была раўнавага духоўная. І Рым, папа ўзнамерыліся “даць гэтую раўнавагу, даць спакой душам”. Нават агнём і мячом, не думаючы, ці варта плаціць за парадак гвалтам і разбоем. На беларускія землі быў дасланы для вайны з ерасямі, увядзення уніі, саюзу з Рымам і знішчэння іншавярцаў – біскуп Іасафат Кунцэвіч. Хто не згодзен – паха, хто гаворыць і думае па-свойму – меч. І таму XVII стагоддзе было асабліва страшнае для Беларусі, якая ніколі яшчэ не стаяла так блізка да загібелі. І ў тым, што так не здарылася, – заслуга і гонар многіх. Але аднымі з першых узнялі свой голас супраць знішчэння і смерці – Віцебскія Званы.

Паступова святлее. Ясны, залаты асенні дзень. Плошча перад царквой Успення маці божай (прачыстай) на Узгорскім пасадзе, пры ўпадзенні Віцьбы ў Дзвіну. Галоўны ўваход у царкву – справа, а перад намі – бакавы. Злева ад царквы, за садам, з якога звісаюць чырвоныя арабіны, – аркады гасцінага двара, далей – сілуэт ратушы, а правей ад аркадаў – задні мур двара арцыбіскупа.

Правей, за плошчаю, халодна сінеюць хвалі Віцьбы і Дзвіны, відаць каменныя, крыху пабітыя часам замкавыя вежы.

На плошчы н а т о ў п. У многіх у руках пучкі каласоў з гронкамі арабіны: прыйшлі свяціць. Ціша і спакой. І раптам гул абураных галасоў.

Г а л а с ы. А людзейкі, а добрыя! А што ж гэта робіцца?! Біскупскія людзі нас з каласамі ад царквы гоняць.

Вальгіна. На прачыстую, у імя якой храм! На ўспенне маці божай.

З у л і с я. Проста па гарбузах кіямі да крыві б’юць.

Навум Воўк. Здохні, біскуп Іасафат!

М а т ы с. Здохні, кунцэвічаўскае адроддзе! Не Марына... было... імя тваёй маці, а сука!

Абдзярыха. Антыхрыста спарадзіла!

З у л і с я. Не Гаўрыла-шавец яе за падол хапаў, а чорт!

Вальгіна. Божухна! Гэта ж цяпер, якраз перад сяўбою і каласочкі пасвяціць недзе! Не ўзыдуць зярняткі!

Плач.

Гэта ж ён, падла уніцкае, на арабіну, на кроў сына яе, святой вадою пырснуць не хоча.

З у л і с я. Бацька ягоны боты псаваў, а гэты псуе душы.

Абдзярыха (*накрываючы дзежку з калдунамі*). Каб табе, піндзюр, не толькі маіх, на свеце лепшых, калдуноў не паспытаць, каб табе – ніякіх.

І л я. Ідзіце адсюль, людзі, ідзіце да мяне ў шалаш, у Задзвінне. А гэтымі – няхай іхнія ж дзеці ў голад давяцца.

Абдзярыха. Каб табе, гнідзе, у Дзвіне захлынуцца! Каб табе столькі язваў было, як гронак на арабінках гэтых!

Е ў г а. Язваў, як гронак! Язваў, як гронак! А там яго прыпякуць, прыпякуць! Галава рассядзецца, на аздак будзе падобная!

Ланцуг служак, так званая біскупская “гвардыя”, цясніць народ. Наперадзе
тысячнік Палікар Абрагімовіч, здаравенны змрочны грак у варанёных
даспехах.

Палікар. Кідай каласы! Кідай арабіну гэтую паганскую!

Зуліся. Палікар Абрагімовіч! Крумкач ты!

Іля. Татарын тваю прабабку таптаў, а і ты – “за хра-ам”.

Вальгіна. Б’юцца! У імя бога б’юць!

І тут на дарозе “гварды” паўстае другі ланцуг: Марцыян Ропат, поп Іля, Навум
Воўк, Сымон Неша, Неўсця Ярамяшэвіч-Скверша, Васка Матыс, іншыя.
Спынілі.

Навум Воўк. Ану, хто супраць бога і Віцебска?!

Неўсця (*тысячніку*). Адыдзі, галубачка, адыдзі, ластавачка ты наша. Ты што
ж гэта віцьбічаў зачапіў? Гэта ты – дарэмна... Ану, гець з дарогі, маць тваю не
займаць, бацькі не чапаць!

Матыс. Яно... Што ж гэта... людзі... Яно... хаця і ў скарботным падпіцці, бо –
успенне, а... крыўдна...

Неша. Хай скажа Сцяпан Пасіёра! Лепей не скажаш.

Пасіёра. Ціха, людзі. Не трэба пакуль. Час яшчэ не прыйшоў. Патрываіце.

Галасы. Не-не. Сцяпана на рукі!

Сцяпана Пасіёру падымаюць на рукі, даюць яму жардзіну, каб ён абапіраўся
на зямлю. Пасля людзі ставяць яго сабе на плечы.

Зуліся. Бач ты, пышны які! А гожа. Галоўка – проста як макаўка... пустая.

Вальгіна. Ды што ты яго вечна зневажаеш?

Зуліся. А так, балбатун. Адно словы гаворыць.

Пасіёра. Людзі слаўнага места Віцебскага! Каменем мураванага! Дубам
чорным апаясанага! Упрыгожанага безліччу званіц і палацаў! Багатага
разумнымі дзядамі, магутнымі мужамі, жонкамі, што як вясёлкі. Чыстага
водамі, зялёнага садамі, працавітага і кніжнага... Ды не. Раней багатага, раней
кніжнага. Уніты прыйшлі. Хай рассыпецца слава наша – жарам. Ім – усё адно.

З’яўляецца Багуся Данельз Прузынай Трапашкавай, сваёй
“мамкай”.

Мамка. Хадзем, сонейка, хадзем, пяшчотка, у царкву. Сам арцыбіскуп там.
Ён – святы. Ён нават спавядае часам проста так, на вуліцы.

Багуся. І п’яных таксама?

Мамка. Ну, гэтага не ведаю. Можна, часам і п’яных. Ды што п’яны? Не ўвесь
жа час п’яны? Затое ж гаворыць!

Багуся. Па мне дык гэты лепей гаворыць. Унў вочы якія! І побач... унў
Антоні Вольха.

Пасіёра. Плач коціцца ад Узгорскага пасада і да Задунаўскага, і ўсёй
вуліцай Вялікай, ад канца да канца. Воўк драпежны прыйшоў у Віцебск.
Біскуп уніцкі Ізахват. Школы зачыненыя, цэрквы запечатленыя. Якія уніты не
аднялі, і ў тых – корчмы і дамы распусты.

Іля. І нужнікі ў алтарах.

Пасіёра. Каб мір зберагчы, мы згадзіліся былі і на унію. Хай будуць два
народы, польскі брат ды наш, пад адным началом папы. Хай бы пакінулі нам
абрады нашы і мову...

Палікар. Уга! Мы – па-лацінску. Вы – па-славянску! І тое, і тое незразумелае.

Пасіёра. ...І родную нам мову ў казанях. Тую, з якой нас бог у свет пусціў. Але пастыры-ваўкі загадваюць адарваць сэрца ад родных нам крыніц і мову сваю – забыць, стаўшы лацінянамі. А ў першым пасланні карынфянам сказана: “Бо калі я маюся на незнаёмай мове, то хаця дух мой і моліцца, але розум мой застаецца без плода”. Што ты на гэта, убоіска бязмозглае? Што нам з католікамі дзяліць? Людзі як людзі.

Галасы. За вунію роўных мы стаялі б.

Зуліся. А тое за вушы цягнуць! Хто да папы, хто да іншых чужынцаў? Як ні назаві ярмо, яно – ярмо.

Пасіёра. Цяпер яны, сыраядцы, захацелі пазбавіць нас апошняга, беднага, але нашага свята. Спакон вякоў на прачыстую свяцілі нашы людзі каласы. І вось яны захацелі, каб Маці, паміраючы, не блаславіла іх на ўваскрасенне.

Галасы. На кавалкі іх раздзерці! У Дзвіну іх!

Іля. Ды кіньце вы іх. Хай сваім смуродам дыхаюць. Бо яны ні палякі, ні русіны.

Зуліся. Ні мужчыны, ні жанчыны. Так, невядома хто. Пасярэдзіне.

Пасіёра. Ну чаго ты ўстраеш? Чаго?

Зуліся. А не лезь ты на ражон перад усімі. Ды хоць бы справай, а то... Гаворыш добра. Дзеўкі аж млеюць.

Пасіёра. Толькі ўжо я й на словах?

Зуліся. Не да той ты, сокал, са справай лезеш.

Бярозанька пасячона,
Добра дзеўка пазычона.
Ой, няпраўда твая,
Заўжды лепшая свая.

Пасіёра. Чаго ты чэпішся, чаго чэпішся, язва?

Вальгіна (з дакорам). Зуліся!

Зуліся. А, хадзем! Бабздыр! (Палікару.) Чаго вылупіўся?

Палікар. Я такіх, як ты, сто бачыў.

Зуліся.

Ой, хойна, хойна,
З сотняй дзевак война.
Сотня дзевак ялавіцы,
Адна толькі дойна.

Палікар Абрагімовіч махнуў рукою і пайшоў, на чале сваіх, прэч. Да Вольхі падыходзіць Пасіёра са сваімі людзьмі.

Пасіёра. Здароў, Антоні.

Вольха. Здароў. Здароў, браце Ропат, Матыс, Навум, Неўсця, Сымон, здаровы былі.

Ропат. Мы – здаровыя. А вось ты, Антоні-Лар Вольха, ці здаровы?

Матыс. Ён, гэта, падковы ломіць, а... ён галавою нездаровы..

Вольха. Чаму гэта галавою?!

Ропат. А таму, што толькі торбаю стукнуты можа ў такі час убаку стаяць.

Пасіёра. Разлічвае сваю макітру зберагчы, на выпадак, калі нашы з плячэй паляцяць.

Вольха. Ты мне сябра, Ропат? Мы сябры?

Неўсця. Яшчэ якія сябры, каток! Такія сябры, што сарочку няма калі перамяніць, ваўкі вас еш.

Вольха. Дык вось, першы сябра Марцыян Ропат, і вы, сябры. Я... не веру ў праўдзівасць нашае справы. Дарэмна смуту заводзіце.

Ропат. Ты... ты гэта што?

Вольха. Вунія – гэта мір з Польшчай, мір з каралём, мір з Рымам. Яны хрысціяне і людзі, як мы. Няўжо вам войны не абрыдлі? Няўжо ты, Ропат, не хочаш, каб скутая табою зброя мірна драмала, аж пакуль не нападуць на твой дом? Каб са шкуры, якую ты, Васка, вырабіў, не рабілі ножны, а рабілі вокладкі для кніг? А ты, Неўсця, няўжо хочаш, каб у тваіх катлах варылі ваякі апошняю карову абяздоленага селяніна? І ты ж, Сцяпан, хочаш, каб у скрынях, што ты робіш, не вецер свістаў, а ляжала багацце, што людзі сабралі работай і сумленным гандлем? Чаго вы лезеце? Няўжо вы не прагнеце пасля войнаў, паўстанняў, плах – спакою?!

Ропат. Так. Але не спакою магілы.

Вольха. Якая магіла? Аксісія!

Пасіёра. А вось якая. Так, яны хрысціяне. І яны хар-рошшыя людзі. Можна, лепшыя за нас. Але хіба яны кіруюць? Кіруюць нам і імі, братамі, – ваўкі! І ў ваўкоў права жыцця і смерці, нашай і іхняй. Васкавы шкуры? Ён скоро з Васкі і ўсіх нас шкуры здзярэ і нацягне на кнігі. Свае.

Матыс. Шкуру... яно... неяк у дрыжыкі кідае.

Пасіёра. Зброяй нашай ваўкі нашы храмы, нашы ратушы адбіваюць. У катлах нашых вараць нязгодных.

Неша. Та-ак.

Пасіёра. Адзін Кунцэвіч замест усяго права. То нашто нам такое права?

Вольха. Але ж мір. Мі-ір! Ну змірыцеся з уладай папы, і ўсё.

Навум Воўк. Ды мірыліся мы. Мірыліся і з яго ганаровай уладай, чорт з ім і ёю, калі толькі яна. Але не памірыліся мы з прыніжэннем.

Неўсця. Мовы нас пазбаўляе, як жывёл якіх. Няўжо гэтага твая галоўка светлая не разумее, каб ты здаровы быў?!

Матыс. Гэна... У паньласці... людзі.

Пасіёра. Ну так, мы ганарымся, што ў нас цярпенне першых хрысціян. Яны на вялікіх праз прытвор удзіраюцца ў алтар...

Іля. Быдлам беларускім нас завуць. Смяюцца да гробу Панскага, плашчаныцу шарпаюць. Шкаляры ўрываюцца, паняў, каб вішчэлі, шпількамі колюць. Пад купалам стоячы, непрыстойныя гукі робяць.

Пасіёра. Але ёсць мера і ў нашым цярпенні. Часам нават вельмі невялічкая. Калі такія асцярвяненні вуні робяцца там, дзе людзі не звыклі да пакут і ярма. А мы, віцьбічы, не звыклі.

Праходзіць Багуся з “мамкай”.

Мамка. А, дзень добры, каточки. Хай вам добранька п’ецца ва ўдоў.

Матыс. Чаму... ува-ўва... удоў?

Мамка. А што, хіба ўдовам так і хадзіць без сучашэння? Яны што, ні грудзей, ані ног не маюць?

Неўсця. Ды, на цябе гледзячы, ма-аюць.

Вольха. Змоўчце вы! Дзяўчына побач. Дзень добры, Багусенька.

Багуся. І табе добры дзень... *(да Вольхі)* мілы Антосю.

Ропат *(агледзеўшы, іх, жорстка)*. Ага, ясна, чаму ты так да спакою прыкіпеў. З гэтай прычыны, можа, і я больш пра галаву думаў бы, а не пра...

Вольха. А не пра што?

Ропат. А не пра шчасце горада, не пра Белую Русь.

Вольха. Ропат!

Ропат. Што Ропат? Я спрадвеку Ропат. А вось ты не вольха, а асіна. Толькі ты памятай і пра таго, хто на асіне павесіўся.

Усе адыходзяць ад Вольхі. Ропат ідзе за жанчынамі.

Багуся. Ну што табе, Марцыяне?

Ропат. Ты мне так і не адказала, дзяўчыненька.

Мамка. Но-но. Ты што гэта? Забыўся, што я да яе прыстаўлена, каб вакол розныя каты не марцавалі?

Ропат. Ты, мамка, і сама б памарцавала, хаця на дварэ і жнівень.

Мамка. Гэта на гэтым дварэ – жнівень. А на маім яшчэ толькі на май кідаецца.

Багуся. Прузы-ына! Якая ж ты нямілая...

Мамка. Ну-ну. Тады мамка была міла, як нешта мыла.

Ропат дае ёй нешта ў руку.

Ага, куку ў руку? Ды ты што думаеш? Ды ты думаеш, што я?! Ды я – у вочы!

Ропат *(адступае)*. Ну-ну-ну, ну-ну-ну.

Мамка. Ды я вочы кожнаму за яе пчасце выдзеру. Хіба я не разумею? Маладым – як галубам. Усё буркага-аць бы. Дык ты не пойдзеш у храм, Багусенька?

Багуся. Не. Архідыякан, навушнік гэты, шпег, кат гэты, Дарафей. І САМ страшны.

Ропат. Ідзі ты, Трапашкава, калі ласка, ідзі.

Мамка. Я на хвіліначку толькі. Не бойся тут гэтую хвільку, Багуська. *(Пайшла.)*

Ропат. Угм. Тут з табою баяцца трэба, а не без цябе.

Багуся. Што з табою, Ропат?

Ропат. Ты ведаеш. Няма спакою на зямлі, няма і ў маёй душы.

Ідуць да іх праз натоўп Вольха і Палікар.

Багуся. Я табе казала – не трэба. Нічога з таго не будзе, акрамя маёй ды тваёй загібелі й пакуты.

Ропат. Можна, я і хачу загібелі.

Багуся. Ды што вы як пашалелі ўсе? Што, свет на мне сышоўся? Не!

Ропат. Што ж. Для мяне галоўнае – справа. Унь Зулія да мяне нават чэпіцца, што лезу на нож. Але раз такое – тады проста пакладу галаву раней за ўсіх.

Багуся. Што? Што?!

Ропат. Нічога... Горад хоча абраць чалавека, які расправіўся б з ваўком. У іншых жонкі, дзеці. А я адзін.

Вольха. Ропат, ты дурань. *(Схапіў яго, шэпча.)* Ты што ж, з-за бабы хочаш галаву пакласці? Я адыду, адступлюся. Пагавары з ёю. *(Уголос.)* Багуся, ды ты што, не бачыш, што ён ашалеў? Скажы нешта, бо ён з-за боязі цябе...

Ропат. Я не баюся. Раз Масальскаму ў Мсціслаўлі не ўдалося застрэліць яго, раз застрэліў раней Масальскага падчас замаху Палікар Абрагімовіч – значыць, камусьці трэба. Чаму і не мне?

Палікар. Хто гэта тут Масальскага ўспамінаў? Самае імя гэтай сволачы пад праклёнам, а ты... Ану, рушылі ў палац.

Ропат. Слухай, Палікар, адкасніся. Мы – народ мірны, мы – нікуды не лезем. Але кіпцем за жывое не чапляй.

Багуся. Адстань ад яго.

Палікар. Яб і адстаў, ясачка, каб ты мяне вельмі папрасіла.

Багуся. Пачакай яшчэ крыху.

Палікар. Ну, а калі не папросіш – што ж, вас такіх сотні, але галава ў Ропата адна. Бацька твой памёр, заступіцца за цябе няма каму. А я – тысячнік. Я – гэта гвардыя біскупа.

Багуся. Герой ты, як я гляджу. Сокал. Сокал дзеўкам праходу не даваць. Толькі не натую ты напаў. Я табе не каханка, і не для цябе ў мяне смаляныя лаўкі... Вольха, я здагадалася, пра што вы. Ропат, я падумаю. Пачакай. І тут Вольха схапіў яго за плячук, крутануў.

Палікар. Ды ты... Ды ён... Ды я яго... Як вяроўку скручу. За ногі перад ратушай павешу.

І тут Вольха схапіў яго за плячук, крутануў.

Вольха. Ты што – войт, каб над намі судрасправу чыніць? Ты што, права віцебскае ламаць будзеш, лашак ты, мерын?!

Зуліся.

Жаўнер малюценькі
Падраў кашуленьку
Ад пят да калена,
Шукаючы прытуленя.
Прытуленя не знайшоў.
Ды заплакаў і пайшоў.

Вальгіна. Сорам дзе твой? Чаго ты як з ланцуга сарвалася?

Палікар. Варта! Бі іх у маю галаву!

Невядома, чым бы ўсё гэта скончылася, але ў гэты момант у суправаджэнні
служак і архідыякана Дарафея выходзіць Кунцэвіч.

Кунцэвіч. Стой, народ!!!

Паўза..

Што за рокат? Хто парушыў спакой? Вы, мяшчане? Ты, Палікар? Адыдзі ад іх.
Мір, людзі! Мір!

Галасы. Ізахват! Ізахват!

Зуліся. Не Ізахват ён, а душахват.

Кунцэвіч (да Палікара). Па-дурному дражніш народ. Накладу эпіцім'ю.

Палікар. За што? За тое, што ў іхнія свінячыя галовы кіем убіць хачу
братнюю любоў цэркваў?

Пасіёра. Бачылі мы тую любоў, смярдзюк ты.

Іля. Лайцеся. Цяпер такія часы прыйшлі, што ўсё можна. Гэта не раней, што
за карчомнае слова фунтам воску штрафавалі ці на званіцу садзілі сядзець.

Палікар. Дарма крыўдзіш мяне, арцыбіскуп. Няма маёй правіны.

Кунцэвіч. А прагнасьць нясытая, а рабункі людзей.

Ропат. Нібы сам лепшы.

Кунцэвіч. А любастрасце, да той дзяўчыны.

Палікар. Я сумленна хачу, каб яна прыйшла ў мой дом.

Ропат. Глядзі, тысячнік, язык заб'ю ў глотку.

Кунцэвіч (*са страшнай пагрозай*). Малады ты яшчэ, Ропат, малады. Глядзі, як бы самому без глоткі не застацца... Супраць міру, па якім народ памірае, ты ўстаў.

З у л і с я. Бач, яшчэ і пагражае...

Вальгіна. Кінь, хай ён задавіцца

З у л і с я.

А што ў таго папа знаці,
Ды сінія порткі садраці,
Будзем хлопцам шапкі латаці,
Будуць хлопцы шапкі насіці,
За дзяўчаты бога прасіці.

Вальгіна. Зуліся, мужыкі вакол.

З у л і с я. А-а! Такія мужыкі!

Страшнае выццё, якое адразу нібы адсекла. Гэта выйшла ў кола страшная, з юродскімі вачыма, Еўга Бабук.

Е ў г а. Ды вы ўсе тут без галоў, людзі! Ходзяць, рукамі махаюць. І ўсе без галоў. Адзін Вольха ды Багуся з галовамі. Нерухомыя толькі. Каменныя. Нямы горад. Нямыя званы. І ўсе без галоў. І ты, і ты... Бачу, бачу! Сын нараджэннем забіў бацьку, а бацька, у той жа час, сына. Я ведаю. Я ў Вільні дзяцей бабіла.

Кунцэвіч. Хто такая?

П а л і к а р. Павітуха. Еўга Бабук. Яна і сапраўды дваццаць год як з Вільні прыйшла, дзяцей віцебскіх прымала. Аж пакуль чагосыці з розуму не скочыла.

Кунцэвіч. Ну то і на ланцуг бы яе. Ілжэпрароцтва.

Е ў г а. Жар. Гарачы. Жар памятаю, Іване. У маленькай хатцы ў Вільні, у вулцы ля святадухаўскай царквы. Крык! Яна мела ў чэраве і крычала. Жанчына, адзетая ў сонца. Апакаліпсіс забыў, Іване?

В о л ь х а. Ізахвата мірскае імя было Іван.

Е ў г а. Яна мела ў чэраве і крычала ад боляў і пакут нараджэння. Памятаеш, ты з ксяндзом Ельяшэвічам на страсную суботу на храм напаў. Дваццаць тры гады таму. Помсту, помсту нарадзіў ты тады... Без галоў усе. Ходзяць... І ты.

Кунцэвіч. Ты што? Ты што гэта гародзіш?

Е ў г а. У-га, у-га. Каб не адказваць за антыхрыста перад богам – усе, усе скрыліся, схаваліся, уцяклі. Крык, боль на руках неслі. А Еўга жанчыну з зоркамі адшукала. З адной-адзінай зорчак у свеце. Помсту, помсту нарадзілі вы з ксяндзом, безгаловыя.

Кунцэвіч. Варта, ды што ж гэта такое?

Е ў г а. А я вось на вушка. На вушка нештачка табе шапану, пакуль вушы маеш.

Біскуп, нібы бязвольна падпарадкоўваючыся вышэйшай сіле, не хочучы, схіляе галаву, і павітуха-юродка шэпча нешта яму на вука.

Вось так, Іване. Вось так, Ізахват.

Кунцэвіч (*спалатнеўшы*). Не... Цур табе! Цур, вар'ятка. Не можа быці! Не можа быці!

Чалавек у цёмным падыходзіць да яго. Гэта езуіт Станіслаў Касінскі.

Е з у і т. Ідзіце, біскуп. Вам нельга, вы зараз зваліцесься.

Кунцэвіч. Не. Не.

Езуіт (*шэптам*). Імем настаўнікаў вашых, а маіх братоў па ордэну Ісуса, Валенцыя Фабрыцыя і Гаўрыіла Грушэўскага, – ідзіце. Вазьміце сябе ў рукі.

Палікар. Варта. Узяць юродку і гэтых.

Кунцэвіч (*амаль хістаецца*). Пакіньце іх. (*Нібы падстрэлены, ідзе прэч.*)

Ропат. Што ты сказала яму, Еўга?

Еўга. Зведаеш, як людзі без галоў будуць хадзіць.

Дарафей (*штурхае Еўгу*). Ды я адным голасам цябе, старая шлюндра, да зямлі прыб'ю.

Ропат. Не руш старую. Не руш, кажу.

Дарафей (*б'ецца*). Я вас за абразу святому!

На яго наваліліся. Бойка ідзе шалёная.

У жалезы вас усіх. На ланцуг. Кляшчамі мяса рваць!

Яго выкінулі прэч.

Вольха. Шалёныя. Апантанія. Ідзі адсюль, Багуся, ідзі, сонца маё залатое-святое. Яшчэ загопчуць, ірады.

Багуся. Пойдзем, Антоні. Пойдзем, любы.

Пасіёра. А заўтра мы пойдзем прасіць у яго нашых правоў. Прасіць міру.

Пакуль што па-добраму прасіць. Я, Ропат, Іля і... ты, Вольха.

Ропат. І хай толькі паспрабуе стаць у нас на дарозе нейкі Палікар. Не будзе права – лезем на ражон.

Багуся. Ропат! Ропат! Вы ж на смерць ідзяце! Вы ж і яго на смерць ведзяце. На агонь. Я не вынесу, калі яму... калі вам – смерць! Злітуйцеся ж вы нада мною!

Палікар (*сам сабе*). Ну, Ропат, чакай. Сапраўды без галавы пойдзеш. Меч. Меч вам да апошняга.

Заслона

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Пакой у доме арцыбіскупа. Складзеныя распісанія фрэскамі, але на іх, пісаных “па-старому”, вісяць ужо сям-там “новыя”, італьянскія іконы. Стол, завалены рукапісамі і фаліантамі, крэслы (адно біскупскае). Двое дзвярэй і тры шклянныя акны. За імі перазвон званоў. У пакоі Іасафат Кунцэвіч, езуіт Станіслаў Касінскі і, у крэсле ля дзвярэй, Палікар Абрагімовіч.

Палікар. Яны нават не падумалі пра тое, каб прывесці да ладу ваш палац.

Езуіт. Ну то што?

Палікар. Скупечы. Усё адно як... цара не еўшы спаць пакласці.

Кунцэвіч. Я не збіраюся тут жыць вечна.

Езуіт. Біскуп не збіраецца жыць тут вечна. А скруціць іхнім ерасям галовы – хопіць і месяца.

Кунцэвіч. Што там круціць? Амаль усё ўжо рукою ўлады ўзяў. Замест цэркваў у іх два шалашы. Адзін на Задунаўскім Заручаўі, ля валатовак.

Палікар. А дзупі – унь ён, за Дзвіною, насупраць прачыстай і гэтага дома.

Езуіт. Яно і добра, што на вачах.

Кунцэвіч. Астатняе ўсё запечатлелі і ўзялі. Так і адпішы. Ты што, Палікар?

Палікар. Страшна.

Кунцэвіч. А падыхаць у ерасі ім не страшна? А жаніцца пад плотам, як, не раўнуючы, псам? А балбатаць, што няма і не трэба ніякай улады Адамавага сына над такім жа сынам Адамавым, што і не трэба лепшых і горшых у дзяржаве, царкве і касцёле? І што не трэба розніцы ў законе, і павінна быць усё дзеля ўсіх, а веруй, як хто хоча – гэта ім сцвярджаць не страшна? Маўляў, мы “асуджаныя праўдай вечнай”. Вось хай і выбіраюць. Або падпарадкоўвайся, або смярдзі ў гнаі, як тое падла. Або ніякіх мараў аб былой славе і што самі яны нешта азначаюць, або... як і раней, будзем вывозіць гэты здохлы смурод толькі праз тую браму, праз якую сапраўдны смурод вывозяць. Той, што ў бочках.

Езуіт. Рацыя. Бо сіла ў адзінстве, пан Палікар, і за тое адзінства ён і ваюе. Каб усім іншым верам, якія хлусня, зламаць хрыбет.

Кунцэвіч. І да гэтага ўжо блізка. Гэта яны крычаць толькі, а на справе пікнуць ніхто не насмеліцца.

У гэты момант за вокнамі, у тупаце капытоў, грымнула песня.

Гэй, казачэйку, пане ж мой, далёк жа маеш домік свой?

За Дзвіною пры Думаю там я сваю хату маю.

Ліст зялёны, аздаблены красным світам, густым лістам, –

То мой дом, то пакой, Куліна.

Гэй, казачэйку, пане ж мой, на чым жа будзе паязд мой?

Пасаджу ця за бядрамі, прывяжу ця таракамі.

Бог над намі, конь пад намі, ты са мною, я з табою.

Пабяжым, паспяшым, Куліна¹.

Кунцэвіч. А гэта яшчэ што?

Палікар. Атрады казацкія ідуць некуды пад Оршу, да панцырных баяр, на Маскоўскі рубеж.

Езуіт. Вялікі грэх наш перад богам, што карыстаемся іхнімі паслугамі.

Палікар. Гульцяі, галота. Ні бога, ні чорта, ні караля, ані нас не баяцца. Ой, грэх!

І тут раптам узвіўся Кунцэвіч.

Кунцэвіч. Грэх? Я гэтага не баюся. Я іншага баюся. Я начальных людзей баюся, якія сабе ж шкодзяць, сякуць сук, на якім сядзяць. *(Хапае скрутак і кідае яго езуіту.)*

Езуіт. Гэта што?

Кунцэвіч. Ліст заступнічка. Канцлера Вялікага княства. Льва, а цяпер Леона Сапегі. Свежанькага каталічка, такога свежанькага, што яшчэ і засмярдзець не паспеў. І ён мяне ганьбіць і піша такое, што валасы ўстаюць дыбарам. І шкодзіць святой маёй справе. Горшы за іудзея ці татарына вораг Хрыста!

Езуіт. Ну-ну, ужо і Хрыста.

Кунцэвіч. Вось, вось што піша, ушчуваючы мяне... *(Чытае.)* “...і я клапаціўся аб уніі... але мне... і на розум не прыходзіла, што ваша правялебнасць вырашылі прыводзіць людзей да яе столь гвалтоўнымі сродкамі... чуваць галасы, што яны лепей жадаюць быцці ў турэцкім падданстве, абы не цярпець гэтка ўціск...” Туркаў канцлеру зажадалася!

Езуіт. Ён проста кліча да большай мяккасці.

Кунцэвіч. Але вы, вы, духоўнік мой, вы як лічыце?

¹ Беларуская песня са зборніка 1604 года.

Е з у і т. Лічу, што ён гаворыць глупства.

Кунцэвіч. Ага!

Е з у і т. А вы робіце глупства, крычучы на ўвесь свет аб агні і мячы.

Кунцэвіч. Як жа глупства?! Як... глупства?! Вось... далей: "...злоўжываннем уладай... запалілі тыя небяспечныя іскры, якія ўсім нам пагражаюць згубным і ўсёзнішчальным пажарам..." Ён, паршывец, лічыць, што ўрад не толькі дзеля палітыкі робіць выгляд, што звяртае на беларусаў увагу. "Што датычыцца небяспек, якія пагражаюць вашаму жыццю, на гэта можна сказаць: кожны сам прычынаю бяды сваёй". А я ж прасіў аб падмозе, хаця б духоўнай.

Е з у і т. Дарэмна. Ён не дапаможа. *(Сам сабе.)* І ніхто не дапаможа. Мэта не тая.

Кунцэвіч. "У вас поўныя земскія суды, поўныя трыбуналы, поўныя біскупскія канцылярыі... даносамі..." Ды як жа нашай дзяржаве без даносаў? І ён мяне яшчэ дакарае за мае словы, што вера ёсць дар божы, але каталіцкая, а не адшчапенцаў. Маўляў, апостал Павел не дадаў гэтага слова – "каталіцкая", і хто ведае пра сябе, варты ён любові ці нянавісці. І што Хрыстос, маючы для сваёй абароны легіёны анёлаў, маліўся за ворагаў сваіх, і што і мне трэба так рабіць... Ясна, які ты каталік. Зверху ты толькі каталік, а пад гэтым ты – схізма. Таму ты і цяпімы такі, брагачка, чортава мяса на смярдзючых касцях.

П а л і к а р. Пра такое данесці б трэба.

Кунцэвіч. Дано-ос. І данос на яго нічога не зробіць. "Хрыстос маліўся за ворагаў". Я не Хрыстос! Я – меч, я – воўк ягоны! І за *свайго*! Хрыста я кроў піць буду, мяса рваць. Вось...

Паўза. Званы.

Ах ты, маленькі дурэнда, ах ты, заступнічак народны: "Вы абыходзіліся без нас: а калі трэба ўтаймоўваць смуты, што вы ўзбуджаеце ў народзе вашым бяспуцтвам, тады намі дзіры заторкваць... Калі, крый бог, айчына наша патрасецца (а вы сваёй суровасцю пракладаеце да таго торную дарогу), штó тады будзе з вашай уніяй?.." Лепш няхай паграсецца. Лепш няхай згіне. Пад дыхала б'е... "Іудзеям і татарам дазволена ў каралеўстве мець свае сінагогі і мячэці, а вы пячагаеце хрысціянскія цэрквы! Ад таго і ходзіць паўсюль пагалоска, што яны згаджаюцца лепей быці ў туркаў, чым цяпець такі гвалт... Паўсюль ужо грываць пагалоскі, што яны назаўсёды жадаюць разарваць усякі з намі саюз".

Паўза.

Хай разарвуць. Хай гінуць. Хай мы загінем. Хай! *(Разрывае грамату.)*

П а л і к а р. Гэныя... пасланцы ад віцебскага магістрата просяць прыняць.

Кунцэвіч *(ярасна).* Яшчэ яны! Хто?! *(Пасля кожнага наступнага імя ён сячэ рабром далоні па сталешніцы.)*

П а л і к а р. Сымон Неша, бурмістр, Сцяпан Пасіёра, бурмістр.

Е з у і т. Зачыншчык усяму.

П а л і к а р. Поп Іля з задзвінскай царквы-шалаша.

Е з у і т. Свавольны поп.

П а л і к а р. Марцыян Ропат, цэхаваы збраяроў-мечнікаў.

Паўза. Рука Кунцэвіча замерла ў паветры.

Антоні-Лар Вольха, залатых спраў майстра.

Е з у і т. І прыдумшчык ерэтычных песенек.

Палікар. То што?

Езуіт. Хай пачакаюць.

Палікар. Горад патрабуе вашай парукі, што яны выйдучь адсюль цэлыя.

Езуіт. Горад... патрабуе? Нахабства, вартэе гэтага гадзючніка, усёй гэтай віцебскай свалоты.

Кунцэвіч (*нібы асеўшы*). Дай слова. Нікога не чапай.

Палікар. А я думаў... Даць слова, ды... хай бы пара галоў зляцела. Асабліва каб галовы Ропата з Вольхай. Твая правялебнасць, вялікі святы. Ты загадай толькі, загадай. Не трэба табе рук пэцкаць. Я буду сячы. Я хачу адгарадзіць цябе. Каб ты гэтым не займаўся. Каб рукі чыстыя. (*Упаў перад ім на калені, ловіць рукі.*)

Кунцэвіч. Зробіш – няма чым будзе табе думаць. Калі паляціць хача адзіны волас – тады твая галава паляціць.

Палікар. Слухаю... Крыўдзіш адданага пса.

Кунцэвіч. Ропат – збрар. Віцебск – памежная крэпасць. Ёй, як паветра, патрэбна зброя.

Палікар. Ну то... А Вольха?

Кунцэвіч. Ён паэта. (*Кунцэвіч пакутна шукае слоў.*) Можа, другі на Беларусі пасля вялікага Міколы з Гусава. Чуў сёння “Куліну”?

Езуіт. Адкуль такая павага да Беларусі і яе паэтаў?

Кунцэвіч. Я шкадую, што ўсё адкрыў вам на споведзі. Адна справа – узяць руку нават на знатнага. Такіх хоць і заўтра наробяць. Зброя пры сабе. А такіх, як ён, стагоддзямі трэба чакаць.

Езуіт. Ого, ды вы маглі б быць хача й вялікім князем Літвы.

Кунцэвіч. Я мог бы быць усім... Вы заразлі мяне смерцю... Я ведаю, што памру ад уласных... духоўных... сыноў. Усё так. Але гэтых... сёння... я вам... не аддам. (*Выходзіць.*)

Палікар. І што яму іхнія галовы? Пра сваю думаў бы.

Езуіт. Яны яго дзеці.

Палікар. Гэта... гэта як? Дачка архірэя... сын арцыбіскупа. Не разумею.

Езуіт. Што ты за дурны чалавек, Палікар? Ён жа сам пісаў “аб чыстае іерэйскай, жэ лепей быці бязжэннымі”. Яны яго духоўныя дзеці.

Палікар. Ага-а.

Езуіт. Вось табе і “ага”. А ў цябе адразу дрэнныя думкі. Грэшнік ты, Палікар. Яму не пра жанчын, яму пра смерць думаць трэба.

Палікар. Ды ён і так увесь час пра смерць. Як ехалі сюды, то ён пры нас, гвардыі, з такім смакам пра тую сваю смерць увесь час казаў, што мы яго слёзна прасілі, каб ён хача за абедам пра гэта не гаварыў.

Уваходзіць Кунцэвіч. Ён прыбраўся. Паклікаў Палікара ўбок.

Кунцэвіч. Слухай, тысячнік. Распёк я цябе за тое, што вока кідаеш на дачку нябожчыка радцы Данеля.

Палікар. Ды ёй гэтая быдлая Ропат даспадобы. Так што я ўжо і не...

Кунцэвіч (*сумеўся*). А што ён мне? Яму самая рацыя з войтавай дачкою ажаніцца. Багатыры. Увесь горад у кулаку. І прыблізіць праз іх – горад.

Палікар (*усхліпнуў*). Залатая вы галава, ваша правялебнасць. А Данель той і памёр, як схізмат. Як папраўдзе, то трэба было б выкапаць з магілы дый...

Кунцэвіч. Ну-ну... рана.. Вядзі сюды пасланцоў.

Палікар прыводзіць Сцяпана Пасіёру, Сымона Нешу, папа Ілю, Ропата і Вольху.

Здароў, сыны.

Маўчанне.

Ропат. Сыны мы табе альбо не – гэта стане ясна пры канцы размовы, ваша правялебнасць. Мы – простыя людзі. Прыйшлі прасіць вольнасці і правоў.

Кунцэвіч. Э-эх, сыны. І я ж чалавек, просты паходжаннем. Як вы ўсе. Бацька мой – шавец. Хрысцілі мяне ў беднай царкве святой Параскевы.

Іля. Якую цяпер твае хаўруснікі адабралі ды вуніі перадалі. Добра ты пачаў. Са здрады правай веры і мовы.

Пасіёра. Якой там “правай”? Проста “сваёй”. Мова “правай” не бывае. Яна – свая. Адна. Гэта прыказка, біскуп. Глядзі, як бы канец твой не быў ад рук з цярпення выведзенага, разлютаванага народа.

Кунцэвіч. Што ж, пакінеце мяне ў памяці людской.

Ропат. Права на месца ў гэтай памяці заваёўваюць не колькасцю ахвяр, не дымам пажараў, а дабрадзействамі, колькасцю добра, паслуг, ласкі, што ты зрабіў людзям. Простым людзям.

Кунцэвіч. І я просты, сыны.

Ропат. Прадаў ты, святы айцец, просты народ.

Неша. Вольха, падай яму.

Вольха. Можа, гэта да чагосыці і прывядзе... Мы молім цябе выслухаць нас. Выслухаеш – згодныя быці з табою... Не – глядзі.

Кунцэвіч. Нешта ў цябе, паэта... язык заплятаецца.

Вольха. Тое, што я паэта, – справа дзесятая. *(Падае ліст.)* На.

Кунцэвіч *(чытае)*. “Не хочаш нас трымаць пры правах нашых... дазваляеш гвалты рабіць і праліваць кроў тых, хто не хоча ісці... у адступніцтва. Зараз ніхто ўжо не забяспечаны ў сваім праве і вольнасці, і ў кароткі час настане вялікая смута... крыві забітых на страшным судзе божым шукаць стану”.

Усе. Так ёсць.

Кунцэвіч. Але ж адзінства ўсіх?! Спакой?!

Неша. Калі і зараз адмовіш – вымусіш нас разам з прарокам крыкнуць: “Судзі мя, божа, і рассудзі спрэчку маю”.

Вольха. Чытай далей, біскуп.

Кунцэвіч *(чытае)*. “Вы ад казацтва і ад нас, беларусаў, большую частку ратнікаў патрабуеце. Як мы можам выступіць у абарону вашай дзяржавы і міру яе, калі ў сваім доме міру не маем? Як будзем гасіць крывёю ваш пажар, калі полымя ў нашай хаце не гасяць? Хто ж – о божа жывы! – ясна гэтага не бачыць, якія вялікія ўцясненні церпіць наш старажытны народ? Няўжо гэта не самому богу крыўда?” *(Мякка.)* І вы, сыны, лічыце, што вашы пастыры хочуць крыўды богу?

Вольха. Ну, досыць. Маўчаў я. Ведаем мы, якія вы. Унь хелмскі ўладыка ёсць, сведчу богам жывым, і гэта ўсім вядома, нейкі па мянушцы Пакост, бо ён аднойчы, у бурсацтве, пакостам кашу заправіў і з’еў, і ён віленскага купца сын і ў аднаго бурмістра сцягнуў сукно і, ратуючыся, пайшоў у манахі.

І, каб не ўратаваў яго манашаскі клубук,
Даўно бы ён пайшоў ужо на шыбенічны крук.

Кунцэвіч. Глядзі-і, паэта!

Ропат. Дый ты сам! Нашы торбы хапаеш, з нашых торбаў сала жарэш. Бо ставяць на высокія саны ўлад духоўных – выскачак, якія матку зарэзаць здатныя, ад мовы, веры, радзімы адрачыся.

Кунцэвіч. Сыноч... Сыны-ы... Якую радасць вы б прынеслі богу і мне, каб ты... каб вы са мной.

Ропат. Каб з табою, айцец святы, здзекавацца нават з трупаў нашых аднапляменнікаў. У Вільні, у Полацку ці не вялікі ўціск? Пахаваць чалавека трэба. А вы брамы, якімі нікому не забараняецца хадзіць, якія для ўсіх людзей, немцы яны, яўрэі ці татары, – вы тыя брамы запіраеце, і вымушаны мы

продкаў выносіць у тую браму, якой смрад і адну толькі нечыстоту гарадскую вывозяць. Быў бы ў цябе сын, біскуп, хацеў бы ты, каб ён вось так цябе вынес?
Кунцэвіч. О божа! Няўжо не разумееце, што я, хай сілаю, вяду вас да спакою, да адзінства? Каб не рэзалі адзін аднаго з-за догматаў, з-за таго, колькі палцаў складаць для крыжа!

Ропат. Значыць, усім іншым народам набіць морду і пазбавіць усяго, каб была, значыцца, поўная ўжо еднасць.

Кунцэвіч. Адзінства-а, разумееце вы? Справа, аб якой людства марыць.

Пасіёра. Гэта была б харошая справа! Я ў ногі пакланіўся б таму, хто праводзіць такую добрую справу...

Кунцэвіч (*стомлена*). Ну вось.

Пасіёра. ...каб толькі гэтая справа не была аддадзена ў брудныя рукі.

Вольха. Мы згаджаліся з уніяй. Мы лічылі, што задумай сваёй гэта – вялікая, святая справа, і таму тры гады падпарадкоўваліся табе, Ізахват.

Ропат. Аж пакуль не зразумелі, што ты, айцец святы, і іншыя такія... айцы святую справу зрабілі падманам, брыдотай, забойствам нашай зямлі, нашых людзей і свабоды, пакуль не ўбачылі, што ты – святы воўк, Ізахват.

Пасіёра. І гэта апошняе папярэджанне табе Віцебска. Парушыш спакой і закон – крыўдуй на сябе.

Паўза. Пасля выбухнуў Палікар.

Палікар. Нахабы, віцебскія свінні! Ды... галовы з іх дзерці! Ды аддай жа загад! Гвардыю сюды!

Ропат. Ну, калі ён хоча быццё не толькі айчымам, але і сына забойцам і парушальнікам слова, – клічце служак.

Кунцэвіч (*дрыжучы ад гневу*). Я даў слова. Хай ідуць.

Езуіт. Чакай. Слова? Трымаць? Перад такімі?

Кунцэвіч. Адкасніся. Хай ідуць.

Езуіт. Дрэнна цябе вучылі.

Кунцэвіч. Хай дзякуюць лёсу. Хай ідуць.

Пасланцы ідуць да дзвярэй. І зноў за вокнамі песня.

Гэй, казачэйку, пане ж мой, ці далёка ж будзе домік твой?

Ці бары, ці Запарогі – канец нашае дарогі?

Тут казакі ўсе юнакі. Здабываюць. Прапіваюць.

Што маюць – прайграюць, Куліна.

Ропат. Чуеш? Тваю песню спяваюць, Вольха.

Вольха. Яшчэ адзін аград.

Неша. А чаго гэта ты не спяваў: “Што маюць – прайграюць, Багуся”? Куліна нейкая.

Ропат. Змоўч!

Іля (*ціха*). Чаму ён вось так адпусціў нас? Ані пагрозы?

Ропат. Не ведаю.

Пайшлі.

Езуіт. Сорам табе, Кунцэвіч. Не толькі я – уся царква ад цябе адварочвае твар.

Палікар. Загадай, загадай – і я напушчу на іх варту! Адарві ім галовы, каб не адарвалі табе!

Е з у і т. Нейкія нясныя твае падазрэнні, нейкія здагадкі, домыслы – і вось ужо няма ранейшага воўка божага, а ёсць ануча.

Кунцэвіч. На мяне хочаш навесці смерць гэтых людзей? Не! Яны не панясуць свае галовы пад пахай.

Е з у і т. То панясеш ты. *(Мякка, але з прытоенай пагрозай.)* Ды зразумей, няма ўжо табе шляху назад. Дазволь нагадаць, як ты да нас у Полацк прыйшоў?

Кунцэвіч. Памятаю. Студзень. Дзевятага. Снег сляпучы. Званы.

Е з у і т. А хто цябе сустракаў ля самай заставы места?

Кунцэвіч. Усё рымскае духавенства. І на чале вы, езуіты.

Е з у і т. Правільна. А калі мы да гэтага бывалі на сустрэчы праваслаўнага біскупа? Ніколі. Ergo – народ адразу зразумеў, чыя аброць дябе вядзе.

Падазрэнне было спадарожнікам першага твайго кроку. А спадарожнікам другога была агіда. Бо звараціў ты масу народу.

Кунцэвіч. І мянушка мне за гэта стала “душахват”.

Е з у і т. Так. А не паспеў памерці Гедэон Полацкі, як ты адкрыта пачаў “паўсюль усё знішчаць, а нясхільных катаваць пакутамі і прыўлашчываць манастыры воўчым правам”. І спадарожнікам трэцяга твайго кроку была нянавісць. Нават многія уніаты заразіліся ёю і адышлі. Але цябе не абразуміла і нянавісць. Аршанцы цябе ў Дняпры ўтапіць хацелі. Магілёўцы гарматы навялі, а пасля ім галовы секлі і прымусілі заплаціць дваццаць тысяч золтых. Інакі цябе ў Кіеве забілі б, каб не ўцёк. Так, уцёк ад пакутніцкага вянца. Ведаеш, што ён азначаў бы?

Кунцэвіч. Ведаю. Цяпер іду насустрач яму, не апускаючы вачэй. Мне ўсё адно – міне або не міне вуснаў маіх чаша сія... Да нядаўняга часу было ўсё адно... І таму я не аддам табе іхніх галоў.

Е з у і т. Няўжо ты яшчэ не бачыш, што спадарожнікам чацвёртага твайго кроку стала ўсеагульная ярасць? І ты не сцяў ёй галавы, адпусціў яе.

Кунцэвіч *(злавесна).* Змоўч, Станіслаў Касінскі. Іначай я загадаю раздзерці цябе на кавалкі.

Заслона

КАРЦІНА ТРЭЦЯЯ

Царква-шалаш у Задзвінні. Над ёю і пералескам пахмурнае лістападаўскае неба. З шалаша далятаюць спевы, але там цесна, і таму частка народу стаіць звонку. Тут, уласна, усе гараджане, што ўдзельнічаюць у дзеянні. Чуваць гамонка, але нейкая прыглушаная, нібы яе гняце самое неба. Крыху ўбаку ад усіх, за дрэвамі, Ропат і Багуся.

Р о п а т. Мамка Прузына дзе?

Б а г у с я. У царкве, дзе ж яшчэ? Гэтая заўсёды наперад ушчэміцца. Нават табе не давялося – я ж заўважыла тады – ёй у лапу даць.

Р о п а т. Я, каб цябе бачыць, не тое, што ў лапу – я ўсё аддаў бы. Нават лепшую маю шаблю, імем “Багуся”. Нават лепшую сваю сякеру – гізаўру імем “Данель” – для бацькі твайго нябожчыка куў у падарунак. Нават сябе самога з бессмяротнай душою разам.

Б а г у с я. Я не вінаватая, Ропат. Думала я. Аж тры месяцы. Далей мучыць цябе не магу... Не.

Ропат. Я цябе не вінавачу. Я дзеля цябе і зараз бы галаву сабе адсек і яшчэ паспеў бы на той бок Віцьбы перакінуць, анёл мой белы.

Багуся. Дорага б я дала, каб ты быў здаровы і спакойны, каб не казаць гэтага табе... Але што я зраблю? Прачнуся ўначы і яшчэ не разумею – адкуль раптам радасць, а потым: “Ён ёсць на свеце, проста ёсць”.

Ропат. О божа! Рэжаш ты мяне тупым нажом... Антоні Вольха?

Багуся. Так.

Ропат. Ненавіджу яго.

Багуся. Я цябе прашу, не трэба. Будзь нам братам.

Ропат. Як быццам нехта конча мае патрэбу ў лішнім браце або сястры.

Багуся. Гэта ты праз мяне. Не йдзі туды. Не ахвяруй жыццём.

Ропат. Ды я не ахвярую. Проста жэрабя мне выпала. Ты не бойся. Я ні ад мяча, ні ад кахання не памру. *(Углотыў ён яго к мяк.)* Сцешуся. Бывай.. І вось што... Дай напаследак вусны. *(Цалуе яе і хуткім крокам ідзе прэч.)*

Падыходзіць з-за дрэў Антон і Вольха.

Вольха. Ого! Я да яе, а яна тут іншаму раток падстаўляе.

Багуся. Кінь. Не магла я адмовіць яму яшчэ і ў гэтым апошнім.

Вольха. Апошнім? *(Сеў на пень, нібы яго не трымаюць ногі.)* Апошнім. Т-так. Ніколі мне не было яшчэ так кепска.

Паўза.

Багуся. Ён іншага можа забіць.

Вольха. Тады трэба ісці разам з ім. Хаця часам гляджу на цябе і думаю: “Ды спрахні ты, ды праваліся ты хаця і ў апраметную, горад”.

Багуся *(сядаючы побач).* Гэта хай нехта іншы думае, што вось няхай свет праваліцца і нічога вакол не будзе, акрамя маёй печкі... Слухай, я, напэўна, бессаромная дзеўка, але... абдымі мяне.

Вольха. Бессаромная. Я, відаць, таксама бессаромны, але... пацалуй мяне.

Паўза.

Не трэба мне нічога. Ні зямлі, ні горада, ні веры, што нам толькі псуе, ні крумкача і захвата. Нічога. Абы толькі ты. І яшчэ вось гэтыя мае рукі. Яны могуць і з золата, і са срэбра, і з дыямантаў рабіць. Але я іх не за тое люблю. Я іх за тое люблю, што яны могуць песціць цябе... вось так, распятаць твае валасы, дакранацца да тваіх плячэй, да рук, да ўсяго... Ты не думай, я цябе ў дождж, бегма, як да Заручаўя на руках нёс бы, абы ты не змокла, не захварэла.

Багуся. Скажы мне тую песню, што ты за мяне прыдумаў. Яна – праўда.

Вольха.

Я за цябе, мой каханы, і сама пайду.

Цераз поле, мой каханы, шырокае,

Цераз мора, мой каханы, глыбокае,

У двор твой, мой каханы, весняй хмараю,

У сенцы твае, мой каханы, дробным дажджом,

У хату тваю, мой каханы, ясным сонейкам.

За стол твой, мой каханы, паненкаю,

У ложу тваю, мой каханы, маленькаю.

Багуся. Маленькаю.

В о л ь х а. Ну, схавайся ў мяне на руках, маленькая. Яны табе ўсё зробяць. Золата-срэбра чужое будзе. Затое будзе хата з залатой сасны, дах – са срэбнай асіны. Цёпла будзе ад печкі і ад цябе. Бог ты мой, ты ўся – як пух. Дзеці ў нас будуць.

Б а г у с я. Многа.

В о л ь х а. Хай многа. І ўсе майстры і добрыя людзі.

Б а г у с я. Набі мяне, можа, я цябе тады менш любіць буду!

Паўза.

Толькі... нічога гэтага не будзе.

В о л ь х а. Як нічога?!

Б а г у с я. А так, нічога. Нічога, пакуль горад наш – як авечка сярод ваўкоў, а пастухі – далёка. Хату – адбярুць, у студню – наплююць, храм – чужынцы загадзяць. Дзяцей – за чужую зямлю біцца пагоняць. На мяне які-небудзь Палікар вокам кіне.

В о л ь х а. Я яго доўбняй тады.

Б а г у с я. Тады позна будзе... Бачыш, што робіцца?

В о л ь х а. Не бойся. Я цябе нікому ў крыўду не дам. Я за цябе... Я калі і вазьму доўбню, то толькі за цябе.

Выбух галасоў ля шалаша.

П а с і ё р а. Людзі некалі слаўнага места Віцебскага! Бедныя! У шалашы загнаныя, у норы, як зверы! Думаеце, адны вы так? Вось з'явіліся з загонамі людзі. Пятро Васільевіч, палачанін, з сынам Васілем, Ладысь – аршанец, Васіль – магілевец, ды Авянір, а прасцей Вінусь – вільнянін. Прыйшлі раіцца, як далей быць, як жыць, як дыхаць.

Палачанін. Наконт нас і казаць няма чаго. Усе ведаюць, як ён нас прыціснуў. Ведаючы, якія беды нас чакаюць, проста хоць дзяцей не раджай.

В а с і л ь. Што ты, бацька, чым мы вінаватыя? Што ты нас назад буслу аддасі?

Аршанец. У нас за тое, што мы яго тапіць хацелі, усе грамадскія лазні на Дняпры зачыніў перад праваслаўным вялікаднем. І ў каго сваёй не было – тыя да суседзяў хадзілі і набіваліся, як салоная рыба ў бочку.

М а т ы с. Гэна... ведаем... У нас крамніцы і каморы зачыніў, яткі мясныя, пастрыгальню, перавозы на Дзвіне і на Лучосе... Хай яму... бручкай па мордзе.

Абдзярыха. Лагод з маімі калдунамі найлепшымі тройчы перакідаў, каб яго самога так апракінула! Бачыце, у царкву яго, анахцямскую, не хаджу, каб па ім так тыя анахцамы давеку хадзілі.

Вільнянін. Вільня кіпіць. Вялікая грамада. У замках і па слабодах і дамах шляхецкіх хоча паўторна бунтавацца.

Палачанін. Яны яшчэ раз хочуць свой каляндар рымскі ўвесці. Каб было на дзесяць дзён наперад ад нашага. Дзесяць дзён жыцця кожнага з нас украсці. Каб перад богам не ведалі, як сказаць, што мы ў іх рабілі. Забылі, як мы, палачане, ужо хрысцілі іх за гэтыя дзесяць дзён доўбнямі.

Навум Воўк. Кіньце вы пра калдуны ды календары. Справу кажыце.

М а м к а (выйшаўшы з шалаша). А ў храме, а пане мой божа. Я пабыла на прачыстую, то закаялася. Пань і паннаў голкамі колюць і за паню з падкручаннем шчыкаюць.

І л я. Ну, гэта табе не вялікая бяда.

М а м к а. Змоўч, поп, нахабная твая пыса. Хто, як не брат твой, у Заручаўі, напіўшыся, вакол уваскрасенскай царквы на казле са спяваннем сто другога псалма ездзіў?! Вось за такіх і зваліўся на нас Ізахват.

І л я. Што ты, штоты, баба?

Абдзярыха. Ты папа Ілю катаеш, каб цябе да нагі выкаціла? Ты святога чалавека, каб цябе так па спіне свяціла.

Учапіліся адна адной у валасы.

Неўсця. Ну вось, галубочкі мае, і вайне пачатак, каб вам, даражэнькія мае сёстры, скулу на язык.

Абдзярыха. А табе столькі туды скуляў з муллем, колькі твая маці з цыганамі грашыла. Ды вялікіх скуляў, з мае кадуны.

Мамка. Каб табе такую вайну кожны дзень у хаце.

Неўсця. Дальбог, каб ведаў, не звязваўся б. Не бабы, а татарская навала.

Пасіёра. Ціха, бабы! Слухай, народ! Не да бабскіх спрэчак. Не за валасы, за душу ўхапілі.

Мамка. А божа ж мой, ну, чысты анёл.

Пасіёра. Ад Вільні да Магілёва куюць людзей у жалезы, кідаюць у цямніцы. Людзі ў Барысаглебскім манастыры адзінаццаць дзён трывалі асаду. Толькі полацкая замкавая варта агнём іх узяла.

Ропат. Вось гэта людзі!

Пасіёра. То што мы будзем? Цярпець? Магнацтва, акрамя нямногіх, здрадзіла, запляміўшы наш гонар. Яны цяпер па-чужынску цвэнкаюць, усе гэтыя тышкевічы, агінскія, валовічы, сангушкі, сапегі, браніцкія, аскеркі, храпбтовічы і іншыя, імя іх – легіён. Ім ужо мова Кірылы з Турава, Скарыны і Цяпінскага – грубая, як калі ў жываце бурчыць. Псы. Ледзь не адны мы засталіся, мы, просты народ. Што рабіць?

Вольха. Мы, мяшчане, у законе выраслі, звыклі паважаць закон. Мо напішам каралю ды пацерпім крыху яшчэ. Вы ведаеце, я не з зайцоў...

І тут кінуўся да яго Ропат з бердышом-гізаўраю ў руцэ.

Ропат. Змоўч ты, смоўж! Церпім, як у часы ранніх хрысціян. Толькі нас не львам, нас сабакам-падлажэрам кідаюць. А мы маўчым! Досьць маўчаць, Віцебск, досьць, зямля!

Вольха. Галосіш занадта гучна. Парадзіхаю. Ды крыкам нічога не народзіш.

Ропат. Бачыш? Гэта гізаўра.

Пасланцы. Ды разбараніце іх. Зброю ўзнялі. Не ведаюць – на каго.

Вольха. Калі ўзняў зброю – трэба апускаць. Ну!

Ропат (*усадыўшы гізаўру ў зямлю ля ног Вольхі*). Не пойдзеш – галаву развалю. До цярпець! Воўк перарэжа ўвесь статак...

У гэты момант з'яўляецца на чале гвардыі Палікар і ўзброены доўбняй зверпадобны Д а р а ф е й.

Неўсця. Раўніцелі веры з'явіліся. Ну дакладна як у юнацкіх снах нявінныя атракавіцы, каб ім, галубочкам, здохнуць без пакаяння.

Матыс. Ідуць... Аж... засмярдзела.

І л я. Бязлепіцу і грубасць сказаў. На такіх трэба казаць: “Пачэ калу смярдзай”.

Дарэфей. Што, айцы, зноў незаконнае зборышча? Давай, давай адсюль. А то ўздасца вам па грахах вашых. Шкуру гарачымі бізунамі дзерці буду.

Навум Воўк. Глядзі, гэты табе унію ніжэй спіны прапіша.

Палікар. Не звягай на унію, чарвяк.

Палачанін. Хочаце, каб мы магол, у якім нарадзіліся, змянілі на чужы.

Аршанец. Каб віцебскія ды аршанскія званы на лаціне спявалі.

Вільнянін. Хай пяюць... Абы на іх адпяванні.

І л я. Толькі як ты з чортам дамовішся на чужой мове?

Дарафей. А можа, звыклі б. А, братачкі?

П а с і ё р а. Можа. Можа, нават і лепей, каб звыклі. Каб толькі не стаяў над намі Рым. І ніхто ў свеце. Досьць. Абрыдла.

Д а р а ф е й. Ух ты, як ён на каралёў брэша. Начытаны. А што, хіба Ягелоны не раўнялі ўсіх у правах?

Р о п а т. Раўнялі. Бо разумелі – гвалтам з намі нічога не зробіш.

Абдзярыха. А цяперашнія, відаць, розум страцілі. “Цёсечка-цёсечка, а потым – стой, воўк цябе рэж”.

М а м к а. Лабідуды нейкія, хай бы вам гарэць.

П а л і к а р. Змоўч, бабы.

Д а р а ф е й. Куражацца. Цану сабе набіваюць перад намі.

Абдзярыха. Цана нам такая, што ты з усім сваім майном толькі й купіш тую ваду, у якой мы ногі мылі.

М а м к а. Для піцца.

Н е ў с ц я. Бедныя яны, няшчасныя вашы каралі. Скудныя розумам.

Р о п а т. Нас пагубіце, але тады і дзяржава веры загіне. Канец! Не быццё ёй ужо сярод першых у храме сусвету.

М а т ы с. Мякінныя... вы... галовы.

Д а р а ф е й. Гэта вашы папы мякінныя галовы. Схлапелі, амужычыліся. У распушту ўпалі. Жэняцца. Халера на іх!

І л я. Твая тут праўда, браток. *(Гон яго слоў прынізілівы.)* Гэта ясна. Ты ведаеш, хто за ўсіх разумней, хто за ўсіх весялей і хто за ўсіх дурней?

П а л і к а р. Ну?

І л я. Вялікія вы і мудрыя людзі. Разумней за ўсіх, сапраўды, ксёндз.

Д а р а ф е й. О, урэшце. А чаму?

І л я. Бо ніколі не жэніцца. А весялей за ўсіх поп... Вось як я. Ён рана ўстае і, не еўшы, п'е. Малобен трэба служыць нашча.

Д а р а ф е й. Ну, а дурней за ўсіх хто?

У гэты момант адзін са служак, пракраўшыся за спінамі, кінуў у шалаш паходню. За рогатам гэтага не заўважыў ніхто, акрамя Багусі. Яна кінулася да падпальшчыка, схопіла яго за глотку. Дарафей моцна штурхнуў яе, і яна ўпала.

Д а р а ф е й *(узняў доўбню).* Ды што там?! Душы схізму ў імя бога. Бі!

Але тут, нібы скінуўшы здранцвенне, адным скачком дагнаў яго Вольха. Выдзер доўбню, аперазаў па спіне, узяў грамілу ў паветра.

В о л ь х а. Не! Гэта мы вас – бі! Дзяўчат нашых ганьбіць? Людзі – на іх!

Віцьбічы рынулі наперад. У святле палаючага шалаша закіпела лютая бойка.

(Вольха, усё яшчэ матляючы Дарафея, крычыць.) Каб мірам, любоўю прыйшлі – ніхто б, ніколі нас ад вас не адвёў... На табе!.. Хіба шыбеніцай, плахай!.. На!.. Але сілай віцьбічаў, але сілай нас – хрэн возьмеш! Зубы зломіш, поп! *(Шваркнуў ім аб зямлю.)*

Дарафей ляжыць, аглушаны.

(Вольха кінуўся да Багусі, узяў.) Птушачка мая белая. Як ён цябе? Дзе ён цябе? Божа мой, божа, руку на кабегу! Што з табой? Дзе баліць?

Багуся. Нічога. Цяпер ужо нічога. Ён не прыбіў цябе?

Варту, між тым, пагналі. Народ збіраецца на паляну.

Пасіёра (*цixa*). Ну, усё. Усе сродкі ўжылі. Адзін выхад – забіць.

Вольха. За веру забіць чалавека? Быццё – як яны?

Іля. Думаеце, толькі вера? Каб гэта, то яшчэ палова бяды. Унў Сцяпан часцей царкву мінае, чым карчму. Не толькі вера. Праўдзівей, не столькі вера. Справа на тое пайшла, ці быць, ці заставацца нам у векі вякоў – і давеку – тым, чым мы ёсць. І пра гэта вы і думайце перш за ўсё.

Пасіёра. І ў знак роты, прысягі, што будзем стаяць, як адзін, – кідайце ўсе шапкі ў купу.

Абдзярыха. Хустку здзерці, з босай галавой пайсці – горай ужо для бабы ганьбы, здаецца, і няма. Але ёсць, ёсць, дзеткі, горшая ганьба. Бабы, кідай хусткі!

Людзі моўчкі кідаюць у купу шапкі і хусткі.

Пасіёра. Званар Янка Гужнішчаў, ты тут?

Званар. Тут.

Пасіёра. Абыдзеш усіх сваіх. Заўтра якое?

Званар. Года ад нараджэння Хрыстова тысяча шэсцьсот дваццаць трэцяга. Месяца лістапада – дванаццатага. Дзень святога Іаана Літасцівага.

Пасіёра. Ну, літасці ім не будзе. А ў католікаў хто?

Званар. Ды яно, здаецца, Тэадора-пакутніка.

Пасіёра. Гэта ўжо лепей. Звані заўтра па-каталіцку.

Званар. Калі?

Пасіёра. А сёмай гадзіне раніцы ўдарыш у ратушны звон.

Званар. Што ж, званіў па ўсіх. Нават па мёртвых. А гэта што? Гэта звон вясёлы. Як на вялікдзень. Заўтра мая вялікая Юльяна пакажа гораду медную глотку. І вялікая Вольга. І вялікі Альгерд. А я іх толькі гэтак па баках: “Ну, мае званочкі, ну, маленькія, пастарайцеся для слаўнага места”.

Мамка. Ну добра, ну як шляхтай навакольнай падступяць – хай. Усе на мury выйдзем. А як вялікае войска?

Неша. Да Масквы па дапамогу.

Пасіёра. Думаў. Не паспеюць.

Вольха. Самім ім кепска. Казакаў на дапамогу трэба прасіць..

Галасы. Казакаў! Казакаў!

Ропат. Бурмістры хай едуць. Каб, у выпадку чаго, не пала на горад кара.

Аршанец. А спраўляцца мы будзем. Мы, якіх тут і ўтвар не ведаюць.

Пасіёра. Ідзі, званар. Яны чулі маленні Віцебска. Хай пачуюць Віцебскі набат.

Заслона

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

Ноч на 12 лістапада 1623 года. Пакой у палатах Кунцэвіча. Скупа гарыць некалькі свечак. У пакоі Кунцэвіч і Палікар.

Палікар. Ну, пабілі нас. З кім не бывае? Але горад спакойны. Агні, як то належыць, усе пасля каманды варты згасілі. Ніхто нікому нічога ніякага. А ў нас поспех. Усё ж шалаш спалілі.

Кунцэвіч. З сінякамі, але са славай. Наша ўзяла – і рыла ў крыві.

Палікар. Толькі што чуткі ходзяць: пагаворваюць, што нібы нехта збіраецца казакаў прызываць. Ды без такіх чутак месяца не праходзіць. Лапцявая пошта.

Кунцэвіч. І тут рацыя. А ўсё ж падрыхтуй чалавек трох ганцоў. І калі нейкі шумок пойдзе – адпраў па адным да казакаў. Маўляў, не трэба падмогі, усе памірыліся, жыццё ідзе гладзенька, як яйка коціцца. Гэта так, дзеля беражонага ваўка, якога і зайцы не заядуць.

Палікар. Ды нічога страшнага.

Кунцэвіч. І я думаю. Прывядзі гэтых дзвюх. Урэшце, старую пусці, а з маладою пастой за дзвярыма.

Палікар выйшаў. Праз некаторы час адчыняюцца дзверы, і ў іх з'яўляецца ён у суправаджэнні Еўгі Бабук і Багусі Данель. Прытрымаў Багусю за руку, а Еўгу падштурхнуў наперад. Дзверы ён, аднак, да канца не зачыніў: шафа для папер не дае Кунцэвічу ўбачыць гэта.

Еўга. У-у-у-у. Вялі сюды – пугач крычаў над Узгорскім канцом. Над прачыстай, над палатамі гэтымі, над рагушай. Пу-га, пу-га, пу-га, у-у-га-га-га-га! Вось, без галоў ходзяць. І ты, ог-го-ой, – без галавы.

Кунцэвіч. Славайсу, цётка Еўга. Што гэтаты? Ходзіш, ілжэпарочыш, людзей без прычыны палохаеш?

Еўга. Якая прычына? Б-бачу-у. Без галоў. Жар гарыць. Як тады ў Вільні, падчас пагромаў.

Кунцэвіч (*страсянуў яе за плечы*). Слухай. Адказвай. Ну!

Еўга. Вочы страшныя. Унь! Унь безгаловыя.

Кунцэвіч. Выкладвай, ведзьма! Праўду ты мне тады, на вуха?.. Праўду?!

Пад паглядам гэтых страшных вачэй Еўгу нібы на хвіліну адпусціла.

Еўга (*у прастрацы*). Праўду... Праўду... Усе думалі, ты святы. Такі малады, гожа прыказчык у купца. У манастыр Святагроцкі хадзіў. Усе цябе любілі, ціхі, ветлы. А пасля манастыр – у вунію. І ты – у вунію. Паслушнік. Да гэтых, да шэрых хадзіў. З вачыма змяінымі. І зараз адзін з іх – з табою. А пасля не ты – змей вогненны прыляцеў. Пагромы пачаліся. Храмы віленскія змей паліў, людзей пабіў, вокны каменнем дашчэнт падрузгатаў. І тады ўсе зразумелі – ЗМЕЙ. Ідзі адсюль, ЗМЕЙ. І адзетая ў сонца, з месяцам пад нагамі, крычала: “ЗМЕЙ! ЗМЕЙ!” І кінуліся ўсе бегчы, нават тыя, што ЗМЕЯ сонцам лічылі. І тая, што крычала, з адзінай зорччай над галавой.

Кунцэвіч. Што брэшаш, стары куль з лахманамі?! Хіба яны не загінулі ў пагроме? У віленскі мяцеж? Калі грамілі? Адзін аднаго?

Еўга. Не... не...

Кунцэвіч. Хіба не ад рукі праваслаўных мяцежнікаў? А шкілеты чые ў пажарышчы былі?

Е ў г а. Чыесыці. Не-не. Уцяклі. Ад агіды перад ласкавай пашчай змея.

Палікар за дзвярыма: “Пане мой, ну і ну”.

Кунцэвіч. За што ж тады? За што ж я тады іх? Слухай, слухай, ведзьма! Праўду шаптала? *То й?*

Е ў г а. Праўду. Праўду. Ходзяць. Без галоў. Ідуць. Шмат. Труну нясуць дубовую.

Кунцэвіч. Т-та-ак. Палікар!

П а л і к а р (*увайшоў*). Тут я.

Кунцэвіч. Адвядзі яе ў піўніцу, накармі, да раніцы не пускай. Небяспечны горад ноччу, сам ведаеш... Пасля прывядзі другую.

Палікар пайшоў.

Праўда. Значыць, усё праўда. Бог мой, якая палётка і які боль! І я не падобны на тую смакоўніцу, якую ссякаюць і кідаюць у агонь... Але тады за што, за што ж я іх?! Калі грэх – не грэх, а злачынства – не злачынства?! За што?! Не, не, я ўсё ж добра абярнуўся. Граху на мне няма – гэта раней было. І ўлада ёсць. І моцная рука. Гэ-эх ты-ы! Д-дудка мая-а, ух-х я! (*Ён прайшоўся, нават паспрабаваў быў выкінуць некалькі каленцаў*.) Не! Не! Усё добра! Золатам засыплю! Цяпер ёсць рукі, у якія можна яго сыпануць. Раку. Вадаспад залаты! Ох і навароцім мы! З золатам і розумам, з сілай і маладосцю. Магутны, багаты князь! Нават каменьчыкі з дарогі прыбраныя! Мацнейшы за ўсіх. А чаму сапраўды не князь? (*Задумаўся*.) Так, некалькі грэбляў на шляху ў вады. Віцебск, магістрат, людзі, жанчыны. Нічога, усё гэта хітрасцю адолеем, усе грэблі – залатым кайлом праб’ём. Няма перашкод!!!

Палікар падшгурхнуў у пакой Б а г у с ю.

Б а г у с я. Што гэта такое, айцец? Нашто вы сарамаціце маё імя? Сярод ночы! Маці-ўдаву, што ад гора счарнела, са мной не пускаеце.

Кунцэвіч. Таму і не пускаем, што сярод ночы. Рагаткі, варта ад зладзеяў.

Б а г у с я. Невядома яшчэ, хто страшней, злодзеі ці ваша варта... Мамку тады чаму пусцілі? Яна там, у парадных сенцах, усіх крыкам аглушыла, лаецца.

Кунцэвіч. “Бабы багабрыдкія”, як казалі айцы хрысціянства. Мамку патрымаюць, а пасля вас праводзяць дамоў. З ліхтарамі.

Б а г у с я. Каб пасля ўся вуліца, усе пляткаркі горада языкамі на мне боб малацілі? Калі дамоў?

Кунцэвіч. А гэта – як у нас размова пойдзе. Можна, і зараз. А калі не адразу ўтавару – раніцай.

Б а г у с я. На што гэта вы мяне... умаўляць будзеце?

Кунцэвіч. Як дома? Цяжка без бацькі? Я чуў – збыднелі.

Б а г у с я. Анягож. Увесь караван лайбаў з грузам на Дзвіне ўзялі і расшарпалі, так што канцоў не знойдзеш. А там палова чужых тавараў была. Каб сораму не было – апошнія аддалі. Праўда, многія не бралі: Воўк, Неша, Неўсця Ярамяшэвіч... Марцыян Ропат.

Кунцэвіч (*убок*). Ага... (*Да Багусі*.) Невядомыя парабавалі?

Б а г у с я. Ды не... Кажуць, пераапраанутыя людзі Мікалая Завішы. Войт Віцебска... Ваш... І з ім нібы людзі Палікара... Тэж ваш.

Кунцэвіч. Разбяруся.

Багуся. Позна разбірацца. Ды вы не турбуйцеся. Мы не бядуем. Неяк пражывём. Горш, што ад гэтага Палікара – пасля такога! – праходу няма.

Кунцэвіч. Ну, цяпер гэты яблык Палікару не па зубах... Ведаў я твайго бацьку. Добры быў чалавек, добры бурмістр. І вось у памяць аб ім вырашыў я табе памагчы.

Багуся. Чым гэта?

Кунцэвіч. У мяне тут ёсць майно. І яно ўпусце прападае. Ды ты маўчы, маўчы. Слухай. У пасадзе Узгорскім, ад Завіцьбенскага моста, два дамы пустыя. Унізе, уздоўж Віцьбы, сем гарадаў без будоў. У вуліцы Багародзіцкай – два дамы ды гарод. У вуліцы Падзвінскай – свірны і клеці – купцам іншагароднім тавары ссыпаць. У пасадзе Пясянскім, ля Пескаваціка, – млын, дом млынара-арандатара ды гарод. Ды ў Рускім пасадзе, за Дзвіной, млын, шапавальня, лес, а ў ім тры буды. Ну, і ў Задунаўскім пасадзе восем дамоў і дванаццаць пустых пляцаў. І, між іншым, значная частка гэтых дамоў і пляцаў мяжуе з землямі пана Васіля Боніча, галоўнага віцебскага бурмістра, жонкі яго і іхняга сына адзінароднага Радзіміра.

Багуся. І гэта ўсё мне? За якія такія паслугі? І якая мне радасць ад суседзяў-Бонічаў?

Кунцэвіч. Табе. У памяць бацькі. Замуж выходзь ды жыві ў багацці і шчасці. Калі нават Палікар і нашкодзіў, у што я не веру, то ў выкупленне яго граху ці за тое, што кепска на яго падумала.

Багуся. Замуж я пайду. Але не так. Абразілі вы мяне, айцец. Імя стаптаць задумалі.

Кунцэвіч. Ды што ты, дурное дзяўчо.

Багуся. Уначы прыведзена. Пасля замуж выходжу з багатым пасагам. І пасяг той – былое ваша майно. І смех і грэх. Як жа так?

Кунцэвіч. Сумленне маё чыстае. І тваё будзе чыстае перад богам і мужам. А зласлоўе – хто зласлоўя ў жыцці не адчуў?

Багуся (*прысаромлена*). Прабачце, айцец. Але пры чым тут Бонічы?

Кунцэвіч. А пры тым, што землі вашы аб'яднаюцца. І будзеце вы самай... другой па багацці сям'ёй гарадской на Віцебшчыне. Тым болей, што даю яшчэ тры вадзяныя млыны на Віцьбе, пільню і тры тысячы злотых. А Радзімір Боніч – арол.

Багуся (*сумна*). Дзякуй. Але гэта называюць: без мяне мяне жанілі, я на млын авёс павёз. У мяне ж не спыталі? За добрае сэрца дзякуй, нават не чакала, але...

Кунцэвіч. Дык за каго ж ты пойдзеш, дурнічка? За Вольху, за... Ропата? Не кажу, гожаыя хлопцы. Але ж галадранцы. Што ж, голая за голага? Дзеці ж пойдучь.

Багуся. Пракормім. Рукі ёсць. Але ісці без сэрца? Чаму вы гэтага так хочаце?

Кунцэвіч. Таму што ятак хачу. Таму што *мне* патрэбны ў сябры два самыя сільныя роды места Віцебскага. Таму што хачу шчасця для чагырох людзей.

Багуся (*ціха, без рэзкасці*). Хочаце вы, а замуж за нялюбага ісці мне?

Кунцэвіч. Першы крок – і адразу ж перашкода. На пачатку шляху конь упаў. Дрэнная прыкмега. І аб што спатыкнуўся? Аб гэтую выжлачку. (*Голасна*) Слухай, я з табою па-добраму. Дык слухай і ты мяне!

Багуся. Не ваша гэта, прабачце, ойча, справа, за каго я пайду. Тут віцебскія, ды і не толькі віцебскія, а і ўсе нашы дзеўкі – самі сабе гаспадыні. Тут вам не іншыя мясціны, дзе па церамах сядзяць і прадыхнуць не смеюць, дзе жанчыны – “сасуд скудзельны”. Вось так. Захачу за Ропата, захачу – за Вольху. А і захачу, то хоць за піцця і шкурадзёра Яшку або за Хведзьку-дурачка.

Кунцэвіч. Не смей на маім шляху стаяць. Не будзь перапонай. Знішчу!

Багуся. А я была, дурная, першы раз падумала, што Віцебск памыліўся.

Кунцэвіч. Узяць. Каб падумала. А наконт смерці ў ерасі твайго бацькі, брата і іншых, то... нахабствам і дзёрзкасцю сваёй вы мяне прымусілі і змусілі на гэта. Тое, што ў Вільні, тое будзе цяпер і ў Віцебску. І не толькі ў ім. Клянуся.

Паўза.

Палікар, загадай, калі яна не адумаецца, на Заручаўскіх і на Завіць-Фенскіх могілках усіх схізматаў трупы выкапаць.

Палікар. І што?

Кунцэвіч. І кіньце гэтае падла на сметнік псам! Псы яны ёсць, песыяй смерцю здохлі, хай не паганяць святой зямлі. Што ж ты не падаеш? Непахаваным ім ляжаць.

Багуся. Іх пахаваюць. Мо цішком, а мо і пры святле дня, пры ўсіх. А вось хто пахавае вас?

Кунцэвіч. Палікар! Па варту! Усіх магільшчыкаў збіць у купы. З паходнямі. Зараз жа, ноччу.

П а л і к а р выйшаў. Багуся і Кунцэвіч глядзяць у вочы адно аднаму. За вокнамі тупаг, галасы. Успыхнула адна паходня, другая, шмат. Злавеснае чырвонае святло. П а л і к а р вярнуўся.

Багуся. Прадалі нас паны, прадалі сільныя. Адны мы засталіся, просты народ. Сяляне, мяшчане, бедныя папы, бедныя гандляры. Прыбітыя, святлом пісьма мала адзначаныя. Але мы – народ. Гэтым усё сказана. Мы – народ.

Яе вывалаклі за дзверы. Кунцэвіч стаіць, учапіўшыся рукамі ў валасы. За акном, дзе агні, зноў тупаг і песня.

Гэй, казачэйку, пане ж мой. Я ўпадабала жылот твой.
Люба ж табе гараваці, дай мне з табой паехаці,
Душа мая, я ўжо твая. Ручку дай, а ўсядай.
Я твая. Ты мая, Куліна.

Кунцэвіч. Іхняя песня. Будзьце вы клятгы, горды народ жалезам калёным..
Палікар!

П а л і к а р. Я.

К у н ц э в і ч. Не забудзьце, што гаварылі пра казакаў. Ідзі жалезам. Жалезам. А што, калі не толькі яна кахае? Што я тады рыхтую сабе? Ды не, не. Даб'юся. Пераканаю. Ніхто не адбіваецца, калі яму голымі рукамі сонца з неба здымаюць... Што ж, тады не сын Боніча. Тады дачка войта Завішы. І хай з горада мяса ляціць. За гардзёлку. Хто супраць нас?

Чуваць песня.

Гэй, казачэйку, пане ж мой. Вельмі ж то блізі ёсць скарб твой.
Казак шчасліў, хоць нябогат. Ніц нікому невіноват.
Ён гаруе. Ён чагуе². Дзе паеду – здабуду.
У баяраў. Тагараў. Куліна.

Заварушылася нешта ў цёмным кутку. З'явіўся твар Касінскага.

² Чатаваць – вартаваць, старажыць (стар аж.)

Е з у і т. Вось хто супраць нас.

Кунцэвіч. Ты, айцец? І, як заўжды, патаемнымі дзверцамі.

Е з у і т. Звычайка...

Кунцэвіч. Даўно тут? Шмат чуў?

Е з у і т. Чуў няшмат. Тое, што патрэбна. Т-та-ак. Ці не збіраешся, пад уплывам апошніх няпэўных чутак, кінуць нас ды сам сабе старацца?

Кунцэвіч. Гэта толькі мая справа.

Езуіт. Ну не! Гэта ўжо не толькі твая справа. Далёка зайшло. Памятаеш, як Масальскі ў цябе страляў? Каб не паклаў яго Палікар – ляжаць бы табе на сырой зямлі. Або як цябе тапіць хацелі? Ці як у Магілёве казалі, каб убіраўся ад муроў, калі не хочаш атрымаць у азадак дзесяціфунтовае ядро. Ты, відаць, тады асаблівай патрэбы ў такім набытку не адчуваў, бо жыва ўбраўся. Позна, Іасафат.

Кунцэвіч. До. Дагэтуль я слухаў часам вашы парады, хаця й рабіў па-свойму. Цяпер я слухаю толькі сябе.

Е з у і т. Што ж, тады мне давядзецца зрабіць табе прыемны падарунак. Магчыма, ты, атрымаўшы яго, перадумаеш.

Кунцэвіч. Што?

Е з у і т. На гэты раз не проста збіцце тваіх людзей і не проста тое, што нават ты сам з-за Дзвіны можаш чуць з адбудавааных за палову дня шалашоў песні, і крыкі, і наругі, і кпіны з цябе.

Кунцэвіч (*уздыхнуўшы*). Яны самі не ведаюць, што робяць.

Е з у і т. Зана-адта добра ведаюць. Але горш тое, што на дапамогу прыйшлі з іншых гарадоў, што на чале стаяць людзі, якіх паважае ўсё Віцебскае, усё Полацкае ваяводства... Гэта Сцяпан Пасіёра і Навум Воўк, і Марцыян Ропат, і Сымон Неша, і Антоні Вольха, і Хведар Цар, і Сымон Старынскі, і дзесяткі іншых... Ну? Што?

Кунцэвіч. О божа... Агонь, пагром, уцёкі пад дажджом. Такія маленькія цёплыя рукі. Такія пальчыкі. Разня... Ён?.. Яны на мяне? На мяне? Чым жа я так задзер сваю зямлю, што нават аднаго племя людзі, нават свая кроў?!

Е з у і т. Выпі вады. Ладна ж па табе ўдарыў нейкі слышок.

Але Кунцэвіч ужо супакоіўся.

Кунцэвіч. Можа, і сапраўды я ўсё жыццё хлусіў? Можа, час выпраўляць?

Е з у і т. Няма чым ужо выпраўляць.

Кунцэвіч. Можа, і сапраўды досыць... Гэтых людзей, гэтых... вартых... найлепшага ў свеце... мяцежнікамі. Маладых, гоных, замест багацця і славы – на плаху... Не, не, не, толькі не гэта! Не! Гэй, людзі! Гэй, Палікар! Вярнуць служак, вярнуць магільшчыкаў! Выпусціць усіх са склепаў, з жалезаў! Хай жэняцца – з кім хочуць, вераць – як хочуць. Я ўсё адно ўсё ім аддам. Досыць! Досыць!

Е з у і т. Я адаслаў адсюль усіх.

Кунцэвіч. Чаму?

Е з у і т. А няўжо ты думаеш, што мы ўвесь час рыхтавалі цябе да нечага іншага, чым пакутніцтва, пакутніцкая смерць? Тады ты дурнейшы, чым я думаў. Ага, ты быў разумны і сам хацеў гэтага. Ты падурнеў толькі цяпер, бо цябе апанавалі раптам любоў да жыцця, нечаканая радасць і гардыня. Няма чым ганарыцца. Увесь твой шлях – гэта не ты, вялікі дзеяч веры, вялікая асоба гісторыі. Думаеш, гэта ты задзіраў гэты народ? Гэта мы – тваімі рукамі і тваім языком, тваімі ўчынкамі, тваімі думкамі, добрымі і благімі, Рабілі мы. Але адказваць будзеш ты.

Кунцэвіч. Так... Цяпер я разумею... Цяпер я відушчы і ўсё бачу да дна. Але што, што цяпер рабіць?

Е з у і т. Нічога. Толькі адно. Калі хочаш яшчэ паслужыць богу – падымай сілу, кінь галавешку ў гэтае асінае гняздо, выпалі іх, раздушы.

Кунцэвіч. Але ж людзі, юнакі, хлопчык... І іх усіх?

Е з у і т. Калі не паспееш – і іх.

Кунцэвіч. Але што-о?!

Е з у і т. Тады толькі адно. Памерці пакутнікам. Мужна. Як хацеў. Так, каб ва унітаў з'явіўся хаця адзін годны святы.

Кунцэвіч. Дык вы... вы... Гэта назнарок. Супраць народа, мовы, крыві сваёй. О, сволачы, сволачы! О, якія сволачы!

Е з у і т (*выходзячы*). Дарэмна, біскуп. Позна. Іншага шляху няма.

Кунцэвіч. Іншага шляху няма. Празрэўшы, здохнуць, як пёс. О, псы, псы! За што? Няўжо і сапраўды ўся справа мая няправедная? Божа! Ускую пакіну мя?! За што караюся?!

Заслона

КАРЦІНА ПЯТАЯ

Двор перад палатамі Кунцэвіча, агароджаны частаколам. Злева, пад мурам, спуск у склепы і дзверы ў кухню. Проста насупраць – сходы, што вядуць на гульбішча. За аркамі ягонымі – акенцы. Але гульбішча не даходзіць да левага краю сцэны. Там – глухая сцяна з двума маленькімі, несіметрычнымі акенцамі – байніцамі. Справа, за мурам, што зачынае двор, амаль той самы від, што і ў першай карціне, толькі крыху з іншага боку, і далёкі сілуэт ратушы, і прачысценская царква. У вокнах яе агеньчыкі, і адтуль далятаюць спевы: ідзе ютрань.

Двор асвятляе ліхтар, які гайдаецца на ветры. Золкі і мокры лістападаўскі перадсвітанак. Яшчэ не пачынала дзень.

З дзвярэй склепа тысячнік Палікар выводзіць Б а г у с ю.

П а л і к а р. Ну што, Багуся, што зробіш? Загад – гэта загад. Скажаў – слухайся і не брыкайся. І ты таксама добрая. Бачыш, што за чалавек – ну і прамаўчала б. А то давялося піўніцы пакаштаваць, Што, бедная, мокра, халодна? Ведаеш што? Хадзем зараз да яго, кінемся пасля ютрані ў ногі. Ён гнеўны, але добры, даруе. Ды зробіць, што трэба, ды мы да мяне, у цёплы дом. Усё ў мяне ёсць, багаты я.

Б а г у с я. Ясна, што багаты. Лайбы, разам з войтам, на Дзвіне разбіваючы, як не быць багатым?

П а л і к а р. Наклёп! Дальбог, наклёп!

Б а г у с я. Не ведаю. Раней і я думала, што нехта вільнуў языком, як сабака хвостом, але, убачыўшы ўчарашняе, думаю: праўда. Трупажэры.

П а л і к а р. Багуся, ды нічога не здарылася. Гэта ён згараха пальнуў. Праз хвіліну ніхто і не памятаў, а ён першы. Ніхто нікуды не пайшоў. Не гарачыся, бяленькая мая. Вельмі, вельмі кепска табе будзе, калі я не заступлюся.

Б а г у с я. Адкасніся. Лепей бы я са змеям ляжала, з калодай трухлявай ў балоце, з брылай лёду, з пракажоным, чым з табою, кат.

Варта выводзіць з піўніцы Е ў г у.

Еўга. Ага, пугач тут. Гу-гу! На святых руку ўздываеш.
Палікар. Змоўч, варона!

За брамаю шум і нейкія выгукі. Пасля в а р т а, на чале з Дарафеем,
прывалакла ў двор п а п а І л ю.

Той супраціўляецца, і нават з поспехам.

Дарафей. Вось. Учора шалаш спалілі. Учора ж і аднавілі. Ну, думаю, раз аднаўлялі, то неадменна гэты ілжэпоп паедзе туды ютрань правіць. Засаду зрабіў. А цёмна, як у камінара пад пахай. Аж вёслы. Крадзецца, птушачка, правіцца за Дзвіну цешыць сатану. Ну вось, схапілі, кухталёў надавалі, дый... Куды цяпер? У кухаварню?

Палікар. Туды, ды павучыце яго там, як трэба шанаваць Хрыста.

Іля раптам крутануўся, і ворта пасыпалася ад яго. Поп б'ецца так, што можна глядзець і глядзець.

Іля. Ангелы. Сыны Сатанііла. Вось я вам!

Галасы. Бі! Хапай!

Іля. На табе! Я ў веры яшчэ недасканалы. Цярпець не навучыўся! На! Вось табе лешч. Атрымай на абаранкі.

Еўга (кідаючыся бараніць Ілю). Совы! Совы! Святога абсели. Ізахват-сыназбойца кроў з добрых п'е. Пусціце! Пусціце яго!

Дарафей штурхае яе. Яна падае і стукаецца галавою. Поп Іля “навесіў”
архідыякану так,

што той адляцеў і закруціўся.

Іля. Ах ты, зверагласіе! Ах ты, тупамысліе! Ты блажэнную, звер?! На!

Ілю ўсё ж схапілі, падставіўшы ножку. Скруцілі па руках і нагах, павалаклі да
кухаварні. Дарафей,

хістаючыся, ідзе следам.

Дарафей. Ну, чакай.

Іля. Не ўбаюся цябе. Яка вотрак з пешчы вогненнай выйду цэлы, ты, байструк тхара і свінні!

Палікар. Пакажыце яму там. А і я падмагу.

Зніклі. Багуся кідаецца да Еўгі, падывае яе.

Багуся. Баба Еўга! Баба Еўга! Забілі? Баба Еўга?!

Еўга раптам застагнала, пасля села, абяруч абхапіўшы галаву, і раптам сказала не дзікім, а цалкам асэнсаваным, свядомым, нават прыемным голасам.

Еўга. О божа! Што гэта! Нібы туман нейкі рассяўся. Нібы пара нейкая чорная з галавы выйшла. А-а, гэта ты, донька. Я люблю цябе. Ты, малая, ніколі

мяне не дражніла, заўсёды хлеба давала. Было тады табе восем, калі на мяне туман найшоў. А цяпер?

Багуся. Васемнаццаць. Пачакай, баба Еўга. Вось. *(Яна кідаецца да вядра пад рынай, мочыць хусцінку і абцірае параненай галаву.)* Вось-вось, зараз будзе лягчэй.

Еўга. О-ох. Думаеш, я сама сябе не стыдаюся? І ў мяне ж святлей у галаве бывае. На дзень-другі. Раз упала і ўдарылася. Другі раз дзеці гулялі ў снежкі. Ну, нейкі доўбень закатаў у мокры снег камень ды кінуў і выпадкова трапіў мне па галаве. Два дні непрытомная, пасля тры дні ў розуме, а пасля – зноў.

Багуся. А чаго гэта вы, баба Еўга, Ізахвата сыназабойцам назвалі ды пра галовы крычалі нешта?

Еўга. Пра галовы не ведаю. А Ізахват... Ізахват сапраўды забойца сыноў сваіх.

Багуся. А жанчына, што мела ў чэраве і крычала ад мук нараджэння? Жанчына з адзінаю зоркай над галавой?

Еўга. Была і жанчына. Я тады была таксама павітухай. У Вільні. Жыла ў Крывым тупічку, тут жа ля святядухайскай драўлянай царквы, толькі што пабудаванай. Туды мы і сталі хадзіць, а раней хадзілі ў святатроіцкі манастыр, які ў той час моцна пачалі цясніць. Там мы і ўбачылі ўпершыню Івана Гаўрылавіча.

Багуся. Якога?.. І хто гэта “мы”?..

Еўга. Кунцэвіча Ізахвата.. А мы? Са мною побач жыла з маткаю-ўдавою Кася Ляснік. У семнаццаць год прыгажэй за яе не было дзеўкі. Ну, і ён, трэба сказаць, быў зух. Не бачыла прыгажэй за яго чалавека. Быў прыказчыкам у купца. Малады, гожа, як Іосіф, спявак. На крыласе ён спяваў. Як заспявае – душа ў небе. А год яму тады было – ну, можа, васемнаццаць-дваццаць. Што табе казаць далей? Усё зразумела. Яна, Кася, не верыла нам, што ён “Змій, у ястве чалавечым, бардза моцны”.

Багуся. Еўга! Зноў загаворваешся? Пацярпі!

У браме з’яўляюцца Зуліся з Вальгінай. Па выглядзе абедзве п’яныя, але часам падаюць кудысь нейкія знакі рукамі.

Вальгіна.

А пад мостам рыба з хвостам,
На вадзе лілея;
Маладая дзяўчынанька
З хлопцамі не ўмее.

Зуліся.

Куды ж мяне ведзяце,
Таку маладую?
Ды ў папову сенажаць,
Траву зеляную.

Вальгіна.

Хоць вы мяне ведзяце,
То я не баюся;
Я гарэлкі не піла,
То не павалюся.

Багуся. І гэтую спаіла. Гора такое вакол, а яны вочы залілі, сучкі.

Еўга. Колькі ёй гаварылі: чалавек ператвараецца ў змея. Не верыла. Хто з сапраўдных католікаў руку ўзняў на праваслаўнага? Хто з праваслаўных? Ніхто... Народжаны ў гэтым – трымайся гэтага. І будзь чалавекам. І ў Чалавека, і ў лёсу, і ў бога імя – адно. Іншыя імёны ізахваты прыдумалі. І яны ж учынілі пагром. І тады ж заплакала ў нашай хіжы дзіця. Ніхто не ведаў, што Іван тады, разам з манастыром, гатовы ў здраднікі кінуцца, што да езуітаў ходзіць. Ніхто не верыў.

Багуся. Што, зусім ніхто?

Еўга. Ніхто. Асабліва я *н а*. Грамілі цэрквы – і мы касцёлы грамілі. Спачатку цярпелі, а пасля грамілі. Івана бачылі там – яна не верыла. Пасля толькі паверыла і за сябе, і за малога... Галовы...

Багуся. Ды стрымайся! Кажы, кажы!

Еўга. Пагром... А пасля ўстаў на ногі – *Адпор*. Абрыдла ўдаваць першых хрысціян... Адзін аднаго былі не лепшыя. Звяры!.. Горад у некаторых вулках палаў. І тады яны – твар, як палатно: “Бяжым, Еўга, бяжым ад змея”. І пабеглі. Як перапёлкі ў жыцце. Ад горада, радзімы, хаты. *Т о ў* прыйшоў – попел. І косткі. А гэта суседкі. Схаваліся. І ён падумаў – гэта праваслаўныя, ведаючы, *ч ы я* кроў, нас спалілі. І з таго й пачалося.

Багуся. “Іні адзін не пусціўся ўспяць”?

Еўга. Так. І мяне выслалі следам. І беглі мы. І тут яна пачала паміраць. Ад любові і ад жаху да ЗМЕЯ. І тут знайшоўся чалавек, які вырашыў узяць на сябе яе, змеєва, дзіця. Стаў на калені ды і кажа: “Павінна быці дзіця, хаця і ў змея. То я на сябе гэты грэх вазьму”. І Кася памерла. А дзіця тут. І я над ім часам апекавалася, пакуль не ўбачыла зноў, тут, Палікара і бог, з літасці сваёй, розуму ў мяне не адабраў. *Бо гэта яны ўжо т у т...* А бацька названы, святы чалавек, памёр. А змей з нянавісці пайшоў у манахі, а там – у іераманахі вуніі. А там... І вось наздагнаў нас тут. Мёртвую матку, вар’ятку павітуху і жывое дзіця.

Багуся. Імя... Імя айчыма... В-вольха?

Еўга. Адкуль? Імя айчыма – Ропат.

Вальгіна. Бабы! Чуйце! Клічце іх.

Багуся. І чаго дзяруцца, п’янічкі?!

Зудіся.

У Ізахвата – ку-ку,
Зарэзалі суку,
Павесілі на браме,
Расцягалі зубамі.

З’яўляецца ў браме Іасафат Кунцэвіч. Зараз гэта руіна, хай сабе і магутная,
былога волата.

Кунцэвіч. Усё распавяла?

Еўга. Усё.

Кунцэвіч. Ачомалася, значыць... Што ж, раней можна было цябе літаваць. Хто зразумеў бы, не ведаючы? Цяпер – канец адзін. Хай памру. Хлопчык усё ж будзе вялікім панам над гэтым быдаам. Гэй, варта...

Але яшчэ раней за варту і Палікара з Дарафеем вырвалася з дзвярэй кухаварні
м а м к а.

Мамка. Ав-вой, мае галубочки! Ав-вой, што робіцца, скрыдлагачкі мае!
Гаспіды гэтыя папа Ілю, каб ім давеку скрогат зубоўны! Крывішча па ўсёй

кухаварні хвастала. На сцены, каб ім яго ніколі не абараніць, на печку, каб яго там сто год пяклі ды не дапяклі, на катлы, каб яго там д'яблы на лой варылі – сатане боты мазаць.

Палікар. Браць ведзьму!

У гэты момант першы, магутны ўдар скальхнуў паветра. Друпі, трэці. Яшчэ і яшчэ. Запалалі агні, узвілося за прачысценскай царквой магутнае полымя.

Раве, здаецца, увесь свет.

Кунцэвіч. Што гэта такое?

Багуся. Гэта набат. Віцебскі набат.

Еўга. Гавораць Віцебскія званы.

За частаколам паасобныя крыкі: “Папа Ілю ўзялі”, “Трупы людзей з магілаў павыкідалі”, “На сметнік”, “Сабакі па сметніках людзей за валасы цягаюць”, “Біць”, “Забіць!”, “Смерць Ізахвагу!” Крыкі зліваюцца ў агульны, дзікі рык ярасці.

Багуся. Вось. Вось і яно прыйшло, ты...

Па двары кідаюцца служкі, мітусяцца Палікар з Дарафеем, мільгае зрэдку цень езуіта.

Езуіт (з мура). Божа мой! Людзі непабожныя! Сваювольства паспалітае з пасадаў! Шляхта са шляхецкіх гаспод!

Мамка. Дзіва шго! Тых шляхецкіх слобад большая палова места. Круціся, круціся на сваёй патэльні, уюн. Сам агонь расклаў.

Езуіт. Унь з вышняга. І з ніжняга замкаў. Колькі іх! Тысячы! Да ратушы ірвуцца.

Магутны, на ўвесь свет, удар.

Кунцэвіч. Усё. Ударылі ў ратушны звон. Цяпер канец усім думкам. Хлопчык... Хлопчык... Чаму не загаварыў са мной?!

У двор удзіраецца чалавечы натоўп, дарослыя, старыя, жанчыны, узброеныя чым папала. Выбілі дзверы кухаварні, схпіліся з вартаю, выцягнулі скрываўленага Ілю.

Вольха. Ну што? Пагаварыў з імі?

Іля. А чаго? З імі размаўляць мо-ожна. Але толькі на той мове, якую яны разумеюць. (І “ўрэзаў” Дарафею ў зубы.)

Крыкі. – Забойцы!

– Саломы, саломы сюды!

– Спаліць гэтае кубло!

Чьніцца дзікае збіццё гвардыі. З абодвух бакоў падаюць мёртвыя і параненыя. Мільгаюць гізаўры, дзіды, доўбні.

Езуіт (Кунцэвічу, які моўчкі, як статуя, стаіць на сходах). Рабіць? Рабіць што?

Кунцэвіч. Разважаньнямі пра бога займаўся, за мной сачыў... Цьху... Вынось адсюль ногі, гніда.

З акенца-байніц – стрэлы. Пасля адтуль вылятаюць шыбы: відаць, і там кіпіць бойка. Е з у і т, па-за спінамі, выслізнуў з двара. Але астатнім не ўдалося. Натоўп прарваў ланцуг гвардыі. Наперадзе арудзе гізаўрай Р о п а т, побач з ім круціць шабляй В о л ь х а.

В о л ь х а. Багуся! Іду да цябе.

З у л і с я. Ах, Сцяпан! Ах, б'ецца! Хоць то рэчка, хоць то бэз, хоць то хлопец, хоць то пес.

Дарафей узнімае ручніцу. І тут Зуліся кінулася, закрыла сабою Пасіёру. Стрэл. Дзяўчына хіснулася.

Сцяпан! Сцяпан! *(Крык такі жаклівы, што ўсё адразу робіцца зразумелым.)* Ну вось. У руку. Як жа цяпер прасці табе?

П а с і ё р а. Ты што?

З у л і с я. Эх ты, “язва”, “язва”... А няхай ён цяляпей, такі ўсё ж за ім ляпей.

Пасіёра. Антоні! Сцеражыся! *(Кідаецца з узнятай шабляй бараніць Вольху ад Палікара і падае, паранены ў плячо.)*

Скрыжавалі зброю Вольха і Палікар. Сеча. Палікар падае.

З у л і с я. Сцяпане! Сцяпане!

П а с і ё р а. Што з табой? Дзе?

З у л і с я. Нічога. Хват ты, Сцяпане! А ў горадзе крокус рос – салодка карэнне. Пацалуй жаты мяне – дастанеш збавення.

Вальгіна. Ды ты што? Сляпы, пень?

Зуліся спаўзае па Сцяпану і цалуе яго калені.

З у л і с я. Ачомайся, Сцяпане... Ну вось, ну вось. Цяпер – добра.

В о л ь х а. Пасіёра, што з табой?

П а с і ё р а. Нічога, на бліжэйшыя дні, відаць, адваяваўся. Гэй, людзі, кіньце гэтае напаўжывое падла ў яр!

Палікара пацягнулі на мур, разгайдалі і кінулі. І тут нехта заўважыў Іасафата. Агульны рык: “Вось ён, папешнік! Вось, душахват!”

Іасафат спакойна, безжыццёва адступае перад дзідамі ўгору па сходах. Спіною.

Наперад вырваўся Ропат з гізаўрай.

Р о п а т. Рыхтуйся адказваць за ўсё.

Кунцэвіч. Значыць, і ты. Яны цябе не забілі тады. Яны з цябе зрабілі зброю забойства. З мяне таксама. Але ты, ты – сыне мой.

Вольха адцягвае Ропата, той вырваўся. Багуся выкручвае ў яго з рук гізаўру.

Б а г у с я. Не, не! Толькі не ты, Ропат, толькі не ты!!!

Р о п а т. Чаму не я? Ёсць яна і ты, а што я?

Б а г у с я. Не! Не-е! *(Выдзерла гізаўру і, дзіка агледзеўшыся, падала яе Вольху.)* Ідзі!

Вольха наступae па сходах на біскупа, што стаіць ужо на гульбішчы.

Кунцэвіч. Дзякуй табе, божа. За ўсю маю брыду ты адплаціў мне адзінай ласкай.

Вольха. Я не хацеў.

Багуся. Бі, пакуль не ачомаўся *т о й*.

Кунцэвіч. Гэта нічога. Даруй мне, люд. Нічога, Вольха. Ад тваёй рукі мне лёгка. Бі. У рукі твае, пане, аддаю дух мой. *(Стаў на калені, схаваўшыся за балюстрадаі.)*

Вольха з сілаю апусціў пізаўру. Глухі ўдар... І паўза. Вольха спускаецца ў цішыні са сходаў, адкідае пізаўру, моўчкі ідзе прэч.

Матыс. Гэ... ды ён яшчэ... жьшцё падае. Не мучайся, божая душа. *(Страляе ў біскупа са стрэльбы.)*

Некалькі чалавек, амаль у поўнай цішыні, сцягваюць біскупава цела за ногі па сходах. Выцягваюць з двара. Крынаць над маўчаннем званы. І толькі калі труп выцягнулі за браму, тыя, што не бачылі ўсяго, выбухнулі.

Галасы. – Руку яму адсячыце, што хлусліва знаменіе ўздымала.

– Бачыш? Прывязаці, цягнуць.

– Сабаку ягонага забілі, кінулі на труп.

– Сабака на сабаку едзе!

– Цягнуць на адхон!

– Разгайдалі яго, сволач, кінулі з урвішча!

– Плыві, душахват!

– Не, рыбакі вылавілі.

– Камянёў яму за вопратку.

– Хло-опцы, вязіце яго тапіць пад Пескавацік! Там найглыбей!

Вольха. Хадзем, Багуся. Хадзем адсюль. Нібы расціснуты я. Ніколі не думаў, што так.. нясцерпна.

Багуся. Ясна, што нам нясцерпна. Гэта ім усё сцерпна, а нам...

Ропат. Ну вось. Хадзем. Цяпер толькі біцца – і ў бойцы загінуць. І забыць.

Пасіёра і Зуліся ўздываюцца на ногі.

Пасіёра. А мне... Мне што рабіць? Божа-божа, як не пашанцавала.

Вольха. Ты зараз не воін. Сваё зрабіў. А астатняе пакінь нам. І вось што... вазьмі яе з сабою.

Пасіёра. Гэтую язву?

Зуліся. Сцяпанка! Сцяпанка! Набі мяне.

Пасіёра. За што?

Зуліся *(вядзе яго)*. За ўсё. Але чаму, чаму ты так доўга не бачыў?

Ропат. Ну вось. Ім жьшці. А мы?..

Заслона

ДЗЕЯ ТРЭЦЯ

КАРЦІНА ШОСТАЯ

У змроку, які вельмі-вельмі павольна святлее, хаўтурныя ўдары званоў. І пад гэтыя рэдкія стогны Г о л а с чытае хроніку.

Г о л а с. Так, сказала сваё слова Справядлівасць. І хай пасля, насупер ляманту ісціны і чалавецтва, Кунцэвіч быў названы блажэнным (beatus), а потым і святым (sanktus), народ і гісторыя пакаралі ўсіх ісцінай. І пасля гэтага ўжо нічога не маглі змяніць ні іконы, ні дым міры, ні слаvasлоўі велічы і мудрасці, ні люты, ваўчыны, бязлітасны, крыважэрны, няшчадны, дзікі пякельны разгром Віцебска, ні злавесны і крывавы лёс сыноў горада. Чалавек быў забіты. Таму, што ён не думаў, ці можна плаціць за парадак бессаромным уціскам і расправай з іншаверцамі. А калі падумаў – было позна. І ён заплаціў за гэта цаной свайго “я”, сваім жыццём.

Толькі праз некалькі дзён забітага выцягнулі з Дзвіны, ля Пескаваціка, і накіравалі ў Полацк. Толькі некалькі дзён здолеў пратрымацца горад.

А пасля прыйшлі палкі каралеўскай пяхоты і кавалерыі. На дзевяты дзень усё было скончана.

15 студзеня суддзі прыехалі ў Віцебск. 17 пачаўся суд, 21 – вынесены “хуткі і літасцівы” прысуд. Сто чалавек было асуджана на кару смерцю, але яны, пераважна, паспелі скрыцца.

Тры дні. Суддзі, людзі, самой эпохай прывучаныя да гнюснасцей, спяшаліся, баяліся казакаў, якія, падманутыя хлуслівымі ганцамі, так і не прыйшлі на дапамогу гораду. Дзе там было разбірацца? Выслухалі толькі абвінавачанне супраць цэлага горада. І справа звялася да пакарання горада. Каб забіць самы дух ягоны. І кара пала на ўвесь горад. На шматпакутныя Віцебскія званы.

Зусім заднела. Плошча перад трохступеньчатым гмахам старой ратушы. Перад намі, крыху лявей, шырокія сходы, што вядуць на парадны ганак. Справа і злева ад яго – гульбішчы, а над імі – вышка з галерэяй і гадзіннікам. На першым паверсе, злева ад сходаў, катойня, з якой далятае гул полымя. Справа, пад мурам “важны”, уваход у цямніцы. Між ратушай і “важняй” высокі драўляны эшафот. Між ім і “важняй” укапаная ў зямлю, амаль побач, два слупы. Плошча запоўнена народамі. На ганку сталы. Ідзе па сходах, збіраючыся заняць месца за сталамі, высокі трыбунал.

Г а л а с ы. – Унь ідуць.

– А якім правам судзяць?

– Ніякім. Мы ад моцы судоў і трыбуналаў вольныя.

– Ясна: “Ніхто іншы судзіці і ўладзы над імі не мае”. Гэта наша Майдэборскае права.

Д а р а ф е й. Сціхніце вы... Дык вось, права таго ў вас ад гэтага часу не будзе. Пакутніка забілі.

Абдзярыха. Пакутнік. Толькі не з таго боку. Ад езуітаў ён пакутнік.

Дарафей. Но-но! Вы што, не чулі? Над месцам забойства – воблака, і ў ім – святло. І святло над Дзвіной паказала месца, куды кінулі.

Абдзярыха. Брахня гэта.

Дарафей. Не брахня, а тое, што святы. Вось і мы маем.

Мамка. Калі ўжо ў нас такія святыя – ясна, што мы за царква.

В а р т а праводзіць у падзямелле Вольху і Сапегу.

Вой! Павялі, павялі! Яны – пакутнікі, яны – святыя, а не ты.

Вольха (*праходзячы*). Гэта ён святы? Дарэмна тады вы – гэі, Сапегі! – дарэмна ты і твой кароль у святыя Нерона не запісалі. Невядома, хто хрысціян больш мучыў.

Іх правялі ў падзямелле.

Корвін (*Сапегу*). Робіцца нешта дзікае, вялікі канцлер.

Галасы. – Хто гэта з Сапегам гаворыць?

– Рэфэрэндарый і пісар княства, Аляксандр Корвін-Гансеўскі.

– Гэты, кажуць, нічога.

Сапегі (*суха*). Не пакараць – значыць, кінуць цень на унію.

Корвін. Рэквіемы, панеірыкі, малебны ў Сафіі. І... гэтыя плахі. І ў Рыме пішуць, што труп сам прыплыў у Полацк, *супраць п лыні*. Забылі або і не ведалі, што Полацк ляжыць *н і ж э й*. Конскі каўцох кінь у ваду – і той прыплыве.

Сапегі. Сам ведаю. І ўжо як распісваюць – “велце святога, пабожнага, спакойнага чалавека акрутне на смерць забілі”. Хлусы... Я не любіў яго. Я перасцерагаў. Але ж і яны парушылі закон. І я павінен судзіць іх па ўсёй строгасці закону. І за гэты дзень на мяне стагоддзямі будуць вешаць усіх сабак.

Корвін. А тваё слова?

Сапегі. Мы – дзяржава, якая шмат чым рызыкуе, калі свет даведаецца, што мы патураем забойству і ерасі...

Камісія заняла месцы за сталом.

Мамка. Бач, зляцеліся.

Сапегі. Камісарскі суд, а ў ім Самуэль Старасельскі, суддзя, Ян Дырмант-Сівіцкі, падсудак, Леў Гурко, пісар; судзі: Леў Сапегі, ваявода віленскі, магілёўскі і іншы стараста, канцлер; вяльможны Хрыстафор з Друцка Сакалінскі, кашталян мсціслаўскі, сурагатар ваяводства Полацкага; Аляксандр Корвін-Гансеўскі, рэфэрэндарый і дзяржаўны сакратар Вялікага княства; вяльможны яго літасці пан Багдан Сапегі, аршанскі, чачэрскі, прапойскі і іншы стараста; і пры іх літасці, па асобым яго каралеўскай вялікасці павяленні, Мікалай Завіша, сурагатар віцебскі, – правялі следства і суд дзеля асуджэння і пакарання мяшчан віцебскіх за жорстка закатаванага імі правялебнага айца Іасафата Кунцэвіча, арцыбіскупа полацкага, і, правёўшы фармальнае жорсткае следства...

Абдзярыха. Катавалі, люцыпары.

Сапегі. ...аб такім мяцяжы і яўным нядаўнім злачынстве, вырашылі скончыць гэтую справу без усякай затрымкі і апеляцыі. Разгледзеўшы абвінавачванні капітула, выслухаўшы скаргі тых, што знаходзіліся побач з блажэннымі памяці біскупам, камісарскі суд вінаваціць усіх мяшчан Віцебска і шматлікіх з Оршы, Магілёва, Полацка і Вільні ў тым, што наводзілі на дзяржаўную здраду народ. Што склалі змову супраць уніі яшчэ ў лютым 1621

года. Пшто, не жадаючы падпасці суду, узяліся за камяні і, скінуўшы на знак змовы і мяцзжу шапкі ў адну кучу, абразілі ў асобе войта яго каралеўскую вялікасць.

М а м к а. Інстыгатар патрабаваў, каб аддалі катаванням.

Крык з сугарэння.

Што гэта?

Абдзярыха. З Нешы прызнанне выдзіраюць.

М а м к а. І што?

Абдзярыха. Як іншыя.

М а м к а. Маўчыць?

Абдзярыха. А няўжо ж перад такімі гаварыць, любка?

С а п е г а. ...забілі. Абклалі саломая дом біскупа і хацелі былі спаліць. Слуг – каго пабілі, а каго збілі: Дарафея Лейціковіча, архідыякана, Мікалая Акалова, Эмануіла Кантакузіна, грэка, Рыгора Ушацкага, Фаму Сяляву і іншых многіх... Усё разрабавалі, і ўбытку ад таго 3079 злотых... Напала каля тысячы чалавек, і разам з простым народам бурмістры Навум Воўк, Сымон Неша, Сцяпан Пасіёра, і ратманы, і лаўнікі многія. Таму ўсіх іх, колькасцю да ста чалавек, асудзіць завочна на смерць, дзе б толькі ні адшукалі.

Г о л а с. Што ж ты... Ізахвату адно, а мы бачым другое?! Як глядзіш ты нам у вочы?! У сабакі вочы пазычыўшы?!

С а п е г а. Тых жа, хто ў закаранеласці не ўцёк і каго, папаймаўшы, страж адправуем, у вязенню маючы: Навума Воўка, Сымона Нешу – бурмістраў, *Я н а Г у ж н і ш ч а в а – які біў у ратушны звон*, Грышку Скаруту, Гаўрылу Раманавіча, Іермака Гайдука, Фурсу, шапавалавага сына, Багдана Кузняца, Грышку Бібку, Гаўрылу Пушкара, Ісаака Любчына, Івана Аквіна, Рамана Даніловіча, Фёдара Казака, гаршэчніка, Фёдара Цацэку, Якава Шынкара, Сцяпана Труховіча, Васіля Фірса, Пятра Васільевіча, палачаніна, – пакараць смерцю – праз адсячэнне галавы на плошчы перад *б ы л о й* ратушай бясслаўнага места Віцебскага. Прысуд выканаць неадкладна.

Г а л а с ы. – Як былой?

– Ды што яны там?

– *Яшчэ* смуты не бачылі?

С а п е г а. Маёмасць усіх канфіскаваць.

Абдзярыха. Безгаловага жабрацтвам не настрашыш!

С а п е г а. Увесь Віцебск прызнаць вінаватым, Майдэборскага права і ўсіх увогуле правоў пазбавіць. Ратушу, у якой склалася змова, разбурыць.

П а л і к а р. Муляраў сюды.

Пасля некаторага замяшання і збянтэжання вярта выводзіць *д в у х м у л я р а* ў, што нясуць насілы з цамянкай.

К о р в і н. Што там за шум?

П а л і к а р. Гэта я падбаў. Каб бачылі. Каб ужо сёння пачалі замазваць усе прадухі ў склепе. Бурыць пачнуць, а там жа ўсё канфіскаванае майно. Не трэба, каб яго дождж або снег псулі. І унь на камені выбітыя аршыны і сажэні: звяраць. Замазаць іх. Зныня і назаўсёды гандлю ў горадзе – канец.

К о р в і н. А-а. Прадбачлівы ты, прадбачлівы.

С а п е г а. ...разбурыць да грунту.

Няўцешныя рыданні ў народзе.

Зняць вечавы звон – знак прывілеяў і волі горада.

На катках варта вывозіць на плошчу звон.

Саборную прачысценскую царкву, пры якой зроблена злачынства, зламаць, а замест яе пабудаваць для уніятаў, за кошт гараджан, новую, у большым памеры і велікапышнасці. І на званіцу яе павесіць звон, адліты з былых званоў, з вечавога звона і тых, якімі білі ў набат падчас мяцяжу. А на ім зрабіць надпіс, што змяшчае кароткую аповесць пра забойства.

Корвін (цixa). Кароткую аповесць пра забойства горада.

Сапег (цixa). Воля дзяржавы павінна быць няўхільная.

Пачалі выводзіць асуджаных. Некаторыя ледзь ідуць, але галовы трымаюць
высока.

Я даў ім магчымасць, асуджаным.

Корвін. Якую?

Сапег. Калі прыме хто езуіцкага духоўніка, а там і лацінства, то памілаванне.

Корвін. І што?

Сапег. Усе выбралі смерць.

Асуджаныя падымаюцца на эшафот.

Голас. Хлопцы, трымайцеся! Хлопчыкі! Віцебск з вамі!

Навум Воўк. Быў у нас герб. У блакітным полі – Спас Збавіцель, а ніжэй – голы крывавы клінок. Вось яно, іхняе прароцтва! Вось што яны нам рыхтавалі!

Палікар. Ты так на чыстую веру?

Навум Воўк. Настолькі яна ў вас чыстая, што аж смярдзіць.

Дарафей. Ды людзі! Ды што ж гэта такое? Усе чулі: падчас забойства сын Яна Леўшы, уніяга, прагнуўся і з плачам крычаў: “Тата, бога забілі”.

Неша. Не верацчы. Бога тут сёння і сапраўды забілі.

Дарафей. Ён пакутнік.

Неша. Так, пакутнік. Толькі не ад нас, а ад вас.

Сапег. Ціха! Больш гаварыць няма аб чым.

Корвін. І аднак мы так і не ведаем, хто з іх забіў. Ніхто не бачыў. Усе маўчаць. Ну ніхто з катаваных не сказаў, хто нанёс удар.

Вывелі Марцыяна Ропата.

Ну, гэтаму глупства. Выгнанне. І Вольху – пасля катавання. І яшчэ пяцідзесці.

Сапег. Хто з вас бачыў смерць непасрэдна? Хто нанёс удар пізаўрай?

Маўчанне.

Палікар (Ропату). Дастукаўся, Марцыяне. Скажы, хто ўзняў. Атрымаеш дараванне. І не адзін, а з сябрамі. Унь Вольху з Багусьі катаваць агнём павялі.

Ропат. Іх? Катаваць?

Паўза.

Адпусціце тых. Ты памыліўся. Біскупа забіў пізаўрай я.

Уздых жаху.

Мамка. Нашто ж ты прызнаўся? Нашто прызнаўся, сыноч?

Ропат. Я не хачу жыць. Адпусціце тых.

Палікар (*унутрана трыумфуючы*). Ёсць адзін. Што ж, размова кароткая. За чуб ды на пень.

Ропат. Ранаты радуешся, поскудзь.

Палікар. Зараз ты атрымаеш апошні цёс. Пад дых. Ты ведаеш, што цябе калясуюць? Ты ведаеш, каго ты забіў? Кроўнага, раджонага бацьку свайго, ты – бацьказабойца!

Ахнуў натоўп.

Ропат. Не! Не!

Палікар. Так, любы, так. Еўга Бабук можа засведчыць гэта. Дый Багусенька твая таксама. Спытай, спытай у іх, калі не верыш мне.

Ропат (*ціха*). Веру. (*Сам сабе*.) Цяпер ясна, чаму яна вырывала ў мяне сякеру: “Толькі не ты”. І чаму ён дзякаваў богу. Да апошняй ганьбы яны мяне не давялі. (*Уголос*.) Але тую ганьбу, што я паходжу ад жывадзёра і ката, тую ганьбу мне не змыць іначай, чым сваёю крывёй. Я не супраць плахі. На ёй лепей памерці, чым з сорама. Што ж, тым больш у мяне ёсць прычына памерці. Адпусціце іх. Яны не вінаватыя. Яны стрымлівалі мяне. І яны кахаюць адно аднаго.

Палікар. Ты што? Ты што? Ты памыліўся, мабыць? Гэта ж... цябе...

Ропат. Ды не, трымай пад дыхала, Палікар. Птушка вылецела. Я забіў яго.

Палікар (*ціха*). Божа. Няўжо дарэмна? Нічога, Ропат, за гэты жарт пажартую з табою і я. Перш чым зляціць твая галава, яна ўбачыць, як будучы караць ганьбаю і смерцю званы. Яны ж крычалі тваім голасам? Ну вось, быць нямымі і ім, і табе.

Кат з падручнымі падступаюць да вечавога звона. У падручных – бізуны, у ката – жароўня, і ў ёй клешчы.

Янка Гужнішчаў, званар, што ўдарыў першы.

Гужнішчаў выходзіць з натоўпу асуджаных.

Памрэш і ты. Але раней убачыш, як мы заторкнем глотку твайму гарладзёру. Як адхвошчам яго гнойнымі бізунамі. Як вырвем язык.

Падручныя пачынаюць наводмаш хвастаць звон бізунамі. На баках звона брудныя пісягі.

Вось табе. Вось табе. Вось табе. Крычы, што ж ты не крычыш? Тады дык гарлаў на ўсю зямлю.

Кат дачырвана разжаранымі клешчамі вырывае звону язык.

Яшчэ яму, яшчэ. Ну, чаго ж не крычыш?

Званар. Вы яго мацней, мацней. Гэх, не ўмееце. Ану – я. (*Выдраў бізун з рук падручных і – пад абураны ўздых натоўпу – аперазаў звон, які раптам адказаў трывожным гулкім уздыхам. І яшчэ. Яшчэ*.) Бачыш, ён крычыць, толькі калі б'юць свае. (*Кінуў бізун Палікару, які машынальна падхапіў яго*.) Бачыш, калі

трэба, мы крычым і без языка. *(Ён плюнуў Палікару пад ногі і стаў спакойна падымацца на эшафот.)*

Сапег а. Хто прыдумаў камедыю з хвастаннем звона?

Корвін. Дарафей і... гэты... Касінскі. Духоўнік.

Сапег а. Спеліся. А зараз унў у цяньку стаяць.

Ропат раптам крэкнуў, вызваліўся і спакойна пайшоў за званаром. Узышлі на эшафот, сталі побач.

Ропат. Бывайце, людзі. Ніхто не вырве нас з іхніх кіпцюроў, калі не вырвемся самі. А мы бачым: яны абрыдлі ўсім так, што ўся краіна блюе, гледзячы на іх. Нават моцныя людзі. Вось князь Юры Збаражскі кажа на сейме: “Але чаго яны хочуць ад гэтага шаноўнага народу – гэтага я ніякім чынам зразумець не магу: таму што калі хочуць, каб у Белаі Русі не было Белаі Русі, то гэта справа немагчымая, усё адно як калі б яны захацелі, каб мора было каля Самбара або Кракава, а горы Бяшчадскія – ля Данцыга”. Ніякім розумам, ніякім гвалтам нельга дасягнуць таго, каб у Віцебску не было Віцебска, каб на нашай зямлі не было нашай зямлі.

Паўза.

Гэта сказаў паляк.

Паўза.

Гэта ж гаворым сваёй смерцю і мы. Вам не заглушыць Віцебскага набата. Вам не заглушыць званоў нашай зямлі.

Ён і званар знікаюць за балюстрадай. Пасля адтуль далягаюць два глухія ўдары сякеры.

Сапег а. Я пайду. Мне тут больш няма чаго рабіць. *(Ён спускаецца са сходаў і заходзіць за выступ мура, дзе стаіць Палікар.)* Што, карыстаючыся адным агаворам, адправіў на смерць саперніка?

Палікар. Ды не, не, ніякі ён не... Сам караюся!

Сапег а. Ты... ты проста гніда. *(Даў тысячніку поўху.)*

Палікар схапіўся быў за зброю, але варт абыступіла кацлера.

(Сапег а, ідучы прэч, ціха сказаў начальніку варты.) Вось што. Бачыце Касінскага і Дарафея? Пойдзеце з самымі вернымі за імі. Ну вось. Ворагі загінулі. Моцныя ворагі. Будзе неяк не зусім справядліва, калі правасуддзе не пацікавіцца падбухторшчыкам і выканаўцам. *(Пайшоў.)*

Варта рушыла за двума чорнымі ценямі. З сутарэння вывелі Багусю і Вольху.

Палікар. Што, Вольха, з радасці, што з катавальні выйшаў, пэўна, і “Куліну” сваю заспяваў бы? “Тэй, казачэйку, пане ж мой... Ён гаруе. Ён чагуе. Дзе паеду – здабуду”. Не здабылі вас адсюль казакі твае.

Вольха. Пане мой божа, толькі з катавальні, і першае, што ўбачыў, – гэта багабрыдка морда насустрач. Лепей бы там застаўся. Няма каб, скажам, Ропат або яшчэ хто.

Палікар. Ропат? Які Ропат? Быў хіба некалі такі? Ропат? Га?

Багуся. Гнусь.

Вольха. Азадак твой яго памятае. А забудзеш – ён табе напамяне яшчэ.

Палікар. Не напамяне. Нічога ён ужо нікому не напамяне. Шкада, схібіў я, прамахнуўся. Думаў, у пары з ёю – ён. Ну і зрабіў падаруначак да...

Багуся. Не слухай.

Палікар. ...да вызвалення ад дыбы, ад... Выпнанне цябе ўсё ж чакае. І я табе скрутачак адзін такі ў дарогу дам... Круглы.

Багуся. Вольха! Брэша!

Вольха. Не, тут нешта не тое... Гэй, люд, Ропат дзе? Ропат дзе, кажу?

Голас. Толькі што адсеклі галаву Ропату, Антоні. Прызнаўся, што гэта ён секануў гізаўрай.

Вольха. Гэта... Гэта як жа?.. А я? У мяне чаго не спыталі?

Голас. Маўчы, Вольха. Маўчалі ж месяцы. Цяпер ужо нічога не папішаш.

Абдзярыха. Сцісніся.

Мамка. Маўчы, мы бачым.

Палікар. Ну, ясна. Ці мог ён, каб яна твар у твар з дыбай. Ясна, не мог.

Вольха. Усё.

Палікар. Гэх ён, бацьказабойца. Паказаць сябе захацеў: “Бабу, маўляў, пусціце”.

Мамка. Забіты ён. Сцісніся. Усё адно.

Багуся. Усё адно.

Вольха. Не, дзяўчынанька, не. Не ўсё адно. Я краў, я і адказ трымаць буду. Названага брата кінуць аднаго не магу. Душа ягоная там плача. А калі няма дзе ёй там плакаць – а відаць няма дзе, – калі паўсюль на зямлі такое паскудства, дык хаця не дазволю, каб пэцкалі ягоную памяць бацьказабойствам. На нас і без таго да восьмага калена будуць ліць гразь, яны гэта ўмеюць. На наша з табою імя – хай сабе. Але пэцкаць дваццаць пяць вежаў горада яшчэ і такой маною – такога я ім не дам. Адварні морду, ты... *(Абдымае дзяўчыну)*. Бывай, маё шчасце. Думаў я, што не так. Думаў, хата... “за стол твой, мой каханы, ланенкаю”.

Багуся. “У ложутваю, мой каханы, маленькаю”... Вазьмі мяне з сабою.

Вольха. Не трэба, маленькая. Ты яшчэ пажыві, колькі хочаш, павесяліся з сонцам. А я парадуюся на цябе, пакуль разам не... *(Адарваў яе ад сябе. Ідзе да эшафота)*. Людзі! Народ віцебскі! Богам клянуся, засечаны толькі што Марцыян Ропат не вінен. Гэта мая рука апусціла гізаўру. Вось гэтая! А той, той хрыстапрадавец, той здраднік свайго народу аддаў смерці бязвіннага. Толькі таму, што гэтай гадзюцы здалася, нібы Ропат адбіў у яго дзяўчыну, якая на такога разлезліка, як ты, Палікар, і пляваць не хацела. Ясна, такі, як ты, трупы па начах сніць не будзе. Але паглядзі, паглядзі на рукі, Абраімовіч. Яны ў цябе ў нявіннай крыві. Паглядзі.

Той машынальна паглядзеў, захістаўся. Гул натоўпу.

Мамка. Ды што ён, п’яны?

Абдзярыха. Ён заўсёды п’яны. Дзе не крывёю, там гарэлкай. Такі халуй за чарку ад пана ад Варшавы да самой Масквы, па іржышчы, голым носам вош пагоніць.

Змрочны, пагрозлівы смех натоўпу.

Вольха. Г-га-ха-га! Дык вось, ты іх не адмыеш, ты, што бацьку, родны свой горад, пазбавіў языка, што матцы, зямлі сваёй, чэрава ўспароў. Цьфу! *(Ідзе паперадзе варты)*.

Палікар дзіка агледзеўся. Кінуўся да Багусі.

Палікар. Слухай, я адкладу, нібы на даследаванне. Даб'юся. Мы дамо яму ўцячы. Я не магу болей. Пагарда вакол. Не адштурхні мяне, апошні мой бераг, апошняе маё спасенне... Бачыш, рукі...

Багуся. Ты іх паспрабуй адмыць спярша, рукі.

Палікар. Застанешся адна.

Багуся. Не, Палікар, адна я не застануся. *(Плюе.)*

Страшнае маўчанне народа.

Антоні, чакай мяне, я іду за табой. Яшчэ сёння ўзрадуемся разам на небе.

Палікар. Ты што? Ты што? Хто карае жанчын? Ты ж і рукі не ўздымала! Людзі, не слухайце яе.

Багуся. Гэта я прынесла гізаўру. Гэта я загадала, каб ён ж-жахнуў таго цмока па галаве. І, хай мяне пярун шасне, калі я не бачыла, як у яго з галавы – з-пад сякеры – палілася агрута і вылецеў у паветра д'ябал.

Палікар. Яна нагаворвае на сябе. Загоркніце вушы, людзі!

Багуся. Хто бачыў? Ага, вось ты, баба Еўта.

Еўта. Ага, ага, бачыла, бачыла. Гэта яна падала. Варта было. Ён людзей выкопваў. І д'ябла бачыла. Чорны такі анёлачак. Рожкі, як у козкі. Зубкі, як часначок. Хвосцік, як памяццо.

Палікар. Не слухай вар'яткі, народ!

Вартавы прабіўся да яго праз натоўп. За ім яшчэ двое – цягнуць мяхі.

Гэта яшчэ што такое? Якога д'ябла?

Вартазы. Гадзіну назад убачылі, як невядомыя з урвішча кінулі ў Дзвіну два мяхі. З таго месца, адкуль і... Выявілі. Вось што ў іх.

Палікар аслупянела глядзіць на твары Дарафея і Касінскага.

Палікар. Дарафей... Езуіт.

Корвін. Боская адплата.

Палікар. Стойце... Прыпыніць страту...

Багуся. І гэта нашы сябры зрабілі... Я іду да цябе, Антоні. Цяпер мы будзем спаць спакойна.

Палікар. Цяпер усё. *(Пасля паўзы, здаўленым голасам.)* Прывязаць іх да слупоў.

Варта прыкручвае Вольху і Багусю да слупоў, плячом да пляча.

Муляраў сюды. Сякера занадта хутка скончыць з імі.

Муляр. Што?

Палікар чэрпае кельмай цамянку і плюхае на ступакі прывязаных.

Палікар. Рабіць далей.

Муляры муляюцца.

І, клянуся першамучанікам Ігнатам, і святым Васілем, і Янам Ксціцелем
клянуся, што калі адмовіцеся – загадаю пасадзіць на палі азадкам не толькі вас,
не толькі сямейных вашых, але і ўвесь Задунаўскі канец. Ну!

Варта насоўваецца на муляраў.

Вольха. Працуйце, хлопцы. Не хапала яшчэ, каб столькі людзей...

Багуся. Мы даруем вам. Мы выпрасім вам дараванне.

Муляры, калоцячыся, пачынаюць працаваць.

Вольха. Ну-ну. Досьць калаціцца. Няхай – яны.

Палікар. Пасля, калі задыхнуцца, – абскрабіце лішкі памянкі і зрабіце
якабы два балваны. І хай стаяць, на пострах усім, колькі будзе трэба.

Вольха. Галовы адсечаныя не прыставіш, лепшых сыноў горада, лепшых
братоў – не вернеш. Але горш за смерць нашу – смерць залатой волі Віцебска.
Нічога, яна ўстане. Не можа не ўстаць. З тым і памром. З горыччу, але і з
надзеяй на святло. Званоў нашых не заглушыць. Кішка ў іх, паршыўцаў,
слабая.

Палікар. Ну то стойце і слухайце. Дзе яны, вашы званы?

Вольха. Мы будзем стаяць. Помнік Віцебску, які ты думаеш, што забіў. І які
нельга забіць. Як увесь наш бедны, наш моцны край.

Паўза. Цамянка ўжо да калень.

Бывай, Багуся.

Багуся. Нічога, мы пастаім. Толькі на пострах табе, а не людзям, іуда.
Антоні... “У ложу тваю...”

Вольха. Я цябе кахаю.

Багуся. І я цябе кахаю. І мы ўрэшце разам. Разам ва ўсе дні да сканчэння
свету.

Цемра. Надрыўны свіст ветру. Потым нібы крыху святлее. Стылая, аранжава-
жоўтая, разгараецца над горадам стужка зары. На плошчы, у слабой пляме
святла, два грубыя ізваяні з закарэлай цамянкі. На плошчу няцвёрда
выходзіць П а л і к а р у суправаджэнні т р о х вартавых.

Палікар. Рукі... Рукі.

З’яўляецца С а п е г а. За ім с л у ж к а нясе ліхтар.

1 - шы вартавы. Хто ідзе? Божа, канцлер. Куды ў такую ноч, ваша
высокая мосць?

Сапег. Сёння ад’язджаем. *(На Палікара.)* Што гэта з ім?

1 - шы вартавы. Баімся ўсе, што звiхнецца. За шаблю некалькі разоў
хапаўся.

2-гі вартавы. Ходзіць, мармыча: “Рукі-рукі”. І ўсё яго сюды верне. Стане і
слухае, слухае.

3-ці вартавы. Войт так і сказаў: “Сачыце за ім хлопцы, бо як бы не спяціў.
Бо вось так яно ў розуме і псуюцца”. Слухае.

Сапег. Чаго слухаць? Маўчыць горад. Раб, у гразь кінуты, – цяпер горад.
Без голасу, без званоў.

1 - шы вартавы. Добра хаця, што парадак у дзяржаве захавалі.

Сапег а. І тое праўда.

Палікар. Маўчыць... Рукі-рукі. *(Да “статуй”.)* Што, і вы маўчыце? Сцішыліся. Мерцвень, халодная, як гэтая цямянка, як тое вапно, як тая заранка, стылы лёд. Дзе тваё сэрца, Багуся? А цёпленькае было. І магло б жыццё, песціцца. А тваё дзе сэрца? А гарачае было. Як пажар. То ж бо! Дзе яна цяпер, ваша сіла? Стаіце балванамі на скрыжаванні. А маглі б жыць, каб саступілі, каб трысціначкай, якую вецер не ломіць. А рукі? Маўчыце? Ну вось. Перамог усё ж я. Мёртвы горад. І стаіце вы балванамі, помнікамі на яго магіле. Вось. Во-ось.

Пляма святла пашыраецца, і раптам мы бачым, што на месцы ратушы, пад аркадамі і перад імі, моўчкі стаяць людзі.

Вы што тут? Вы што тут кожную ноч? Плачаце моўчкі? Моўча, а дума воўча? Маўклівая непавага да ваявод, кашталянаў, стараستاў, сурагатараў? Ты вось што?

Еўга. Слухаем.

Палікар. Што?

Еўга. Тое, што грукоча.

Палікар. Што? Што грукоча, я цябе пытаюся? Няма чаму грукатаць. *(Прыслухоўваецца.)* Ну дзе, ну? Што?

Еўга. Грукоча. Там.

Палікар *(слухае)*. Нічога не грукоча. Ці мо грукоча? Дзе? Там? Ага, нешта нібы цюкае. *(Ходзіць, прыслухоўваючыся да нечага, нібы вынюхвае.)*

У цішыні, спачатку амаль нячутна, а пасля ўсё мацней і мацней, пачынаюць аддавацца ўдары сэрцаў: тук-тук-тук-тук. Мацней, мацней і мацней.

Грук-грук-грук. Дзе? Ага, тут. *(Ён кідаецца да ізваянняў і прыкладае да іх вуха.)*

А грукат ужо нясцерпны, і вось ужо ў ім нешта нават металічнае, і невядома, што гэта: неймавернай сілы ўдары сэрцаў ці набат.

Грукоча-грукоча-грукоча. Не, не могуць. Яны ж мёртвыя, халодныя. *(Адарваў руку ад цямянкі.)* Гэта я, вось гэтымі рукамі, забіў іх. Гэтага не можа быць. Грукоча-грукоча. Ды змоўчце вы! *(Выхапіўшы шаблю, б’е плазам.)* Грукоча. Званы! Званы! Званы Віцебска! Набат! Набат! Набат! *(Падае на калені. Заціскае вушы. Але ўдары ўжо нясцерпна запаланілі ўвесь свет.)* Сціхніце-е-е!

1-шы вартавы. Ну, гэты гатовы, Толькі на ланцуг.

Сапег а. Што ж, усё скончана. Пасля таго, што здарылася, – гэта канец. Не цяпер, то ў чацвер. Гэтыя што? Гэткіх не замуруеш. А мы?

Удары – удары – удары.

Палікар. Галава-а расколваецца. У галаве б’е. Грукоча – грукоча! Набат! Набат! Гру-ко-ча-а-а! Наба-а-ат!

Заслона

1973 г.

Калыска чатырох чараўніц

Драма ў дзвюх дзеях, шасці карцінах з казачным пралагам і эпілогам

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

БЕЛАЯ (Першая)
БЛАКІТНАЯ (Другая)
ЗАЛАТАЯ (Трэцяя)
ЦЁМНАЯ (Чацвёртая)
у дзевятнаццаць год.
ЯНКА ЛУЦЭВІЧ
у дваццаць два гады.
ДАМІНІК – сын Анупрэя Луцэвіча, бацька Янкі.
БЯНІГНА – Багуміла Луцэвіч з Валасевічаў, Янкава маці.
ЗЫГМУНТ (ЦЫКМУН) ЧАХОВІЧ-ЛЯХАВІЦКІ – былы паўстанец, цяпер “пан” у Бясядах.
АКАНОМ пані Чаховічавай з Арамовічаў – пані ўладаркі Бясядаў.
ПАКАЁЎКА.
СТАФАН КАЛЯДА – сын арандатара-палавіншчыка, пазней парабак.
у семнаццаць год.
МАРЫСЯ ГЛАДЫШЭЎСКАЯ, дачка арандатара
у дваццаць год.
ЮЗУК ГЛАДЫШЭЎСКІ – бацька Марысі.
КАТРА ГЛАДЫШЭЎСКАЯ – маці Марысі.
КАЗІК ВАЛАХОЎСКІ – паніч.
БЛАЖЭЙ – фурман Казіка.
УРАДНІК ПАН РАХЦЕЙ РАХЦЕЕВІЧ СНУЛЫ.
ЛІРНІК.
Купальскія дзяўчаты, госці Гладышэўскіх, сяляне, стражнікі.

Дзея пачынаецца ў 1895 годзе, заканчваецца ў 1904 годзе.

ПРАЛОГ ЧАТЫРОХ ЧАРАЎНІЦ

Ноч нібы толькі крыху асветленая праз туман ззяннем зорак. Нячутна заводзіць спеў дзявочы хор:

Гарэла Купала ясененька,
На Купале дзевачак паўненька.
А хто гэта Купала разлажыў –
Каб яму бог жыгта зарадзіў.

Узносіцца – амаль без святла, толькі пырскаючы іскрамі, – агнявое кола.
Цьмяна праплываюць у паўзмроку с і л у э т ы д з я ў ч а т:

Я зёлкі ў полі збіраю,
Івана Купалку пераймаю

І ўсё гляджу ў цёмен лес.
А ў цёмным лесе агонь гарыць.
Каля агню Купалка сядзіць,
Купалка сядзіць і ўголас плачыць.
“Чаго, чаго, Купалка, плачаш?
Ці табе тут соўнінька мала?!”

Цьмянае агнявое кола. Затое слаба-слабенька ўспыхвае іскрачка блізка ля зямлі.
Яна мігае, часам ледзь не гасне, але ўсё ж паступова разгараецца ў маленькае ззянне, і тады нам відаць, што яно льецца з калыскі, якую гайдае невядома чыя рука. Ля калыскі чатыры постаці. Калі пачынае гаварыць кожная з іх, на невыразнай постаці на імгненне запальваецца слабое святло: белае – блакітнае – залацістае. І толькі на чацвёртай – бронзава-чорнае, нібы згушчаецца змрок. Галасы глухаватыя і ўсё ж выразныя.

Т р э ц я я (залатая). Сёстры. Ля калыскі кожнага нованароджанага з’яўляюцца чараўніцы і прарочаць яму ягоны лёс.

Ц ё м н а я (чацвёртая). У некаторых не з’яўляюцца.

Б е л а я (першая). У тых, хто пасля – аж да канца – пальцам не варухне дзеля брата і друга. У тых, хто толькі для сябе. У тых, хто толькі хлебаед.

Т р э ц я я (залатая). У астатніх – узнікаюць.

Блакiтная (другая). І мы заўсёды стаім ля калыскі тых, хто адарве кавалак ад рота і дасць загнанаму, хто памагае не толькі людзям, хто памагае цэламу народу стаць на ногі. Каля тых – заўжды.

Ц ё м н а я (чацвёртая). Які вы судзіце яму лёс?

П е р ш а я. Самы слаўны.

Чацвёртая. Але і самы цяжкі.

Т р э ц я я. Але і самы вялікі.

Песня:

Купалінка, купалінка, Ружу, ружу поле,
Цёмная ночка, Белы ручкі-ручачкі коле.
Цёмная ночка, Кветачкі рве, кветачкі рве,
А дзе ж твая дочка? Вянкi звiвае,
Мая дочка у садочку Вяночкі звiвае,
Ружачку поле, Слэзкі пралiвае.

Чацвёртая. “Слэзкі пралівае...” І праўда, што за жыццё без слёзак?.. Нішто-о, гэтым дабром я яго забяспечу. Шмат чаго я нарабіла ягонаму роду ў мінулым. А ён сербане больш за іх усіх разам.

Т р э ц я я. Што ж, сэрца мудрых у доме плачу.

Чацвёртая. Ён будзе гадамі блукаць упоцёмку.

П е р ш а я. І выйдзе на святло.

Чацвёртая. І аслепне ад яго.

Д р у г а я. І выведзе на яго іншых.

Чацвёртая (амаль у ярасці). Ён памрэ далёка ад роднай зямлі.

П е р ш а я. І вернецца ў яе. І давеку застанецца з ёю.

Далёка-далёка плывуць дзявочыя сілуэты; амаль згасла кола ў паветры. І невядома, адкуль робіцца святлей у тумане: ці ад прадчування заранкі, ці ад вельмі слабага святла з калыскі.

Песня:

Ой, рана на Ёвана (2)

Проці Івана ночка мала
Ой, рана на Івана (2)
Ой, рана на Івана (2)
Дзе купала начавала?
Ой, рана на Івана (2)

.....
Начавала ў чыстым полі.
.....

Ў чыстым полі, ў густым жыцце.
Ой, рана на Івана (2)

Д р у г а я. Чуеце, спяваюць. Нам скоро знікаць. У туманы, пушчы, да зор.

Т р э ц я я. Прыйдзем, калі з дзіцяці вырасце юнак.

Чацвёртая. Ці вырасце? І ці тое, чаго вы хочаце?

П е р ш а я. Вырасце. Імя яму будзе Ян.

Т р э ц я я. Янаў на Беларусі тысячы.

Чацвёртая. Якой такой Беларусі?

П е р ш а я. Прызабытай. Але ён будзе з тых, хто нанава, з пустэчы і папёлаў, з занядбанна створаць яе... Ян...

Чацвёртая. Гэта азначае работнікі і дурань... Ян.

П е р ш а я. Па-старадаўняму гэта азначае “раскоша божая”... І скіне ён ланцугі з душы простых і дасць ім разуменне.

П е р ш а я. Ян! Сын Дамініка!.. Унук Анупрэя! Прапраўнук Яна. Нашчадак...

Д р у г а я. Адама. Ты чуеш нас?! Уставай! Адгукніся!

У тумане над ценямі, над згаслым колам гучыць крык немаўляці.

Заслона.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Хата Луцэвічаў у Селішчы. Звычайная вясковая хата, хіба што пад комінам гарыць не лучына, а каганец, стаяць дзве драўляныя канапы ды побач з іконамі на сценах (католікі) вісяць лубачныя малюнкі. У гарлачы на акне пара “казімірак”. На сталё лямпа з прыкручаным кнотам. М а ц і падкладае ў грубку дровы, і зменлівыя адбіткі скачуць па яе твары. Б а ц ь к а ля стала працягвае новы раменьчык-абору ў адрапараваны хадак. Змярканне.

Д а м і н і к. Ну вось, вельцэшаноўная пані Бянігна-Багуміла Луцэвічыха, урадзона Валасевічуўна, вам пасталы, хадакі тэж. Як навенечкія. Сырамяціна – хоць магната, проша пані, за крадзёж хвастаць.

Б я н і г н а. Ах-ах. Завшэ тэн пан Дамінік кампліментуе. Гэта ж мне цяпер што ў касцёл ці да просяка выйсці – усе свінні паглядзець збягуцца.

Уваходзіць Я н к а. Кладзе сякеру пад зэдлік ля парога, вешае на калок шапку.

Я н к а. Усё. Апошні сажань прыкончыў.

Бянігна. І што ўжо так дзерціся. Цёмна ж на двары, як у войтавай душы.

Дамінік. Кінь. Ён упарты. Ужо як вырашыў нешта зрабіць, то па крапіве босы пойдзе. І ў каго такі?

Бянігна. У дзеда Анупрэя. Ды яшчэ ў стрычніка ягонага Людвіка Францава... Есці будзеш?

Янка. Не, намагаўся. Уначы, здаецца, гэтыя трэскі сніць буду.

Дамінік. Не будзеш есці – не трэскі табе будуць сніцца, а старцы ды яшчэ цыганы... Чаго смяешся?

Янка. Сяку ў сне дровы. Падыходзіць цыган з мядзведзем: “Давай падмагу”. Я яму: “Ды пакарміць цябе пасля няма чым”. А ён: “Нішто, бацю, мішкам закусім”.

Бянігна. Цьху, даруй, пане божа. Хіба мядзведзя можна есці? Мядзведзі ж, кажуць, гэта людзі, што ў лес уцяклі, каб на чужога дзядзьку не працаваць.

Янка. Мядзведзі разумныя.

Дамінік. Мядзведзі разумныя. Мы – дурныя. Увесь век арандары за палову ўраджая. Увесь век на чужога дзядзьку. Мядзведзя нельга есці – нас можна жэрці. З мядзведзя нельга дзерці шкуру – з нас хоць сем... Вось так, пані Бянігна, а мядзведжыя хадакі цяплейшыя былі б. Дый мацнейшыя.

Бянігна (*бярэ насталы*). Што вы, пане Дамініку, і так естэм бардзо задавалёна. Гэткія ладненькія. Хоць пані Вітгенштэйнавай квас піць.

Дамінік. Не памінай ты нанач гэтых падлаў.

Янка. Так і свецяць хадакі, так і паляць. Ажно ў касцёле некаторыя распранацца пачалі.

Дамінік. Дзіўны ты. Ну зусім не падобны ні на сёстраў, ні на братку. Нібы не ад чалавека. Нібы чараўніцы цябе прынеслі і ля калыскі стаялі.

Янка. Гэта вы сёння дзіўныя. З чаго гэта раптам “панькаеце”, нібы ў касцёле? Чаго касцёльнай мовай кідаецца? Што я вам – ксёндз, віленскі дэкан? Пры чым тут дзед Анупрэй... Людвік... Вітгенштэйны?

Дамінік. Ды ў нас сёння свята. Нешта накіштаў угодкаў, юбілею нашаму мяшчанству. А праўдзівей, нашаму халопству. (*Пасур’эзней*.) Ды што ж, ты чалавек ужо дарослы. Дзевятнаццаць год. Можна і расказаць.

Бянігна. Ды ўжо чаго там. Атручваць яшчэ й яго той несправядлівасцю.

Янка. Хай. Адной болей, адной меней.

Дамінік. Ніякі ты не мінскі мяшчанін. Хаця я ару, а ты сячэш. Ты роду Луцэвічаў, а герба Навіна. І, значыць, не ніжэй... Вітгенштэйнаў.

Янка. І так ясна. Усе Адамавы дзеці.

Дамінік. Ды не ўсе з падатковага саслоўя, у якое нас кінулі. Не ўсіх можна без пакарання абразіць. А між тым, твой продак у восьмым калене Стах валодаў маёнткам Кукалёўшчына з вёскамі Слабодка і Цярпілаўка. Галіна сына ягонага Івана ў 62 годзе, за год да паўстання была зацверджана сенагам у дваранстве, а галіна сына Васіля, брата, праз сенацкія рагаткі не здолела прабіцца... Твой продак у пятым калене Юры меў ад Аўгуста III ў 1734 годзе прывілей на чын паручніка войск Вялікага Княства. Прапрадзед валодаў вёскай Слабодка, выконваў у Радзівілаў службу дзорцы маёнтка Святы Двор.

Янка (*дастае кніжку*). Татка, ну што да таго, калі, скажам, дзед у ваўках за самім мядзведзем шаблю насіў. Ну, насіў. А цяпер на месяц вые.

Дамінік. А я цябе ў служкі да мядзведзя не цягну. Хлеба нам, акрамя вась гэтых рук, ніхто не дасць. Я цябе да памяці клічу. Каб не забываў, што жывеш у краіне нягоднікаў.

Бянігна. Ды крыў цябе божа! Ды ціха ты!

Дамінік. І хай запамятае... Жылі мы ва ўладаннях князя Дамініка Радзівіла (пляменніка славутага “Panie Kochanku”) на правах чыншавай шляхты. Засценак Луцэвічы, за трынаццаць вёрст ад Узды. Дзвесце год жылі, і не крыўдзілі яны нас. А пяцьдзсят год назад землі перайшлі да Вітгенштэйнаў, і пачалася тут у нас з імі вайна за зямлю.

Бянігна. Ваявала мыш з катом.

Дамінік. Ясна ж. І вось дваранская дэпутацкая зборня зацвярджала нас дваранамі ў 1802-м, 1846-м, 1849-м, 1857-м. І кожны раз сенат ці адмаўляў, ці “рэзольцый не следовало”.

Янка. Ці не ўсё адно, у лапцях ці ў ботах араць зямлю?

Дамінік. Усё адно. Але ж *Справадлівасць* на нашай зямлі свінні з’елі. Што мне ў гэтым, ці пан сам пан, ці пан у пана служыць? Ты вось мне скажы: *Справадлівасць дзе*? І вось такія, як мы, сталі адной з бочак пораху, куды толькі кінь іскру... І вось год сорок назад край паўстаў, і пачаўся бунт і мяцеж.

Яны глядзяць, нібы ў нікуды, а між тым хату і тое, што за яе вокнамі, запаўняе глухі тупат соцень ног, пошчак капытоў кавалерыі, невыразнае бразганне зброі, далёкія глухія галасы, пасля рэдкія стрэлы і рэха ад іх... І раптам зладжаны гул кананады... І цішыня.

Янка (*страпянуўшыся*). Што гэта, гарматы?

Дамінік. Якія? Гэта тады былі *гарматы*. А гэта – *грымоты*. Нейкая вельмі-вельмі далёкая навальніца.

За вокнамі сапраўды грымоты. Зрэдку яны зноў і зноў варочаюцца недзе ў небе аж да самога канца карціны.

Янка. А ты паўставаў?

Дамінік. Ды не. Мы людзі маленькія. “Хай бог таму памагае, хто нам добра жадае”.

Бянігна. Хто паўставаў – тых на вісельню, у Сібір. Ты унь спытайся ў таго, у каго кніжкі бярэш. Ён паўставаў.

Янка. Чаховіч?

Бянігна. Ну, так. А што з таго карысці. Жабрак пры багаццюшчай жонцы.

Янка. Ён не жабрак. У яго – кнігі. Не можа быці жабраком, у каго – кнігі.

Дамінік. То ж бо я раней ледзь не за папружку браўся, каб цябе за кнігу ўсадзіць, а цяпер хоць ты яго лупцуй, што вечна носам у кнізе, а гаспадарка хоць прападай.

Янка. Не тыя былі кнігі.

Дамінік. А гэта – *тыя*. Бярозавы лес на лучыну звёў – чыгае, месяц яму радасць – чыгае. Коні на начлезе, а ён ля вогнішча чыгае.

Янка. Не краду ж. Чыгаю... Каб вы законы ведалі – ці ж бы вас збіла з панталыку сенацкая валакіта? Цяганіна? Блыганіна?

Дамінік. Чужым вумом гаворыш. Якія законы? Проста яны за паўстанне адыграліся на нас. На малых, на бязвінных. Паўстанне задушылі, а нам каб да пачатку ўсе дакументаў аб дваранстве прадставіць. Іначай ідзі ў мяшчане, у падатковае саслоўе. І – недавер да нас. Указ за ўказам – “не пушчаць”. А адкуль дакументы, ды яшчэ трохсотгадовыя? Касцёлы гарэлі, хаты гарэлі, кнігі і метрыкі разам з імі гарэлі. Усе даведнікі здабывай сам. А дзе іх узяць? Нельга падаваць выпісы з метрык і актавых кніг, што не захаваліся. А кнігі самі спалілі.

Бянігна. Чаму і казала, што ўпарты ты ў дзеда Анупрэя. *Пятнаццаць год* ён са стрыечнікам абабіваў парогі. А за кожную душу, якая дабіваецца права, прынясі дзесяць рублёў срэбрам. *А ты хд уш, разам з малалеткам і, сем дзесят дзе*. А Магільнянскі касцёл, дзе дакументы, і касцёл у Мікалаеўшчыне, дзе дакументы, – згарэлі.

Дамінік (*непрыкметна паклаў руку на сэрца*). А Вітгенштэйны да таго часу сагналі нас з зямлі. А адказы сенацкія – нічога ў гэтай канцылярый не зразумееш.

Янка. “Законы трэба пісаць незразумела, каб просты чалавек звяртаўся па тлумачэнні да адукаваных паноў”. Міністр адзін сказаў.

Дамінік. Вось так. Так я і прахадзіў да трыццаці год у “панах”, а цяпер вось ужо амаль трыццаць год “мяшчук”. Угодкі сёння спраўляем.

Бянігна. Звычай. Хрыстос таксама да трыццаці год у нехрышчоных хадзіў.

Грымоты за акном.

Злітуйся, пан Езус, не тое, бач, сказала.

Дамінік. Чаму не тое? Бог цябе стварыў, чалавеча, даў неўміручую душу, даў усю зямлю, сад твой. А ты.. Дай шаленцу, Бянігна.

Бянігна. Зноў сэрца?!

Падае адвар. Бацька п’е, паступова супакоіўся.

Дамінік. А ты што напрыдумваў, чалавеча? У каго мала зямлі, у каго няма. Справядлівасць з торбай ходзіць. Хлеба чалавек хоча – страляюць у яго. Кожнае падла самавольнічае, як ашалелае. Кожны сабе грабе. Пра паноў і не кажы.

У гэты час пачынае прымушана гучаць аднекуль Г о л а с, які пасля будзе гучаць часта. Гэта нібы і Янкаў голас, нібы і чужы. Але хутчэй усё ж Янкаў, толькі непазнавальна амаль узмужнелы, незгінальны і непахісны:

І мужык – пан у старонцы
Гора гэта вечна бача,
Бача, што толькі ў карчомцы
І ў магіле ён не плача.

Янка (*страпянуўшыся*). Вы... чулі голас?

Бянігна. Які голас?

Дамінік. Ты што? (*Паўза*.) Не, мабыць, у цябе ўсё ж мазгі набакір. Жаніць цябе трэба.

Бянігна. І тое. Унь бяры хаця Марыську Гладышэўскую. Якраз семнаццаць. Бацька спраўны арандар. І яна ж за табою аж вачыма страляе... ну проста як на панскай ахвоце.

Янка. Ды я пра гэта не думаў. Што ж мне, ускінуць на хіб яшчэ й гэта? Сагнешся... А я адчуваю сілу на нешта іншае, велькае... Вось не ведаю толькі, на што... А голас.

Дамінік. Галасы толькі юродцы гэтай, Анелі Вітгенштэйнавай, чуюцца. Не наша гэта справа, галасы чуць... Панская гэта, ад залішняга туку, справа.

Бянігна. Ну, і паны бываюць розныя. Унь у Бясядах пан, што Янучку кнігі дае. Вось гэта пан, дарма што паляк.

Дамінік. Такі ён паляк, як я Беркаў Зяма. Толькі што ў адной карчме. Я пію, ён падносіць.

Янка. Дык хто ж мы?

Дамінік. Тутэйшыя. Веры польскай, то, кажуць, і палякі.

Бянігна. Не, ты не кажы. Ён пан сардэчны, пісьменны.

Дамінік. Ну і што? І багаты, і адукаваны, а што з таго... Усё жончына, ягонья толькі кнігі. А імі сыты не будзеш. А жонка пана Цыкмуна надгаладзь трымае.

Бянігна. І як быццам ён ад людзей хаваецца. Ці яго хаваюць. І... начальства ведае, але праз пальцы глядзіць. Кажуць, ён цяпер бяспечны, Чаховіч.

Дамінік. Кажуць – значыць, на іх і небяспечны.

Янка. Ды што вы, урэшце? Хто ён? Я ж яго як вас бачу.

Дамінік *(амаль шэптам)*. Бунтаўшчык. Яшчэ з таго паўстання. Начальства казалі: пані прыгон вярнуць хацелі, і таму паноў лавіць і вешаць трэба. Ды толькі не мужыкі іх вешалі, а яны самі. Начальства.

Далёкія гримоты.

Значыць, нейкая хлусня ў тых чутках была.

Бянігна. Ты б радзей да яго хадзіў. Усё ж стра-ашна.

Янка. Дачытаю вось кнігу – пайду.

Дамінік. Упарты. Але і кніга не выручыць... Зямля адна выручыць... Зямля.

Янка расчыняе акно. Аднекуль здалёк вядзе песню дзявочы голас.

Бянігна. Марыся вядзе. І галасістая ж на нашы песні. Глядзі-і, Янка.

Голас Марысі.

І ўчора ня быў, і сёння ня быў,
Відаць, мой міленькі мяне пазабыў.
– Ой, я не пазабыў, не пазабуду,
Сяду паеду, сем год не буду.

Дамінік. Хай чужая – зямля.

Янка. Не хачу чужой зямлі. Мая гэта зямля.

Заслона.

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Бібліятэка ў флігелі Зыгмунда Чаховіча ў Бясядах. Простыя беленыя сцены, паўкруглыя зверху вокны, канапа, пацёрты дыван, столік, крэслы. Адзіная раскоша – мноства кніг, і патрапаных, і старадаўніх скураных, і ў ціснёных золатам вокладках. Астатняе – пацёртае і нібы прыцярушанае пылам. Янка Луцэвіч толькі зайшоў у пакой з пакункам кніг. У пакоі два чалавекі. Сядзяць ля століка. На крэсле малады хлопец Стафан Каляда. У фатэлі, накрыты пледом, сам Зыгмунд Чаховіч. Яму каля сямідзесяці год.

Чаховіч *(не расплюшчываючы вачэй)*. Пачакай, Янка. Вось пагаворым са Стафанам, тады ўжо і з табой. Лезь у кнігі... Ну дык і што, пане вялебны Стафан Каляда?

Стафан. Валахоўскі стары як ашалеў. Як ваўкалак яго пакусаў. Сабак і тых, здаецца, грыз бы. Сагнаў арандатараў у Ліпаёве, Шульжыцах, яшчэ “запашнікаў” чалавек дзесяць. Цяпер прыходзіць, відаць, чарга на нас.

Чаховіч. А Гладышэўскія?

Стафан. Наўрад ці Казік, сыноч ягоны, заступіцца. Той па дзяўчатах, відаць, так да сівых валасоў і гойсаць будзе. А цяпер гэты Казік... як паказіўся на Марысыцы Гладышэўскай.

Чаховіч. То хай бы і жаніліся. І Гладышэўскім спакой.

С т а ф а н. Угу. Гэта ён проста кап'ятамі б'е. Так ён з ёю і ажаніўся, з арандатаравай дачкой. А тады і згоніць... А можа, і раней згоніць, бо тая Марыся ні на яго, ні на каго іншага і пляваць не хоча (*пакасіўся на Янку*). Ёй іншы ў галаве. Валахоўскім толькі і ў галаве, што людское шчасце. Авечкі, бульба, бровары ім у галаве. Словам, нам раней у парабкі, Гладышэўскім – пазней. Цаной ганьбы... Што рабіць, дзядзька Цыкмун?

Ч а х о в і ч. Што ж я магу табе зрабіць, хлопча? Хіба скаргу за цябе напісаць?

С т а ф а н. Каму?

Ч а х о в і ч. У сенат.

Я н к а. Што скарга? І ў нас было тое самае за сем год да майго нараджэння.

Ч а х о в і ч. Ну тады адразу з “всеподданнейшей жалобой”. (*Вочы ўсё яшчэ заплюшчаныя, але на вуснах іранічная ўсмішка*). Ну, *напрыклад, так*: “Ваше Императорское Величество, Августейший Монарх, Всемиловитейший Государь. Просит такой-то отставной арендатор, жительствующий там-то. Всеподданнейшая жалоба. Правительствующий Сенат по такому-то Департаменту, рассмотрев такого-то числа... определил. Решение это, как несопасное с обстоятельствами дела и с точным смыслом таких-то законов, я нахожу неправильным по следующим основаниям... представляя при сём...”

С т а ф а н. Будзе вам цар гэткае глупства разглядаць.

Ч а х о в і ч. Угу. І таму: “Всеподданнейше прошу: Дабы повеле-но было настоящее дело передать на рассмотрение на Общее Собрание Правительствующего Сената”... Тых жа, хто пазбавіў яго шляхецтва, а цябе – зямлі... А ты – умову аб арэндзе. А ён тады – прашэнне “о взыскании арендной платы с наложением ареста на движимость”.

С т а ф а н. А ён куды? Цару?

Ч а х о в і ч. Будзе ён пэцкацца. “Его Высочородню Г-ну Мировому судье такого-то участка... По такому-то договору такой-то взял у меня в аренду то-то на такой-то срок, обязавшись, по истечению такого-то срока, очистить беспрепятственно оный участок и подчиняясь в противном случае неустойке по столько-то рублей в день. Обязательства сего ответчик добровольно не исполнил, по истечении срока контракта участка не очистил... Ввиду вышеизложенного, представляя при сём... договор найма... а также судебных пошлин... и сбора за бумагу”. А ты “прашэнне аб вызваленні, што заплочана”. А ён: “На основании, представляя при сём подлинный... с подписями на оном... прошу Ваше Высочородне о взыскании... с судебными и за ведение дела издержками, с предварительным обеспечением этого иска...”

С т а ф а н. Памрэ бацька. Хворы.

Ч а х о в і ч. “Такой-то, ныне умерший, должен мне такую-то сумму по арендному договору... Представляя настоящий иск к лицу умершего собственника на основании 215, 752, 960 ст. Устава Гражданского Судопроизводства”.

С т а ф а н. Што ж рабіць?

Ч а х о в і ч. Ведаць, што ты жывеш у вялікім імперскім свінстве (*расплюшчыў вострыя вочы*) “от финских хладных скал до пламенной Колхиды”.

С т а ф а н. Усё. Ды я тады – за сякеру... Ды я ім – пеўня чырвонага.

Ч а х о в і ч. Гэх, думалі б вы так сорок год назад. Не стаялі б убаку. Не верылі брахні. Былі б з намі – мокрае месца ад іх асталося б.

С т а ф а н. Застанецца.

Ч а х о в і ч. Гінулі мы тады адны. І чым я магу памагчы табе? Сагананаму арандатару былы катаржнік, а сённяшні напалову жабрак.

С т а ф а н. Мокрае месца... Толькі зараз м я адны згінем. Усё адно вы – паны.

Ч а х о в і ч. Чаму?

С т а ф а н. Усе адно вы – пань. Гаворыце – не па-нашаму. Пішаце – не зразумець. Праўду, відаць, ад нас пад зямлю схавалі, зааралі, каменем прыціснулі.

Выбег, ледзь не сугыкнуўшыся ў дзвярах з **А к о н а м а м**.

Аконам. Нех бэндзе пахвалёны.

Чаховіч. Няма за што хваліць... Ну, што там?

А к о н а м (*ён споўнены самага нязноснага гонару, бо цвёрда ўпэўнены, што ўмее гаварыць па-польску*). Пані скаржыся, жэ мужыцы ходзёнць па садон. Могонць джэвы абэбіць. Могонць джэвы абэнбіць, абэрваць.

Чаховіч. Ты лічыш, што па-польску “абэнбіць” – гэта па-тутэйшаму “абабіць”, а “абэрваць”, адарвацца, надарвацца – гэта “абарваць”.

А к о н а м. А ліха, пшэпрашам, паньства ведае. Вядома... Нестэты, пані...

Чаховіч. У пані – палац. У мяне – пакой у флігелі. Я не хаджу да пані. Яна – да мяне. Яны, мужыкі, – і дарэчы вось гэты “мужык”, у якім блакітнай крыві больш, чым у цябе, вялебны пане Пшыпердзіньскі, – не ходзяць параднай брамай. Яны ходзяць чорнай форткай. Як я. Так ёй і скажы.

А к о н а м. А калі яна, скажам, звернецца ды *с к а ж а я ш ч э н е д з е*?

Чаховіч. У “блакітным” доме?

Аконам. У “жоўтым” доме... Пан глову сву барзо змэнціл. Тржэба пану гловон одпоцёнць.

Гэта гучыць так нясцерпна, што Чаховіч не вытрымаў.

Чаховіч. Як ты смееш, хамуйла, не ведаючы, польскую мову перакручваць ды псаваць?! Згінь, варона!!!

А к о н а м знікае.

Ах, быдла! Ах, якое паскуднае быдла!

Я н к а (*крыху азадачаны*). Вас так абразіла знявечаная мова польская?

Чаховіч. Ат, глупства... Адночы мужык у лесе ўбачыў, што маланкі б'юць у корч. Аж гэта бог ваюе з чортам, ды ніяк не трапіць. А чорт на кожную маланку – дулю, дулю ў неба. Мужык падумаў: “Трэба памагчы”. Зарадзіў стрэльбу срэбнай куляй ды я-ак пальне – чорт і пятамі накрыўся. Тут з неба голас: “Бэндзеш збавёны”. Мужык за галаву схапіўся: “Маці мая, і там палякі...” *Я т у т э й ш ы – м о в ы п о л ь с к а й*. А жонка мая, Анэля Арамавічуўна, з польскіх лютэранак. Рэч ненатуральная. Усе адно як пгчаслівы геній, смярдзючая ружа... манарх-дэмакрат... дыктатар-народалюбца... свядомы свайго паходжання тутэйшы. Дый дзеці мае... большыя католікі, чым папа рымскі. Больш самотнага ўявіць сабе нельга. Адзін. Чужы я. Усім.

Я н к а. Таму што калісь паверылі, нібы вы з сябрамі хочаце прыгон вярнуць, зноў людзей прадаваць?

Чаховіч. І таму. Гінулі за вас. А народ паверыў агульнаму нашаму ворагу (*разглядае сухія кулакi*). Шкада, што ў свой час не здолеі па-сапраўднаму ўдарыць. Нават не за сябе, не за мужыка шкада. Шкада дзеля таго, што ходзяць па зямлі вось такія хамуйлы. Разбэшчаныя сваім рабствам перад моцнымі. Сваёй “уладай” над слабымі. А была ж у нас агульная справа.

Я н к а. І загінула.

Чаховіч. Так, знайшліся кнігаўкі, канюхі. Памятаеш казку: усе звяры і птушкі капалі студні, рэкі, ручаінікі, каб на зямлі была вада. А канюх сказаў,

што працаваць не будзе, што яму і расы хопіць. І бог сказаў яму: хоць бы ты дыхаў, то нават у паводку будзеш прасіць “піць”!

У гэты час зноў, яшчэ больш настойліва загучаў Голас:

“...Боская кара ўсіх мусіць спаткаць
Тых, хто, баючыся цярпення і мукі,
Не хоча папраўдзе для ўсіх працаваць.
Дык ведайце ж, браткі, хто к працы вялікай
З вас рук прылажыць не захоча сваіх,
Такому бог скажа: “Піць!” Цэлы век клікай
І будзь праклінаны ад браццяў сваіх”.

Янка (*схамянуўшыся*). Вы сказалі нешта, пане Цыкмун?

Чаховіч (*са здзіўленнем*). Не... А... што такое?

Янка. Разумеецца, галасы. Ні ўдзень ні ўначы не даюць спакою. Вырвацца хочуць, сказаць. Як хворы я.

Чаховіч (*занадта ўважліва глядзіць на яго*). Быць табе нечым або вельмі дрэнным, або надта добрым. Прапаведнікам, місіянерам сярод глухіх абэлтусаў... Паэтай.

Янка. Але яны... не па-польску... І... ні на якой іншай мове.

Чаховіч. А ты паляк?

Янка. Хто ведае. У касцёле... Дый там, як гэны аконам.

Чаховіч. Ну, гэта крыў цябе божа.

Янка. Проста.. тутэйшы я.

Чаховіч. Ну, гэта ўжо лепей. Але такога яшчэ ніхто не рабіў. Дый як рабіць? Гавораць – і я таксама – як з пушчы.

Янка. Гавораць прыгожа. Запісаць няма як.

Чаховіч. Запісаць?.. Ну-у.

Янка. Пане (*бярэ кнігу*), а вось тут у “Філасофіі гісторыі польскай”. Нейкія лісткі невялічкія. І... неяк больш падобна як у нас людзі гавораць.

Чаховіч (*бярэ лісткі*). А-ёй. А я яшчэ й гадаў, куды я іх тады засунуў. Глядзі, і пры вобыску не знайшлі. Ну-у, шчаслівы мой бог. А тое б не дванаццаць год катаргі, а... (*Пацірае шыю*.)

Янка. Словы незвычайныя – мароз па скурцы.

Чаховіч. Словы звычайныя. Сэнс незвычайны – таму і мароз. “І як добра слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ронд, урад, глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народу і рабіць так, як народаві лепей... бо не народ зроблены для ронду, а ронд для народу. А ў нас, дзецюкі, чы гэтак?” Ну так, так. Суды – воўчая яма. Войска – не каб людзей берагчы, а не дазволіць народу і застагнаць... “Дзяры з нас, цар, дзяры з нас, чыноўнікі яго, хаця да астатняй шкуры; но памятайце, што і на вас прыйдзе пара...” І салдатчына (*бярэ другі лісток*): “Забыці там трэба, што ёсць у нас наша бацькаўшчына... І аддаць жыццё не за дабро і шчасце ўсіх, а за ліха і вечную няволю нашых братоў”.

Янка. Хто гэта?

Чаховіч. Гэта мой сябар. Ліцвін, сепарыста. Тутэйшы.

Янка. Словы. Нашы словы.

Чаховіч. Сябе не помніў ад захаплення гэтым... І быў лепшы на свеце чалавек, якога мне даводзілася сустракаць... І быў павешаны за гэта.

Янка. Як... за слова?

Чаховіч. За справу і слова. Кастусь-Вікенці Каліноўскі. Дваццаці шасці год.

Янка. На сем год старэйшы. Няўжо ў такія гады можна зрабіцца настолькі страшным?

Зноў за акном грымоты, але чуюцца стрэлы, тупат ног, гарматныя залпы. І святло маланак як пажар.

Чаховіч. Якія раннія навальніцы ў гэтым годзе. Яшчэ ж і вясны амаль няма. Грыміць і грыміць.

Янка. Прарочыць нешта.

Чаховіч. Што нам можа нешта прарочыць? Зноў кроў... І вось нічога. Нічога мы не здабылі тады сваёй крывёй. Бо чужыя. Не душою – словам... І вось лепшым – шыбеніцы. А тым, што крыху горай, – тачкі ў рудніках. Ведаеш, што такое Нерчынскія горы? Гэта свінцова-срэбныя шахты. Вось мяне – туды. А я ж быў толькі сябрам Кастуся. І экспедытарам паўстання. А ты ведаеш, што такое свінцовае атручванне? Гэта калі дыхаеш пылам, што змяшчае свінец. Дзясны аспіднага колеру... Нудзіць... Баліць... Колікі... Эпілептычныя сутарпі... Растройства розуму... Паралюш. Чаму на золаце пад Нерчынкам катаргу адмянілі, а на свінцы – не? Таму што нармальны чалавек на свінец не пойдзе.

Янка. І гэта – за слова?

Чаховіч. Слова. “Спачатку было Слова. І Слова было ў бога. І бог быў Слова”. Я да свінцовага скону не дайшоў. Лічылі: ідэаліст. Але, ідэаліст. Але ідэалізм у сэнсе адданасці ідэі – гэта не матэрыялізм напхатага пуза...

Янка. І вось мужыкоў зганяюць з зямлі.

Чаховіч. Кідаюць яны свае верасовыя пусткі, ідуць у свет, галадаюць.

Янка (*дастаючы хатулёк, муляецца*). Пане Цьжмун... Вось тут... Сыру крыху. Прабачце... Масла... Ну, вяндрліны...

Узнятая рука старога здрыганулася. Ён адыходзіць да акна. Маўчанне. Стары маўчыць, і ў яго калоцяцца худыя лапаткі.

Ды не біце вы мяне.

Чаховіч (*справіўшыся*). Нічога. Нічога. Гэта прайшло. Толькі мы будзем разам. Разам.

Яны раскладаюць ежу на століку. Янка толькі робіць выгляд, што есць.

Сыноч... Дзякуй табе... Гэта мне ўзнагарода... За чужую жонку. Чужых дзяцей... Чужы народ... Нездарма мы... Я... І калісьці ўсе разам за адзін стол. Я не дажыву, можа, і ты. Але разам за адзін стол...

Янка. Як зрабіць гэта?

Чаховіч. Не ведаю. Кожны памыляецца, і шукае, і знаходзіць сваё Слова с а м. Ва ўсякім разе памагай табе бог на тваім шляху. Табе. І Стафану Калядзе... І тысячам такім іншым... што елі сала тутэйшых і не паважалі іх. І за гэта паплаціліся.

Янка (*глуха*). Вы так бядуеце. Чаму б вам не кінуць гэтыя Бясяды, жонку, якая для вас нядобрая.

Чаховіч. Я нападзёгальны. Акрамя таго тут частка і майго маёнтка.

Янка. Ды нашго ён вам? Вы такі багаты. Вось гэтым (*паказвае на кнігі*). Тысячы людзей, тысячы сяброў. А тут... ледзь не адзін я, малапісьменны хлопец.

Чаховіч. І, можа, адзінае маё апраўданне... І яшчэ – гэта мая таямніца. Адкрыць яе пакуль не магу. Але гэта, акрамя, можа, цябе, адзінае, што трымае мяне пры жыцці. (*Стары амаль велічны.*) Помні, т а я м н і ц а.

Заслона.

КАРЦІНА ТРЭЦЯ

Ранняя вясна. Каля муроў цвінтара Багаяўленскай царквы ў Лагойску – нядзельны кірмаш. Але ён шуміць недзе наводдаль, а тут толькі стаяць некалькі распрэжаных вазоў, ды на цвінтары жабракі і жабрачкі спяваюць “Лазара”;

Як жыў сабе Лазар, чалавек убогі,
Ён лезны – балесны, сілына ўрадлівы.
Як пайшоў ды Лазар к брату-багачу,
Брату-багачу пад ягонае вакно.
“Ня ёсць ты мой брат, а ёсць люты пёс, –
Ёсць у мяне браткі – не роўня табе,
Ёсць у мяне браткі – у кроплю як сам,
Такія як сам – найраскошны пан”...
Ў гнаю ляжаў Лазар трыццаць тры гады,
Перад брамай багатавай братавай.

І яшчэ сядзіць ля муроў Л і р н і к, спявае “Плач Адама”:

Ужо ж мы не бачым
Прасветлага раю,
Ужо ж мы не чуем
Янгальскага гласу!
Вочы нашы – ямы,
Руцы нашы – грабы:
Што вочы забачуць,
То руцы заграбуюць,
Што маем, то мала,
Ажно ўсяго многа
Пад небам высокім
У госпада бога.

На камені сядзіць Я н к а і слухае Лірніка.

Я н к а. Ну і што з таго, што ўсяго многа, дзеду?

Л і р н і к. Усяго многа. Праўды мала... Усё жыццё пра тую праўду і я і унў яны, на цвінтары, спяваюць, а не вымалілі яе.

Ж а б р а к і.

Не было ў тым доме набожнай душы,
Балеснаму Лазару хлеба-солі даці,
Сваёй душы царства ўратаваці.
Толькі былі ў тым двары два лютыя псы:
Яны па падстолю заўжды хадзілі
І дробныя крошкі сазбіралі,
Балеснаму Лазару у гной насілі
І тым яго душу-цела заўжды жывілі...

Я н к а. Толькі яны?

Л і р н і к. Толькі. І няма яшчэ голасу гэткага моцнага, каб вымаліць праўду.

З’яўляецца Стафан Каляда.

С т а ф а н. У-у, Янук.

Я н к а. Здароў, Стафан.

Стафан. А я думаю: у лірнікі ты гэта пайшоў, дзе пад лагойскім багаяўленнем праўду вымольваеш.

Я н к а. З маім голасам? Жартуеш...

С т а ф а н. Ты дзе?

Я н к а. Ды па-ранейшаму. Бацькі ў Селішчы. Я вось вучылішча скончыў, ды да іх. А ты?

С т а ф а н. Значыць, канчай не канчай – усё адно плут... А мы вось не вымалілі праўды. Згоняць нас вось-вось. Валахоўскі лютуе. Мы сёння пойдзем.. Ну, Гладышэўскіх, можа, часова пашкадуюць. Казік у бацькі, на Марысю паглядаючы, на гадоў адмоціць.

Я н к а. Жэніцца?

С т а ф а н. Гэ-э. Ён? Неба хутчэй упадзе... Слухай, Янка. Толькі ў яе і размовы, што пра цябе. А мне гэта...

Я н к а. А я ні ў чым табе перашкаджаць не хачу.

С т а ф а н. Што, не падабаецца?

Я н к а. Ды не, хутчэй наадварот.

С т а ф а н. Баішся, што бацька хворы, а ты – старэйшы з сямёх дзяцей?

Я н к а. Гэта мяне не спыніла б. Рукі моцныя – побач, сэрца добрае – ля майго. Але як быццам нехта забарону паклаў... На сем замкоў браму да яе замкнуў.

С т а ф а н. Дык ты...

Я н к а. Не бойся. Нічога ёй не скажу.

Стафан. А с а м а я н а скажа?

Я н к а. І на гэта не адкажу нічога... Ты лепей унь туды паглядзі.

З'яўляецца М а р ы с я ўтаварыстве А г а т ы, М а г д з і і Е в ы. Да іх павольна набліжаецца К а з і к В а л а х о ў с к і.

К а з і к. Дзень добры, паненкі.

М а р ы с я. Здароў быў, пан Казімір.

А г а т а. А гожанькі... Як макаўка.

М а г д з я. Як макаўка, калі асыплецца.

Е в а. Нічога яшчэ. Пакуль каласы на палёх ды сады не асыпаліся.

К а з і к. Але ж паненкі, як кветкі ў крапіве. Што вам сярод гэтых?

М а р ы с я. Чаму? Тут не толькі яны. Тут кампанія пажондная. Унь пад багаяўленнем усе Тышкевічы ляжаць.

М а г д з я. Графы. І тут жа побач з жабраком Янка сядзіць... "Чатыры панове на адным канёве".

М а р ы с я. Магдзя, не руш.

Е в а. І праўда. Калі з вас ніхто, то я б з ім у садочку пасядзела б. Яблык знайшла.

А г а т а. Ох, патрэбныя мы ўсе яму. Што за чалавек? Іосіф прыўкрасны? Ляксеі – чалавек божы?

М а р ы с я. Смяецца.

А г а т а. Я – не.

М а р ы с я. А ён нібыта й сапраўды нейкай сілай абраны.

К а з і к. Гэты? Н-ну... Гэта прабачце ўжо. Добры хлоп, але бардзо смердзі.

М а р ы с я. Яшчэ скажыце такое, пан Казімір, – тады ідзіце лепей.

Аддаляюцца.

Стафан. Бачыў?

Янка. Бачыў.

Стафан. Галаву я яму развалю, бабздыру.

Янка. Кінь, Стафан, не чапай гною.

Стафан. За што ж такая дзяльба ад бога? Разлезмік, гад, няроба – і ўсё ў яго. А ў нас усіх мазалі з рук не злазяць, а мы сярод жабракоў.

Янка. І адны лірнікі за нас... Куды ж ты зараз?

Стафан. Не ведаю. У салдаты – за трыццатую гару загоняць. У найміты – зноў нейкаму Казіку кланяйся. У разбойнікі – багатыя галаву здымуць. У стражнікі – сволаччу станеш, беднага пакрыўдзіш, братам будзеш чужы... Не ведаю.

Лірнік. Праўду ідзіце шукаць.

Янка. Дзе? Нават дзе была яна – няма. Дзе былі дабрыня, шчырасць, вера ў людзей – балота лягло безнадзейнае. Баяцца, хлусяць, ваўкоў хваляць – а мо воўк яго апошняга зарэжа?

Лірнік. І тое. Вось тут па Гайне-рацэ крыніцы былі. Пахнулі – як з пекла, жалезам ды серай. І прыводзілі ўтрапёных, і расслабленых, і паралюшных, і былі ім палёгка і вылячэнне. А зараз? Гразь адна.

Янка. Па ўсім тутэйшым наваколлі – гразь.

Набліжаюцца Агата, Магдзя і Ева.

Стафан. Зноў сарокі гэтыя. А Казік недзе з ёй. Пайду я.

Ідзе. Дзяўчаты прыблізіліся.

Магдзя. Пане божа. А мы глядзім, хто гэта. А гэта ж Яначка-закутнічак.

Ева. Не, дзяўчаты, гэта вы дарэмна. Гэта ён так, а ў душы ён да дзяўчат лісцімон. *(Наіўна.)* А я б і не лаялася, каб ён ля мяне лісцімоніў.

Янка. Славады ты. Авечка закруцістая. Ты ж мазгі ўсім закруціш. Хоць касмылі прычашы.

Магдзя. Ё-ы, ы-ы, агрутнік гэны. Яшчэ хваліцца, што з лавы валіцца.

Янка. Агонь бы вас, дзеўкі, вымачыў, вада б выпаліла. Замуж бы вам далёка выйсі.

Агата *(з раптоўнай сур'ёзнасцю).* А сям-тая можа й далёка выйсі....

Янка. Куды?

Агата. Дзе звону касцёльнага не чуваць.

Янка. Мне што?

Ева. Пагаварыць трэба.

Янка. Я нікуды не ўцякаю. Толькі... дарэмна гэта. Хочаце, каб Стафан да вечара не дадыхаў.

Ева. Не выдумвай.

Магдзя. Каб твайму Стафану сто гадоў жыць і сто гадоў ногі валачыць. Няўклюдка гэткі.

Ева. Дык помні.

Янка. А што, калі забуду, дык мяне рак убрыкне?

Магдзя. Качка цябе тады ўбрыкне, а камары затаўкуць.

Пайшлі. Янка толькі круціць галавою.

Янка. Ну, дзе-еўкі. Ну, каб ім елася хутка, работалася доўга.
Лірнік. Каб ім на старасць кот яйка знёс, а ваўкі па іх голас вялі.
Янка. Аж у пот кінула.
Лірнік. А што ты думаеш? У нас такі-ія.

Падыходзіць Марыся.

Марыся. Адыдзем, Янка?

Янка ўстае і адыходзіць.

Сядзем? *(Прысели на выступ мура.)* Што гэта ты, сугней такі, каб ты ўдзень зорак не бачыў. Хлопцы з дзеўкамі, мужыкі з бабамі ля карчмы. Музыка там, скокі.

Янка *(на лірніка)*. Унь мая музыка.

Марыся. А дзяўчачыя спевы табе не музыка?

Янка. Кожнаму дню – свая музыка. І на сённяшні дзень розная яна ў мяне і ў цябе.

Марыся. Праўда?.. Да канца праўда?

Янка. Так. Нікога не хачу падманваць. І асабліва цябе. Як самую ўлюбёную сястру. Як і сонца і неба. Бо не ведаю, што я магу табе даць.

Марыся. Усё на свеце.

Янка. Я не ведаю, што я ў гэтым свеце, а ты мне кажаш, што я – усё. А раптам я паабяцаю табе залаты яблык, а выявіцца, што я зацвілы сухар. Не хачу рабіць такога людзям. А табе – стакрот. Чыстымі вачыма хачу глядзець табе ў вочы. Асабліва таму, што хацеў бы глядзець доўга.

Марыся. Янка... Янка... Бацькі пана баяцца... Казік толькі што сказаў, што ўтопіцца... Абяцаў – сватоў зашле... А мне гэта – атрута смяротная.

Янка. Найболей сорамна – адмовіць у глытку вады. Мне – сорамна.

Марыся. Ты лічыш – я прасіць падышла. Ды не, тут няпраўда твая. Мяне прасіць не вучылі. Мяне рабіць вучылі. Браць па праву заробленае.

Увальваецца ў кола дзяўчат **К а з і к В а л а х о ў с к і**, крыху на падпітку. З другога боку Стафан Каляда.

Унь яны – яшчэ дзве дарогі. Не на табе свет клінам.

Янка. Я рады... за Стафана.

Марыся. А я – невядома за каго радая. Гэй, дзяўчаты, кола!

За гарою зайчыкі трубяць,
Чаму мяне дзеўкі любяць?
Злажэцця хлопцы па грошу,
Купеце мне ленту харошу,
Буду тую ленту насіці,
Будуць мяне хлопцы любіці.

(Танец.)

А г а т а.

Ой, да мяне ходзіць
Малады Ясенька,
Сам бялявы, вус чарнявы,
Белае лічэнька.

Ева.

Дзяўчынанышка панна,
Маё маляванне,
Падай жа мне белу ручку
Цераз дыляванне!

М а г д з я.

Ой, ручкі не дам я,
Мая ручка бяла,
Я такімі панічамі
Платы падпірала.

М а р ы с я.

Ой, ты думаў, дурню,
Што я цябе люблю,
Каля цябе стою,
З цябе смешкі строю.

К а з і к. Гэй, людцы! Усё ёсць. Поле нямеранае, грошай – сам не ведаю.

Чаляднікаў – рогу маю... Чаляднік! Блажэй-фурман, да яснай халеры.

Б л а ж э й (*з'яўляецца і ляскае бізуном*). Тут, Казю найяснейшы.

К а з і к. Бенкетоваць. Кумаёў-любаўёў заклікаць. (*Да Марысі.*) Ну, рончку бялу.
Князёў-баяр сюды!

Б л а ж э й. Рогу-пяхоту, прапышную чэлядзь!

Н а т о ў п в ы в а л ь в а е ц ц а с а с ц э н ы.

Л і р н і к (*ціха*). Я хаця і адным вокам, але святло крыху бачу. Што ты за камень у гэтае гадзючае кубло кінуў? Чаму дзяўчына так раз'юшылася?

Я н к а. Нешта кліча. Сілы ў сабе адчуваю вялікія. Не магу іх закапаць у зямлю, думаць аб зямлі, гаспадары, дзяўчатах.

Л і р н і к. Што, зусім не думаць?

Я н к а. Якраз не. Няма на свеце прыгажэйшых за нашых дзяўчат. Але, адчуваю. Здайся – і пойдзе тая самая арэнда, дзеці, гаспадарка, кавалак малой зямлі. А мне, адчуваю, і на вялікім чамусьці цесна. Жыву – нібы чакаю чагосьці. Нібы трэба кагосьці ратаваць. Не аднаго – многія тысячы. А як? Чым?.. Не ведаю. (*Паўза*) І галоўнае, словы... Найлепшыя на свеце. Гучаць, гучаць у душы. А аб чым? Якім глаголам гучаць – не разумею.

І зноў увальваецца дзікі натоўп.

Казік. Чаму не ўсе пайшлі... у карчму... Ты, з лірай... І ты, Луцэвічаў псюк.
Янка (*спакойна*). А няма чаго туды ісці. Дзе ты – там і карчма. Хаця й не
п'юць – рыгаць хочацца.

Казік. Цо? Цо ты гадаш? Гальцапа ты гэткая.

Янка. Змоўч ужо, гадота цэлага свету.

Казік. Ты, ты... гіцаль!

Марыся. Разыдзіцеся вы, пеўні.

Казік (*крыху адышоў*). Ды я яго за шэлег куплю.

Стафан. За шэлег? А я вось табе.

Казік. Адкасніся галадранец (*хапае Янку за грудкі*).

Стафан. Ты на нашых хлопцаў?! На дзяўчат? За камень гарачы хапайся, а
не за іх.

Блажэй (*спалоханы*). Вураднік ідзе! Снулы!

З-за царквы выпывае ўраднік з двума стражнікамі.

Снулы. Тут што такое?

Блажэй. Дык, Рахцей Рахцеевіч...

Снулы. Ерафей Ерафеевіч.

Блажэй. Рах... Рахце... Пшэпрашам... Гулялі... А гэтыя да паніча біцца
палезлі.

Марыся. Няпраўда!

Стафан. Казюк пагражаў, што ўсіх за шэлег купіць!

Снулы. Пло-оха. І міня?

Казік. Ды што вы, хіба вам шэлег цана?

Янка. Дарагі вы наш... дарагі.

Казік. І куплю! Усё куплю!

Жабракі на цынгары.

Цяпер я багаты, бога не баюся,
Ад наглая смерці грашмі адкуплюся,
Да царства нябеснага я сам набліжуся,
А ад злага чалавека з ружжа адаб'юся.

Лірнік (*надхвпліў*).

Ад лютага звера псамі адцкуюся,
Ад брата Лазара навек адракуся.

Снулы. Што-о. Какурат бунт?! Страж!

Адзін са стражнікаў вырывае ліру з рук старога. Янка схапіў яго, але стражнік
ужо адкінуў ліру ўбок. Там яе. паддаў наскон Блажэй. А пасля на яе цяжка
апусціўся бот Снулага.

Я вам урэмя пакажу спяваць катаржныя свае песні.

І тут яго ўразіла дзіўная цішыня і твары людзей. Яшчэ дагасаюць енкам струны
ліры.

І маўчанне страшней за крык.

Разыдзісь *(голас у Снулага няўпэўнены)*. Ціха.

Пайшоў з плошчы. За ім паступова разыходзяцца людзі. Памкнулася была да
Янкі дый пайшла М а р ы с я.

Хацеў быў сказаць нешта, ды зірнуўшы на Янку, павалокся прэч К а з і к. Янка
ўзняў знявечаную ліру.

Я н к а. Ну... дзе ж цяпер шукаць апошнія слова?

Л і р н і к. Ліра будзе. А слова – у песні, у казцы.

С т а ф а н *(адыходзячы)*. Казкі? Не, тут казкамі не пахне.

Л і р н і к. А ісці? Ісці па праўду. Жывая яна недзе ў госпада бога.

Я н к а. Мы адны. А колькі ж іх. Абыякавых, чужых, моцных.

Л і р н і к. А ты забудзь гэты дзень і сябе. Ты ідзі за ўсімі, за моцнымі. Лягчэй.
Не прападзеш... Унў за такімі, як гэтыя.

Г о л а с. Божа! Гэткі свет тут

Моц стварыла твая!

Дзе ж мой дом, дзе ж мой люд?

Дзе айчызна мая?

Я н к а. Чуў голас?

Л і р н і к. Не.

Я н к а *(разгублена)*. А я чуў *(ашчаперыў галаву рукамі)*. Забыў. Забыў.

Л і р н і к. Каб крыніцы не былі такія запушчаныя – лячыўся б з іх.

Я н к а *(амаль непрытомна)*. Каб крыніцы не такія запушчаныя...

І тут выбягае да іх М а р ы с я.

М а р ы с я. Янка. З Селішча Адам прыехаў. Спяшайся дахаты. З бацькам
дрэнна.

Я н к а *(непаслухмянымі вуснамі)*. Што? Што?

М а р ы с я. А, шго там! Не ўмею. Памірае ён... Калі ўжо... Што ж ты?

Я н к а. Іду, сястра. Вось табе і клічы-галасы. Вось табе і ліра. Ён – у зямлю. Я –
на зямлю.

Заслона.

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

У цьмяным зарыве постаці ч а т ы р о х ч а р а ў н і ц.

П е р ш а я. І вось ён ужо дарослы, той, ля калыскі якога мы тады стаялі.

Чацвёртая. І што паспеў зрабіць? Пахаваць бацьку, брата, дзвюх сёстраў.
Папрацаваць трохі хатнім настаўнікам, “дарэктарам”... На такую працу ідуць
дзеці ў трынаццаць год... Папрацаваць пісарам? Не атрымаць месца ў

лясніцтве? Паслужыць малодшым прыказчыкам? Чалавекам, якому загадваюць?

Другая. Кожнаму нехта нешта загадвае. Пакуль ён не набіраецца мужнасці загадваць сам сабе. І толькі сабе.

Трэцяя. Пачаў спяваць. Надрукаваў некалькі вершаў.

Чацвёртая. Не на матчынай мове. Пасрэдных вершаў. Ці гэтага вы ад яго чакалі, вы, што судзілі яму нейкі адметны лёс? Вось ён вярнуўся на зямлю. Вось ён зноў з сахою, бараной, касою і сякерай.

Другая. Нічога. Ён будзе араць, будзе сячы сякерай.

Першая. А каса? Каса прыдасца не толькі на сенажаці.

Трэцяя. І яму яшчэ адзінаццаць год да ўзросту Хрыста.

Чацвёртая. Байкі. Дый што ён зрабіў?

Трэцяя. Калі ёсць любоў, калі ты чалавек, а не быдла – ніколі не позна.

Другая. Усё яшчэ перад ім. Дзівосныя адвечныя песні. Курганы радзімы. Магілы над Дняпром.

Першая. І ўздые ён Слова! І кліч, што зямля жыве. І людзі зведаюць, хто яны і куды ім ісці ад раскіданых гнёздаў.

Чацвёртая. Кіньце. Каго і чаму ён будзе вучыць? Ён сам не верыць пакінутаму *с л о в у м а ц і*. Ён ведае толькі, што ён тутэйшы. Ён сам не ведае, хто ён, куды яму ісці, хаця ягонае пняздо таксама раскідана.

Трэцяя. Свой шлях кожны знаходзіць і вызначае сабе сам.

Другая. Словы маці ў яго душы, казкі парабкаў – у сэрцы, песні народа – у вушах.

Чацвёртая. А колькі такіх? Са словамі, казкамі, песнямі заблукалі як у лесе і швэндаюцца па плошчах сярод п'яных, нібы валачашчыя сабакі, шлях свой згубіўшы. Азірніцеся вакол. Вы сляпыя.

Таюць у цемры п о с т а ц і ч а р а ў н і ц. Пачынае гучаць усё галасней музыка.
І ўрэшце яшчэ, і гэта ўжо

хага на хугары ў Гладышэўскіх; а ў хаце ідзе вечарынка: песні, гульні моладзі,
размовы старых...

Янка сядзіць крыху ў баку і ад старых і ад моладзі.

Бацька Марысі. Піце, госцейкі, загрызайце, чым бог паслаў. Скачыце ды смейцеся, каб так...

Матка Марысі. Каб так па вавых ворагах д'яблы скакалі ды смяліся.

Бацька. Нічога не прапускайце. У бога ўсяго многа.

Агата.

Унадзіўся сівы конь,
Унадзіўся сівы конь.

Ева.

Памяў, стаптаў дзеўкам лён.
Памяў, стаптаў дзеўкам лён,
Дзеўкам лён,
Дзеўкам лён,
Памяў, стаптаў дзеўкам лён.

Ю зук і Катра Гладышэўскія адышлі ад астатніх і ціха гавораць між сабой.

Маці. Дык што, Юзук, скажаш.

Бацька. Скажу як у байцы: “Мядзведзь за малым не задраў твайго Юзука”.

Маці. Мядзведзь – стары Валахоўскі?

Бацька. А Кабздох, што мядзведзя пакуль трымае, – Казік.

Маці. Няўжо і канец?

Бацька. Па ўсім відаць. *(Дастае з кішэні світкі на калку паперыну.)* Праз два тыдні канец умовы.

Маці. Няўжо нічога нельга зрабіць?

Бацька. А ты унў Луцэвіча спытай, што рабіць, калі канчаецца тэрмін умовы.

Янка *(начуў).* Тады збіраюць рэчы і едуць на новае месца.

Бацька. Калі нехта захоча.

Янка. А вам што шкодзіць?

Бацька. Хто мяне, пажылога, захоча ў арандары? А дзеці – усе дзеўкі.

Янка. Пане Юзік, я разумею. Але кіньце. Недастойна.

Маці. Што ты ведаеш аб гэтым, галайстра гэткая?

Янка. Ведаю толькі, што галайстрам з падманшчыкамі, махлярамі, ашустамі, геморнікамі звязвацца не трэба. Кіньце і ідзіце.

Бацька. І, як вы, усё жьшцё каціподем? А мне унў у найме сказана: “Тэрмін... пяць год...” Пяць разоў перазаключалі ўмову. А цяпер я стары пёс. А як кінуць? Унў як яны, не нашага бога: “Арендатор может пользоваться лесом, растущим в имении, исключительно для нужд самого имения, но не для продажи”. А я з гэтага лесу рукамі хату ўзвёў, пуні, свірны, млын вадзяны. Я “не обращал луга в пашни и наоборот”, я... “улучшал землю”, я “арендные деньги и подати уплачивал сполна”. А вось як пішуць: “вновь возведенные постройки оставить в пользу собственника и сдать, по окончании срока, всё именно со всеми его принадлежностями в таком состоянии, в каком оно было принято мною”.

Марыся падышла ззаду і слухае.

“Жилые и нежилые строения, кои по окончании срока аренды остаются в пользу собственника или должны быть снесены по его указанию арендатором”. Абплялі яны нас. З усіх бакоў. Нават бог іхнім языком загадвае, гаворыць, пагражае.

Янка. Гэта слова бога, у якога рогі.

Марыся. А тыя рогі і зламаць могуць.

Маці. Хто? Стафан – найміт? *(На Янку.)* Гэты?

Марыся. Нехта ды знойдзецца... Няўжо гэта канец, татка?

Бацька *(адыходзіць з маткай, махнуўшы рукой).* Амаль, напэўна, канец... Хіба толькі... дзіва якое. *(Да Янкі.)* Пісьменны, скажы нам, дзе шукаць дзіва?

Янка. Не там, дзе шукаеце. *(Марысі.)* Так, да муро прыперлі. З усіх бакоў.

Марыся. Разваліць можна.

У хату ўваходзіць Стафан Каляда. Здалёк заўважае Марысю і Янку.

Стафан. Вечар добры ў хату. Во ўрэшце абліччы божыя, а не псіныя морды.

Бацька. А ты адкулека?

Стафан. З канторы.

Янка *(Марысі).* Хіба галовы ім разваліць? Або, хугчэй, сваю падставіць?

Марыся (*проста*). Што думаеш? Надумаешся да нечага?

Янка. Надумаюся. А пакуль – скардзіцца трэба.

Марыся (*правяла рукой яму па галаве*). Ах, божанькаў лянок. Так табе і дадуць, добры да людзей... Лю-удзі. Гэты – скардзіцца, Стафан – цёмнаму лесу з-за рога сякерай пагражаць.

За вокнамі бліжэй і бліжэй ляскаць колаў, тупаць капытоў, дзікія галасы:

Ехалі малойцы,
Гарамі, лясамі,
Прывязалі дзеўку
Да сасны касамі.
Выкрасалі агню
Трыма палашамі,
Запалілі сосну
Зверху з каранямі.

Рогат, выгукі нешта накітавалі шабашу.

А пан – ён, Казік. Ён з вамі што хоча, то й робіць.

Янка (*сур’ёзна*). Слухай, так мы не зговорымся. Я не майстра гаварыць. Толькі... ты сама, па-мойму, не вырашыла, з кім. Слова б не сказала, каб не няшчасце з бацькам.

Марыся. Хто ведае?

Янка. Я ведаю. Дык вось, адкрыў вочы. Кінем усё гэта. Ты мне – дужа харошая. Але ці не пашкадуеш? Я ўсё забуду, нават галасы. Я цяжка працаваць буду... І ты таксама. Будзе на нашых чатырох руках у мяне – маці і тры сястры. У цябе – бацькі і тры сястры. І чужыя куты.

Марыся. І гэта ўсё. Унь гэты, што за акном, – той лес, зямлю за мяне падпаліць абяцае. А ты...

Янка. Я не абяцаю. Я гатовы рабіць.

Марыся. І не знаходзіш слова? Ніводнага?

Янка. Нашто словы? Словы я пасля знайду. А пакуль вось гэтае маё слова і згода жыццё змяніць, загубіць голас невядомага бога, жыць з табой, надрывацца з табой, жыццё дзяліць, легчы пад адной хвойай – яно, па-мойму, вартае ўсіх абяцанняў падпаліць зямлю.

За акном галасы:

Адзін кажа: Я Марусю люблю,
Другі кажа: Я Марусю вазьму,
Трэці кажа: На каберцы стану.
Ёсць у мяне тры кані на стайні.
Адзін конік, як галка, чарненькі,
Другі конік, як голуб, сівенькі,
Трэці конік, як лебедзь, бяленькі.

Рогат. Гукі шаргунцоў.

Марыся. Чуеш, бяленькі? Што мне да бяленькага-сівенькага, калі зямля пад капытам сцелецца ў чарненькага. Ну, слова скажы, скажы: “лебедзь, “галубка”.

Янка. Няма ў нас слоў. Пасля знайду.

Марыся. А пакуль?

Янка. Жыці... памерці з табой.

Марыся. А пакуль словы ды песні *там*?

Янка. *Там* хлусня.

Марыся. А з табою? Няўжо скончыць, як бацькі сёння?

Янка. Можа, рай створым. А можа, і як яны. Хіба мала? Кепска хіба?

Марыся. Н-не ведаю... Кепска. Гляджу на іх.

Янка. Яны разам затое нажывалі зморшчыны... А я хлусіць табе не магу. Што я? Недавучка, вечны арандатар-палавінчык на чужой зямлі. Няўдалы пісар, няўдалы прыказчык, няўдалы паэта... Але я – вось ён я. Проста я. З табою.

Марыся. Проста... Ён можа нявестай-паненкай ахвяраваць.

Янка. А я – жыццём, усім жыццём. Я чую ў сабе голас, але не ведаю пакуль, хто ён.

Марыся. А Казік ведае свой голас (*гэта ўжо з раздражненнем*).

Янка. Ягоны голас – баязлівец і слабак. І таму ён зрывае злосць на тых, хто ад яго залежыць, прыніжае і крыўдзіць іх... Сцвярджа-ае сябе. А мой голас... І я не дам яму волі з-за цябе... Вось мая ахвяра.

Марыся. Хлусіш... Дасі волі... І, думаю, горанька ты пашкадуеш.

Янка. Аб чым?

Марыся. Што слухаўся голасу, а не мяне.

Янка (*страпянуўшыся, нібы скінуў нешта*). Дзякуй.

Марыся. Гэта яшчэ за што?

Янка. За жорсткасць, з якой нагадала мне, хто я. За праўду, што не хочаш такога дня, як сёння ў бацькоў. І яшчэ за адно... я даў сабе волю. Забыўся.

Марыся. І яшчэ што?

Янка. І раз ужо так, то я ўспомніў: я не народжаны, каб рабіць няшчаснымі іншых.

Марыся. Каго?

Янка. На Стафана зірні. Глупства казаць такое, і ты, пачуўшы, засмяешся мне ў твар. Але гэты знойдзе словы, ён слязе тваёй не дасць упасці, ён кахае цябе і ў крыўду цябе не дасць. І яго нічый голас не кліча, акрамя твайго.

Марыся. Ну, дачакалася я ад цябе слова малітоўнага... за іншага.

Янка. Я аддаю табе ўсё – ты не бярэш. Тады – яго вазьмі, абы не Валаховіча. Іначай...

Марыся. Іначай?

Янка. Іначай ён наробиць страшнага. У яго няма голасу, але ў яго ёсць рукі.

Марыся (*з невымоўнай пагардай*). А-ат. У яго рукі... парабкаваць. І ў цябе рукі – крэмзаць цёмныя глупствы.

Янка. Я не вінаваты, што пакуль цёмны. Але ты прыслухайся. У яго сэрца нібы звон на пажары...

У хату ўвальваецца на чале некалькіх хлопцаў К а з і к.

Казік. Пахвалёны ў хату! Музыкі! Хто прыйшоў і як сустрэць трэба?!

Музыкі (*спачатку нязладжана, а пасля, калі Казік кінуў на бубен грошы, ладна завялі*).

Ой ясным-ясна сонейка ў небе,
А ясней таго Казік у таткі.

Казік. Стоп! Гэх “А ці ясен месячык на зары, А ці весел хлопчычак на кані”.
Чуеце: вясельная. Захачу, то будзе й вясельная, і папам дзеля пазвону, і ксяндзам дзеля амбоны, і цару на карону.

Янка. І людзям для праклёну.

Фурман Блажэй пакасіўся на Янку, але нічога не сказаў.

К а з і к. Музыкі. Кожнаму пад пята – рубель! І дзеўкам – рубель! Рубеце кадрэль!

Музыкі рванулі “Кадрэль”. Скачуць некалькі параў.

А г а т а.

А ці я не дзеўка,
Ці я не паненка?

К а з і к *(куражыцца)*.

Ронкі як бячоўкі,
Спіна як начоўкі.

М а г д з я.

А ці я не дзеўка,
Ці я не паненка?

К а з і к.

Крый, божа, сасніцца
Гэткая цяліца.

Ева.

Толку з пана Казюка,
Што з Кабздоха малака.

К а з і к.

Не наскрэбці з Еўкі
Нават на прыпеўкі.

М а р ы с я *(кінулася таксама ў скокі)*.

А ці я не дзеўка,
Ці я не паненка?

К а з і к.

Сукеначка з радна
І з мордачкі ладна.

Марыся раптам азірнулася і ўбачыла, што Стафан набліжаецца да Янкі. Кінула скокі, якія точацца далей, і пайшла да Каляды. Той, убачыўшы гэта, таксама пацягнуўся да яе, як да магніту.

С т а ф а н. Марыся. Апамятайся.

Марыся. Што “апамятайся”?

Стафан. Рагуйся ад яго.

Марыся. А хто тут рагунак? Хто музыкам плаціць – ягонья й скокі. Чыя сіла – таго і халуі.

Стафан (*ціха, бо ўжо недалёка ад Янкі*). Ён такі самы халуі, як і ўсе. І ён трымае сябе так, нібы ўсё на зямельцы належыць яму. Ён усім, хто робіць, хоча давесці, што яны – ніжэй, што яны – нелюдзі. Вось ён хто.

Марыся. А ты хто? (*З разлікам на Янку.*) Нават не недавучка. Нават не арандатар-палавіншчык на чужой зямлі... Нават... галасоў не чуеш. Што мне? Парабчанская агульная “хата” за завескаю? А унь Казік... У іх маёнткі і фальваркі пад Радашкавічамі...

Янка. Шэры барон.

Марыся. І пад Селішчамі, і пад Бароўцамі. У іх усё, а ў вас?..

Стафан. Як табе не сорам?

Янка. Гэта праўда... Як табе не сорам?

Марыся. Падман лепшы за вашыя праўду і сорам... Казік, “Падушачку”.

Танец пад песню ідзе павольна, але зачаравана.

Стафан. Божа мой божа.. Што ж тут рабіць? Праўда дзе, калі яна ў такіх?

Янка. Кінь. Няварта. Сёння я сам ледзь сябе не прадаў. А яна? Сама яна не ведае куды? Бачыш, вырашыла, што абышлася як лепей.

Стафан. Дык падмане ж. Падмане. Куды ж яна тады?

Янка. Сама захацела, каб падманулі. Мы з табою ёй – усё. Яна нам – нічога.

Стафан. Ад адчаю яна гэта! Што ты разумеш, пісьменны? Я мудрэйшы, я за яе... я...

Казік з Марысяю:

Вазьму цябе, дзеўка, замуж
Гэтаю вясною,
На падушачцы пуховай
Будзем спаць удвое.
На пуховай падушачцы
Мякусенька спаці,
Прыгожую дзяўчыненьку
Люба цалаваці.

Страціўшы галаву, Валахоўскі прыпаў да Марысіных вуснаў.

Бацька (*перахрысціўся, і ў поўнай цішыні прагучаў ягоны голас*). Пане божа, гэта як?

Матка (*мармыча*). Дзякуй, пане божа, дзякуй.

Стафан. За што дзякуй? За бессаромнасць? Што падмане? Гэй, Казюк, кныр ты паганы, трымай галаву!

Казік (*узяў з рук Блажэя іхлянку, выхіліў*). Змоўч, хаме. Не тваёй галаве на гэтай падушачцы ляжаць... Га-ла-ва. Угм. Якраз такая, якой зручна выбіваць вароты.

Стафан. А ў цябе галава? Якраз такая, на якой добра сячы дровы.

Казік. Пакуль дровы – ты адчыніш макітрай вароты. З маёй парабкоўскай і з майго маёнтка. Калі не помніш, што хлеб ма рогі, што пенёндз робі пенёндз. А ты робіш толькі даўгі, чуеш ты? (*Наступае на Стафана.*) І не для пса каўбаса. Бяры бацьку з маці на карак і – на ўсе бакі. Такіх, як ты, я па сто за шэлег куплю. І, як захачу, усіх куплю. Ідзі прэч!

Дастае з кішэняў грошы і шваркае імі аб падлогу. Пасля выграс каліту. Ст а ф а н апешыў і ў поўнай цішыні зрабіў крок-другі да дзвярэй.

Збірайце! Усе! Хто не будзе – прэч!

Юзук Гладышэўскі схіляецца і пачынае падбіраць грошы.

Блажэй, шклянку! (*П’е.*) А ты, Стафан, велькі пан, помні, на маёй зямлі і па ўсёй зямлі “пенёндз пшэмавя, а правда мільчы”.

М а р ы с я. Та-ат...

Я н к а (*падыхае Юзука*). Устаньце, бацька. (*Да Казіка*.) І гэта адзінае, чаго ты з польскага нахапаўся, як сучка блох? Дык вось табе і яшчэ адна польская мудрасць: “У труны нема кешені”. Для іншых: “У труны няма кішэняў”.

І пасля паўзы, у злавеснай цішыні.

Падбяры грошы. Гэта наш пот – не твой.

Казік зацкавана азірнуўся, пачаў падбіраць. Маўчанне. Пасля крыху апамятаўся.

Казік (*глуха*). Н-ну так... У гэтым стойле быдзячым я... Панна Марыся... хадзем. Нам не месца тут.

М а ц і. Доню... до...

М а р ы с я (*вагаючыся*). Стафан... Янка... Стафан. Ну?

М а р ы с я. Перапрасіце гаспадароў. Што ж вы абразілі ўсіх...

Я н к а. Усіх?

У поўнай цішыні Марыся, апусціўшы галаву, ідзе да Казіка, той бярэ яе за руку, і яны выходзяць.

Стафан (*амаль шэптам, разгублена*). Я-ак ён мяне... Слова супраць не мог... Прападзе.

Я н к а. Калі яна так, калі з гэтым... Вялікі ты яшчэ дзіцёнак, Стафан.

С т а ф а н (*глуха*). Нічога. Мы без слоў. Аднялі ў нас слова. Па чужых корчмах зацягалі. Хто мы зараз? Люд свінапасаў і смеццяроў. Бесславесныя – але мы затое можам трымаць у руках сякеру. Печкі няма, але ўмеем мы трымаць у руках крэсіва. Умеем. Пачакайце.

Я н к а. Хто скажа? Дапаможа? Чаховіч? Хіба ён. Далёка? Не так ужо. Зусім, мабыць, стары саслабеў ад кепскай ежы, занядбанасці... Не... Усё адно да яго.

Ідуць да выхаду.

Б а ц ь к а. Хлопцы!

М а ц і. Сынкі!

С т а ф а н. Сынкі, а не панкі.

Заслона.

КАРЦІНА ПЯТАЯ

Бібліятэка ў Чаховічавым флігелі. Усё як раней. Толькі мэбля нібыта не такая запыленая, расчынены вокны, ды парадзелі кніжныя паліцы: частка кніг, запакаваная, ляжыць на падлозе. Ч а х о в і ч сядзіць у крэсле, перад ім А к о н а м.

Чаховіч (вочы ў яго заплюшчаныя). Далей.

Аконам. Бровар, пшэпрашам... Но і еншчэ грэбля для фолюша, сукнавальні.

Чаховіч. Гм, цікава. Прыбытак?

Аконам. Велькі.

Чаховіч. А прашэнне аб узроўні вады. Як там гэты... з... закон: “устроил на реке N фолюш и запрудой поднял воду до такой степени, что совершенно затопил прилегающие к сией реке в верхней её части луга, огороды и сады четырнадцати арендаторов, чем причинил им убыток на такую-то сумму”.

Аконам. Не будзе ўбытку. Іх тэрмін канчаецца. А сады? Не бачылі мы з іх кіслага яблыка.

Чаховіч. А чатырнаццаць абяздоленых. А сады, дзе яны летам вячэралі.

Аконам. Быў бы дзе хамут, а шыя знойдзецца.

Чаховіч. Гэта апошняе распараджэнне пані?

Аконам. Так.

Чаховіч (вочы ўсё яшчэ заплюшчаныя, страшным шэптам). Вон! Прэч адсюль, до яснай холеры! Досыць ужо! Пасмакталі вы, пасмактаў ты сам крыві. Не выпэндзам, але прошэ вон! Пан цо, по-польску не розуме? Тады: “Вон, чтоб духом твоим в маёнтке не смердело”. (З заплюшчанымі вачыма кідае ў аконама, які рэціруецца, розныя рэчы.) Я не дам, каб зямля пайшла на дно! Людзі будуць летам вячэраці ў садках, пакуль я жывы. Сагнаць арандатараў, га?! (Кідае пантофлем і трапляе выпадкова ў Янку, які ўвайшоў.)

Янка. Тут яшчэ адзін арандатар.

Чаховіч. Вон, смродзе!

Янка (з усмешкай). Дык я пайду.

Чаховіч (расплюшчыў вочы). Хто?.. Ян-нук... Малы Янук (ускочыў). Які малы?! Сыноч... Бог мой!.. Вялікі Янук... Трынаццацігадовы пастушок (абдымае яго). А зараз – адбітак думкі боскай у вачах... Гатовы ўжо цалкам да чагосыці. Бог мой, узнагародзіў ты мяне за ўсё маё няваргае жыццё. Дзецко мое... Дзетухна ты мая!.. Сядай...

Усаджвае яго, завіхаецца па пакоі.

Янка. Нешта новае я ў маёнтку заўважыў. Ад тракту, ад касцёла да самага палаца – маладыя лістоўніцы.

Чаховіч. Я пасадзіў.

Янка. Чужое, не наша дрэва.

Чаховіч. Пінус ларыкс... Больш наша, чым думаеш... Ты ведаеш, якога дрэва ў імперыі найбольш?

Янка. Сасны?

Чаховіч. Лістоўніцы больн за ўсё. За кошт тых краёў, куды лепшых нашых людзей заганялі. Вось я і пасадзіў. На ўспамін. Я памру – а яны будуць расці. Мо і да пяцісот год, калі не знойдзецца ў дурня сякера. Людзі будуць глядзець. Успамінаць нас. Вясной шышкі чырвоныя, як наша кроў. Восенню – залаты пажар!

Янка (дастаючы з пляцака). Далёка стала да вас. Кідае нас лёс туды-сюды... Тут вось... шынкі кавалак... сыр... яшчэ сёе-тое. (Чаховіч хвіліну сядзіць моўчкі. У яго дрыжаць рукі. Пасля ўстае, моўчкі здымае са спіртоўкі кафеянік, дастае з шафы бутэльку і кілішкі.)

Чаховіч (глуха). Дзякуй. Акрамя некагорых, самых бедных, адзін ты быў у мяне. Я думаў, так і не аддзячу, не пачую цябе. Тым больш, збіраюся ў Вільню, паміраць. Цяпер можна.

Янка. Ды што адбылося?

Чаховіч. Анэля памерла. Царства ёй нямецкае. Гэта значыць лютэранскае. Цяпер аконама – вон, арандатараў – на месцы свае. Плату арэндную – знізіць. Прынамсі, пакуль я жывы. Шкада, што не ты мой сын. Гэтыя мае парасткі.

Янка. І вам не...

Чаховіч. Хочаш спытаць, ці не шкадую? Шкадую. Той шкадую, з якой ажаніўся, калі ўсе – і мы – чакалі паўстання і нашай перамогі. У-у, якая гэта дзяўчына была! Адданая ўся... як сонца аддадзена зямлі. Як я – ёй... Сцеражыся слабасці, сыноч. Першы крок – гэта яшчэ твой, свабодны выбар. Другі крок можа зрабіць і раб.

Янка. Больш за ўсё не хачу рабства.

Чаховіч. І не рабі нат кроку да яго. Іначай – прапаў... Жанчыны, жонкі. Гэта хлусня, што адны мужыкі – ігракі. Бываюць і жанчыны. Частка ставіць на свайго мужчыну сумленна, у руднік ідзе за мужам. Частка, калі ён прайграў, кідае яго. Дурныя. Хіба Каліноўскі прайграў? *Я п р а й г р а ў*. А горш за ўсё з ёй. З яе прагай быць сярод сільных. З такіх нараджаюцца жонкі дыктатараў.

Янка. А выне зтых.

Чаховіч. Так. І... я не шкадую яе такой, якой яна стала. Мы пажаніліся ў пяцьдзсят дзевятым. У яе былі вось гэтыя Бясыды. У мяне – Мацковічы і Крашоны. Сто валок добрай зямлі. Тры тысячы маргоў. Дзве тысячы дзсяцін. І дзве тысячы сто трыццаць шэсць гэтых новых. Як іх... Гектараў. Ты ведаеш, я быў экспедытарам паўстання. І быў чалавекам захаплення, лёгка даваў кіраваць сабой. Калі белыя прыйшлі да ўлады, Кастусь паехаў камісарам на Гродзеншчыну, а я застаўся. Вось з чаго пачалася кара, з кампрамісу. Лепей бы на шыбеніцу з Кастусём... Арыштавалі... Паказанняў не даў. Зарана арыштавалі. Але частку маёмасці я, прадбачыўшы арышт, перавёў на жонку. І добра зрабіў. Бо разам з пажыццёвай катаргай *мае* маёнткі канфіскавалі. Прыкулі мяне ў Нерчынскіх рудніках да тачкі. Потым розныя паслабленні. Мылаварам быў у Іркуцку. Пасля ў Пермі, Смаленску, Варшаве. Каму патрэбен яшчэ адзін мылавар у Варшаве? Добра, што іркуцян і іншых паспеў крыху адмыць. Словам, амаль дзсяць год Сібіры, а пасля тут. Думаў, што ўрагаваў частку майна ад канфіскацыі. А яна й на гэта лапу... Няшчасныя арандатары, няшчасныя мужыкі! Не, такую, якой яна зрабілася, я яе не шкадую.

Янка. І вы ўсе гэтыя гады?..

Чаховіч. Так, прыжывал. Вартаўнік пры чужым.

Янка. Але ж збераглі кнігі і рукапісы.

Чаховіч. Астатняга не шкада. Хай развальваецца гэта гняздо. Лепшага яно не вартае. Узнікне новае жыццё, хай варожае – *у с ё л е п е й т а г о, ш т о б ы л о*. Вось так часам канчаецца каханне. Ці перажыў ты такое?

Янка (пасля паўзы). Перажыў.

Чаховіч. Вып'ем тады за два забітыя каханні... Слухай, ідзі на маю зямлю. Толькі за падатак дзяржаве.

Янка. Не. У нас ужо ўмова на Бараўцы.

Чаховіч. Можа, і рацыя. Жыцця майго мала. А што пасля?

Янка. Хіба вось, можа... ёсць такая сям'я Стафана Каляды. І ён прападае па адной дзяўчыне.

Чаховіч (занадта ўважліва). Добра. Добра, што ты просьбіт толькі за іншых. Вып'ем з а і н ш ы х.

Янка. Хіба што, можа, ужо позна.

Чаховіч. А можа, й не, Мне – позна. А табе, можа, й не.

Янка. І мне позна. Хіба – Стафану не?

Чаховіч. Ну, давай тады проста ціха заспяваем.

Спяваюць амаль шэптам, не дужа добрымі галасамі. І менавіта гэта кранае да глыбіні душы.

– Учора не быў, сягоння не быў.

Відаць, мой міленькі мяне пазабыў.

– Я не пазабыў, не пазабуду,

Сяду паеду, сем лет не буду.

– Язджай сабе з такой бяды.

Найму молайца з чужой стараны.

Пасаджу яго ў канцы стала,

Буду глядзець, як на сакала.

.....

Учора звячора саколка была,

Сягоння рана расстраляна была.

Вот не жаль бы быў, каб дзе на лужку,

А гэта на грудзе, на жоўтым пяску.

Урываецца а к о н а м.

А к о н а м. Пане, што я чуем? Пан тыя ўчасткі спшэдалі?!

Чаховіч. Я сказаў, каб тут не смярдзела вашым духам. Вон! І без рэкамендацыі. Прахвост і без рэкамендацыі знойдзе гаспадара, якому будзе патрэбен. Кажьце дзякуй богу, што не адбіраю ў вас крадзенае. Брыдка.

А к о н а м знікае.

Янка. А вы ўсё ж пан. Таксама паказваеце ўладу.

Чаховіч. А над колькімі куражыўся ён? А я бяссіла глядзеў. Прыжывал, нахлебнік, аб'яўлены вар'ятам. Але гэтаму цяпер канец. Памятаеш, я казаў пра т а я м н і ц у.

Янка. Ну... Вы чагосьці чакалі?

Чаховіч. Чакаў. Смерці жонкі... Не глядзі на мяне, як на пачвару і страшыдла. Чакаў, абпляваны і прыніжаны ўсімі, акрамя адзінак. Але дачакаўся.

Янка. Чаго?

Чаховіч. Я з а п л а ц і ў с а с п а д ч ы н ы ў с е п а з ы ч к і і д а ў г і п а ў с т а н н я.

Паўза.

Янка. А калі б... першы пайшлі вы?

Чаховіч. Значыць, я дарэмна ўсё жыццё цярпеў прыніжэнне. Ну, цяпер нехта кіне адзін сказ. “Первым яго чынэм было сплацэне пожычэк, зацённентых на цэле повстаньчэ”.

Янка. І што, сэнс жыцця – у а д н ы м с к а з е?

Чаховіч. Ну. Я не вінен нікому. Акрамя забітых, што самі абралі свой лёс. Паўстанне не вінна нікому. У сваёй галаве я трымаў гэты гробух. *А л е п а ў с т а н н е в і н н а н і к о м у.* Я сплаціў ягоны і свой доўг. Ніхто цяпер не скажа пра тутэйшых, пра беларусаў, што яны не плацяць свой доўг.

Янка. І ў гэтым усё?

Чаховіч. А ты што думаеш? У чым сэнс жыцця? Сплаціць свой доўг народу, які цябе нарадзіў. Сплаціць да канца і памерці. Не чакаючы падзякі.

Янка. Праз сорок год? Многія, мабыць, памерлі?

Чаховіч. Нічога, засталіся дзеці. Унукі. Пляменнікі. Калі ёсць той свет – яны раскажуць. Калі няма – у нас застанецца чыстае сумненне. *Па ў с т а н н е н і к о м у н е в і н н а.* Вінныя толькі тыя, хто вешаў і ссылаў нас. Але прыйдзе час – мы станем перад Праўдай з чыстымі рукамі. А ў іх рукі будуць па локаць у крыві.

Уваходзіць пакаёўка.

Пакаёўка. Пане. Тут прыехалі купцы наконт гаю.

Чаховіч. Хай пачакаюць. Пакарміце іх.

Пакаёўка. І тут яшчэ стражнік прыбгаў на кані ў Гайну. Ад вурадніка, ад Рахцея Рахцеевіча, каб яму прычасць калом у плотцы. То ён казаў...

Чаховіч. Што?

Пакаёўка. Найміт ёсць у Валахоўскага. Каляда такі.

Янка. З ім нешта?!

Пакаёўка. Ды не з ім, брагачка. З бацькам ягоным. Арандар сагнаны. Пагубіў...

Янка. Каго?

Пакаёўка. Не каго. Душу пагубіў. Узяў ды на браме ў Валаховіча ноччу павесіўся.

Янка (*Чаховічу*). Позна я да вас прыйшоў.

Чаховіч (*да пакаёўкі*). Заўважылі за ім нешта перад... гэтым?

Пакаёўка. А як жа. Удумлівы хадзіў. Бо тут яшчэ паніч з ягоным сынам за дзеўку заеліся. І сына ледзь з наймітаў не пагналі. А што дзеўка? Што ён, у касцёл з ёй пойдзе, паніч? Вось будзе яна цяпер праз слёзы бусла чакаць. Матку не слухала – бабу цяпер будзе слухаць.

Янка. Кінь. Бацькі яе і прадалі. Не людзі – саладуха пракіслая. Рабы. Каб хаця свяшчэнніка, а то яны бога вакол пальца абвесці хацелі, душу запрадаць.

Чаховіч. Яшчэ што?

Пакаёўка. У карчме, кажуць, казаў: "Вязуць дарогамі паваленыя дрэвы з майго калісыці гаю, воўну з авечак, што пасвіліся на маёй калісыці, адабранай зямлі. Зрабілі з мяне нішто. То ўжо хай бог ці д'ябал і гэтае нішто забіраюць..." І аб чым гэта ён?

Чаховіч (*глуха*). Ідзі.

Пакаёўка выходзіць.

Ну вось так. Спазніліся. І ты і я... Вып'ем яшчэ за тры пагубленыя, бесславесныя душы. (*Паўза*.) Ну як, галасы чуеш?.. Гэ-эх, у іншай краіне быць бы табе паэтам. А ў нас паэтаў, відаць, чорт выпалаў.

Янка. Я спрабую. Пару вершаў нават надрукавалі. Польскіх.

Чаховіч. Польскіх? Пасля Міцкевіча. Хаця і ён адсюль. Ну, прачытай, калі не жаргуеш.

Янка.

Czarnych swarów dalecy
Ludzie prawdzie nie zdradza
Możni, biedni, kalecy
Ręce sobie podadza.

Чаховіч. Падалі рукі. Балаховіч і Каляда. Яшчэ нешта.
Янка.

Miłuje jak jesteś szeroka i długa,
Pzed laty dwóchsetnie liczącej się miary,
Gdy bił ci pokłony i władca i sługa,
Gdzie słońcem, gdzie gromem srumiały sztandary.

Чаховіч. Гм-м.

Янка. Кепска?

Чаховіч. Кепска. Злоўжыванне высокімі словамі і сто разоў паўтораным. Для Сыракомлі, можа, й добра было б. Але калі ён пісаў? Дый ён спрабаваў па-іншаму.

Янка. Я чуў. Але ж гэта па-тутэйшаму.

Чаховіч. Кастусь пісаў па-тутэйшаму. Хто ведае, можа, яны мелі крыху праўды. *(Паўза.)* А твой голас якімі словамі гаворыць?

Янка. Не ведаю. Толькі ад іх сэрца рвецца.

Чаховіч. Ад гэтых – не. Ідзі за голасам. *(Задумаўся.)* Пушкін, як сваю, ведаў французскую. А што ён на ёй? Можна, пачынаючы, ведаць толькі некалькі слоў. Але гэтыя словы... Але гэта будуць гучаць у табе Галасы Забытай Крыві... І паслухаць іх ніколі не позна... Слухай, вось тыя кнігі – мае ўлюбёныя. “Дон Кіхот”, “Мантэнь”... Божа, а Кнігі і няма. Ніводнай Кнігі ні для цябе, новага, ні для мяне, абноўленага... Стой, а можа... *(Дастае з паліцы кніжачку.)* Пра яе я й забыўся. “Братцы мілыя, дзеці зямлі-маткі маёй... Наша мова для нас святая, бо яна нам ад бога даная... Не вялікая, не малая, не чырвоная, не чорная яна была, а белая, чыстая”. Бог мой, як я забыць мог?! Прыжывальства памаракі забіла старому дурню... Вось жа яно... “Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек, перад скананнем катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!” “Язык і ёсць адзёжа душы”. *(Працягвае кнігу.)* На. Астатняе здабудзеш сам. А тое, што пісаў дасюль? Не такімі вершамі сплочваюць доўг. Замучанаму бацьку і забітаму Калядзе, тваёй хвораі маці і ўдаве Каляды. І зямлі. Мы не разумелі гэтага. Многія. Камусьці трэба пачынаць плаціць.

Спаўзае з крэсла. Янка кідаецца да яго.

Нічога... Ні... Я яшчэ пакуль не памру... Я... дачакаюся, пакуль пачнеш плаціць ты.. Як позна я... Ты вінен і за мяне таксама. Бо я дурны. Хто ведае, ці не пакарае мяне пекла... За тое, што я так доўга не мог... знайсці яе. Нічога. *І д з і т ы.* Можа, твая доля – сплаціць за іх...іхняй мовай. Перастанем быць як яны – тады канец.

Заслона.

КАРЦІНА ШОСТАЯ

Канец лета і канец дня. Гародчык, садок і плот перад хатай Луцэвічаў. Ружы, шпышына, малады сад. Вось-вось схіліцца да гарызонта сонца. Я н к а канчае папраўляць плот і мармыча нешта сам сабе.

Я н к а. Дзве сякеры. Адну навастрыць трэба... Хай абедзве... *(Адкінуў адну сякеру, другой прыбівае штыкеціну.)* Вось. *(Глядзіць адступіўшы.)* Нішто. Прынамсі, як пайду ў свет, ніхто не ўлезе свіным лычам.

Выйшла і стала непадалёк маці.

М а ц і. Усё ж вырашыў.

Я н к а. Так, матулька. Самы час. І нельга болей цягнуць. Свет кліча.

М а ц і. Куды ж ты ў гэтым свеце?

Я н к а. Не ведаю. Па дарогах. Вучыцца б.

М а ц і. Ты ж і так самы з нашых навучаных на наваколле.

Я н к а. Беднае наша наваколле.

М а ц і. Было так і будзе.

Я н к а. Было. Не будзе. Пайду слухаць галасы. Шукаць свой Голас.

М а ц і. Дзе, сыноч? Аднялі наш голас.

Я н к а. Знайду. А дзе? Не ведаю. На паромах, у грабарах, рабочым на бровары, сярод бадзяг... Дзе-нідзе – знайду.

М а ц і. А мы?

Я н к а. А вы думайце пра мяне. Сілы маёй тады прыбудзе...

М а ц і. Яначка!

Я н к а. Я вас не кіну. Кожны кавал раздзялю напалам. Але я ўжо тут не магу. Застануся – загіну. Будзе ў мяне – будзе і ў вас. Даб'юся свайго – быцці табе каралевай. Не знайду – быцці табе маткай бадзягі беспрыгульнага. Але нельга мне тут. Ветру няма. Душыць.

М а ц і *(плача)*. Застанься. Загінеш.

Я н к а. Як застануся – загіну. Ну, супакойся. Смеламу і лёс чуб падстаўляе. Супакойся, небачка маё яснае. Гэта ж і ты мяне клічаш. Не тая, што ў касцёле, а тая, што на полі. Твае словы клічуць, песня, бядота твая, сумленне тваё высокае. Не заваюю для іх узнагароды – шэлег мне цана, матуля.

М а ц і пайшла, плачучы. Янка стаіць і глядзіць на далягляд, і Голас пачынае гучаць у вушах:

Ці завьлі ваўкі, ці заенчыў віхор,
Ці запеў салавей, ці загагала гусь, –
Я тут бачу свой край, поле, рэчку і бор,
Сваю матку – зямлю – Беларусь.
Хоць гарыста яна, камяніста яна,
Вераб'ю па калена, што сею, расце,
Дый люблю ж яе я, шкода хаткі, гумна:
О, такіх няма, мусіць, нідзе.

Голас цішэе:

Гэта ёнк, гэта крык, што жыве Беларусь!

Божа, голас! Яны ўцякаюць ад мяне. Яны хаваюцца, не хочучь. Божа, я нішто, я бездар! І я кіну гэтую зямлю? Дзеля чаго? Я ж не ведаю, як служыць ёй. Злітуйся нада мною, Голас! Адгукніся. Што ты такое? Які ты?

І тады здалёк пачынаюць весці напеў галасы:

Дубочак зялёненькі,
Іванька малодзенькі,
Ой, лі-люлі, ой, лі, ой, люлі,
Іванька малодзенькі.
Іванька малодзенькі.
Ідзе невясёленькі.

.....
– Ой, як мне вясёлым быць,
Ой, як жа мне не тужыць.

Вось, вось яно. Ну, гучней. Ну, на поўныя грудзі.

І раптам хрыплы, недалёкі і нейкі асабліва дзікі пасля празрыстага хору голас:

Вядзі ў сваю хатачку,
Пацеш мамку, татачку.

Голас збіваецца на блекатанне, пачынае перабіваць сам сябе:

Ляжыць нялюбы на правай ручцы..
Адкаціся... Вуду страляці, лучаці з тугога лука...

Пасля з'яўляецца за плотам і мінае двор сілуэт жанчыны, цёмны на фоне
заранкі.

М а р ы с я. “Сядлай каня, з'езджай са двара...” Не твой гэта двор, не твая зямля. Не наша яна, зямля. Чужая. Чорт Савул яе забараніў. Чаго сохне, чаго вяне? Жаласная зязюля век гаруе. І траўка памірае, і сонейка за лес коціцца. Мёртвая зямля пад мёртвымі вішнямі. Пакугу нясе, красу дарма аддае. Жыве, а не будзе жыці. Свет ёй завязалі, як мне, маладой. Сама завязала.

Выйшаў за ёю Стафан Каляда з сякераю за поясам.

С т а ф а н. Гэй, ды апамятайся. Ты, Марыся! Ды што, сапраўды свет завязаці праз гэтага прыдурка?

М а р ы с я. Розум завязаці. Не памятаць. Не, не. Вось гэты. Шэры барон. Ручкі ў касцёле вяжа. Рэчкі паўсыхалі, землі паздыхалі, добрыя паўміралі. Няма абароны! Ваўкі!.. А вы... Як я мучыла вас?! Нічога, зараз МНЕ слязьмі расіць. Адна ў чыстым полі, і вакол ворагі.

Пайшла.

Хрыплы голас:

Хаджу каля Дунаю,
Тапіціся думаю.

Я н к а. Ну, Стафан? Бачыш. Мы яе гэтаму аддалі. Ты праз нясмеласць. Я – праз свае пустыя мары.

С т а ф а н. Сагналі ўсё ж бацькоў. Казік, вірлавокі грыбазвон, не заступіўся. Расперазаўся яшчэ горш, гойсае па фальварках. А яна за ім. Ён зараз тут, і яна сюды. То нібы пасвятлее ў галаве, а тады яна сябе дакарае, і бог тады быццам злітуецца, зноў адбярэ ў яе розум.

Здалёк хмельная песня, і, нібы ў адказ ёй, вельмі далёкі голас:

Хаджу каля Дунаю,
Тапіціся думаю.

Ну, што рабіць, Яне?

Я н к а. Ведаю адно: болей так нельга.

С т а ф а н. Стой... Што там такое?

Наводдаль невыразны голас, выкрыкі. Прабягаюць паўз плот д в а м у ж ы к і.

Я н к а. Што там галосіць?

П е р ш ы. А, дзеўка ў стаў укінулася.

Д р у г і. Вар'ятка тая. Ды галавою аб камень.

Стафан памкнуўся быў за імі.

Я н к а. Не хадзі туды. Ну, убачыш абалонку без душы. Як яно і пры жыцці было ў апошнія месяцы. Аддавала душу не таму, каму трэба. І засталася без яе. Усё ясна.

С т а ф а н. Так, усё ясна. Бацька забіў сябе – усё ясна. Я раб – усё ясна. Яе забілі – усё ясна. *(Кладзе руку на сякеру.)* Усё, урэшце, ясна.

Пайшоў. Праз некаторы час да плота падыходзіць м а ц і.

М а ц і. Ну, вось. Вось і канец тваёй байцы. Ты ж ёй па шчырасці?

Я н к а. Па шчырасці. Ды што я мог ёй даць?

М а ц і.

А яшчар-паночак,
Проша мне аддаць вяночак,
Я па расе хадзіла,
Па красачцы збірала.

Пагубіла душу. І, можа, не толькі сваю.

Я н к а. Я пайду адсюль. У свет. *(Упарта.)* Яшчэ раз кажу: суджаны мне рубель – палова ваша. Суджана памерці ў астрозе ці пад плотам – ты даведаешся сэрцам. Усё адно жабракоў яны з нас зрабілі. Сорам, калі людзі твае, кроў твая – адно жабракі. Без славы, без слова, без гонару.

М а ц і *(плача)*. Дык хто ім гэта верне? Ты? Бедны, як вавёрка вясной, недавучаны.

Я н к а. Лёс дапаможа мне. Боль іхні мяне спадобіць. Адбярэцца ў сільных сіла іхняя і дадзена будзе – нам. Сірым, гнаным, непісьменным, без хлеба... Не плач, маці. Нас гоняць, як ланяў, але мы не памрэм. Нас па палыхах можна пералічыць, але з намі наш край. З намі яна, вялікая Маці-Праўда.

М а ц і пайшла. Захад згасе, але робіцца нібы святлей, усходзіць месяц. І зноў гучыць аднекуль Голас:

Пад навалай крыўдаў многія сталецці
Мы няслі пакорна лямку беспрасвецця.
Мы няслі – ўсё ныла, гінула памалу,
Аж не нашай наша бацькаўшчына стала.

.....
Усё спаганяць людзі, покі ноч шалее,
Вырвуць веру ў шчасце, веру і надзею,
Ды таго не вырвуць, што напела маці
Ночкай над калыскай роднаму дзіцяці.

Зноў знікае некуды. Але нічога... Урэшце пачуе, і ты не знікнеш.

З'яўляецца К а л я д а. Кідае ля Янкі сякеру. Лязо цёмнае.

Я н к а. Гэта што?

С т а ф а н. Кроў.

Я н к а. Чыя?

С т а ф а н. Пакуль не мая... Можа, хаця нехта, калі не пасаромеецца, дык падумае, перш чым зачапіць праўду.

Я н к а (*хутчэй сцвярджае*). Казік.

С т а ф а н. Хай яна будзе апошняй ягонай ахвярай. Украў ён у мяне бацьку, працу, страху над галавой. Ён украў у мяне мой гонар. За ім стаяла багацце. За ім стаяла царства. За мною – нікога. Больш ён не будзе ні ў каго красці. (*Чырванее край неба.*) Памятаеш, мы на гульні ў маёнтку глядзелі. Агні пацешныя ў небе. Хварварк. Вось ім, хе-хе, і хварварк і асвятленне.

Я н к а. Гэта што?

С т а ф а н. Балахоўскае гняздо гарыць. І няма аніводнага іхняга птушаняці.

Я н к а. Ты? Адзін? Ці нейкі ў вас хаўрус?

С т а ф а н (*паказвае на агонь*). Унь ён, мой хаўрус, мая, хм, кунпанія.

Я н к а. Згасяць.

С т а ф а н. Яшчэ запалім.

Я н к а. Ссылка... Вісельня.

Стафан. І ў Сібіры зямля. А вісельня? Няма ў мяне нічога. Голаму дождж не страшны.

Я н к а (*пасля паўзы*). Лічы, што я з табой у таварыстве. Хай не з сякерай.

За сцэнай частыя крокі. Янка бярэ Стафанаву сякеру і кідае яе за плот, у копанку. Там плюхнула. Увагнаў у слуп адну са сваіх сякер.

Вось цяпер твая.

Уваходзяць с т р а ж н і к і на чале з у р а д н і к а м С н у л ы м.

Стражнік. Ну дык вось ён. І бегаць далёка не давялося.

Я н к а. Ды ў чым справа, панове?

С н у л ы. Убейства паніча, падпал Балахоўскіх.

Я н к а. Бачыў нехта?

С н у л ы. Нет. Але прычына. Распутны чалавек. Дзеўка тут утапілася. Бацька п'яны сябе прыкончыў. Ну і, какурат, азліўся на ўвесь свет.

Я н к а. А калі гэта ён?

С н у л ы. Толькі што-с.

Я н к а. Ды Рахцей Рахцеевіч...

С н у л ы. Ерафей Ерафеевіч.

Я н к а. Памылка тут нейкая, васпане. Ён ужо... гадзіны дзве, як тут.

С н у л ы. Што рабілі?

Я н к а. Праходзіў, спыніўся. Плот мне дапамог скончыць, каб свіння розная ля маёй хаты не лазіла.

Стражнік. Мо й сапраўды не ён?

С н у л ы. Разбяромся. Ідзі, Стафан.

Я н к а. Стафан-першапакутнік. Народзіны – другі дзень калядаў. Як здзек. На каляды – Каляда.

С т а ф а н. Ды хіба я першапакутнік? Я без ліку які замучаны.

Я н к а. Вазьмі *с в а ю* сякеру, Стафан-першапакутнік.

Стафан узяў. У яго хочуць адабраць.

С т а ф а н. А што? Лес валіць. Ды хіба адзін лес? *(Размахвае сякерай.)* Добра. *(Адае яе стражніку.)* Трымайце пакуль.

Стражнік. Крыві няма. Стружкі-габлюшкі *(нюхае)*. Дрэвам пахне.

С н у л ы *(спыхаўшыся, да Янкі)*. А твая дзе?

Я н к а. Вось. Мы ў дзве. Спарней.

С т р а ж н і к і, у р а д н і к і С т а ф а н пайшлі.

С т а ф а н. Бывай, Янка!

Я н к а. Бывай, першапакутнік. Так, пайсці. Імя змяніць нават. Каб нічога ад шляхты, нічога ад мяшчан, нічога ад раба. Першамучанік Стафан, народжаны на каляды. А я – Янук. Народжаны на купалле, Купала. Ян Купала.

М а ц і выносіць торбу.

М а ц і. Вось. Бацька кінуў. Дзве дачкі. Сын. Цяпер ты.

Я н к а. Ну, калі застануся. Памром – скажуць: здохла яшчэ некалькі бедных.

М а ц і. Яны памерлі.

Я н к а. Вось за тое, штоты адна, я і іду. Пер'е з іх яшчэ паляціць, такога ворага яны сабе прыдбалі са сваімі паночкамі ды гаспадамі суддзямі.

М а ц і. Лёс не блаславіць цябе, што кідаеш зямлю.

Я н к а. Я кідаю, каб прыйсці да яе. Я іду да гэтай зямлі.

М а ц і. Чаго?

Я н к а. Сплочваць доўг.

М а ц і. Не было ў нас даўгоў.

Я н к а. Нязмерныя нашыя даўгі. Усіх, хто ўмее пісаць і думаць.

Голас здалёк:

Паймі! Пачуй! Сон наш і свой стрывожы, –
Закон і суд свой праведны пашлі!..
Вярні нам Бацькаўшчыну нашу, божа,
Калі ты цар і неба, і зямлі!

Нічога, я не буду ад адчаю, што вы не даецеся мне, біцца галавою аб вугал хаты. Я вас калісыці ўлаўлю, радкі! Я схалю цябе, Голас. Рана ці позна. Сёння ці заўтра. Ніколі не позна аддаць доўг.

М а ц і. Што ты? Загаворваешся?

Я н к а. Пажадай мне ўсім сэрцам... міру маёй ярасці супраць гэтай зямлі...
Зямлі паноў і рабоў. Міру майму лютаму ўтрапенню.

М а ц і. Яно пройдзе.

Я н к а. Хіба з маёй смерцю. А калі раней – гэта будзе значыць, што ўсё дарэмна. Бывай, маці.

Схіляецца і цалуе ёй руку. На імгненне ўсё цямнее, а пасля ў далёкім зарыве
з'яўляюцца сілуэты ч а т ы р о х ч а р а ў н і ц.

Т р э ц я я. Ён пайшоў. Тысячы перашкод.

П е р ш а я. Ён пераможа, раз вырашыў ісці да канца.

Чацвёртая. Вы ведаеце, *ш т о я* пастаўлю на ягоным шляху? Працу чорнага вала.

Д р у г а я. Здужае. Нездарма ён герба Навіна. Ён новы. І новае прынясе на зямлю беларускую. І там ужо ніхто не асмеліцца, не прыкрываючыся хлуснёй, назваць чалавека рабом.

Чацвёртая. Ён адмовіўся ад герба. Ён мужык.

П е р ш а я. Вечны мужык. Усе вымруць і пойдучь. Але застанецца чалавек, у далоні якога хлеб.

Т р э ц я я. І песня.

П е р ш а я. Песня і хлеб.

Чацвёртая. А я ўздыму “уголовное уложение статьи сто двадцать девятую “О смуте”. За першую ж кніжку: “сочинения, возбуждающие учинению бунтовщического или изменнического деяния... к неповиновению или противодействию закону”. А гэта *т р ы г а д ы ў і с п р а в і ц е л ь н ы м д о м е ц і в о с е м г о д к а т а р г і*.

П е р ш а я. Я прыбярэ гэты камень з яго дарогі.

Чацвёртая. Што толку ў яго пакутах, калі нават сын Чаховіча Вітальд, аддаючы зямлю ў арэнду, будзе браць слова, што шаракі не будуць чытаць і выпісваць “Нашай нівы”?

Трэцяя. А ён скажа: “І гэта сын ідэйнага бацькі”.

Чацвёртая. І судзіць яго будуць.

Д р у г а я. А ён будзе над імі вышэйшым судом.

Чацвёртая. І хлусіць на яго будуць.

П е р ш а я. А ён адкажа ім мячом праўды.

Чацвёртая. На яго будуць узводзіць паклёп і ворагі і “сябры”.

П е р ш а я. Ён будзе над светам, а імя тых забудуць людзі на зямлі. Хіба што каб судзіць або пляваць на іхнюю магілу.

Чацвёртая. І будуць войны.

Трэцяя. А ён скажа: “У мор намруцца, а ў вайну налгуцца”.

Чацвёртая. Часам ён, магчыма, і не вытрымае.

П е р ш а я. Народ запомніць яго такім, як зараз. Ён любіць багоў, калі знойдзе ў іх чалавечае.

Чацвёртая. І ўрэшце ён загіне.

Д р у г а я. Зрабіўшы найвышэйшае, што дадзена чалавеку на зямлі. А смерці яшчэ не пазбегнуў ніхто.

Чацвёртая. Усіх каменняў вы не прыбярэце. Вось гэтую маці, руку якой ён цалаваў, пахаваюць у той самы дзень, калі гэтае ягонае сэрца аддадуць агню.

П е р ш а я. І вечны будзе гэты агонь.

Чацвёртая. І ён загіне, калі зямлю ягоную будзе таптаць, пляваць на яе, зневажаць яе самы бязлітасны, самы бесчалавечны, самы хлуслівы, самы крывадушны вораг.

П е р ш а я. Вораг згіне. Незлічоная будзе сіла ягоная, – а ён згіне. Бо што сіла моцных, калі чалавек ідзе ратаваць людзей, вяртаць іх гонар? Калі ён, хай сабе адзін, за свой народ.

Зарыва. Аддаляюцца крокі. І ўжо на поўную сілу, запаланяючы ўсё, гучыць
Голас:

Што я мужык, усе тут знаюць,
І, як ёсць гэты свет вялік,
З мяне смяюцца, пагарджаюць, –
Бо я мужык, дурны мужык.
.....
І кожны, хто мяне спытае,
Пачуе толькі адзін крык:
Што хоць мной кожны пагарджае,
Я буду жыць! – бо я мужык!

Канец

Маці ўрагану

Трагедыя ў трох дзеях, дзевяці карцінах

Становішча ў сумежных краінах і ў самой Рэчы Паспалітай, уключаючы Беларусь падчас паўстання Васіля Вашчылы.

НЕКАЛЬКІ АПОРНЫХ ПУНКТАЎ ДЛЯ РЭЖЫСЁРСКАЙ КАНЦЭПЦЫІ.

Сялянскія хваляванні ў Крычаўскім старостве, вельмі доўгія і зацятыя, выбухнулі ў 1743–1744 гадах вядомым паўстаннем Вашчылы, накіраваным супраць адміністрацыі староства і супраць арандатараў, якім Геранім-Фларыян Радзівіл аддаў староства ў поўную ўладу (уласна кажучы, на паталоку й разрабаванне).

Арандатар плоціць пэўную суму – а колькі ён пасля выб’е з мужыкоў, рамеснікаў і купцоў (якім, дарэчы, дазволена гандляваць толькі з арандатарам) – нікога не датычыцца.

Так, за гадавую арэнду (1719–1720) Уладзіслаў Пятровіч выбіў з насельніцтва дадаткова 3500 талераў. Ваўкавіцкія (з 1725 па 1727 год) выбралі звыш нормы больш за 100 000 злотых.

Асабліва пагоршылася становішча за час арандатарства братоў Гдаля і Шмуйлы Іцкавічаў. Гэтыя з 1736 па 1740 год выбралі звыш паложанага каля 700 тысяч злотых, а ўсяго за час арэнды аднялі (звыш інвентарнай нормы) і паклалі ў сваю кішэнь 1 298 909 злотых, 120 270 коп пянькі і г. д. і г. д.

Звыш гэтага пасіліліся паншчына, рабунак, гвалт. Збівалі людзей, забаранялі скаргі. Хто ішоў са скаргай да князя – таго збівалі, катавалі, даводзілі да жабрацтва штрафамі, кідалі ў турму, мучылі да калецтва, часам забівалі да смерці. Іцкавічы сатанелі ад даступнасці здабычы і ад бяскарнасці, забыўшыся на ўсякую асцярожнасць і здаровы сэнс. І сяляне забыліся на “сваіх” ваўкоў, якія рэзалі ўсё ж па выбары, а не ўсю чараду, не ўвесь статак.

..Акрамя гэтай дзікай і саганінскай навалы разаралі народ і пастой войск, “харугвій” (крыху раней – у 1689–1690 гг. за год харугвія Іосіфа Слушкі *выбіла* з сялян на ўтрыманне 73 008 злотых. Было мноства калек і сем забітых).

Шукаць суцяшэння ў богу? Ну так. У вёсцы Горны ў 1744 г. за пахаванне селяніна Андрэя Вароні поп з Бесавічаў (а яшчэ кажуць, што няма прозвішчаў, якія самі за сябе гавораць...) паграбаваў добрага каня. Каня не было. Нябожчык тры дні ляжаў у хаце, а пасля быў пахаваны без царквы і папа, які толькі пасля пахавання злітаваўся і ўчыніў на магіле “адпяванне” за асьміну пшаніцы.

Усё ж на каго магло спадзявацца паўстанне, акрамя як на свае стыхійныя, разрозненыя сілы? На якую дапамогу?

Давайце паглядзім. Што такое былі “свае”, мы ўжо крыху ведаем і скажам аб гэтым пасля (самой п’есай і характарыстыкай дзеючых асоб). Што такое былі суседзі?

Расійская імперыя, да якой Крычаў будзе далучаны ў 1772 годзе, праз дваццаць восем год пасля паўстання, *як кажуць, з агню ды ў полымя.*

На троне Елізавета, “кроткая Петрова дчы”. На час нашых падзей ужо два гады як на прастоле. Зрынула дварцовым пераваротам Браўншвейгскую фамілію (“законны” прэтэндэнт на трон Іаан Антонавіч быў зняволены, а пасля забіты), выпісала з Галштынii пляменніка, Карла-Ульрыху (Пётр III), якога аб’явіла наследнікам (пасля, на радасць рускім, была выпісана са Штэціна нявеста яму, Сафія Ангальт-Цэрбская (пазней Кацярына II).

З польскім дваром - трэнні за Курляндую, таму дагаджаюць і заігрываюць, і таму, ясна ж, напляваць Пецярбургу на крычаўскіх “адзінаверцаў”.

Пасланнік Кайзерлінг – гетману Патоцкаму: “Республика граничит с четырьмя сильными соседями, и потому надобно смотреть, какое соседство ей особенно может быть полезно. Разумеется, русское, потому что императрица находится в особенной дружеской склонности к республике и желает большего утверждения ее тишины и спокойствия” (С. М. Соловьев. “История России”, т. XI, ст. 194).

Каму была справа да прыдушанага беларускага народа? Каго прасіць аб дапамозе, калі ў імперыі заняты тым, што ловяць беглых сялян, калі па Волзе, Мядзведзіцы і Карамышу паўстанні мардвы. І гэта нават не мардва, а “старыя рускія ідалапаклоннікі, па-мардоўску гаварыць не ўмеюць, а гавораць яраслаўскаю гаворкаю” (архірэй ніжагародскі Дзмітрый загадаў разарыць іхнія старыя могілкі. Таму і выбухнула паўстанне). У 1741 – 1742 гадах у дзяржаве схілілі (сілкам) да хрысціянства 17 362 чалавекі. Раскольнікі спальваюць сябе або бягуць ледзь не ў мясціны нашага паўстання. Іх патрабуюць вярнуць назад, а не тое каб *прымаць* уцекачоў з Беларусі. Іх, гэтых уцекачоў ад пакут і смерці, і выдаюць, калі ў таго, хто спаймае, няма сумлення.

Караюць людзей, якія дрэнна гавораць аб паводзінах імператрыцы, шкадуюць аб зрынутым урадзе (справа Лапухіна). Бізун і ссыла з адразаннем языкоў, не шкадуючы і жанчын (тры Лапухіны і Ганна Бястужава), што ў адносінах да некаторых жанчын было б проста дабрадзеяства.

Чым занятая імператрыца якраз у дні, калі паўстанцаў адбілі ад Крычава і збіраюцца садзіць на палю, завостраны кол? Яна кіруецца ў Маскву і разглядае справу аб тым, што толькі з аднаго Ноўгарада трэба выбіць нядоімак мытных і карчомных 476 888 рублёў, а канцылярскіх – 13 270.

Якая ёй справа пра чужы народ, даведзены да смяротнага адчаю, калі ў свайго народа няма солі (С. М. Соловьев. “История России”, т. XI, ст. 250), “ад чаго многія хварэюць”. 9 лютага 1744 г. (нашых паўстанцаў у гэты дзень катуюць) генерал-пракурор ездзіў у Маскве да крам у адзінаццатай гадзіне, але ўжо прадажы солі не застаў: “В Москве... казённую соль... крестьянство и прочие подлые люди едва ли могут купить”. Ён “нашел у лавок крестьян и прочей подлости многое число, которое ему объявили, что уже несколько дней не могут добиться купить соли”.

“Для честного труда рабочих рук не было; а между тем столько рук были заняты нечестным промыслом” (С. М. Соловьев, т. XI, ст. 254).

Па правінцыях пануе адкрыты разбой, нават недалёка ад Масквы. І не па маёнтках, а нападаюць на вёскі і паляць іх (атаман Кнут, напрыклад, у Сакоўскай воласці); кн. Хаванскі даносіць, што разбойнікі “приходили многолюдством в суздальское село его Пестяково: церковь, его двор и крестьянские дворы выжгли, пять человек крестьян убили до смерти, четверо лежат при смерти”.

Разбой па ўсёй Ацэ, ад Калупі да Ноўгарада. Нават у самой Маскве якраз у тыя дні спайманыя тры разбойнікі і адзін атаман.

І паўсюль сялянскія бунты.

І паўсюль нецярпімасць і адсутнасць свабоды сумлення. У Казанскай акрузе з 536 мячэцяў зламалі 418 і спынілі барацьбу толькі таму, што пабаяліся, а як на гэта паглядзяць суседзі ў дзяржавах мусульманскага веравызнання.

Імператрыца занята не тым, не лёсам простых людзей – яна занята прыездам чатырнаццацігадовай дзяўчынкі, будучай Catherine le Grand, пры якой рускім і нярускім падданым будзе яшчэ саладзей.

...Ну, а Украіна? Дапамогі таксама чакаць дарэмна. І таксама дарэмна туды ўцякаць. Калі бегчы ў Правабярэжную Украіну – гэта значыць зноў бегчы

пад уладу тых самых паноў. А наколькі салодкая была тая ўлада – сведчаць паўстанні гайдамакаў у 1734, 1750 і найбольшае з іх, “Колиивщина” (1768 год, праз 24 гады пасля Крычава), якое актыўна дапамагла задушыць Кацярына II.

А бегчы ў Левабярэжную і Слабадскую Украіну – азначала бегчы пад уладу буйнога феадальна-старшынскага землеўладання. Старшыны гвалтам захапілі сялянскія і казацкія “грунты”. Гетманскі універсал 1701 г. узаконіў двухдзённую паншчыну, забараніў адыходзіць на Слабоды і ўцякаць у казацкія палкі.

У гетмана Мазепы, напрыклад, больш за 100 тысяч залежных сялян. У 1709 г., пасля Палтавы, Сеч Запарожская разбурана (беглыя аселі ў Алешках, у нізоўях Дняпра, пад уладай Kryma). З 1722 года, калі памёр гетман Скарападскі, краем кіруе Маларасійская калегія: рускія афіцэры кантралююць часовага гетмана і старшыню.

У 1734 – 1775 гг. існуе новая Сеч (казакі вярнуліся з Алешак). Прыгону ў ёй, праўда, не было, але сяляне і радавыя казакі былі на становішчы наймітаў. Ад масы беглых страшэнна дзешавелі рабочыя рукі.

“Злачынцаў” старшыня магла і выдаць, не жадаючы псаваць адносіны з суседзямі. Выдалі б магнатам і Вашчылу, ды ён памёр ад хваробы страўніка (існуе падазрэнне, што атруцілі, мучыла “сумленне”, ведалі, чым скончыцца выдача Радзівілу сялянскага кіраўніка).

Ну, а наконт “сваіх” расказа п’еса.

Поўная безвыходнасць панавала над крычаўскімі паўстанцамі. Няма выйсця. Нідзе.

Але чалавек не можа пагадзіцца з гэтым. Зламаць шыю лёсу, нават калі сам пры гэтым зломіш шыю. Адказваць безнадзейнай барацьбою на безнадзейнасць, уласнай загібеллю на безвыходнасць становішча.

Нават самім паражэннем перамагчы – гэтага чалавеку не можа забараніць ніхто.

У гэтыш пафас паўстання, як яго разумее аўтар, які просіць рэжысёра-аднадумца таксама зразумець гэта.

Характарыстыкі некаторых гістарычных асоб п’сы, зробленыя для тых акцёраў, якія, ствараючы свой жывы вобраз, хацелі б стварыць яго на максімальна дакладнай гістарычнай канве.

Лагер паўстанцаў, на мой погляд, асаблівых заўваг не патрабуе. Тут усё больш-менш ясна. І тыпы, і характары. Хіба што патрабуюць тлумачэння некаторыя адрозненні ў сацыяльным становішчы, скажам, Вашчылы, Карпача або братоў Ветраў. Гэта не звычайныя сярэднія сяляне, гэта сялянская эліта, людзі пісьмовыя і сям-так абазнаныя ў падзеях, што робяцца ў свеце, на Беларусі і ў старостве.

Вашчыла – вайт вёскі Селішча і крыху гандляр (а гандляваць дазволена толькі з арандатарамі, і толькі пасля паўстання Радзівіл адмяніў гэта). Ездзіў скардзіцца да Радзівіла ў Варшаву, па вяртанні атрымаў ад арандатараў 150 бізуноў, цяжка хварэў. У 1731 годзе зноў скардзіўся (у Мір ездзіў, быў затрыманы слугамі Гдаля, “тыранскі” збіты і кінуты ў крычаўскую турму).

Іван Карпач, унук Змітра Карпача, бурмістра Крычава (яго імем была названа адна з вуліц горада), сын гарматніка мешчаніна Ілы. У 1696 г. дзед, бацька і ўнук абвінавачаны ва ўзброеным выступленні супраць харугві Рыгора Агінскага. Іван складае скаргі сялянам, сам засноўвае на зямлі двор і гаспадарку. З 1741 г. бурмістр крычаўскі.

Васіль Вецер (не блытаць з братам, мешчанінам) сын панцырнага баярына, што ўдзельнічаў у 1696 годзе ў разгроме харугві Агінскага. Пазней загінуў. Герой наш пісьменны і нават на свой час начытаны, ведае латынь. Гэтым, акрамя прыроднай дабрыні, і тлумачыцца яго насцярожанасць да грубасці і казацкай разбэшчанасці паўстанцаў, нянавісці іх да ўсякай “кнігі”, бо ў ёй або

даўгі запісаны, або данос, хлусня і паклёп. І тая ж крайняя дабрыня, мяккасць і спачуванне болю людскаму прымушаюць яго *ўступіцца*, зусім не спачуваючы метадам сяброў. Мала таго, ненавідзячы ўсякія боль і забойства, быць ледзь не самым смелым воінам гэтай няшчаснай і цёмнай, хаця і па-дзікунску сумленнай, масы.

Поп з Бесавічаў хутчэй выключэнне з правіл. Большасць святшчэннікаў, што ўдзельнічалі ў паўстанні, былі святых людзі, хаця і лаяцца маглі добра, і кулак мелі моцныя, і выпіць пры выпадку маглі.

Як поп *Антох Крапіла*. Бо гэта былі бедныя папы бедных парафій, якія касілі і аралі побач з сялянамі, ведалі іхнюю бядоту, іхняе гора, іхнюю безвыходнасць і спачувалі ім.

Такія ж часту галодныя і бяспраўныя, як мужыкі, яны не схільныя былі адбрэхвацца “байкамі аб райскай канюшыне”, ведалі, што шчасце павінна быць у чалавека і пад гэтымі зямнымі стрэхамі, ні ў якім разе не былі дуалістамі, якія лічаць, што Сатана – роўны Богу злы пачатак і, значыць, зло вечнае. Наадварот, у падтрымку сваім мяцежным парафіянам яны высунулі прынцып, што Сатана створаны Богам, ужо тым самым ніжэйшы за яго і таму неадменна павінен быць каісь пераможаны разам са сваімі паслугачамі, “сільнымі і магутнымі людзьмі розных народаў”. Таму яны і святцілі нажы, таму не пакінулі сваіх, калі тым давялося піць смяротную чашу. Таму і былі пакараны смерцю.

Цяпер пра ворагаў. Яны збольшага таксама ясныя. Трэба сказаць толькі некалькі слоў *увогуле* пра жыццё некаторых з іх. Жыццё, якое не ўлазіць у абмежаваныя часам рамкі п’есы. *Што* яны рабілі да і пасля паўстання, як некаторыя з іх скончылі свой век. Магчыма, гэта дадасць на палітру акцёраў некаторыя дадатковыя фарбы і адценні.

Князь Геранім-Фларыян Радзівіл. У часе, калі пачынаецца дзеянне (сцэна ў Бельску), яму дваццаць восем год (нар. у 1715 годзе ў Белай). Правёў пяць год (1730 – 1735) за мяжой, адкуль вывез кепскае веданне нямецкай мовы і святшчэннае захапленне ўсім нямецкім. Асеў у Белай Падляшскай удзельным князем, які пляваць хацеў на ўсе законы і самога караля. Ён – падчашы, пасля харунжы Літоўскі, вялікі пан, але абсалютна абыякавы да грамадскіх спраў. Бязмерная амбіцыя, “неўшанаванне законаў боскіх і людскіх”, паляванне, распуста. Чалавек дзікі, злы, здольны да зверства, жорсткасці, бесчалавечнасці.

Яму 28 год, але выглядае старэйшым. Абліччам самы брыдкі (не таму, што адмоўны герой, а па гісторыі так). Лысы, заіка (я не люблю гэтага бяздарнага прыёму: надзяляць нягоднікаў яшчэ і фізічнымі недахопамі – я ведаў шмат такіх, з недахопамі, якія былі вартыя сотні Апалонаў і герояў-каханкаў, але гэта так было, сапраўды, быў заіка), цэлам каляны.

Па п’есе смяецца два разы, і больш, бадай, ніколі не смяяўся ў жыцці, заўсёды пануры і смутны.

Двор амаль нямецкі, асабістая служба – таксама, хаця збіваўся з нямецкае мовы на польскую і яшчэ больш ахвотна на “хлопскую”. У “войску” ўсе ступені, аж да генерала: немцы, курляндцы. Мясцовых не надта любіў, бо не было ў іх безварунковага паслушэнства.

Ну і немцы, не вытрымаўшы, уцякалі, і тады – пагоня ў некалькі сот (а то і тысяч) салдат. Урэшце вырашыў рабіць афіцэраў са “сваіх” і таму заснаваў кадэцкі корпус. На манер караля французскага сфарміраваў “Аддзял Гран Мушкецёраў” – асабістую ахову.

Адзін з найбагацейшых уладцаў краю, але скупы і багацее з дня на дзень. Не шкадуе грошай толькі на асабістае войска. Акрамя гарнізонаў – шэсць тысяч умундзіраванай і вымуштраванай пяхоты, плюс кавалерыя і артылерыя. Амаль удзельны манарх. Ніякіх распараджэнняў караля не слухае, падаткаў не плоціць.

Пад замкам – вялізныя склепы. Стараўся, каб былі перапоўненыя. Енкі тых, каго катавалі, называў “найлепшымі спевамі”.

Уся справа ў тым, што быў несумненны вар’ят. Памешаны на ўсіх пунктах: грамадскім, рэлігійным, палавым. Не лепшы, чым сваяк Марцін-Мікалай (хаця той не адказваў за свае ўчынкі, а ў гэтага вар’яцтва было адбяжмернай распушчанасці).

Іцкавічаў выпнаў не таму, што абакралі на мільён з трэцю (яны яму былі выгадныя, бо ўносілі інвентарныя грошы адразу), а са злосці, бо вышэйпамянёны Марцін-Мікалай раптам увераваў у перасяленне душ, выбраў у якасці рэлігіі юдаізм, пачаў вучыць ідыш і іўрыт, скрупулёзна выконваў шабасы, на якіх сядзеў у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі.

Геранім разлаваўся. Дабіўся апякунства, “брата” затачыў, гарэм ягоны разагнаў (а свой меў, і вялікі). Але грошы Марцінавы забіраў, так што дзеці апошняга хадзілі ў рызманах. Абдзіраў і іх.

Веруў у чарадзеіства, быў забабонны.

З жанчынамі яму, ясна ж, не магло шанцаваць пры такіх добрых якасцях. Шалёна зайздросны і, адначасова, нейкі абыякавы, сепаратны, “сам не дужа гам і другому не дам”.

Жанаты быў тройчы. У час, калі адбываецца дзея п’есы, першая жонка Тарэза Сапяжанка (ажаніўся ў 1740) ужо ўцякла (у 1742). Ветлівы, але халодны, ён трымаў жонку ледзь не ў турме – толькі візіты мужа і пана, ды ў акно глядзець на вязняў і пакараных смерцю.

У час дзеяння п’есы князь абыходзіўся палюбоўніцай і гарэмам.

Другая жонка, Магдалена Чапская, вытрымала яшчэ менш (1747, і ледзь не ў наступным годзе ўцякла).

Трэцяя, Ангеліка Мянчынская, вытрымала аж чатыры гады прысягі, а пасля ўцякла і пайшла замуж, як і папярэднія.

Ні ад адной не было дзяцей.

Другую жонку трымаў як у турме, нават у Варшаву не ўзяў, выдумаў, што цяжарная, а пасля яе ўцёкаў дарэмна прасіў аб вяртанні (нейкія неймаверна нудныя і рыпучыя лісты: “мая душка”, “пакорлівасць” і г. д.): лепей воля без мужа, чым з ім – няволя. Лепей разбойнік, чым гэткая лютая і цягучая, нудная казіная смерць.

Хацеў экспатрыявацца ў арыстакратычнай Аўстрыі, спадзяваўся на яшчэ большы абшар да сваволі і манархічных капрызаў. Не атрымалася.

...Памятаць трэба, што ён быў разумны (каб жа ж не неабмежаваная ўлада) і не баязлівец (у 1752 годзе, скажам, зваліў за месяц 26 мядзведзяў, 17 дзікоў і 126 ваўкоў). Толькі што ўсе дадатныя якасці лютасцю і разбэшчанасцю ператварыў у адмоўныя.

Памёр у 1760 годзе (вязень Марцін у гэты момант сказаў варце: “Геранім не жыве”), у Белай падчас імшы, ад апаплексіі. Пайшлі набажэнствы, панегірыкі, вершы, “Вялікі муж Айчыны”, “нязмерная страта”, “Айчына аплаквае добрага грамадзяніна і энергічнага, дзельнага мужа”. Словам, як казалі вярхі нават пра Іуду Іскарыёта: “Нябожчык вызначаўся шчодрасцю, непадкупнай сумленнасцю і адданай любоўю да радзімы”.

Прароцтва Агны Вецер, такім чынам, спраўдзілася: памёр, абкружаны холадам і нянавісцю, і ўсе ягонныя скарбы дасталіся людзям, якіх ён ненавідзеў.

Вось такому чалавеку было аддадзена Крычаўскае староства. Вакол яго, як і належала чакаць, рабы.

Палюбоўніца – звычайная метрэска, у меру дурная, юрлівая, як кошка, і прагна, бо ведае, што яе становішча – часовае.

Палкоўнік Пястжэцкі. Не трэба забываць, што хаця і палкоўнік, а значыць, неймаверна на той час улада, але Радзівіл можа загадаць яму ўсё. Ён у тым жа стане, што і

...Губернатар Цялецкі, да якога Радзівіл звяртаўся як да “Яснавяльможнай Мосці пана Губернатара”, але заўважаў, што як не ў тэрмін прывязеш транспарт гарэлкі ў Слуцк, то “будзеш цешыцца прэзентам няжібным сотні кіёў”. І падпісваўся “вытанчаны (свецкі) Яснавяльможнага Пана слуга”.

Піліп Каршук – раскошная абалонка пры поўнай нікчэмнасці, як амаль ва ўсіх канцлераў пры тыране. Веданне этыкету і перабольшаная стараннасць у выкананні яго. “Міністр унутраных і замежных спраў”, якія ідуць сабе, не звяртаючы ніякай увагі на яго існаванне.

Грабоўскі – пасол ад князя Марціна-Мікалая Радзівіла, сваяка Гераніма, “браткі” ягонага (таго самага, што трымаў жонку і дзяцей у турме, верыў у перасяленне душ, выбраў у якасці асабістай рэлігіі юдаізм і хадзіў у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі; пазней трапіў у апеку да “браткі” Гераніма і замкнёны ім у турму). Фаварыт Марціна, але фаварыт таму, што выканаўца самых дзікіх ягоных збродняў, нават забойства (забіў у карчме падсудка брэсцкага Збароўскага, удушыў па загаду князя яго палюбоўніцу, забіў шляхціча Кукаўскага з жонкай, падпальваў двары і г. д.). Асуджаны “на горла”, але пляваў і толькі калі прыгразіў, што заб’е гараднічага брэсцкага Грабоўскага, – той са сваякамі і стралыцамі схапіў яго і скутага завёз у Пётркаў, дзе дэкрэт быў выкананы.

Але цяпер да гэтага яшчэ далёка, і Грабоўскі трымае сябе паўсюль нахабна, як дзікі гун.

Гдаль і Шмуйла Іцкавічы – браты-адкупшчыкі, непасрэдная прычына Крыжаўскага паўстання. Адносна дробная сволач у параўнанні, скажам, з Геранімам Радзівілам або пробашчам Пёкурам – яны, аднак, ухітрыліся разарыць цэлы край. Навучыліся ад пана-старасты бяскарнай разбэшчанасці, прагнасці, садызму. Грошы выбівалі турмой, збіццём, падпаламі, забойствамі. І Вашчыла і Карпач паспыталі на сабе іхнюю руку. Дзікая помслівасць і самавольства, людзі са староства бягуць (колькасць пустых надзелаў павялічылася за час іхняга праўлення ў 2,5 раза; “выбілі” звыш інвентара ў сваю кішэнь 1 298 909 злотых). Часам нават Радзівіл стрымліваў іх універсаламі, але тыя іх палілі, а скаржнікаў збівалі і садзілі ў вязніцу.

Камісары былі купленыя імі, і ім баяліся скардзіцца. Збіралі падатак (без квіткоў) і знікалі, а Гдаль тады здзіраў другі падатак.

Палкоўнік Данаван. Яму, як немцу, няма чаго шкадаваць прыгнечаных людзей чужой крыві. Але ён усё ж салдат і трымаецца сякіх-такіх рэштак кодэксу гонару. Салдат павінен жыць коштам абдзёртага насельніцтва – так тады думалі ўсе. Але як стаў сведкам нечаканай высакароднасці “быдла” (да свайго лёсу абыякавы, але з ім быў сын), калі немінучая смерць падарыла сыну жыццё, пачаў сяк-так варушыць рэшткамі сваіх мазгоў і знайшоў тую парушынку сумлення, каб адмовіцца ад разбою і служэння злу.

Пробашч бэльскі Пёкур – адна з самых важных асоб п’ёсы. І адна з самых страшных. Уплывам на людзей (толькі ён можа прымусіць князя, які карае п’яных, нажэрціся, як свіння), для якіх ён жывое апраўданне на небе подлых зямных спраў. Але самае важнае не гэта. Ён бачыць да апошняга, дзе святло, а дзе цемра. Ён самы зоркі і самы сумленны, бо бачыць наскрозь мярзотнікаў і іх мэты і пагарджае імі. Але ён *свядома* пагарджае сумленнем, бо “ідэя” – раз ужо яна *ягоная* ідэя – павінна выжыць і трыумфаваць. І дзеля гэтага трыумфу ён пойдзе нават па трупах. “Яны за святло і праўду – тым горш для іх”.

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

В а с і л ь В е ц е р – збройнік, вольны землеўладца, яе сын.
 Н а д з е я – ягоная нявеста і потым жонка.
 В а с і л ь В а ш ч ы л а – войт вёскі Селішча
 І в а н К а р п а ч – уладца двара, унук крычаўскага
 бурмістра і сам бурмістр, сын “гарматніка”
 В а с к а В е ц е р – мешчанін, стрыечны
 брат Васіля Ветра
 І л ь я К а р п а ч – Іванаў бацька, крычаўскі гарматнік. Сын бурмістра Змітра
 Б а ч к о – сын аднаго з правадыроў, пісар і сакратар паўстання.
 М а г д а М я к е н ь к а я – карчмарка
 Л а ў р э н К а ў б а с а – яе ўздыхальнік
 А й ц е ц А н ц і в о х (А н т о х) К р а п і л а – поп-мяцежнік.
 Я ў х і м Х м ы з – дудар, усякай музычнай справы майстра.
 М е н д л К е й м а х – каваль.
 П р а к а ж о н ы.
 П о п з Б е с а в і ч а ў.
 К н я з ь Г е р а н і м - Ф л а р ы я н Р а д з і в і л – харунжы літоўскі, староста
 крычаўскі, уладар бельскі.
 А л і ц ы я Г а й д а л о в і ч – каханка князя.
 Г р а б о ў с к і – пасол ад сваяка Радзівіла, князя Марціна-Мікалая Радзівіла,
 ягоны фаварыт, “нож” Марцінаў.
 П ё к у р – ксёндз, пробашч бельскі.
 К а п і т а н А д д з ы л а Г р а н М у ш к е ц ё р а ў, асабістай аховы князя.
 П а н П і л і п К а р ш у к – “канцлер дзяржавы” Радзівіла, так бы мовіць,
 “міністр замежных і ўнутраных спраў”.
 П а в а л Ц я л е ц к і – губернатар крычаўскі, старшыня суда над паўстанцамі.
 В о й т в ё с к і К і в а в е р ц ы.
 “Н е ч а к а н ы с ы р ж а н т”, воін заховы.
 Г а й д у к.
 Г д а л ь І ц к а в і ч
 Ш м у й л а І ц к а в і ч
 К а м і с а р - К р э а т у р а, паслугач Гдаля.
 П а л к о ў н і к Д а н а в а н – кіраўнік саксонскіх наёмнікаў.
 Р а й м у н д Д а н а в а н – ягоны сын.
 П а л к о ў н і к П ы с т ж э ц к і.
 К а т.

Першая дзея адбываецца ў наваколлі двара Ветра,

другая і трэцяя – увосень і ўзімку 1743–1744 гадоў

у Белай Падляшскай, Цэркавішчы і Крычаве.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Ноч, поўная трывогі. У цемры парывае вецер, і адказваюць яму дрэвы. У адну з
 ціхіх хвілін далягае здалёк і пасля нарастае пошчак конскіх капытоў: нехта
 страшэнна спяшаецца. А пасля з’яўляецца і мацнее стрыманы, нібы праз зубы,

Г о л а с. Песня-рэчытатыў. Такая самая шалёная, як конскі намёт. З глоткі.
Хрыпата. Праз зубы.

Сэрца каня ірвецца,
Ў сэрцы конніка боль:
Радзіма твая прадаецца,
Кожны псяр над ёю – кароль.
Прадаюцца жанчын нашых вочы,
Прадаюцца калыска і храм,
Прадаюцца ўсім, хто за хоча:
Ворагу й хцівым сябрам.

Пытанне. Стой! Хто скача?!

Адказ (голосна). Ганец ад арандатараў Іцкавічаў да іхняй высокасці
яснавяльможнага князя Радзівіла.

Першы голас (голосна). Праязджай! (Ціха.) Ну і кампанія!

Адказ (ціха). Саб-бакі.

Ізноў ноч, і галоп наўскапыт, і песня.

Прадаецца з бязмежкам дубовым,
З продкавым ачагом,
Прадаецца з золатам мовы,
З былым і будучым днём.
І кожны баіцца хоць слова
У абарону яе сказаць.
Дый як? На якой такой мове?
На чужой? На сабачай, пся маць?!
Прадаецца ўся і па частках,
За грошы і напавер.
І дзе скажуць: “Айчына” – там пастка.
І дзе скажуць: “Хрыстос” – там звер.
І сумленне, і воля святая
Дрыжаць на апошняй струне...
Што там недзе зямлю расцінае?
Гэта
Расце
Гнеў!

Шалёны конскі намёт.

Падвор’е Агні і Васіля Ветраў. Злева, праз яблыні – далёка, – цьмяная стужка
Сожа. Пасярэдзіне чыстага двара, бліжэй да левага боку сцэны, вялізны дуб.
Справа, крыху наўскос – хата. Ад яе, углыбіні, за плятнём і дрэвамі, арчатая
галерэя драўлянага лямуса. На двор выходзіць ганак на слупах. Вокны між ім і
лямусам асветленыя. Вокны між ганкам і краем сцэны – цёмныя. Гэта вокны
бакоўкі, якая асветліцца, калі дзея перанясецца ў яе. З асветленых вокнаў
далятаюць спевы, і жанчына на ганку – яна ўся ў чорным – нібы слухае іх...
Зноў далятае здалёк тупат капытоў, замірае недзе за дубам. Чуваць пырханне
каня, голас: “Дур-ры ў мяне”. Пасля адтуль выходзіць і ідзе паўз пляцень да
ганка В а с і л ь В а ш ч ы л а. Песня выбухае з новай сілай:

– Чаго ты, лосю, чаго ты, сівы,
Так да сяла прыпадаеш?
Ды ці ты, лосю, ды ці ты, сівы,
Ліхую зіму чуеш?
– Чую не чую, добра ведаю,
Не будзе, як лецечка.
– Чаго, Надзейка, чаго, малада,
Так жалосненька плачаш?
Ці ты, Надзейка, ці ты, малада,
Ліху свякроў чуеш?
– Чую не чую, добра ведаю:
Не будзе, як мамачка.

В а ш ч ы л а. Вечар добры. Гэта Ветрава падвор’е?

Ж а н ч ы н а. Так.

В а ш ч ы л а. Што гэта ў вас?

Ж а н ч ы н а. Перадвясельная ноч у сына. Я Агна Вецер.

В а ш ч ы л а. Скажыце яму, што яго выклікае Васіль Вашчыла.

А г н а. Можа, пойдзеце да іх?

В а ш ч ы л а. Не трэба, каб мяне бачылі. Я пачакаю на двары.

А г н а. Тады лепей хадзіце сюды.

Вядзе Вашчылу на ганак, пасля – у бакоўку, прыносіць аднекуль каганец.
Пайшла. Вашчыла аглядаецца: печ, стол, крэсла з падлакотнікамі, ложка пад самаробным пакрывалам. На сталае дзесятак кніг, чарніліца з пяром. Вашчыла ўзяў адну кнігу.

В а ш ч ы л а. Де рэвалюцінібус орбі-юм (*гэта па складах*). Колы нейкія.
Мудрагеліць Вецер. Не да “колаў” – была б жывая душа... Гм... Жэніцца.
Знайшоў час. Хай жэніцца – больш старцоў будзе.

Жанчына прыносіць пару місак з ежай і “ўдаву” – бутэльку ў выглядзе абаранка.

А г н а. Вось мірона смажаная... Вось траўнічак... Падмацуйся, гасцейка. Я сказала сыну, што нейкі лёзны чалавек яго пытае. Ён зараз выйдзе. Радуюся я за яго. Надзея ягоная – пані, а не дзеўка. А вы скуль? Хто?

В а ш ч ы л а. Сына вашага ведаю з Крычава. І зараз адтуль.

А г н а. Дык чаму туды не пайсці? Узрадаваўся б як?

В а ш ч ы л а. Мне туды нельга.

А г н а. Сын даўно не быў у Крычаве. Прыехаў – а тут яна. Сірата зусім, як ён напалову сірата. Яшчэ са снежня року божага тысяча семсот васемнацатага. Калі Карпач кашу заварыў. Дваццаць шэсць год мінула. Не, меней. Нашы загінулі праз тры гады. Ох, божа! А мой нябожчык як напрошваўся на бяду. Гэта ж яны яшчэ ў шэсцьсот дзевяноста шостым харугву Агінскага гетмана пабілі.

В а ш ч ы л а. Слаўная была справа.

А г н а. Добра, што Васіль нявесту тут сустрэў і зараз тут і застанеца. Зараз ехаць небяспечна. На дарогах ловяць людзей. Што гэта будзе? Адзін воўк здае староства на водкуп другому. Рабуюць простых. Гора!

В а ш ч ы л а. А чаго гэта вы са мною так адкрыта, сястра?

А г н а. Бачу мазалі на ваших руках... Не, хай ужо зараз *тут* сіроты мае.

Далятае песня. З “сіроцкіх вясельных”:

А хто ж там каля рэчанькі гукае?
Малады малойчык,
Маладая дзеўка свайго татачкі шукае.
– Ды прыйдзі, прыйдзі, мой ойчанька, блізенька,
Паклонімся табе тройчы ды нізенька.
– Не прыйду, маё дзіцятка, не прыйду,
Не прыйду, маё роднае, не прыйду.
Дзіцятка маё роднае,
Хай цябе бог гадуе,
Долю, шчасце гадуе.
Ой, не магу я ўстаці
Да свайго родна дзіцяці:
Сасновы дошкі сціснулі ножкі –
Не скрану,
Жоўты пясочкі засыпалі вочкі –
Не ўзгляну.
Шэра каменне лягло на грудзі –
Не ўздыкну.
Ды злажылі ручкі на шчырым сэрцы –
Не здыму³.

В а ш ч ы л а. Што людскія сіроты? Зямля наша – сірага. Толькі чалавечым сіротам – бог абаронца. А пра зямлю нашу ён забыў.

А г н а. А вам што, так конча бог патрэбен? Постаць у вас магутная, рукі жылаватыя, галава ёмістая.

В а ш ч ы л а (*іранічна*). Угм... дзеўкі мяне любяць.

А г н а. Сябры любяць... І дзеўкі. І пад старасць у такіх, як вы, не менш за дзесяцёра дзяцей.

В а ш ч ы л а. Тут не ведаеш, нашто іх заводзіш? На жабрацтва? Бізун? Турму?

А г н а. Спіны моцныя. Здужаем.

В а ш ч ы л а. На гэтай вась маёй магутнай спіне ад арандатараў, братоў Іцкавічаў, за скаргу князю сто пяцьдзсят бізуноў. Ледзь не памёр ад гэтага.

А г н а. Куды скардзіцца ездзілі?

Вашчыла. У Варшаву. Восем год назад.

А г н а. А цяпер прыехалі сюды. Ці аднымі бізунамі *цяпер* справа пахне?

В а ш ч ы л а. Цяпер так ці інакш кепска пахне справа. Забіваюць да смерці, гойсаюць па шляхах слугі арандатараў. Няма жыцця так і так... А пра вас, відаць, праўду кажуць, што вы ў місцы з вадою бачыце ўсё, што мае адбыцца.

А г н а. Вядзьмарка? Не. Няма вядзьмарак на свеце. Проста бачыла многа, ведаю людзей. І чую, што шчасця паменее, сірот пабольшае.

Песня:

Прашу цябе, матухна, прашу, родная,
Да мяне на вясельме ды на сірочае.
– Весяліся, дзіцятка, весяліся, маладое,
І з панам богам, і з добрымі людзьмі.
Я к табе прыйду ў суботу ўвечар.
Я на двор сыду дробным дожджычкам,

³ Калі актрыса ведае лепшыя “сірочыя вясельныя” ці такія, што лепей кладуцца на яго голас, яна мае права, нават абавязана выканаць іх замест прыведзеных тут.

Я ў сенцы ўвайду ясным сонейкам.
Я за сталом сяду табе на параду,
А як будзе трэба – стану да пасаду.

А г н а (*насцеражылася, прыслухоўваецца да чагосьці*). Едуць.

В а ш ч ы л а. Хто?

А г н а. Едзе нехта шляхам... Што за часы – як тупат конскі, дык чакай бяды?

В а ш ч ы л а. Не чую.

А г н а. Я чую. Наслухалася за жыццё... Ешце госцейка... А як звернуць конныя сюды – гасіце агонь. Далей ад ліха.

Пайшла. Вашчыла налівае чарку, пачынае закусваць. За сцэнай нехта завёў –
госці, відаць, падпілі ўжо – ні з пушчы ні з поля:

– Ці не нявесту вязуць?

– Нягож каго!

– Чаго яна не плача?

– Чорт чаго!

– Ды няхай той плача

І рвецца,

Хто яе ў гэты дом

Дажджэцца.

Пасля чуваць рогат і голас Лаўрэна Каўбасы: “Лепш ехаць па сена, чым на такое
вяселае”. Голас: “Сват – сабачы брат”. Лаўрэн: “Сват не сват, а добры чалавек”.

Адзін сват жонку хваліць,
Што харошы абед варыць,
А другі сваю судзіць –
Што ні зварыць, то спаскудзіць.

Гоман. У дзверы ўвальваецца падпіты Л а ў р э н К а ў б а с а, абвіты ручніком.

К а ў б а с а. А каб вам, госцейкі, пабіцца, а мне на вас падзівіцца. Не п’яны,
не драны – называецца, на вяселлі быў... А вяселейка бог нам даў: ажаніўся
пяхцер, торбу ўзяў... Абвёў вакол елі, і чэрці ім пелі. (*Заўважыў Вашчылу.*) Стой!
Хто такі? П’е! Закусвае! Чам-му адзін сядзіць, як пацук? Устаць слупам! Сват
Лаўрэн Каўбаса прыйшоў!

В а ш ч ы л а. За саплівым сватам не находзішся з плагам. Сціхні... сват.

К а ў б а с а. Чаму не між людзей?!

В а ш ч ы л а. Каб не ведаў войт Аўдзей.

К а ў б а с а. Унў як? Хі-ітры. Сцеражэцца. Хто такі?

В а ш ч ы л а. А гэта, сваток, не табе ведаць. Не табе ведаць, каб з бядой не
абедаць.

К а ў б а с а. Цік-кава. Стой, а я цябе недзе бачыў. Ці часам не ў Селішчы? Ці
часам не ты гэта пакаштаваў Гдалевага ды Шмуйлавага крапіла? Ці часам не
ты...

В а ш ч ы л а. Кума пытала, а пасля язык кусала. Менш ведаеш, сваток, менш
балбочаш, а то бізун гаваркіх лю-убіць.

К а ў б а с а. С-служкі паўсюль па дарогах. Ноччу ездзіць нельга. Нас многа,
дый тое са зброяй ехалі. А ты, па ўсім відаць, адзін...

В а ш ч ы л а. І туг, сваток, не твая справа, убрыкні цябе камар. І не сунь ты
сюды, сваток, свой нос, каб табе на старасць кот яйка знёс.

Урываецца **М а г д а М я к е н ь к а я**, таксама крыху на падпітку.

М а г д а. А во ён дзе, барыла гэты, авечка гэтая блудная! Чаго ад людзей уцёк?

Л а ў р э н. Я да чалавека... а ён ісці не хоча.

М а г д а. Не хоча, дык не хоча, ягоная справа. А ты ідзі, апівашына гэтка, валацуга, атрута мая.

Л а ў р э н. А ты на мяне не крычы. Не асядлала пакуль.

М а г д а. Цябе асядлаеш. Адна паспрабавала, дый прамым ходам да бога ў рай.

Л а ў р э н. Ты ўжо маўчы сама, апсюганка. Другога мужа данасіла дый на мяне мецішся. А яшчэ клічуць Мякенькая? Як кій дубовы.

М а г д а. Патрэбен ты мне, атрутнік гэткі, гламазда, гіцаль, прабыдла ты няшчаснае, акаянная твая паганая сіла. Мякенькая, ды не для цябе.

Л а ў р э н. Ну-ну-ну, ну-ну-ну. Бач, абрыда, бач, бабішча непралюдная (*валтузяцца, Магда хоча выпхнуць Лаўрэна за дзверы*), булава ты бязмозглая!

М а г д а. А хадзі-хадзі, мой каточак. Хадзі, балдаवेशачка ты мая любая-ненаглядная, роднае ты маё аб'еддзе блашынае.

Л а ў р э н (*пручаючыся*). Баба! Не смей! Гасцявыя людзі!

М а г д а. Смею, любенькі, каб цябе так чэрці любілі.

Л а ў р э н. А-ёй, каб табе жаба цыцкі дала.

Магда выпхнула яго. Вашчыла наліў чарку.

В а ш ч ы л а. Н-ну-у. Прапаў, сваток. Паплачуць па табе твае сабакі, паходзяць па табе яе каты. (*І раптам прыслухаўся, пачуў тое, што значна раней чула Агна: часты і шматлікі пошчак капытоў, які набліжаецца і набліжаецца.*) Ну й слых у кабеты. У варгу б яе – цаны б не было. (*Дзьмухнуў на каганец. Цяпер ён толькі слабы цень, які прыпаў да акна і выцягнуў з-за паяса пісталет. Асветлены цяпер толькі ганак, на якім стаіць Агна Вецер, і – цымяна – двор. З левага боку глухія ўдары ў браму.*)

Г о л а с к а м і с а р а. Гэй, адвальвай браму! Гэй, пускай конных, ваўкі вас еш! Чый двор? З дарогі збіліся, увесь свет прападзі акрамя пападдзі! Чый? Двор чый? Хвёдара Барана?! Адчынйай, каб вам на тым свеце хаціну збудавалі! Паны-арандатары Іцкавічы, Гдаля і Шмуйла.

А г н а. Не крычы, камісар. Гэта не Бараноў двор. І рабіць тут Шмуйлу з Гдалем няма чаго. Гэта двор вольнага землеўладцы.

Г д а л ь. Якога яшчэ вольнага?

А г н а. Удавы панцырнага баярына Агны Вецер і яе сына, Васіля Ветра.

Ш м у й л а. Ну, Ветра, ну, Ветра. Адчынйай.

А г н а. Каралю, а значыць, і князю тут усё заплочана да апошняга шэлега. То і няма чаго тут рабіць яго папіхачам.

Ш м у й л а. Баба... не каштаваў гэты двор бізуна?

А г н а. А госць няпрошаны не каштаваў бязмена ў лоб?

Г д а л ь. Спакойная ты, кабета.

А г н а. Спакойная. Як хочаце па-добраму – не ламіцеся ў браму, пакіньце сваё воўчае мяса за агароджаю і пеша, як ветлівыя госці, ножкамі, ідзіце ў двор. Унь лава пад дубам. Чарку вам вынесуць сюды.

Г д а л ь. А што там у хаце за гвалт?

А г н а. Вяселле... на якое вас не клікалі. А сілком дзерціся на чужое свята – не раю.

Маўчанне. Пасля пырханне коней. З'яўляецца **к а м і с а р**, а за ім браты **Г д а л ь** і **Ш м у й л а** і **ц к а в і ч ы** ў суправаджэнні **в а р т ы**.

Г д а л ь. Уй, Ветрыха. Грубіяніш. Хто да цябе лезе ў хату на тваё вяселле, на тваю трэфную ежу?

А г н а. Прабач, бацюхна. Каб ведала – кошарнага прыпасла б дзеля такіх дарагіх гасцей. А ў хату? У хату не запрашаю. Няма чаго ясну панству Іцкавічам баляваць са свіннямі.

К а м і с а р. Захочуць – самі ўвойдуць. Вашага не будуць есці, а й вам не дадуць жэрці.

Ш м у й л а. Так, пані. *Мала* што вольныя вы і ваш сын. *Мала*, што выплацілі інвентары. У нас – арэнда. І фактычна-такі пабор звыш чыншу мы браць-такі будзем. І ссыпка жыта, і грашовыя паборы – меты – возьмем і не спытаемся.

З’яўляецца Лаўрэн з Магдаю, заўважыў прыхадняў, штурхнуў яе назад.

Л а ў р э н. Бяжы па людзей.

Ш м у й л а. І выберам гіберну і іншыя плацяжы. А калі чынш заплацілі – дзе вашы квітанцыі?

А г н а. Што ж, у друпі раз браць будзеце?

Г д а л ь. Па *паперах* дзе відаць, што вы плацілі?

А г н а. Якія паперы? У нас заўсёды – на слова.

Г д а л ь. Гэта раней было – на слова.

Л а ў р э н. Ой, падавішся, пёс!

К а м і с а р. Цяпер – вось вам ваша слова (*паказвае дулю*). А будзеце бараніцца – возьмем сілаю. Усё возьмем. Бізуноў захочаце – будуць бізуны. Турмы – будзе вам турма. Нам вашы кароль і князь – не ўказка. Псом яснага пана Гдаля абазваў – псам тваё падла кінем.

Г д а л ь. Ну і нашто лезці і гарлаць? Ціхенька скарыцесься – і не будзеце пасля доўга хварэць, а мо і паміраць.

З хаты пацягнуўся на ганак і галерэю лямуса нагоўп. Стаіць пакуль што, у пагрозлівым маўчанні.

Ну і што? Вось Вашчыла ездзіць па наваколлі – мала яму паўтараста плётак. Ён хоча на кол сесці. І на палі не дапаможа яму ані Хрыстос, ані хто.

Ш м у й л а. Не было тут злодзея Вашчылы, басякі-і? Не ў хаце ён?

Л а ў р э н. Гэта мы басякі? Ану зайдзі, зайдзі ў хату, тварына паршывая.

Ш м у й л а. І што заходзіць? На што мне заходзіць? Унь у вёсцы Гарбовічы сем забітых. Унь у Вепрыне шмат калек. Ім хочацца ў пакутнікі? Я-ткі ім зраблю, пакутнікі.

Л а ў р э н. Сабака, змоўч!

Г д а л ь. А што, пры Пятровічу, пры *сваім* арандагару, вам лелей было, музыкі-і?

А г н а. Праўда, не лепей. Відаць, толькі падлюгам падмога і ад нашага, і ад вашага смуроднага бога... Ідзіце адсюль.

Г д а л ь. Гэта невядома, хто пойдзе.

А г н а. Ты што, басурманская душа, жэрці гэтыя грошы будзеш? Здохнеш – няма ў твайго савана кішэняў.

Г д а л ь (*філасофскі*). Што ты ведаеш аб грошы. *Гэта – усё*. Мы гэта разумеем. Для караля з князем яны ўсё. Для нас яны – адзіная абарона супраць вашых дурных паноў. Адзіная ўлада над вамі, брудныя свінні з неабрэзанымі вушамі.

М а г д а. Вось мы вам галовы абрэжам, кручанымі вяроўкамі гадзіць прымусім.

Г д а л ь. Гэта яшчэ хто каго прымусіць. *Наша* цяпер сіла, *нам* уладу аддалі. І мы ўжо лейцы з рук не кінем. Не, не палянуемся тут дымам усё пусціць. Выведзем, як клапоў.

Л а ў р э н. Лупіш ты па краі, як конь па градах. Не дачакаўся б ад нас...

Ш м у й л а. Што, пугі?

Л а ў р э н. Не. Молатам у лоб, як на бойні.

Г д а л ь. І пуга і молат – у таго, у каго грошы. А вы іхняй карысці, іхняй сілы не ведаеце. *Мы* ведаем, у каго яны ў руцэ.

А г н а. Сцеражыся, Гдаль. Устануць людзі. І адказваць за твае паскудствы будуць тыя з тваіх супляменнікаў, што грошай у вочы не бачаць, што не вінаватыя. Ты ўцячэш, я ведаю. А тыя?

Г д а л ь. А перад кім адказваць? Стрыечны брат твайго Васіля, Васка Вецер, палohaе гэтых бедных, грошы ў іх адбірае, пагражае пагромам і вымагае ад іх гарэлку. А твой сыноч сядзіць тут. І твае супляменнікі і мае цяпер кажуць: Васіль Вецер, справядлівы, – увесь выйшаў. Застаўся разбойнік Васка.

А г н а. Адкажаш ты за абразу гэтага дома, паршывы д'яблаў вырадак.

М а г д а. А дом твой – карчма пасярод дзярма.

Г д а л ь. Слухай, камісар, дзе твая ўлада? Тутэйшыя шлюхі, самадайкі паноў сваіх абражаюць.

К а м і с а р. А мы іх пагрэем.

Уздымае паходню да дваровай страхі. Напругая цішыня, потым Лаўрэн дастае з-за апаяскі два пісталеты і страляе з аднаго проста над галавою Гдаля, у шагу яблыні. Адгуль падае да ног Гдаля яблык.

Г д а л ь (*камісару*). Ты што? Апусці сваю капцёлку, халбер гой... А ты, басяк, што страляеш? Яблыкі зялёныя яшчэ.

Л а ў р э н. Так, маленькія яшчэ, ясны пане. Бо як вырастуць, то яны ў нас вялікія, не раўнуючы, з вашу галаву... У такое пацэліць – гэта раз плюнуць.

Ш м у й л а. Ён як гаворыць?!

Г д а л ь. Змоўч, Шмуйла. Вой, і пажартаваць нельга з гэткамі людзьмі. Ну, едзем ужо. Але хай на вашу каросту батагі – з вамі яшчэ такі пагавораць. Запомні, маці Ветра.

А г н а. Запомні і ты, сын кабана і сукі.

І ц к а в і ч ы аддаляюцца і знікаюць з в а р т а й. Пасля далятае пошчак капытоў.

Не скончыцца дабром гэта.

М а г д а. Так. Не скончыцца. Для іх. Бо апошнія ўжо кроплі цярпення...

Г о с ц і паволі ідуць у хату.

Л а ў р э н. Вось табе, матка, за смеласць жменю медзі, каб унукі былі, як мядзведзі.

Песня:

Аж у нашага свата
Ды сасновая хата,
На двары сады цвітуць,
На стала мяды цякуць.

Усе знікаюць у хаце. Вашчыла ў сваёй бакоўцы адарваўся ад акна, сеў за стол. Нехта ўваходзіць. Чуваць голас Ветра: “Дзе тут госць?” Пасля – іскры ад крэсіва. Запальваецца губа, а пасля каганец.

Вецер (*аслупянейшы пры выглядзе Вашчылы*). Ты? Чаму ж маці не сказала?

Вашчыла. Мусіць, забылася імя.

Вецер. Добра, што прыехаў. А ў мяне шчасце.

Вашчыла (*сумна*). Бачу. Няўчаснае шчасце.

Вецер. Што так?

Вашчыла. Твой двор толькі што наведаль Іцкавічы.

Вецер. Мужыкі не пусцілі мяне да іх. Госці.

Вашчыла. Ну вось. А каб не госці, ты, свабодны чалавек, які чысты ад даўгоў, але не мае распіскі аб уплаце, бо верыць, як усе мы, на слова...

Вецер. Ну?!

Вашчыла. Ты, свабодны чалавек, ляжаў бы, адхвастаны да паўсмерці, як сотні людзей у старостве, быдла тваё было б зведзена, хата абдзёртая, як ліпка, і спаленая.

Вецер. Князь збіраецца адабраць арэнду ў Іцкавічаў і аддаць свайму.

Вашчыла. А ты ўспомні свайго. Пятровіча. Лягчэй было?

Вецер. Ну, усё ж свой.

Вашчыла. Угм. Гэта і праўда лягчэй, калі табе родны брат зубы выб’е, а не траюрадны.

Вецер. Цэрквы, прынамсі, бур’яць не будуць.

Вашчыла. А папы, за выключэннем самых бедных і простых, накштаат Антоха Крапілы, таксама не нашы, каб ім на вежы сем год гойдацца.

Вецер. Што ты шуміш, Вашчыла? Нам усё ж лягчэй. На захадзе зямлі беларускай паншчына непрыкрытая, а ў нас заплаціў грошы – і ты вольны. Баяцца ўсход занадта чапаць. Мы – на мяжы з Масквой, мы, у выпадку чаго, і да яе.

Вашчыла. А там паншчына горш за нашу. Людзі адтуль да нас бягуць. А што лягчэй, дык зразумей і ты, што ў цябе ўмова з панам, у цябе крыху волі, у цябе ёсць час падумаць. І ясна, што пры такім стане будзе казак, а самастойнаму казаку лягчэй паўстаць, чым рабу. І... меней на гэта трэба прычын.

Вецер. Няма ў мяне на гэта ніякіх прычын.

Вашчыла. Ой-ёй! А Іцкавічы? Іцкавічы, што дзяруць вышэй інвентара? Узялі староства ў арэнду, на водкуп. І грабуюць з нас вышэй пісанага, вышэй таго, што народ павінен. Князю мы колькі павінны былі выплаціць? Дык яму самому лень было выбіваць, ён нас гэтым цмокам перадаверыў. А тыя за час арэнды, звыш паложанага інвентара, выбілі і паклалі ў сваю кішэнь амаль мільён трыста тысяч золтых, ды звыш ста дваццаці коп пянькі, ды падаткі, ды адработкі, ды штрафы... Толькі грашыма з чалавека лішніх па шэсцьдзсят золтых у бяздонную, у нясытую гэтую сваю глотку. Гэта не клоп. Гэтыя браткі, пакуль усю кроў не высмакчуць, – не адваляцца. А не заплоціш – б’юць да паўсмерці і да смерці і хаты паляць. А ўцячэш – доўг твой дзяруць з таго, хто застаўся. А яшчэ на вайну аддай. А воінскія пастой? А жаўнеры, якія рабуюць? Адна харугва Слушкі з нас семдзсят тры тысячы золтых выбіла. Пасля іх, сваіх, як пасля варожай навалы. А скардзішся – б’юць, і ёсць мёртвыя, і шмат калек.

Вецер. Нашто ты мне гэта?..

Вашчыла. Умова парушана – і ўсе абурыліся. Бедным падзёншчыкам трэба жыць, нам, багацейшым, трэба гандляваць. А з кім? З усімі, акрамя арандатараў, клапоў гэтых, забаронена. Вяжа нас рабства, бедных людзей, па руках і нагах. Каму чаго ў нас купляць, калі трыццаць двароў з сотні памірае з

голаду, а грошы нясуць *не табе за хлеб*, а Радзівілу *на хлеб*, Іцкавічам – *чорт ведае на што*.

Вецер. Князю на іх скардзіцца. Князь – наш.

Вашчыла. Ну так. Мы бацьку ягонаму належалі, пасля – маці, пасля – сыну. Я скардзіўся. Сто пяцьдзсят бізуноў на маёй спіне і турма. А паршывы Гдаль хваліцца, што “плявала на вас улада, што як дам тысячу або больш талераў, то камісія будзе за мяне, а не за цябе, смярдзючае беларускае быдла”.

Вецер. Масковія?

Вашчыла. Там панскае дзікунства без прасвету.

Вецер. Кароль?

Вашчыла. Аўгуст наш трэці? Ён Рэч Паспалітую і Беларусь прапіў, давёў да ручкі. Каралёўская ўлада ляжыць, як п’яная баба за карчмою, і ўсе магнаты, хто захоча, яе топча... Мы ім цікавыя толькі як паўстанем, як сала за шкуру зальем. А тое, што мы кожны дзень, кожную гадзіну бубнім, варочаемся, супраціўляемся – ну, гэта іх не абыходзіць. Пісьме-енныя, вучо-оныя! Што ім да таго, што хлоп думае? Мы – беднае бесславеснае быдла. Мы хлеба кавалка не можам купіць, не паведаміўшы Гдалю са Шмуйлам.

Вецер. Гандаль? Ну ясна. Не вера, не незалежнасць, а прагнасць і своекарысце. *Грошы* яны ў нашых гандляроў перабілі.

Вашчыла. А што вера? Поп багаты, пакуль не абдзярэ – адпываць не будзе. Што ж нам, *гэткіх* умацоўваць? За іх біцца супраць уніі? Няма чаго казаць – варта дзеля такога дзярма ліць кроў лепшых людзей.

Вецер. Што ты мне казані чытаеш? Я ўсё гэта і сам ведаю, а ты не поп і не ксёндз. Кажы проста, чаго трэба?

Вашчыла (*з вялікім значэннем і вельмі важна*). *Мы пачынаем, Вецер.*

Вецер. Толькі Крычаў?

Вашчыла. Крычаў – кацёл з варам. Але не толькі ён. Усё староства. Цярпець больш немагчыма.

Вецер. Хто ды хто?

Вашчыла. Я, Стэсь Бачко, Іван Карпач.

Вецер. Род славыты.

Вашчыла. Род падобны на твой. І стан такі... Ну і яшчэ твой стрыечнік Васка Вецер.

Вецер. Ветрагон, занадта любіць гуляць.

Вашчыла. А ты занадта любіш жывец. Ну вось, пашлем ганцоў. Ты павінен быць у Крычаве. Ты вельмі пісьменны чалавек, без цябе цяжка. І табе вераць збройнікі і многія астатнія людзі... Мы ім, прабыдлам, сухалом на іх, справім Хмяльніччыну.

Вецер. Пры *і* м паўстала ўся Беларусь. З намі былі казакі. І ўсё ж нас разбілі. А тут адзін маленькі Крычаў і мужыкі з косамі. Мы немінуча загінем.

Вашчыла (*тужліва*). Я ведаю, браце. Ды лепей паступіцца жывец, чым сумленнем. Ведаю, справа толькі ў часе. Можа, мы не пратрымаемся і месяца, можа, нас хопіць на некалькі год. Ды бывае так, што трэба гінуць. Мы зараз як жабяняты, якіх нават зайцы палохаюць. Нас катуюць, як жадаюць. Памяць іхняя каціная: наторкаюць носам, а яны зноў за тое самае. Хутка забылі, як ад жаху скавыгталі перад намі. Трэба ім напамніць, каб асцерагаліся чапаць нас. А мо і перамога? Яны ж прагнілі, як бурак.

Вецер. Што, крывёю Крычава купіць адносны спакой усім?

Вашчыла. Трэба пашкадаваць, трэба дужа пашкадаваць сваю радзіму, Вецер.

Вецер. На ёй зараз цішыня, хай няпэўная. Пашкадаваць – значыць выклікаць вецер. Ураган. Знішчыць гэты няпэўны дабрабыт, гэтае слабае шчасце. І чужое, і... сваё. Ты бачыш, сёння...

Вашчыла. Праз год ці два будуць дзеці. Думаеш, будзе лятчэй? А шчасце? Унь яны вывелі людзей з Ліпічна ва ўрочышча Філазопайскі грунт і загналі ў дрыгву... з малымі дзецьмі. І смяяліся, калі да іх працягвалі дзяцей. І ты будзеш смяяцца разам з імі... ад шчасця? Будзеш араць, калі яны самое месца вёскі зааралі?

Вецер. А ўздзімам бунт – загінуць *усе дзеці ва ўсіх вёсках. Усе жанчыны*. І мая Надзея таксама. А тут яна смяецца ад зелені, сонца. Бачыш, якая справа. Я абяцаў ёй усё добрае, а аддзячу самым злым. Магілай.

Вашчыла. Ты абяцаў не толькі ёй. За ўсё ў жыцці трэба плаціць, Вецер.

Вецер. Ведаю. Я не баюся... Я проста не магу. Раней мне было ўсё адно. Але тут з'явілася яна. І ўсё стала іншае. Зямля стала прытульная, узгоркі зрабіліся такія сытыя, вочы ў аленяў добрыя... як у яе. Нават кот такі пульхны і мяккі. Калі прыходзіць такое – нельга ліць кроў, нельга несці смерць іншым... і ёй. І чалавек жа створаны для любові, я зразумеў гэта. Для шчасця.

Вашчыла. Шчасця няма. Ваўкі вакол.

Вецер. Ёсць шчасце. Няпэўнае, але вайна знішчыць яго. Людзі загінуць немінуча. Ваўчыная моц, ваўчыная жорсткасць яшчэ не былі дасюль пераможаныя. А тут ёсць свае сцены, зброя ў руках... і яе вочы. Я не магу здрадзіць ёй.

Вашчыла (*пасля паўзы*). Сыноч, будзь сумленны і не чапай яе. Хадзем. Светлую памяць зберажэ яна пра цябе, пра твой голас, валасы, гэтыя вочы, гэтыя моцныя рукі. (*Паўза.*) Ведаеш, мы часам павінны ахвяраваць сабой той маці-зямлі, што прыняла ў сябе тваю пупавіну і з часам прыме цябе. Можна жыць без жонкі і дзяцей, нават без бацькоў. Але немагчыма жыць без Радзімы, яна ў цябе адзіная, сыноч. І ёй плаюць у вочы...

Вецер. Я не баюся бітвы. Але ўва мне зараз такая любоў да ўсяго. Ходзіш па цёплай зямлі і павінен яшчэ хадзіць шмат год – а тут схопяць і пераб'юць ногі. Спяваеш, п'еш віно, цалуеш – а тут кладуць у рот жар. І ноч перад плахай – а ёсць змярканні, ранкі марозныя... і трава ў срэбры. І ўсяго гэтага... А-ах!

Вашчыла (*ўстаў*). Ну так, ты не баязлівец. Ты давёў гэта. Але хапіла бабы і... Я не думаў, што можа быць чалавек, які ціскае жонку, калі ягоньх братоў ціснуць кляшчамі. Які глядзіць у неба, а народ ягоны ў гэты час глядзіць у вочы катам і думае апошнімі думкамі, хто яшчэ тыцне яму пікаю ў бок. Трасца з табою... (*Запіхвае пулгакі за пояс.*)

Вецер. Вось пулгакі... Пісталеты... Яны нясуць смерць. А я пакахаў. І зразумеў: любоў не можа несці смерць. Стаяць жывыя лясы... Дымяць жывыя хаты... Смяюцца і спяваюць у іх жывыя людзі... Грэюцца на прызбах старыя... Бегаюць дзеці... І на ўсё гэта я праз вашу дурасць выварачу загібель, тло, агонь. І вы і яны будзеце забіваць, рэзаць, граміць, як ашалелыя, а пасля пакінеце вялізныя могілкі. Вось чаму яшчэ я не з вамі, а з жыццём. Людзі, Надзея і я. І, можа, ты скажаш, *як гэтым людзям, як мне перамагчы жаданне жыць?* Я люблю, ува мне ўсё неба, а ты клічаш загібель... Чалавек створаны для любові.

Вашчыла. Правільна. І адзін такі, што даў сябе распяць за нас, сказаў: “Няма любові большай за тую, як нехта душу сваю паложыць за дружэ свая”.

Паўза пасля гэтых слоў доўгая і страшная.

Бывай. Я жыццём рызыкаваў, едучы да цябе. Бачу, дарэмна... Я шкадую таксама, што еў і піў тут... у доме здрадніка... На!

Адчыніўшы дзверы, ён кідае на стол манету – яна заракатала між місак – і выходзіць... Праз хвіліну ўваходзіць А г н а В е ц е р.

А г н а. А сыночак, а што ж гэта ён крычаў пра дом здрадніка, гэты вар'ят?

В е ц е р. Чула?

А г н а. Дзіва што. Крычаць, аж у Крычаве чуваць... Што гэта такое?

В е ц е р. Тое, што ён сказаў.

А г н а. Пры тваім бацьку ніхто б не насмеліўся сказаць такое.

В е ц е р. Чаму?

А г н а. Ведаў, што, пасля таго як пакіне нашу зямлю, – не пражыве і хвіліны. І потым... людзям не было прычыны казаць такое.

В е ц е р. Кінь, матуля. Гэты чалавек... ягоная праўда.

З двара шалёны пошчак капьтоў. З месца ўзялі ў намёт.

А г н а. Што ж, расказвай тады, як ты зганьбіў сваю хату, сыне.

В е ц е р. Яны рыхтуюць бунт. Мноства людзей не пойдзе на яго, калі не пайду я.

А г н а. Ты даў слова?

В е ц е р. Я даў слова.

А г н а. Значыць, павінен быў ісці да канца. Наш род ніколі не кідаў слова свайго ў гной.

В е ц е р. Тады я не думаў пра Надзею. А тут зразумеў: жыццё, любоў – варожыя крыві, пагрому, забойству, смерці. Я стаў іншы, а яны ўсё яшчэ не разумеюць: чалавек не павінен пэцкаць рукі ў крыві. І калі ён забівае – ён перш за ўсё забівае сябе.

А г н а. Мне зараз кепска. Змяя цябе малога ўкусіла – я адсмактала атругу. Пошасць была – я ўратавала цябе. Зараз ты ведаеш такі верх зямной прамудрасці, як лаціну, а тады казаў, што вецер дзьме, бо дрэвы калоцяцца... І вось... Гэты чалавек, якога я ненавіджу, бо ён не насіў і не ратаваў цябе, кідае нам, Ветрам, такі дакор. Каб ім ягоныя дзеці ў голад давіліся.

В е ц е р. Не лай Вашчылу.

А г н а. А хто вінен, што я яго лаю, што наш агонь зняважылі? Што гэты чалавек праз тваю віну зганьбіў твайго дзеда, бацьку, мяне. Мы – панцырныя баяры. Мы храбрасцю ў войнах здабылі сабе права нікому не цалаваць рукі і насіць меч... І ты яго годна носіш. Чыншавыя сяляне – і тыя не церпяць. Сто год не церпіць гэтая зямля. Забілі калісь войта Мікіту Звягу; пяцьдзсят год назад пабілі харунгу Канажэцкага.

В е ц е р (*іранічна*). Ну-у. “Каламі і рушніцамі ў спіны штурхалі і пад нос маскоўскія дулі торкалі”.

А г н а. І там быў твой дзед. А ў шэсцьсот дзевяноста шостым харунжага вялікага княства Агінскага за разбой іхні разбілі. І там ваявалі Зміцер і Ілья, дзед і бацька Івана Карпача... І твой бацька, зусім малады. І тры гады назад Пжылэнцкага разбілі. І аград карны Янкоўскага разбілі, аб чым ты і сам ведаеш. І кожны раз людзям рабілася крыху лягчэй дыхаць. А зараз прыціснулі іх, і дыхаць няма чым, а ты...

В е ц е р. Маці, я проста не магу зараз, пакахаўшы, праліваць кроў. Усё раўно, чыю кроў. Гдаля, Радзівіла, Шмуйлы. Яна святая, бо яна чалавечая. З часам усе зразумеюць гэта, нават яны.

А г н а. А пакуль льюць нашу кроў, як ваду.

В е ц е р. Я не магу сам наклікаць час вялікай крыві. Я шчаслівы і добры, як ніхто.

А г н а. Ты ведаеш, як памёр твой бацька? Што ж, час расказаць. Балабановіч угаварыў яго быць сватам да дачкі шатнага ў паляўнічым палацы князя. Бацька сказаў: “Ён накраў золата, а ты – вольная галота”. Ну, Балабановіч угаварыў бацьку... на пагібель. Перад ганкам людзі шатнага запатрабавалі ад іх першай ганьбы: зняць шаблі і выпрагчы коней. Бацька адмовіўся. Не трэба

было ім ісці далей. Але бацька зірнуў на Балабановіча... і яны пайшлі. І за сталом ім разам паставілі гуся, парсюка з чорнай падлівай і гарбуз. Адмовілі. І ТАК, што лепей бы плюнулі ў твар. І тады бацька сказаў: “Што ж, ад гусей і парсюкоў іншага нельга было і чакаць”. Шатны сказаў: “Панцырнікі сватаюцца да шляхты, ганіце іх”. Бацька сказаў: “Усе ад Адама. Але я здабыў волю мужнасцю, а ты – распустай свайго невядомага бацькі”.

В е ц е р. Ну так, незаконны сын Радзівіла. Але што мне да гэтых смешных крыўдаў, да прымхаў, да дурных звычаяў? Я вышэй іх. Я люблю жыццё і не хачу ліць крыві.

А г н а. Бацька адаслаў Балабановіча па падмогу, а мы рыхтаваліся. А пад ранак маршалак і шатны са шляхтай абступілі і пасля перастрэлкі падпалілі дом. Мяне выцягнулі з агню. А бацька страляў з гэтага вопнішча, а потым пулгакі, пісталеты стралялі ўжо самі.

В е ц е р. Гэтыя людзі памёрлі. А іншай крыві я не хачу.

А г н а. Ратуючы ад хваробы, не ўрагавала ад ганьбы. Шкада... Ветры – пасмешышча зямлі.

В е ц е р. Я не жадаю крыві. Ува мне зараз неба. І я так палюбіў жыццё і Надзею, што трэба баяцца, як бы я не зганьбіў сябе яшчэ горш... Вось схопяць... Ты можаш зрабіць так, каб я не пахіснуўся, каб смяяўся ім у вочы, каб не стагнаў ад успамінаў у апошнюю ноч? Я не жадаю даць ім гэтае ўцехі. Я не хачу чужой крыві і не хачу ліць сваю! Ратуй мяне. Зрабі, каб я не шкадаваў іхняга жыцця і свайго. Ратуй мяне ад ганьбы!

Вецер стаў на калені.

А г н а. Усе чамусьці думаюць, што маці ўсё сцерпіць, і таму просяць у яе такое, нібы яе сэрца з жалеза.

Цяжкая паўза.

Каб не казалі, што мы – ад Іуды. Каб не плявалі нам у твар...

Паўза.

Добра. Я дапамагу.

В е ц е р. Хутчэй. Гэта сапраўды страшна, калі на цябе плююць. І страшна ліць кроў.

А г н а. Едзь у бок Ківаверцаў. Пасля, па лагчыне, на Зорны Кол ад Вялікага Каменя. З паловы шляху звяртай на Імшаны Яр. Там, дзе ён упадае ў раку, убачыш на адхоне пад вялікім дубам капаную пячору. Прыйдзі зацямна і не палі святла. *Т а м – Ч а л а в е к...* Будзе гнаць – не ідзі. Скажы яму: “Мне гэта трэба. Я ўсё ведаю і нізавошта не пайду”. Не палі святла. Паеш з ім у цемры, а раніцай едзь дадому... Ідзі. Дай табе бог сілы ў апошнюю, у клятую гэтую гадзіну.

Вецер накідае плашч.

Толькі помні. У самы страшны час... У гэтым лесе... У яры... у гэтай нары без святла – *Ч а л а в е к. П о м н і, т а м Ч а л а в е к.*

І зноў цемра, і ноч, і шум дрэў, і галоп наўскапыт.

Дрэвы пяюць пад ветрам,
Дождж як варожы свінец.
Конь скача ў дзікія нетры,
Дзе ноч чакае мяне.
І конь безнадзейнасць чуе,
Што схапіць нас у яры..
Як кроў праліваць мне людскую,
Калі Сонца ўва мне гарыць?!
Мне Любаві трэба пазбыцца, –
Бо на пласе народ мой ляжыць.
Як мне з раю светлага ў пекла спусціцца?!
Безнадзейнасць!
Безнадзейнасць!
Памажы!
Памажы!
Памажы!!!

Аддаляецца попчак капытоў.

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Ноч. Пячора. Яна асветлена толькі жарам у дальнім яе закутку ды святлом зор за шырокім уваходам. Таму ўсю першую палову карціны замест людзей мы бачым толькі іхнія цені ды чуем іхнія галасы. У паўцемры ледзь можна ўгадаць абрысы пня, які замяняе стол, ствол дрэва замест лаўкі ды шырокае ложка, засцеленае шкурамі. За атворам-уваходам сілуэты дрэў і за імі – месячная дарожка на паверхні ракі. Здалёк – тупат капытоў. Пасля ён сціхае, і ў атворы з'яўляецца цень. Гэта В е ц е р.

В е ц е р. Гэй, гаспадар... Ёсць тут хто-небудзь? (*Уваходзіць, наляцеў на пень стала, ледзь не скінуў нейкі гарлач, але падхапіў яго.*) Вогнішча, значыць, нехта ёсць... Гу! Ёсць нехта? (*Паўза.*) А ўрэшце, трасца яго бяры, гэтага невядомага. Проста трэба ў Крычаў. Проста трэба было добра пратрэсціся на кані, а то заседзеўся. Проста трэба знайсці сілы трымацца да канца. Захоча Надзея са мною – хай ідзе. А не, то будзе яна скоро вольная. Каб не абяцаў маці – не трэба было сюды ехаць... То вярнуся дамоў. Няма гаспадара.

Нечы Цень заслانیў уваход. Пасля далягае адтуль спалоханы голас.

Ц е н ь. Нашто ты прыйшоў, чалавек? Пакуль не позна, пакуль не сядзеў тут – бяжы адсюль. Бяжы хутчэй. Сюды прыходзяць толькі...

В е ц е р (*узвіўся*). Толькі смялейшыя, ты хочаш сказаць? А хто табе даў права лічыць мяне горшым за іх?

Ц е н ь. Я прашу цябе, уцякай... Бяжы стрымгалоў... Адсюль дарогі няма.

В е ц е р (*зухавата*). А я яе й не шукаю. А ўцякаць? Ну не.

Ц е н ь. Ты не ведаеш, *ш т о я*...

В е ц е р (*перабіў яго*). Чакай. Я не пыгаюся ў цябе, хто ты і што ты. А я – ведай – я збраяр панцырных баяраў Васіль Вецер з Крычава. Я шукаю прыстанішча на ўсю ноч. І таму – мне так казалі: "*Н е п а л і а г н ю, н е к а ж ы н і ч о г а. Я і т а к у с ё в е д а ю*".

Цень. Ты б лепей ішоў прэч, чалавеча. Тут толькі адна жанчына прыносіць ежу і пакідае на пні за добрую сотню крокаў. Я зусім адзін ужо шмат год.

Вецер. Ты гоніш госця?

Цень. Да мяне ў госці прыходзяць толькі тыя, якім нічога ўжо не патрэбна.

Вецер. Ну вось, а мне якраз гэтага і трэба. Зразумеў? Залазь сюды.

Цень. Ідзі. Прашу цябе найменнем маткі тваёй.

Вецер. Яна сама і паслала мяне.

Цень. Са-ма-а?

Вецер. Так. І хопіць балабоніць. Лезь сюды. Будзем вятэраць.

Ён вымае з сакваў і раскладае на пні ежу. Вялізны чорны цень палез у атвор і прысеў да стала.

Еш, чалавеча.

Цень. Смачна. Я амаль ніколі не ем свежага, бо і адкуль? Толькі як жанчына прынясе. А так – ем карэнні, стаўлю пасткі на зайцоў... Цяжка робіцца на зямлі. Вялікая навала ідзе на край. Я даўно не бачыў людзей, але сёння зноў білі гакаўніцы недзе над Сожам. Уцекачы бягуць некуды, але сюды яны не заходзяць, не... Гэта першы. І дзе толькі людзі не шукаюць спакою?.. Так, білі гакаўніцы... І нешта гарэла, языкі шугалі ў паветра.

Вецер. Дай руку... Не бойся, брат.

Цень. Мож-а...

Вецер. Не бойся, брат. Я з табою. Дай руку.

Цень. На, брат мой... Бог мой, хатняе сала!.. А ў мяне няма хатняга сала. Бо ў мяне няма кабана. Бо і адкуль? У мяне ж і хаты няма. У мяне нара. Я ад мовы адвыкнуў. Няма ў мяне суседзяў, каб па-свойму з імі пагаварыць. Суседзі ў мяне – совы ды ваўкі. З імі па-беларуску не пагаворыш. Я зусім бедны.. Во, соль... А ў мяне няма солі. Я зусім бедны... А хлеб... такі мяккі, так пахне, пакі пульхны. А я не магу нават пасеяць свайго хлеба, а каб пасеяў, то яго стравілі б дзікі... А каб не стравілі – дзе б я яго змалоў, дзе тая печка, у якой бы я яго спёк? Я не адзін такі. Усе браты і сёстры, увесь мой народ такі. Але мне горш за ўсіх. Хага... сала *(голас ягоны сарваўся)*... хлеб *(плача)*.

Вецер. Супакойся... Ну... ну... ну што ты такі няшчасны? *(Бярэ яго за руку.)* Ты ўсё ж вольны тут.

Чуваць тупаць капытоў. Пасля ён сціхае і ў атворы з'яўляецца некалькі постацяў.
Гэта Камісар, параслужакі браты Іцкавічы.

Камісар. Гэй, барсук!

Цень. Вось яна, мая воля.

Камісар. Вылазь з нары... Войт з Ківаверцаў данёс, што да цябе прыскакаў нейкі чалавек.

Цень. Дайце мне спакой. Я і так няшчасны і бедны. Чаго вы хочаце? Чаго вы здзекуецеся з мяне так? Што я вам зрабіў? За што! За што!

Гдаль. Аддай чалавека. Ходзіць ноччу – значыць, ён такі мужыцкая баяцкая морда і бандзюк. Наваколле й так бочка з порахам.

Шмуїла. Ну!

Цень. Не чапайце мяне. Я нікому не перашкаджаю.

Шмуїла. Мы й не зачэпім. Жывеш там – ну і жыві. Але гэтага аддай. Небяспека. Служкі яго прыстрэляць і закідаюць жарам.

Цень. Не.

Гдаль. Мае людзі міг стрэльбы. Будзем страляць у пячору.

Цень. Злітуйцеся, добрыя людзі. Што я зрабіў? Я хачу толькі памерці тут.

Ш м у й л а. У твой час – і ты памрэш. Але гэты туляга памрэ зараз.

Ц е н ь. Літасці.

В е ц е р. Чакай, я ім зараз адкажу.

Ш м у й л а. О! Яшчэ голас. Выдавай!

Ц е н ь. Не *(бярэ каля атвору лук і калчан)*... Гэта я ім зараз адкажу, калі яны хочуць узяць у мяне нават госця. *(І тут мяккі, слабы і ласкавы ягоны голас раптам загрымеў, як труба.)* Вы! Вось тут у мяне лук! Па наканечніку кожнай стралы я праводжу рукой. Вы ведаеце, што гэта значыць: нават драпіна ад такой стралы. Вы здохнеце. Не адбірайце. Пакіньце нам нашы норы і магчымасць здохнуць у іх. Ёсць такое, што нельга адабраць нават у нас.

Пускае ў атвор стралу. Енк.

Г д а л ь. Вуй! Трапіў?

К а м і с а р. Не.

В е ц е р. Чакай, мы асветлім іх.

Кідае ў вогнішча лаўжы. Бярэ галавешку і кідае ў атвор, адначасова стрэліўшы.

Ш м у й л а. Наперад, служкі!

Ц е н ь. Не страляй, госць. Мае стрэлы страшнейшыя. Камісар, служба, Іцкавічы, смярдзючае адроддзе пекла. Вы памрэце. На! На! На!

Ляцяць стрэлы. За ўваходам у пячору ўжо рык і вышчэ.

Г д а л ь. І нашго такі банкет?!

Ш м у й л а. Назад! Назад! Кадохес на вашыя галовы!

К а м і с а р. Уця-кай-ма!!!

Шалёны тупат капытоў раздзёр ноч. Сціхнуў. Вогнішча зырка асвятліла пячору.

І стала відаць, што ў Чалавека чорныя аблічча, шыя і рукі.

Ч а л а в е к. Вось. Я не даў ім цябе, брат.

В е ц е р *(весела засмяўся)*. Правільна, браце, не даў. Як мы іх! І як-к яны! Але ты малайчына! Але ты... *(прыгледзеўся)*. Ты што, ніколі не ўмываешся? Ну хаты няма, хлеба, солі. У многіх так. Яны хочуць, каб усе мы так. Але ўжо не ўмывацца? Ну й мурза!

Ч а л а в е к *(робіць да Ветра крок... і другі)*. Браце! Дык ты, значыць, нічога не... Ды як жа так?... Ды я ж гнаў цябе!.. Ды што ж ты нарабіў, браце?! Ды ты ведаеш, што ты на сябе наклікаў?!

В е ц е р *(робіць крок да Чалавека)*. Ну й мурза! Ну й пэцкаль! *(Яшчэ крок... яшчэ... і раптам у Ветра падагнуліся калені.)* Гэта не гразь...

Ч а л а в е к *(шэптам)*. Так... Так...

В е ц е р *(у дзікім жаху, калі дыбарам устаюць валасы)*. **П Р А К А З А!!!**

Абодва стаяць ашаломленыя.

П р а к а ж о н ы *(з добраю вінаватай усмешкай на твары, які падобны на львіную маску)*. Што ж ты спалохаўся, чалавеча? Хіба я не гнаў цябе? Чаго ж ты прыйшоў? Чаму ты так пакрыўдзіў мяне, сказаўшы: “я ведаю”? Ты думаў, што я нейкі схімнік ці варажбіт? А я думаў, што гэта табе бязмерна, *д а к р а й н я й м я ж ы* трэба. Часам жа чалавеку трэба... не чакаць ад жыцця нічога.

В е ц е р. Я не ведаў. Мне параіла... відаць, тая самая жанчына, што пакідала табе ежу на пні.

П р а к а ж о н ы. Ды якое ж гэта трэба мець сэрца?!

В е ц е р. Трэба мець вялікае да людзей сэрца. Гэта мая маці.

П р а к а ж о н ы. Ды не можа... не можа...

В е ц е р. Можа. І пакуль у нас ёсць такія – з намі нічога не робяць, мы не памром... Сядзь, чалавеча. Давай канчаць вячэру... на роўных. Я зараз не лепшы. Такі самы няшчасны, як ты. Не магу пацалаваць маці, жонку, паціснуць руку другу. Гэта нічога. Яна ведала: чалавеку часам патрэбна безнадзейнасць. І мужнасць. Да канца. Як бы ні было нясцерпна і горка жыць... Як гэта здарылася з табою?

П р а к а ж о н ы. Сам не ведаю. Аднойчы бачыў пракажонага. Той ішоў у балахоне, бразгаў бразготкай. З ім быў здаровы (*ён здаровы і дагэтуль*), які торкаў кіем у твая рэчы, якія былі патрэбныя хвораму. Яны прайшлі каля мяне ў дзвюх сажнях. Той здаровы, а я... Трэба было пасля той сустрэчы стараніцца людзей, але ж мінула шэсць год. Я ажаніўся. У мяне была самая цудоўная жонка. І дзеці, Ян і Сабінка. І нам было ўдасцаль хлеба свайго, і ў нас была страху. І мінула дзесяць год, і я ўбачыў на плячы пляму ў выглядзе белага матыля. Гэта белы матыль ляютнай смерці сеў на мяне. Я пайшоў да сябра, войта з Ківаверцаў, і папрасіў сабе лапкі зямлі ў пушчы, каб не дыхаць з дзецьмі адным паветрам. І каб я сеяў, а жонка прыходзіла жаць. Але і ксёндз і поп крычалі, што гэта развод. Я сказаў ім, што нават Рым дазваляе развод, калі адзін захварэў праказай. А яны данеслі Камісару і Іцкавічам, і твая пачалі крычаць, каб мы забіраліся ў пушчу і дрыгну і здыхалі там. Я пайшоў шукаць месца, а калі вярнуўся – служкі Іцкавічаў абкружылі хату і нікога не пускалі, а хага палала. І з агню даляталі крыкі. Яны і зараз днём і ноччу ў маіх вушах... Па мне пачалі страляць, калі я рваўся туды. І страху рухнула і пахавала крыкі. І вось я ў яры, як звер. У мяне няма хаты, жонкі, дзяцей. Я жыў літасцю адной невядомай жанчыны. Няма ў мяне ні сала, ні солі, ні хлеба.

В е ц е р. Як і ўтвайго і майго народа.

П р а к а ж о н ы. Але я яшчэ й хворы. Кепска рухаюся. Двойчы за гэты час на нас рабілі аблавы, калі абрыдала паляванне на ваўкоў. Панская забава! Я самы адрэнуты, самы загнаны.

В е ц е р. Як твой і мой народ. Без хлеба, без страхі, без волі, без мовы, зацкаваны, як звер, загнаны ў нару (*паклаў пракажонаму руку на плячо*). Ты не плач. Маці ведала, што рабіла. Можна жыць асобна і біцца асобна... Праз некалькі год праказа з'явіцца на лобе ці на плячы. Яна не дасць мне пацалаваць жонку і маці, падаць руку другу. Але нават праказа не забароніць мне ўсе гэтыя гадзі біць, душыць, рэзаць, паліць гэтых мярзотнікаў. Нішто не шкодзіць і пракажонаму загінуць як след. Бо лепей загінуць нават у катойні, нават у агні, чым згіснуць жыццём.

П р а к а ж о н ы. Чаго ты хочаш?

В е ц е р. Я ведаў, чаго хачу я. Працаваць у сваім двары, любіць дзяцей і суседзяў. Нічога гэтага не дадуць, як не далі табе. Цяпер я ведаю, чаго хачу. Смерці гэтых гадзюк, каб не паганілі зямлі.

П р а к а ж о н ы. Чаго яны хочуць ад нас? Чаго яны ўсе-ўсе хочуць ад нас?!

В е ц е р (*устае*). Не плач, браце. Ніводная сляза твая не застанецца без помсты. Бывай, брат.

Абдымае яго і цалуе.

Маці сказала праўду: “У гэтым лесе... У яры... У гэтай нары беа святла – *Ч а л а в е к. П о м н і, т а м Ч а л а в е к*”.

Ноч. Стомлены тупат каня.

Песня:

Супраць іхніх пякельных законаў
Коннік ляціць у агонь.
З ім – загнаны народ ягоны,
І бог на сцягах у яго...
Безнадзейнасць вачыма сталёвымі
У вочы мае глядзіць
З кожнай роднай пахмурнай дубровы.
Нельга жыць. Але што ж, будзем жыць.

КАРЦІНА ТРЭЦЯ

Тое самае падвор'е, што і ў першай карціне. Толькі агні ў хаце згаслі. На ганку стаіць **А г н а В е ц е р**. Здалёк далятае і сціхае ля брамы конскі тупат. Пасля з'яўляецца з цемры, асабліва густой перад світаннем, **В а с і л ь В е ц е р**.

А г н а. Было?

В е ц е р. Было.

А г н а. Ненавідзіш мяне?

В е ц е р (*спакойна*). Ужо не.

А г н а. Чаму?

В е ц е р. Разумею цябе. Гэта сапраўды жахліва, калі маці Ветру, а сын у яе не Вецер, а такі вольны баязлівы вусень. І кожны мае права плюнуць...

А г н а. Не, не зразумеў ты мяне. Не баязлівы – ты знайшоў бы ўрэшце сілы. Але нас давялі да краю, нас загналі ў норы. І калі ўжо лепшыя паўстаюць за свой аб'яўлены пракажоным народ..

В е ц е р. Ну.

А г н а. То нельга, каб чалавек, які носіць прозвішча Вецер, не быў лепшы з лепшых. Мы для гэтага зашмат пакутавалі. Мы пакутамі купілі права на гэта. І калі іншыя ў бунце могуць быць проста ветрам, *то ш э л е г т а б е ц а н а, В е ц е р, к а л і т ы н е б у д з е ш у р а г а н а м*.

В е ц е р. Я і гэта разумею. Цяпер муру паміж мною і ворагам няма. Але ёсць мур паміж мною і табой. Учора я абдымаў цябе ў апошні раз. І не ведаў... Але пра гэта хопіць. Ты толькі помні, што яны паплоцяцца і за цябе, а ты заўсёды будзеш са мной. І вольны што... скажы пра ўсё жонцы. Мне цяжка будзе растлумачыць Надзеі ўсё. Я лягу тут.

А г н а. Дурны ты. Добра. Падумай яшчэ.

Павярнулася і пайшла ў хату. Вецер сцэле пад дубам плашч. Пайшоў у хату і ўзяў з падвокання пляшку. Вяртаючыся, запнуўся аб **Л а ў р э н а**, які спіць пад прызбай. Той узвыў праз сон:

Як якому смаркачу –
Я й за грошы не хачу.
Як якому блазну –
Па зубах я бразну.

Замармытаў і сціхнуў. Вецер сядзе на плашч. П'е.

В е ц е р. Зоры.. Як бы гэта сказаць: “Коціцца зорамі ноч. Вечны абег сусвету. Даўно насяляць я пакінуў анёламі неба гэта”. Кепска.

Падае знічка.

Упала нечае шчасце. Маё. *(П’е.)* Бог хоча прыкуць шчасце толькі да неба. А мятлушкі хапаюць яго і нясуць да людзей. Толькі са шчасцем маёй зямлі яны нешта замарудзілі. А, выдумка... Небу няма канца. *(П’е.)* І я такі малы перад гэтай безданню. Толькі каханне рабіла так, што цёпла. А зараз і яго няма. Памру і развеюся... ільдзістым пылам. І сусветы памруць. Якая ж я пясчынка, выключаны з сусвету... Будзе бітва. Яны палягуць або мы... і кожны будзе нас ганьбіць. Што да гэтага зорам? Пройдуць тысячы год. Што тут будзе тады? Напэўна, ніхто не будзе адбіраць у іншага хлеб і гонар. Не будзе большага і меншага, эліна або іудзея. І кожная мова будзе панскай, а таго, хто яе саромеецца, будуць закідваць багном. *(П’е.)* Не можа быць, каб яны не зразумелі нас, зняслаўленых і абылганых. Яны ж будуць... як багі, як лебедзі, як людзі. *(П’е.)* І я буду сярод іх, хворы, замучаны, адрывуты. А пажадаю – буду дзе хачу. *(Ён плача, а вусны ўсміхаюцца.)* Хто сказаў, што я малы? Сусвет у вачах, зоры ў мозгу, галасы ўсіх людзей у сэрцы. Я пажадаю – і хутчэй настане час людзей, што магутныя, як багі.

Засынае. Аднекуль здалёк, з-за саду, голас вядзе дрымотную песню, і пад яе гукі **Н а д з е я В е ц е р** сыходзіць з ганка, схіляецца над Васілём і цалуе яго.

– Ай, ходзь мая Надзеечка, да мяне,
Ай, ходзь, ходзь, мая мілая, да мяне:
А ў мяне караватка нова,
А ў мяне ды пасцелька пухова,
А ў мяне абдыманнейка цесна,
А ў мяне цалаваннейка ўцешна.

Н а д з е я *(цалуе ягоныя рукі).* Спіш. Не чуеш.

В е ц е р *(праз сон).* Сітнягі шапочуць. Зоркі спяваюць... Ты? *(Абдымае яе.)*

П’яны я. Ой, п’яны я! *(І раптам ўзвіўся на ногі, як уджалены.)* Ой... Божа...

Надзея! Ты чаго тут?

Н а д з е я. А дзе мне быць?

В е ц е р. Ды ты ведаеш?.. Ды ты ведаеш? Пенё дурны!!!

У бяспамяці ён ударам збівае яе на зямлю.

Ой, што ты нарабіла? Ой, што ты на-ра-бі-ла?!

Яна дацягнулася да яго на каленях і моцна абхапіла ягоныя ногі. Захлынаецца слабы, сіплаваты, безнадзейны голас.

Н а д з е я. Ну бі, бі мяне. Забі мяне. Сваёй рукой. Я ўсё адно не пайду ад цябе. Усё адно, цяпер ужо позна. Цяпер ужо позна і ўсё адно.

Ён стаіць, як саяны слуп.

В е ц е р. Я ж так не хацеў. Я ж так не хацеў. Пры чым тут ты?

Н а д з е я. Пры тым, што поп казаў мае словы: “На шчасце і на гора”. Не ўсё ж мёд – трэба часам і мякіну разам есці.

В е ц е р. У цябе адразу пачалося з мякіны. І мёду не будзе. Нашто? Нашто ты так?!

Н а д з е я. Я выпадкова пачула. Я чакала, пакуль ты заснеш. Бо ты ж бы прагнаў мяне. Цяпер я ўжо з табой. Усё адно, якія зробіцца твае рукі – яны песцілі мяне ў добрую гадзіну. А сэрца тваё гэткае ж велікадушнае. Чаго б гэта я была вартая, кінуўшы цябе аднаго ў такой бядзе?.. Ну набі ж ты мяне. Можа, я цябе, змея, тады менш кахаць буду. Зараз жа ўсё адно.

Вецер паваліўся перад ёю, цалуе ёй рукі.

В е ц е р. Даруй мне... Даруй мне... Даруй мне...

Яна закінулася.

Я вечны... вечны... вечны з табою... Я так абразіў цябе.

Цалуе. І ўцемры голас.

Няма зараз. І потым не будзе. Я вечны... Вечны з табою...

Ціхая песня здалёк:

Пакінь мілы, чарнабровы,
На сівым кані лягаць:
Ідзі ка мне маладой,
Вячэраньку вячэраць.
Я думала, маладзенька,
Што адна спаці лягла,
Аж я свайго міленькага
Правай ручкай абняла.

Зашумеў ад перадранішняга ветру дуб. Святлее стужка заранкі. Пачалі азвацца і вакол птушкі. Вецер устае з-пад плашча і слухае іх. Птушкі аж разрываюцца. І Вецер адказвае ім.

В е ц е р. Жыць! Жыць! Жыць! *(Гэта – птушынаму хору ў шатах дуба.)* Жыў! Жыў. *(Гэта – вераб'ям за плотам.)* Жывы вы? Жывы вы! *(Гэта – кнігаўцы, што закрычала недзе на лузе за садам.)* Ну так! Ну так! *(Гэта – салаўю, які спрабаваў сіввердзіць у хмызах, што ён жывы.)* Жыў! Жыў! Чуеце вы? Жыў.

М а ц і з'явілася на ганку, убачыла Ветра і Надзею, што абхапіла ягонья калені..
У гэты момант здалёк даляцеў тупат ног і песня:

У агародзе ячмень,
А ў полі жыта
Прыйшлі звесці да мілае,
Што мілы забіты.
Забіты, забіты,
Пахаваны ў жыцце.
Чырвонаю кітаечкай
Лічыка накрыва.
Прыляцела пава,
У галоўцы пала,

Як адкрыла кітаечку
І зашчабятала:
– Ці ты, мілы, упіўся,
Ці з каня зваліўся?
Ці ты па мне, маладзенькай,
Сільна загужыўся.

На падвор'е ўвальваецца мужыцкі атрад, узброены косамі, сякерамі,
стрэльбамі. На чале – І в а н К а р п а ч. Мужыкі цягнуць з сабою в о й т а вёскі
Ківаверцы.

К а р п а ч. Іван Карпач. І людзі твайго наваколя, Васіль. Ты ідзеш на чале,
Васіль Вецер?

В е ц е р. Цяпер – іду. Пачакайце трохі. *(На Надзею.)* Яна ідзе са мной.
Зараджаць стрэльбы ўмее добра.

К а р п а ч. Збірайцеся хутчэй *(да Лаўрэна, які сеў на бярвяно і ачмурэла
круціць галавою).* А ты шго, Каўбаса?

Л а ў р э н. Вы на папойку, а галава баліць у мяне.

К а р п а ч. Што, хваробы сабе купіў на жаніховы грошы? Гэ, ды ў цябе і сіняк
пад вокам. Набілі. Нічога, свята без мучаніка не бывае.

Л а ў р э н. Чарку – і на край свету.

М а г д а. Ты, лабідуда гэткі, пойдзеш і на край свету, абы чарку.

Л а ў р э н. Ба-а-ба! Тут справы мужчынскія, думаць трэба. А ты пакуль з лаўкі
ляціш, дык семдзесят дум перадумаеш.

М а г д а. Чапала па табе мала хадзіла, ёмашнік стары.

Л а ў р э н *(вспіў).* Во цяпер і пайду. І ты збірайся. А то ў Крычаве твая карчма
згарыць. Хаця...

Уся вёска згарэла –
Карчма ацалела,
Яе пагасілі,
Што чарачку пілі.
Ўся Орша згарэла...

М а г д а. Сціхні ўжо, дзярыглотка, мачыморда гэткі. Добра, пайду і я, а то
вайна будзе на першым сметніку.

Л а ў р э н. А дзе ж тая вайна? –
Пасярод лайна.

М а г д а. Ідзі-і ўжо, ідзі-і.

В е ц е р. Людзі! Слухайце ўсе! Ідучы на цяжкую гэтую справу, даў я перад
богам, і святымі, і людзьмі, і зямлёю страшнае абяцанне. Да самай нашай
перамогі або да самай маёй загібелі ніхто не павінен дакранацца да мяне,
акрамя маёй жонкі. І я ні да каго не павінен дакранацца, акрамя як да яе.

А г н а. І да мяне.

Уладна абхапіла ягоную галаву, прыцягнула яе да сябе і пацалавала сына ў лоб.

К а р п а ч. Што ты яго, як на крыж?

А г н а. Так. І да мяне. Толькі вось яна і я маем права дакранацца да яго,
падводзіць яму каня, падаваць яму ваду. Толькі мы маем права нават
выцягнуць яго параненага з бітвы. Астатнія – не.

В е ц е р. Што ты яшчэ нарабіла?

А г н а. А ты шго думаеш, я кіну цябе аднаго?

В е ц е р. Астатнія – не. Я даў страшнае абяцанне, страшную і апошнюю клятву. Я да каго дакрануся ці нехта да мяне дакранецца, акрамя вась іх, – *т о й ч а л а в е к п а м р э*. Або тут жа, на месцы, уражаны небам. Або павольна, за гады, жыўцом згіне! Чуеце?! Або на месцы, або жыўцом?! І клятву гэтую ўмацавала перад вялікім богам зямлі нашай мая маці. І хто здрадзіць нам, хто прадасць нас – на таго я накладу руку і той згіне! І клятву тую ўмацавала мая маці.

Цалуе зямлю ля яе ног.

Мы попел размяцем ад іхніх дамоў і палацаў. Клянуся, гэта праўда. Як праўда, што далонь мая нясе ворагу смерць!

К а р п а ч. Чары? А хлуслівыя ці праўдзівыя?

В е ц е р. На жаль, праўдзівыя.

Л а ў р э н (*з-за спін, дурасліва*). Быць ет-тага не можа.

Н а д з е я. Праўда. І мая таксама. Рука. Нясе.

Л а ў р э н. Ет-тага быць не мож-жа.

А г н а. Праўда, як тое, што смертаносная цяпер і мая рука.

Л а ў р э н. Ды н-не, мож-жа ет-тага быць.

А г н а. Мы трох далі гэтае абяцанне.

Л а ў р э н. Ды ет-тага быць...

М а г д а (*нечакана сур'ёзна*). Сціхні, звяга. Тут нешта сур'ёзнае.

К а р п а ч. Чым вы давядзеце гэта?

В е ц е р. Ну, па-першае, чалавек можа згісці і праз год. А па-другое, хто гэта насмеліцца, толькі каб давесці, забіць чалавека?

К а р п а ч. А гэта педзячы якога чалавека. Людзі! Гэтага сюды!

Мужыкі падвялі да іх войта з Ківаверцаў.

Вось войт з Ківаверцаў. Апошні кавалак шкуры, што не здэўрлі Іцкавічы, – здэўр ён. Правер на ім сваю клятву, Вецер.

В о й т (*дужа спалоханы*). Якое права?! Хто тут падбухторвае? На плаху захацелі?!

К а р п а ч. Гэтай ноччу ён данёс Іцкавічам, што нехта хаваецца ў пракажонага.

В е ц е р. Ну а каб і хаваўся... Каб, скажам, ён... або я... (*набліжаецца да войта*). Каб, скажам, я? Якая яму справа?

В о й т (*цям'яна прадчуваючы нешта*). Не смееш! Не сме...

В е ц е р. Да каго дакрануся – той чалавек памрэ.

К а р п а ч. А за некалькі год гэта ён данёс на друга, і тыя спалілі хату няшчаснага з жонкай і дзецьмі.

В е ц е р. Або згіне, або – на месцы, уражаны небам.

В о й т. Не! Не! Не хачу! Пусціце! Не магу-у!

К а р п а ч. А тады – мог. А за многа год да таго вёў служак на хату твайго бацькі. І дом таксама гарэў, з чалавекам.

А г н а. То гэта ён. Дакраніся, Вецер. А пасля я.

В о й т. Імем бога! Не-а! Не-а! Брудныя свінні! Не трэба чапаць мяне.

В е ц е р. І далонь мая нясе ворагу смерць.

В о й т. Не-е-е-е!!! (*У панічным жаху*.) Ён не клятву! Ён!..

Вецер нібы прыпчатаў далонь яму да лба. Крык абарваўся. Усе глядзяць, як войт пакінуў звіватца, стаў як скамянелы, а пасля рухнуў на зямлю, як падсечанае дрэва. Мёртвая цішыня.

Карпач (*падышоў і варухнуў яго наском чобата*). Гатовы... Тоты што, на самай справе?

Агна. Ён на самай справе. Хто дакранецца нас... хто дакранецца яго, – я змацавала, а ён даў слова, – той памрэ.

Вецер. О божа! З аднаго страху... (*Уголас.*) Куды гэтага?

Агна. Кінуць яго ў тварыла з нягашанай вапнай... Не будзе яго – не будзе і праклёну.

Народ стаіць, як уражаны Перуном.

Добра. Бывайце, дзеці. Не заклінаю вас ад стрэлу чужынскага, ад сухоты агнявой, ад корда, і шаблі, і пісталета, і доўбні, і ад стралы. Калі вам і мне суджана памерці – мы памрэм іначай. Але на ворага вашага перад бітвай нападзе трасенне ступіц і жылы падкаленнай, і нядужасць рукі, і цемра ў вачах, і жах смяротны, як у гэтага... і ён памрэ таксама верна, як вось гэты, што ляжыць перад вамі.

Карпач. Не цалую тваёй рукі. Мне яшчэ трэба жыць. Але людзі! Людзі! Гэта маці Ветра... Хіба яна маці Ветра?.. Яна маці нашага ўрагану!

Мужыкі моўчкі падымаюць зброю ўгору.

Маці ўрагану.

Цемра, тупат ног і пошчак капыгоў.

Захрабошчуць пад доўбнямі латы.
Звон на могілках поўнач прабіў.
Скача ў цемры помста на катаў.
Вый, магнат. Замахніся! Бі!

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

Вялізная святліца ў карчме Магды Мякенькай. Злева – паліцы з суляямі і пляшкамі, бочкі. Перад усім гэтым – стойка. За стойкаю – ачаг і дзверы ў кухаварню. У дальнім левым куце – дзверы на вуліцу. Тры акенцы ў задняй сцяне, адно – у правай. За імі роў, валы і над імі драўляныя муры і цагельныя, “бутаваы”, вежы Крычаўскага замка. Пад сценамі доўгае “Г” стала, лавы вакол яго. Стаяць дзве-тры бочкі ў якасці дадатковых сталоў. За стойкай М а г д а, ля яе дудар Я ў х і м Х м ы з. За вялікім сталом сядзяць у кампаніі з куфлямі п о п з Б е с а в і ч а ў і п о п А н т о х К р а п і л а.

Антох. Іцкавічы – цю-цю! Няма іх. С в о й у нас цяпер арандатар.

ПопзБесавічаў (*сербануўшы*). А табе што, ойча? Яны, як іудзеі, да цябе, папа, справы не мелі. Ты што пры іх, што пры Храптовічу наліжашся, як папова свіння, дык канец.

Антох. Ну і ты ледзь не кожны дзень п’яны як гразь. Але ты з распусты п’яны. А я – з жаласці да людзей, да парафіян сваіх.

Поп. Мялі, млын. Проста яны, абдзёртыя, табе за хрышчэнне ды адпяванне заплаціць не могуць, вось ты і точыш зубы на Іцкавічаў.

А н т о х. Бо ў мяне сумленне. Яно не дазваляе з голага ўзяць. А ты як? Ты з сыноў жабрака добрага каня вымагаў за адпыванне. А не было яго, то нябожчыка пахавалі неадпетага, як сабаку. Тры дні людзі на каленях стаялі, пакуль не згадзіўся магілу адпець... за мерку пшаніцы.

П о п. А чаго ты п'еш са мною? Унь як зямля напіўся.

А н т о х. Гэта ты падсеў. Праўда, людзі?

М а г д а з Я ў х і м а м. Так... Анягож... Падсеў.

А н т о х. Падсеў. І лепей бы я з бесам піў, чым з папом, які з Бесавічаў.

П о п. Ой, заклею я твой вобраз.

А н т о х. Паспрабуй, асёл Валаамаў.

М а г д а. Цыц!

Я ў х і м. Не хапала яшчэ, каб папы пабіліся.

М а г д а. У мяне не паб'юцца. Я іх – жыва.

Я ў х і м. І праўда. У цябе бойка толькі, пакуль ты не ўмяшаешся. Гэта ж за дзесяць год ніводнага членапсавання.

А н т о х. Дзіва што. Грудзі – як дзве машыны сцэнабітныя... Азадак – вось як гэтыя дзве бочкі. А мы што? Мы людзі звычайныя, дзе ўстаяць?

М а г д а (улешчаная). Добра-добра. Толькі без бойкі.

Я ў х і м. Няма чаго сварыцца. І новы арандатар тут, і дзярэ, як свой. І пры тых, і прыім на азадках нашых як ячмень малацілі.

М а г д а. Іцкавічам усё заплочана. І хай коцяцца.

А н т о х. У тым і справа...

Я ў х і м. ...Што не ўсё заплочана. Што яны яшчэ тут і нейкія рэшткі выбіваюць. І як бы гэтыя рэшткі не былі апошняя нашай кашуляй.

М а г д а. Ветра зваць трэба. Не п'янюгу Васку, а Васіля. Ён ім толькі руку пакажа – жыва нагостраць лыжы.

П о п. Забабоны ерэтыцкія! Язычаскія. Хто гэта, акрамя бога, можа... дотыкам рукі?..

М а г д а. А ты нас з Лаўрэнам спытай, як войт з Ківаверцаў, нібы ад Перуна, рухнуў.

П о п. За вашыя супрацьзаконныя намеры вас з Лаўрэнам трэба... у вязніцу.

М а г д а. А ты з намі, ці што, быў, што ведаеш, намеры там у нас або ўжо нешта больш сур'ёзнае? Ці мо ляжаў з намі?

П о п. Цыху, бясоўскае адроддзе.

М а г д а (прыўзняла яго за шкірку). Хто тут бясоўскі? Хто з Бесавічаў? Я ці ты?

П о п. Ай, эпіцім'ю накладу.

А н т о х. У порткі ты накладзеш. Ды кінь ты яго.

М а г д а. Ужо кінула.

Я ў х і м. Ай, баба! Ай, баба, як Пярун!

У карчму ўвальваюцца б р а т ы І ц к а в і ч ы з в а р т а й, К а м і с а р і П а в а
л Ц я л е ц к і, крычаўскі “губернатар”.

Г д а л ь. Ай, б'юцца. Ну, як бараны. Ну, як пеўні.

Ш м у й л а. Здароў, Магда.

М а г д а. Здаровы былі. Нашто завіталі?

Ш м у й л а. Скора з'едзем. А пакуль – даўжок за табой.

М а г д а. Што-о? Які даўжок?

Г д а л ь. Апошні даўжок перад тым, як новы арандатар даб'ецца таго, чаго мы не дабіліся, і прымусіць гэтую карчму па бярвяню разнесці.

М а г д а. Я-ак?

Цялецкі. А так. Пабудова пры рове. Значыць, бліжэй чым дзесяць сажняў ад замка. А гэта значыць вораг можа яе разнесці і з яе праз роў мост накідаць.

Магда. Калі вораг прыйдзе – ён і за пяцьсот сажняў бявенні паднясе. Ён не задумаецца і ўвесь горад на мост разабраць. Але верна і тое, што, як вораг прыйдзе, я гэтую карчму сваёй рукою падпаю.

Я ў х і м Х м ы з непрыкметна выбраўся з-за стойкі ў дзверы.

Цялецкі. Добра, пра гэта пасля. А цяпер ты кажы, камісар.

Камісар *(хавае вочы)*. Доўг за табой, Магда. А які – хай скажа вельмішаноўны пан Гдаль.

Магда. Ой, камісар, не крыві душой. Яны пойдучь – ты застанешся.

Камісар. Ведаю, але... паднявольны.

Гдаль. Семдзесят злых з цябе.

Магда. Гда-аль!

Гдаль. Вочы мне лопні, скула мне на язык.

Магда *(дастае і кідае на стойку некалькі драўляных планак)*. Вось насы, біркі. Давай твае паловы. Складзем і паглядзім, што на носе зарублена.

Шмуїла. Няма ў нас ніякіх насоў! Адкуль насы?

За вокнамі ў гэты момант зараўла трывожна дуда.

Антох *(падпявае)*.

Дуды над хлопцамі выюць трывожна.

Над полем бітвы спявае рог.

Тапчыце зямлю, легіёны божыя!

Наперадзе – вораг! Над вамі – бог!

Цялецкі. Гэта што?

Гдаль. Гэта значыць – хутчэй грошыкі, Магда. Адна ты тут не паддалася са сваёй карчмою. Напаследак – паддасіся.

Поп. Размячыце, размячыце гэты вярцел.

Магда. Ах ты, выпоўзіна!!

Поп. Хто гэта – божыя легіёны? Тыя галадранцы? І бог наш – з імі?

Антох. Тапчыце зямлю, легіёны божыя!

За вамі ваш край. І з вамі – ваш бог!

Магда. Вось біркі!

Цялецкі. Біркі не папера. Дзе папера?

Магда. Дык былы камісар Гарноўскі ўзяў. Скажаў, што ўсё скасаванае, – і ўзяў.

Гдаль. Гарноўскі? А я такі штó да яго маю?

Шмуїла. Узяў і ўзяў. Што, м ы ўзялі? Рукі нашы адсохні, як мы тыя паперы ад вас забіралі!

Антох. Падстаўны камісар!

Камісар. Змоўч!

Магда *(бярэ, як меч, востры пожаг)*. Паспрабуйце толькі крануць чаго.

Гдаль. Варта! Вазьміце яе, загаліце ды пасадзіце ў ачаг, калі не адумаецца.

Магда ўзняла пожаг. Антох палез з-за стала на вылучку. У гэты момант увальваюцца ў дзверы м я ш ч а н е на чале з В а ш ч ы л а м, Л а ў р э н а м, І в а н а м К а р п а ч о м, І л ь ё й, ягоным бацькам, п і с а р а м Б а ч к о і Я ў х і м а м.

Вашчыла. Так, каго гэта тут – у ачаг?

М а г д а. Мяне. Унь біркі, а ён доўг заплочаны патрабуе, карчму пагражае размятаць.

Ш м у й л а. Доўг не заплочаны! Паперы дзе? Пра камісара вярзе нешта.

В а ш ч ы л а. Ведаем пра даўгі. Той падстаўны камісар квіткі аб уплаце сабраў. А квіткоў тых за ўплочаны чынш было на дзвесце тысяч. Дый знік з імі.

Г д а л ь. Не чуў пра квіткі. Вінен мне горад дзвесце тысяч. Пакуль не атрымаю – не пайду.

К а р п а ч. У кішэні яны ўжо ў цябе. Другі раз выбіваеш!

М а г д а. Біркі засталіся!

Ніхто не бачыць, што поп з Бесавічаў перадае “насы” Шмуйлу і той цішком кідае іх у ачаг.

К а р п а ч. І той падстаўны камісар даў пісьмовае распараджэнне на абарону жыхароў ад гвалту.

Спыніўся ў дзвярах В е ц е р з у з б р о е н ы м і л ю д з ь м і.

І л ь я К а р п а ч. Але Шмуйла пасля ўцёкаў камісара тую паперу ў прысутнасці мужыкоў падзёр.

Г д а л ь. Квіткоў аб уплаце няма. І бірак няма.

І л ь я. Біркі ў людзей пабоямі паадбіраў.

М а г д а. Біркі! Дзе мае біркі?

Л а ў р э н (*дастае з ачага абгарэлы пучок, узмахнуў ім – на канцы заскакаў агеньчык*). Вось яны, твае біркі.

М а г д а. Бо-о-ожа! Што ж рабіць? Аспіды! Васіліскі!

Л а ў р э н (*рушыў з пучком на арандатараў*). Нічога! Я ім зараз агнём на мордах уплагу той пазыкі выкарбую... Каб памяталі на ўсё жыццё.

Г д а л ь. Камісар той быў часовы, а я – заўсёдны. І плаціў грошы князю згодна кантракту. Таму калі й душу дастану з мужыка – адказваць не буду.

Л а ў р э н (*насоўваецца*). А гэта мы паглядзім, галава карэлая! Бачыш, агеньчыку з пекла табе прынёс.

Ш м у й л а. Гвалт!

Б а ч к о. Камісары гэтыя – толькі расходы!

І л ь я. На іх і на світу!

Б а ч к о. І нічога добрага, акрамя гною пасля іх!

Я ў х і м. Нічога не далі камісары! І надзей не пакінулі!

І л ь я. Яшчэ дзвесце тысяч! Не ўрагуюць скаргі!

Б а ч к о. Мужыкі! Супраціўляйцеся! Біцеся!

Л а ў р э н (*паднёс агонь да аблічча Гдаля*). Ну-у...

В е ц е р. Ціха, мужык! Ціха! (*Цішыня*.) Та-ак, другую шкуру дзераце, манюкі? Вось ён, мужыкі, пачатак пачаткаў. (*Спакойна*.) Не рабунак, не здзек, нават не біццё. Падман узяў нас на ногі. Адыдзі, Лаўрэн. Ну, давай, Гдаль. Валі адсюль. Чаго адступаеш? (*Гдаль наспрабаваў прарвацца да дзвярэй, але Вецер перагарадзіў рукамі калідор з людзей*.) Не, браток. Не атрымаецца. Ты адсюль не як сумленны п'янюга выйдзеш, не праз дзверы. Мае людзі сёння ў дзесяці дварах даўгавыя кнігі спалілі. Чуеш, Вашчыла? У растаўшчыка Аляксандра Вуці. І ў іншых растаўшчыкоў знішчылі судовыя рашэнні, паперы па абавязках, закладныя паперы на сенажаці, судовыя рашэнні на права валодання зямлёй, адабранай у бедных. І пазыкавыя абавязкі ў Міхала Аніскевіча, арандатара Моўшы Айзіковіча, у многіх багатых купцоў, і майно адабралі і раздалі. У Старым Стане ў багатыра Галайды аднялі і раздалі майна бедным не менш як на дзесяць тысяч. На жаль, і без ахвяр не абышлося. У

Геранімаве купец Міхал Белавіцень, што наваколле разарыў і людзей біў да смерці, уздумаў супраціўляцца. То забілі яго і ягонага цесця Сымона. Не мог я мужыкоў стрымаць. *(Да Гдаля.)* То няўжо такую гніду пашкадуем? Чаго адступаеш? Не бойся. Замест павольнай нашай смерці ты – адразу. А кнігі твае – у агонь. Не бойся, Магда. Яны твае квітки ў агонь, а мы іх – у агонь. Вось я сам *(працягвае рукі – Гдаль забіўся і нема закрывае).* А мо хай ідзе? Без даўгавых распісак, без грошай, голы? Га, мужыкі?

Поп. Не выпускаць! Вернуцца, агаранскае адроддзе!

Антох. Ды хай ідуць. Нашто адбіраць душу? Сваю маем.

Бачко. Не маюць яны душы.

Антох. Яны не маюць. *Мы маем.*

Вашчыла. Ладна. Хай ідуць.

Карпач. Толькі не дзвярыма. Дзверы – для высакародных п'янюг.

Ілья. У вокны хай.

Вецер. І калі вы бліжэй Слуцка спыніцеся – наракайце на сябе. З марскога дна дастанем. Ну...

Тыя пачынаюць выбірацца ў вокны. Сумятня. Цялецкі і Гдаль заселі.

Гэй, мужыкі, падмагніце ім. Гэтага – касой прышпорце, а гэтаму – выпятка.

Поле “бою” ачысцілася. Усе пераглядаюцца, і раптам – рогат.

Вось. Прынеслі яны нам такія акіяны крыўды, такое бяспраўе нязменнае і вечнае, што ўсе здрыгануліся, нават зямля *(пошчак капытоў).* Хай ідуць туды, дзе іх чакаюць... А мы... нам, мужыкі, трэба трымацца, як мур. Шкоды мы асаблівай пакуль не нарабілі. Значыць, жорстка слухацца загаду, парадак у горадзе трымаць, як у манастыры.

Антох. Крыў божа.

Вашчыла. І нікога не забіваць.

Вецер. Так, самі душу маем. Не забіваць.

Поп. А Белавітня з цесцем куды спішаце?

Вецер. Кепска атрымалася. Але ён смертабойнічаў, у людзей майно адбіраючы. Дый тут уздумаў страляць. Не стрымаліся людзі.

Антох *(папу).* Ты ўжо не вякай. Божай дабраданасцю гандлюеш, а туды ж...

Карпач. І праўда. О-ой трымайся, поп з Бесавічаў. Як бы мы цябе не прымусілі замест вядра царкоўнага віна выхлябтаць вядро воцату.

Поп. Ды я што? Я з вамі.

Ілья. Але кнігі пазык *усе* спаліць. Дачыста. .

Бачко. І справядлівасць усім.

Поп. І трэба суплікантаў, скажнікаў паслаць да князя ў Белую Падляшскую. Хай лобам б'юць.

Бачко. І тое праўда.

Вашчыла. Ты і скаргу напішаш. Быць табе пісарам новай рады, бо Вецер, бач, здуру прысягу даў ні да каго не дакранацца, пакуль не пераможам або не памром.

Вецер. Ну даў... Ну здуру.

Вашчыла. А скаргу? Скаргу чаму ж не паслаць. Арандароў няма.

Карпач. Князь зразумее.

Яўхім *(бярэ дуду).* Ох, і жыццё будзе.

Былі ў бацькі тры сыны – ух я!

Ды ўсе ж яны Васілі – ух я!

Лаўрэн. Гэта Вашчыла ды два Ветры.
Яўхім. Адзін козы пасе,

Другі лапці пляце.

А дзе гэта трэці Васіль? Ён якія такія лапці пляце?
Магда. За гэтым шалапутам вока ды вока.

Ужо некаторы час за вокнамі скача нейкі слабы водсвет, які цяпер разліваецца ў зарыва. Пасля далягаюць адтуль лямант, праклёны, гвалт.

Карпач. Што такое?

Ілья. А гэта ці не трэці браток-Васілёк? Васка Вецер.

Вашчыла (*мужыкам*). Ідзіце паглядзіце. І калі што – спыніце брыду.

Тыя пайшлі.

Вецер (*да Ільі*). Ты якое права маеш думаць кепска пра майго стрыечніка?

Ілья. Стуліся, Вецер. Пакуль ты купцоў, растаўшчыкоў, мыгаеў граміў, пакуль ты распіскі кабальныя паліў – брацік твой, падбухтораны новым арандатарам, *нашым*, Хрыптовічам, сваёй крыві чалавекам, швэндаўся п'яны па яўрэях, нават бедных, і пагражаў, што вось паліць вас будзем і што вось будзе пагром.

Вецер. Праўда?

Лаўрэн. Так. І казаў, што можа той пагром ад хаты адвесці. І багатых яўрэі яму грошы давалі.

Магда. І гарэлкай паілі, бо пасылалі да мяне. Ходзіць увесь час як гразь.

Урываецца Б а ч к о, які пайшоў з мужыкамі.

Бачко. Пажар! Жыдоўскі канец гарыць! З вуліцы ў вуліцу. Вецер падпаліў з сябрамі.

Вецер (*ціха*). Вось яно. І як жа я не хацеў у бунт, у разбой гэты ісці. Падпальшчыкі цёмныя, забойцы. Абы да гарэлка дарвацца. Але цяпер... цяпер ужо дарогі назад няма. Цяпер ужо хаця й бляваць хочацца, а – з імі.

Вашчыла (*Ільі і Бачко*). Бяжыце, уздымайце людзей. Гасіць. Гасіць, не шкадуючы шкуры.

Поп. А нашто? Цяпер ужо войска ўсё адно прыйдзе. Цяпер – у кулаку трымацца трэба, і на розныя соплі часу няма. Няхай іхнія Суркі над сваімі бебехамі павыюць. (*Ён зусім сп'янеў*.) “А зэйдэлэ, а бобэлэ! Уй-ю-юй!..” Хрыста нашто распялі?!

Вашчыла. Ціха, поп! Цябе не білі, але я, імем сваіх ста пяцідзесяці бізуноў... Хай розны лёс, хай іншая кроў, але... кажы,. Антох... З пісання.

Антох. ...Хай розная кроў. Але перад богам – усе браты на свеце! (*Ціха, апусціўшы вочы*.) Гэта не з пісання, але гэта праўда...

Магда. Праўда перад тым самым Хрыстом.

Дзверы расчыніліся ад удару Ільёвай нагі. За ім, у атачэнні яго л ю д з е й, увальваюцца некалькі растрапаных л ю д з е й, а сярод іх моцна пабіты М е н д л К е й м а х і моцна п'яны, расхрыстаны В а с к а В е ц е р.

Вашчыла. Яны што, парсюка смакталі?

І л ь я. Бачко з людзьмі гасіць пажар. А гэтых вась граміл узялі. Яны... Мендла Кеймаха білі на горкі яблык. І кузню ягоную хацелі падпаліць.

Л а ў р э н. Гэх, пагулялі!

В а с к а. А гэта што тут? Там жыдоўскі шабас, тут – чарнакніжны. І ўжо што адна вядзьмарка ды ёсць.

М а г д а. А я вось, калі я вядзьмарка, цябе – ступай!

В а с к а. І бра-атухна тут! Здароў, братка! Здароў ц-цёплай кампаніі! У карчме седзіць?.. Ад пажару, ад відовішча такога мяне ўзялі? Ну, добра хаця, што ў карчму. Налі *(кідае на стойку жменю манет)*.

М а г д а. Я за крадзенае не наліваю.

В а с к а. У каго крадзенае? У гэтых Пейсатых разбойнікаў *сумленна адабраанае!*

М а г д а. Гэта ты ў каго адабраў? У Іцкавічаў?

К а р п а ч. Іцкавічы зараз далёка. Ім у пэўным месцы агнём пячэ.

Л а ў р э н. Гэта ты ў Ёскавых дзяцей узяў, што і сала з'ядуць цішком, калі дасі, каб з голаду не здохнуць?

М а г д а. У Двойры-ўдавы з падпаленай хаты выцягнуў? Ці вось у гэтага, у Мендла ўзяў? Кеймах, што яны табе зрабілі?

М е н д л *(разгойдваецца)*. О Аданаі! Рукі.

В а с к а. У крыві твае рукі!

І л ь я. У крыві. За шулы трымаўся, у кузню не пушчаў.

В а ш ч ы л а. Твае людзі яўрэйскі канец падпалілі?

В а с к а. Угу, і сінагогу. Дымко-ом пайшла! Лупі-і, Янка, тут табе бог, тут табе п'янка!

П о п. Аб веры дбаеш. Сто грахоў з цябе.

В а ш ч ы л а. За веру, праўда, стаяць трэба. А ты як думаеш, Антох?

А н т о х. Мяне за гэта зьнаць могуць. Але, па-мойму, бог адзін. Толькі імёны розныя. Як маці ў нас “маці”, а ў хахлоў “ненька”. Імёны розныя, а маці – чыста ва ўсіх адна.

М е н д л. Мамеле. Рукі.

М а г д а. Баляць рукі. Зараз вось...

Дастае чыстую анучу, лье гарэлку з пляшкі на рукі.

М е н д л. Рукі. За што яны... з мордамі такімі страшнымі. А халупа гарыць.

В а с к а. А ад Іцкавічаў вашых нашы хаты не гарэлі? А забітых імі куды падзець? Усё жыццё як вол пад ярмом. Усё жыццё пад плёткай, усё жыццё на мякіне. Усё жыццё нагаладзь.

М е н д л. І накрыцца жонцы з дзецьмі няма чым.

В а с к а. Ну так, усе блохі згарэлі. А што вашы Іцкавічы з нас, як блохі, апошнюю кроў смакталі? Па кроплі. Я ўдосталь не еў. І дзеці мае не елі. Усіх вас, разам з панамі, кніжнікамі, багамазамі, растаўшчыкамі... Дзеці мае не елі!

М е н д л. Рукі. Што цяпер без іх мае дзеці есці будуць? Няма нічога.

К а р п а ч *(з цяжкасцю ўздыхае гіру ля стойкі)*. На, Мендл. *(Гой нечакана лёгка ўзняў гіру.)* Бач ты яе як. Ты ж каваль. Трахні яго гэтай пірай па галаве – і разлік.

І л ь я. Галава ў яго вытрымае. Што ёй?

М е н д л *(раняе гіру)*. Не магу... Ай, куды бедным падзецца?.. Уй, калі ж хлеба ніхто за так не дае!.. Рукі.

В е ц е р. Ну так, рукі. Зусім яны чорныя, рукі. У цябе, Васка, бялейшыя. Дык гэта праўда, стрыечны брат, што ты з багатых жыдоў грошы вымагаў і казаў, што тады пагром адвядзеш?

В а с к а. А што? Што? З крывасмокаў?! Я не еў з-за іх... каб сыгым... Племя ўсё іхняе пад корань!

В е ц е р. І цяпер пра ўсіх нас будуць казаць, што мы пагромшчыкі і вымагальнікі. І праўду нават над страшнай нашай магілай сказаць не захочуць. Бо збаяцца, каб і іх не палічылі, што яны заадно з галаварэзамі. Хаця яны нават Іцкавічаў не забілі, якіх бы за... ногі павесіць трэба. Збаяцца праўды – і ўсё гэта ты нарабіў. Ты што – і гарэлкай не грэбаваў? Піў з рук аднолькава гэтага вась бедалагі і гэтых вошаў, Гдаля са Шмуйлам?

В а с к а (*крыху няўпэўненая*). І што? І піў.

В е ц е р. Беларус абпіваў жабрака і піў падачку з рук ворага?!

М а г д а (*спалохана*). Васіль! Васіль, кінь!

М е н д л. І тут яны – за глотку. А мне што рабіць? Сябры мае адзіныя... Рукі.

В е ц е р. Рукі. У крыві і дыме. Ты прабач мне, Мендл. Я не магу падаць табе рукі. Адзінаму, у каго б я тут з ахвотаю яе паціснуў. Але я магу іншае... Васка! (*І тут амаль шэпт узвысіўся ледзь не да грывотаў.*) Ты, вась ты... дай я пацісну тваю руку... брат.

Васка і ягоныя людзі задкуюць у кут перад Ветрам, які наступае на іх.

Ты пойдзеш гасіць пажар. Ты будзеш ставіць з людзьмі новыя хаты. Ты ніколі не ўцячэш і прымеш з намі самую смерць. І калі ты заб'еш не ў баі, і калі ты хоць раз адбярэш жыццё, вартую жалю страху або кавалак хлеба ў няшчаснага – тады ты, клянуся, падасі мне сваю руку, брат, і – бог бацька! Вымятайцесь.

Тыя пайшлі, як пабітыя. Маўчанне.

Ну вась. Нарабілі лайна – што цяпер?

І л ь я. А цяпер, пасля пажараў, чакай кары.

В а ш ч ы л а. Усіх узброіць.

Л а ў р э н. І мне доўбню... самую цяжкую. Пасля таго, што тут убачыў.

М а г д а. Куды-ы ты, кіндзюк. Біцца? Ды я цябе падалом замяту.

Л а ў р э н. Ну ты-ы. Ты падалом і полк замячеш. Не ведаю, як на цябе, а на іх у мяне сілы хопіць.

В е ц е р. Біцца. Цяпер ужо да апошняга. А калі што...

П о п. А калі што, дык за рубаж завадатарам бегчы. Там аднаверцы.

А н т о х. Куды-ы. Бачко дужа пісьменны. З гасцямі з-за рубяжа гаворыць. На Украіне цяпер казакамі Лізка з Пецяўбурга запраўляе.

П о п. Дык вась туды.

А н т о х. Туды? Там свае мужыкі бунтуюць – што ім да чужых? Там у простых нават солі няма. Там паўсюль адкрыты разбой. Там раскольнікам храмы ломяць і людзі бягуць да нас – уяўляеце? У наша пекла бягуць! – або паляць сябе жыўцом. Там галовы сякуць і языкі рэжуць за адзінае слова. Выдадуць яны завадатараў назад нашаму караю. Наш кабель іхняй сучкі не ўкусіць.

К а р п а ч. Тады адно. Узбройвацца. У князя нашага зараз дзве вайны. Адна з “каралём” Славацінскім. Ён яму замак у Славаціне пабудаваў, каралём паставіў і цяпер яму вайну аб'явіў. Усур'ёз, з забітымі. І другая вайна, ужо не цацачная. З Янам Тарлам, ваяводам Сандамірскім, за маёнткі Сабескіх. Тут ужо міжусобная, братазабойчая вайна. Буйных сіл не пашле. Не да нас яму. Можэ, і паспеем.

П о п. І пасольства да князя.

В а ш ч ы л а. Перапрошваць, што пабілі? А што ж, і перапросім, галава не адваліцца. Бачко з Ветрам ліст напішуць. Каго дасылаць?

І л ь я. Бадай што, мяне.

К а р п а ч. Татка...

І л ь я. Змоўч, смаркуль. Дзед твой бурмістрам Крычава служыў. Я – гарматнік. Ты, зеляпан, таксама бурмістр. Служылі мы гораду, не адмаўляліся. Сілы ў мяне ўжо мала, то паслужу напаследак паношанай шкурай.

Вашчыла. Гэта можа быць і сапраўды “напаследак”. Хоць і паношаная, а...

І л ь я. Дзярмо разграбаць паедзем. А гэтай работы ў новым адзенні не робяць.

В а ш ч ы л а. Яшчэ хто?

Л а ў р э н. А хаця бы й я.

М а г д а. Куды, распуста. Абібок. Лоб, як у бугая, а абы яму гультайць, абы не працаваць.

Л а ў р э н. Дровы ў тваю карчму секчы – гэта не работа.

Я ў х і м. Яна не пра тую работу кажа.

Л а ў р э н. Не, дудар, гэта ты ўжо кінь. Яна ў мяне як лава. Хоць каменні кладзі. *(Завёў.)*

Усе дзеўкі дрэнна йдуць –
Мая дзеўка добра йдзець...

М а г д а. Э-эх, змоўч, кастаглад. Скажа, як атопкам па балоце гошсне.

Л а ў р э н. Кароста ты мая любая. Трэба ісці. А то там наш князь сядзіць, напнуўся, як жаба на купіне. Радзіві-іл!

В е ц е р. Хто і калі вас разуменню вучыць будзе? Ёсць Менда – і Гдаль, ёсць той *наш* пракажоны ў лесе – і *наш* Радзівіл. А і Радзівілы розныя. Ёсць тыя, што кнігі выдаюць і асвету нясуць у наша дзікае балота – а ёсць і такія, як наш, злачынцы ў светлай княжай кароне.

Я ў х і м. Не бывае яна светлая.

В е ц е р. Бывае. Гэта як на якім чалавеку.

В а ш ч ы л а. Едуць пасламі да Белай Ілья Карпач і Лаўрэн Каўбаса.

Я ў х і м *(перакідае дудку на грудзі).* Галасы ў адзін. *(Цямнее.)*

Голас:

На палеткі асірацелыя
Аблятае лісце нясмелае,
Абгарэлае, заінелае,
Каб укрыць раны нашай зямлі.
Беларусь мая белая, смелая
Засылае паслоў у Белую.
Засылае ў Падляшскую Белую
Падлаедаў аб праўдзе маліць.

КАРЦІНА ПЯТАЯ

Зала для прыёмаў, “тронная” зала ў палацы Гераніма Радзівіла ў Белай. У прэдняй сцяне, справа, стральчастыя ўваходныя дзверы. Высокія вокны высока і ад падлогі, а пад імі – канапы, лавы і крэслы. На прыступках каля левай сцяны, на ўзвышэнні, крэсла самога князя, вышэйшае за ўсіх і сапраўды нечым падобнае на трон. Насупраць яго, у правай сцяне, гарыць камін і каля яго стаіць высокі экран. Вісяць габелены і зброя, стаяць у прасценках латы. Зала таму робіць дзіўнае ўражанне: сумесь параднай залы і кардэргарды. Кн я з ь сядзіць на высокім крэсле, побач, на ніжэйшым – А л і ц ы я Г а й д а л о в і ч. Іхняй “канфідэнцыяльнай” размове аніяк не перашкаджае прысутнасць К а п

і т а н а А д д з я л у Г р а н М у ш к е ц ё р а ў, асабістай аховы князя, і
палкоўнікаў Д а н а в а н а і П я с т ж э ц к а г а.

Радзівіл. Ды не магу я з та-табою ажаніцца, ду-ду-душка.

Аліцыя. Але чаму ж?

Радзівіл. Ла-ладна, жо-жонка ўцякла. Шлюб ра-разарваны. Але ж яна была да-дачка Сапегі і жонкі ягонаі з-з Браніцкіх. Прыйдзе час – ва-вазьму новую. З такога ж высокага дому.

Аліцыя. І тая ўцячэ. Бо і жанчыны з гэтых дамоў такія, халодныя, як рыбы. Дый ты.

Радзівіл. Цы-цы-цыц!

Аліцыя. Два мокрыя палены не гараць. Сухое патрэбна – тады яшчэ сяк-так.

Радзівіл. Гэта ты – сухая? Гм.

Аліцыя. Прынамсі, магу прысусіць цябе варушыцца.

Радзівіл. І мне ад жа-жанчыны патрэбна паслушэнства. Безагаворачнае, ду-душка.

Аліцыя. Ну н-не. Са мной не атрымаецца. Жыць замкнёнай і толькі чакаць, што часам з’явіцца муж і пан. Гаварыць няма з кім. Толькі праз вокны глядзець на вязняў і асуджаных. Крыкі слухаць.

Радзівіл. А ш-ш-ш-то? Найлепшыя спевакі пры маім двары.

Аліцыя. Ціха, людзі ж тут.

Радзівіл. Гэта не людзі.

Аліцыя. У цябе ніхто не людзі. Сам святло гасіш, сам дзверы запіраеш.

Радзівіл. Бо не ха-хачу, каб іншы бачыў тое, што належыць мне (*паказвае на яе*).

Аліцыя. Ага, значыць, усё ж людзі. Глядзяць.

Радзівіл. А гэта я-я-якасць не толькі лю-людзей, але й быдла.

Аліцыя. Якая табе розніца, калі на мяне, скажам, пёс паглядзеў?.. Угм. Толькі й ёсць у цябе, што зайздрасць, а толку што? Не палац, а турма. Паноў за стол – ніколі. У нявіжскіх Радзівілаў чалавека на тым канцы стала ў твар цяжка пазнаць.

Радзівіл. Нявіжскія мне не ўказ. Я-я-яны адну сабачую мову змянілі на другую, польскую, таксама сабачую.

Аліцыя. А што ў цябе не сабачае?

Радзівіл. Ня-ня-нямецкая. Там, у Нямецчыне, парадак, там законы, там – войска, там – мова, там – людзі... Дойч хайт... Дойч тум... Нямецкі побыт. Нямецкі дух.

Аліцыя. А сам у тым нямецкім, як я. Як той парыжанін, што Парыжа ў вочы не бачыў, Пляцеш – дык унь у палкоўніка Данавана, немца, вушы вянуць. Таксама мне, немец. Такі ты немец, як і Вайберхельд, як Вайберфройнд, Вайберфайнд⁴, ты і не немец, ты і не паляк, а тутэйшае...

Радзівіл. Нун гут... Іх геборэ вурдэ ін шгадт Belaja. Balorussia. Абер... а ідзі ты да д’ябла! А шляхта за ма-ма-маім сталом – прабач. Яны павінны ведаць месца, душка. Я па-па ўладзе больш чым кароль. І вось *таму* мне з табою ісці ў касцёл не выпадае. (*З пагрозаю.*) Не па са-сабе дрэва ломіш. Я ка-ка-ка-кароль! Толькі пакуль не ка-ка-каранаваны! Я й падаткаў не плачу. Я самому караю сказаў: “Мам войско венкшэ ніз Жэчпосполіта, готув естэм служыць нем ойчызне – дам е крулёві, але податкув жадных не заплацэн”⁵. Вось. “Маю войска большае, чым Рэчпаспаліта, гатовы служыць ім айчыне – дам яго караю, але падаткаў ніякіх не плачу”.

⁴ Сэрцаед.. аматар жанчын... жанчына не навісінік

⁵ Польскія цытаты даюцца ў вымаўленні пачатку XVIII стагоддзя. Гэта не памылкі, а так тады казалі.

Аліцыя. Яўрэям ты іх плоціш, бо лень самому займацца. Болей, чым каралю, плаціў бы. *(Убок.)* Ладна. Ты не ажэнішся, але я з цябе ўсё магчымае выцісну, мерын. А тады заікайся хоць па-нямецку, хоць на мове сваіх пастухоў.

Радзівіл *(ужо супакоены, задуменна)*. Вось бачыў сон. Сяджу бым і бачу – перада мною бым на троне кароль сядзіць. Наша бяссілая морда. Аўгуст трэці Фрыдэрык. І хачу бым я ўстаць перад ім, а ні-ні-ні-як не ма-магу. Варажбітка ска-ка-казала, што гэта нейкая дзяржава пасодзіць мяне на польскі пра-пастол. Пасля – вайна будзе, скінуць мяне з трона. Але я... я... я па магілу буду ганарыцца – я і зараз ганаруся, што бы-бы-быў польскім каралём. *(Прыасаніўся.)* Ве-ве-вельмішаноўны пан канцлер дзяржавы, пан Піліп Каршук, та-так бы мовіць мі-міністр замежных і ўнутраных спраў... Гэй! Прывядзіце канцлера, Пястжэцкі *(той пайшоў, Радзівіл – да Аліцыі)*. З табой больш размовы няма. Змоўч!.. Ох-х, цось мі глова болі.

П я с т ж э ц к і вяртаецца. З і м К а р ш у к і І ц к а в і ч ы.

Што, бушацкія морды. Так бессаромна грошы вы-выбівалі, што да бунту дайшло? Колькі лішняга ўзялі?

Гдаль. Сонца наша найяснейшае! Дальбог жа анічога не ўзялі.

Радзівіл. Бра-брашы! На што ж бы-было водку, арэнду браць, калі сабе выгады няма?

Шмуйла. Ды толькі каб вам клопату не было. А вам лягчэй. А нам – прывілей на гандаль.

Радзівіл. Павешу за ногі. Колькі тысяч у кішэнь паклалі? Дзесяць? Пятнаццаць? Ды я ж не супраць. Трэба ж і вам на кутель і рыбу?

Гдаль. Дваццаць тысяч... І палову з іх на каленях падносім вам, Саламону мудраму нашых дзён... Шмуйла, дай распіску.

Шмуйла ўкленчвае і працягвае распіску.

Радзівіл. Мабыць, крыху больш. Ла-ладна, чорт з вамі.

Гдаль. Бралі болей, сын сонца. А чаму?

Радзівіл. А чаму?

Гдаль. Каб я граў у вашыя карты, то сказаў бы: вось наш козыр. Падманшчыкі, вашамосць.

Шмуйла. Шкуру мала здзерці. Манюкі.

Гдаль. Народ разбягаецца, то яны цішком іхнія валокі, іхнія землі прыбіраюць да рук, а падаткаў вашай мосці за іх не плоцяць. Укрываюць ворныя валокі ад вас, гаспадара. І ў лесе зямлі цішком аруць і грошай не плоцяць, бо тыя валокі ў інвентар не ўлічаны.

Шмуйла. Пан-князь у лес не палезе. А мы палезлі. А ў лесе паўсюль патаемныя пасекі і борці, няўлічаныя папасы, гарбузы ў бур'яне на палянах. Музікі! Падманшчыкі! Бушацкія морды!

Радзівіл. А бунт?

Шмуйла. А грошы недаплочаныя князю? Мы іх выбівалі, і за гэта ў бунце ледзь не загінупі.

Радзівіл. Як кулаком пад дых. Ну не, скаржнікаў гнаць, упартых – вешаць. Канец справе скаргаў... Чорт, галава разломваецца.

Каршук. Там дэлегацыя скаржнікаў з Крычава. Два чалавекі, княжа.

Радзівіл. Павесіць!

Аліцыя. А можа, яны не са скаргай.

Радзівіл. Добра, гэтых яшчэ выслухаю. Але хай пастаяць, пачакаюць. І вы пачакайце... Можа, я вам і падмагну вярнуцца. Толькі – не-не-не да таго мне ц-

цяпер. У мяне са Славацінскім вайна з Тарлам – усобная вайна. І... хто там яшчэ, Каршук?

Каршук. Сяржант фон Швальбе ўцёк.

Радзівіл. Як? Не паляк? Курляндзец? З іх-іх-іхнім безварнуковым паслушэнствам? Ве-ве-ведаючы мя-мяне сўум домінум вітэ эт нёціс, як па-пана свайго жыцця і смерці? Куа субдзігус, як падданы, ве-ведаючы, што яго чакае? Ад мяне, дзе ў во-войску ад салдата да ге-генерала мова нямецкая? *(У страшным гневе.)* Сто... дзвесце... тысячу пагоні за ім. Спаймаць! Дзе б ні схаваўся – той палац або кляштар спаліць!.. Пястжэцкі – пяцьсот чалавек!

Пястжэцкі. Слухаю *(выходзіць)*.

Радзівіл. Капітан Аддзялу Гран Мушкецёраў... Дзвесце... У пагоню. Калі паспеў уцячы за мяжу – да тых двароў патрабаванне: выдаць. Хоць бы і ў рымскага папы!

Капітан. Ія... Абер іх глаўбе, князь...

Радзівіл. Ты мне не глаўбай. Іначай будзеш мець кіёў у спіну.

Капітан. Ія *(выходзіць)*.

Радзівіл. Та-а-ак. Ш-ш-шт-то яшчэ? Галава, халера, як гарбуз.

Каршук. Ваша светлая велькаяснавяльможнасць. Кароль Славацінку просіць пардону ў іх яснавяльможнасці.

Радзівіл. Падумаем. Забава, што праўда, зацягнулася. Ну, збудавай я яму замак... пяцьдзсят тысяч каштавай. Ну, аб'явіў яго ка-ка-каралём. Я лі-лічаныя двары сусвету лічу ро-роўнымі сабе, дык ён зазнаўся.

Каршук. Дазволю нагадаць – гэта *м* *ы* яму аб'явілі вайну.

Радзівіл. Капітана! Пястжэцкага!..

Тыя ўваходзяць. Капітан мяце пер'ямі капялюха падлогу. Увогуле ўвесь этыкет – жахлівая пародыя на этыкет пры двары “караля-сонца” і нямецкім двары.

Капітан. Ваша яснавяльможнасць, людзі дасланыя.

Пястжэцкі. Мае таксама.

Радзівіл. Дакладвайце аб штурме Славацінку, капітан. Замак...

Пястжэцкі. Замка таго ўжо амаль няма. І ў іх і ў нас забітыя, параненыя.

Капітан. Мы замак атачыць і падступіць. Тыя страляць...

Радзівіл. Па-нямецку!

Капітан. Холь ін дэр Тойфель! Ферфлюхунг! Гешворэнэр Файнд...

Радзівіл. А, чорт, яшчэ горш! Канцлер, скажы яму – хай брэша па-тутэйшаму, а будзем лічыць – па-нямецку.

Капітан. Ваш заклёты вораг замак выхадзіць і біцца. То яны нас, то мы іх.

Радзівіл. Падпалілі?

Капітан. Ія.

Радзівіл. Час канчаць. Досыць ужо з ім дыпламатычных зносін і вайны. Артылерыю, штурм, сам на чале. Узяць у палон. Судзіць. Асудзіць на-на-на смерць.

Пястжэцкі. Ваша яснавяльможнасць! Караля! Які прыклад?!

Радзівіл. Так. Караля нельга. Я яму... дарую. Уласкаўлю. І – вось што я зраблю! – вярну яму свабоду і дзяржаву.

Пястжэцкі. Вялікі і мудры!

Радзівіл. Ты не хвалі. Ты да-да-давай пра бойку, пра вайну з Сандамірскім ваяводам.

Пястжэцкі. То ест правдзіва вайна за маёнткі Сабескіх. Вайна домова. Воевода Сандомежскі Ян Тарла, як сьвіня, пшэпрашам...

Радзівіл. Ой, ды кі-кінь ты гэтае свінства. Валі па-хлопску, а хай лічаць, што па-польску. А то галава баліць, цяжкая, як жлукта поўнае. Не даходзіць па-польску.

Пястжэцкі. Даслаў на яго дзве харугвы. Хай трывожаць. Пасля выступаю сам. Гэта – сапраўдная вайна. І мы ім хрыбты зломім... А што з галавою?

Радзівіл. Напіўся ўчора... Пробашча Пёкура сюды... Ох, галава ты мая, галоўка, кадоўбец божы.

Уваходзіць Пёкур.

Пан пробашч Бельскі. Нашго ты мяне ўчора напаіў, свіння такая?

Аліцыя. Ты ж не п'еш.

Радзівіл. Гэты здолеў упаіць.

Пёкур. Але, пане муй. Што там было? Палова вядра крупніку, кварта кмяноўкі ды пляшка пітнага мёду! Што гэта на дваіх здаровых драбаў?

Радзівіл. І ў пляшцы чатыры кварты. Вось сядай зараз за стол і пішы... Пяро яму. Ох, макітра ты мая! З піянствам вальчыць тшэба. Змагацца.

Пёкур. Пішу. “Без жаднай клеменцыі маёй, яком Радзівіл...”

Радзівіл. Так. Так. Піянствам ба-ба-бавёных се, яко не жолнерскім і негоднім сьвінім налогем, не іначай як батыжкамі каралі.

Пёкур. І па-хлопску тое самае. “Тых, хто п'янствам бавіцца, як не салдацкай і нягоднай, свінскай распустай, не іначай як батагамі караць...” Апахмяліцца б табе, княжа.

Радзівіл. Трэ... ты-ты-ты што гэта тут?! Тут закон прынялі, а ты з апахмелкай.

Пёкур. Пакуль не падпісаў – гэта ж не закон? Ну дык выпі, а пасля падпішы. Гэта зручна. Пазабівай ворагаў, а пасля выдай закон: забойства караецца смерцю. Але зваротнай сілы закон не мае. І людзям страх, і табе спакайней.

Радзівіл. Ладна. Дапісвай...

Пёкур. Дапішу: “Жэбы тыле веле кропель...” Тут ужо я, як ксёндз. Калі вып'е, то “каб столькі шмат кропель, каб столькі д'яблаў, што пры скананні бяруць с в а ю душу, бачыў...”. А ты ўсё ж пахмяліся... Там Грабоўскі, пасол ад брата твайго Марціна-Мікалая чакае. Вось ты з ім аб богу пагавары дый выпі.

Радзівіл. Што такое Грабоўскі?

Пёкур. Фаварыт. Выканаўца ўсіх ягоных збродняў. Загадае Марцін – падсудка брэсцкага Грабоўскі заб'е ў карчме. Падюбоўніцу князеву па яго загаду задушыў. Забіў шляхціца Кукаўскага з жонкай – вясёлы такі чалавек. Маёнткі падпальвае. Наконт сялянскіх двароў падпаленых і мужыкоў забітых – і не кажу. Цяпер хваліцца, што заб'е брэсцкага гараднічага. А братка твой, княжа, з розуму з'ехаў. Верыць у перасяленне душ, алхімік, каменя філасофскага шукае. Ні пра што, акрамя баб, гаварыць не можа, людзей забівае. Перайшоў у юдаізм. Рабіны вакол. Суботу спраўляе. Ну, па-свойму ён правільна разважае. Яму ж невядома, які бог на небе, дуралому. Калі наш – ён крыж пакажа, а калі іхні... Ён і жанчын святых не пасаромеецца.

Радзівіл. Звар'яцеў братка.

Пёкур. Угу. І самае горшае – замест мёду і гарэлкі п'е пейзахоўку. Гэта ўжо зусім з розуму трэба з'ехаць. Ніякага параўнання – гэта і мурону ясна.

Радзівіл. Так, гэта ўжо канцы. Увесці Грабоўскага. І крычаўскіх сюды!

У залу ўводзяць Г р а б о ў с к а г а, І л ь ю К а р п а ч а і Л а ў р э н а. Грабоўскі ідзе да “трона”.

Г р а б о ў с к і. Чалом табе, яснавяльможны, ад не менш яснавяльможнага брата Марціна-Мікалая – недатыкальны пасол ягонай дзяржавы Грабоўскі.

Р а д з і в і л. Ну, недатыкальны ці не – гэта мне меркаваць. Унь узброеныя вакол. Як у Берліне. Кожнай раніцы пры-прычасаныя і напудраныя, як да-да шлюб.

Г р а б о ў с к і. Яны вакол. Але я – пасярэдзіне. Непрычасаны і ненапудраны. Але ўзброены. І шлюб мой – забойства па загаду майго пана.

Л а ў р э н. Бач ты, забойства ў золаце.

І л ь я. Змоўч!

Р а д з і в і л. Цік-кава. Ану, тыя, што вакол. Зброю нагала!

Капітан, Пястжэцкі і Данаван стаюць у пазіцыю, агаліў шаблю і Грабоўскі.
Б'юцца. Пасол з цяжкасцю, але абяззброіў двух першых. Данаван змагае.

Д а н а в а н. Ферфлюхтэ вайсрусішэ швайне! Саксонія, наперад!

Р а д з і в і л. Надзверны!

Вартавы каля дзвярэй прыяднаўся да Данавана. Ім з цяжкасцю ўдалося прыперці Грабоўскага ў кут. І тут Лаўрэн нечакана падхапіў выбітую шпагу мушкецёра і напаў на ўсіх трох, як ураган. Пацясніў.

І л ь я. Ты што робіш, пагаўпешка?!

Л а ў р э н. А я ім пакажу, як *нашы* б'юцца. (*Выцесніў тройку за дзверы, кінуй шпагу сярод залы.*) Ваша яснавяльможнасць. (*Прыдурваецца.*) Не сячыце галавы. Не мог стрываць, што немцы так над чалавекам адной з вамі крыві пацяшаюцца. А мы ж вашы падданыя. А мы ж за вас у агонь і вадзі... і сячыся во як умеем.

Т р о й к а апасліва заходзіць. Пабітыя стаяць у цэнтры залы. Лаўрэн адышоў да Ілы. І тут ксёндз Пёкур шэпча на вуха князю, паказваючы на вартаўніка.

Пёкур. Той самы. І трэба, каб бачылі. І крычаўскі хам бачыў і вывады рабіў.

Р а д з і в і л. То-то-той. Ану, сюды (*картаеы падыходзіць*). Ты-ты-ты што ўчора казаў?

В а р т а в ы. Паночку, па-па-паночку, дальбог.

Р а д з і в і л. Такого слімака толькі вешаць... Ты што сказаў? Калі я ўчора, спатыкаючыся, ад пана пробашча вяртаўся... цужэсь ты по...по...ведзял?

А л і ц ы я. Ну ўсё, шыбеніца.

В а р т а в ы (*з мужнасцю адчаю*). Поведзялэм то, цо правда – нігдым Вашей Мосці п'яным не відзял, венд жеклэм, же велька ксенця Мосць сьпілэсь сен як сьвіня і жэбы то бедны чловек так зробіл...

Р а д з і в і л. Кажы і для тых. Каб разумелі.

В а р т а в ы (*гераічна*). Сказаў праўду. Сказаў сябру, што ніколі Вашай Княжай Мосці п'яным не бачыў, дык сказаў... Бач, упіўся Ваша Княжая Мосць, як свіння, а каб гэта бедны чалавек так зрабіў, то яго б павесіў і...

Р а д з і в і л (*нерарваў*). О-ох... До... до...добжэсь васан поведзял, естэсь васан сержантэм... Для вас, хамы: “Добра васпан сказаў, быць васпану сяржантам”.

Н е ч а к а н ы с ь р ж а н т. Бу-бу-бу-буду.

Г а й д у к падносіць Радзівілу паднос з кубкам, той машынальна п'е, скрывіўся. Пасля сяржанту.

Радзівіл. Бач, з радасці заікацца стаў, як я. На гэты раз дарую. Але як камандуючы будзеш заікацца – павешу.

Гайдук узяў кубак, на хаду абмахнуў крысо князю.

А ты што тут усё ля мяне цярэшся? По цоту – тутай ходзіш?

Гайдук. Хцэн быць завшэ на ўслугах Вашай Ксёнжэнцэй Мосьці, венц естэм му на відоку.

Радзівіл (*з глухім гневам*). Хочаш быць у мяне на вачах. Варта! Узяць яго і на дуб у двары.

Гайдук (*крычыць*). Ваша! Ва-а-а-ша! (*Яго пацягнулі*.)

Радзівіл (*наўздагон*). Тэ-тэраз, вацпан, бе-бендзеш мі завшэ на ві-ві-відоку. Ты зараз, вацпан, будзеш заўсёды ў мяне на вачах. (*Супакойваючыся, да Грабоўскага*.) Чаго просіць брат, пасол?

Грабоўскі. Просіць аб прадажы таго каня.

Радзівіл. Скажаў, што прадам. І нашто тое пасольства ганяць?

Лаўрэн. Ваша яснавяльможнасць. За што вы? Даруйце беднаму дурному чалавеку.

Радзівіл. Ды ты што-о?

Ілья (*выглянуўшы ў акно*). Позна, Лаўрэн. Унь ужо ён вісіць, як груша.

Радзівіл. Тваё шчасце, крычавец. Іначай бы я загадаў *я м у* павесіць *ц я б е*. Ён бы паве-е-есіў. Ён бым це жыця не пардоновал. Ён бы не злітаваўся.

Ілья. Ну так. Ён *в аш* слуга.

Радзівіл. Ну, пасол, што яшчэ?

Грабоўскі. Пляткараць пра ўзаемныя вашы падкопы.

Радзівіл. Пра ўсіх так. Лю-удзі-і.

Грабоўскі. То, каб выказаць вам сваю прыхільнасць, панскі брат пасылае вам скаргу ад крычаўскіх мяшчан на яго імя (*падае грамату*).

Радзівіл. А пры чым тут Марцін?

Грабоўскі. А яны просяць, каб ён адмаліў у караля Крычаўскае староства пад сваю ўладу.

Радзівіл. Ну, адмоліць? А я караля не паслухаюся. Што далей?

Грабоўскі. А далей, каб адбіў іх у вас.

Радзівіл. Ну, х-хай па-паспрабуе.

Грабоўскі. Ён не хоча. І выдае іх галавой, перадае вам скаргу, даводзячы тым сваю да вас зычлівасць.

Радзівіл. Гм... Ды... ды вось і я-я-яны тут. Што, хлопці, хочаце, каб мой брат вас у мяне адбіў?

Ілья. Ён вам далёкі брат. З другой галіны, няродны.

Радзівіл. Ну, дык ці хо-хочаце?

Лаўрэн. Пасля гэтай бязвіннай шыбеніцы (*паказвае ў акно*) – хочам.

Ілья. Ды ты што?!

Лаўрэн. Так. Яшчэ Людовік, кароль польскі, прысягаўся, што не будзе чужаземцам аддаваць старостваў і гарадоў. А ты каму аддаў? Іцкавічам драпежным?

Ілья. Чакай, Лаўрэн, дай я. (*Падае князю грамату*.) Там усё ёсць.

Радзівіл. А ты словам скажы.

Ілья (*ён таксама рашыўся*). Каралі і князі мелі намеснікаў-старостаў. Яны не толькі баранілі замкі княскія, не толькі старажылі спакой зямлі, але і каралі гвалт, крадзеж і разбой. А гэтыя? (*Паказвае на Іцкавічаў*.) Яны могуць твой замак у Крычаве – памежны, заўваж! – абараніць? Яны, калі прыйдзе гвалтаўнік, гонару жонак сваіх не абароняць. Мала таго, іхнім гонарам адкупяцца. Яны могуць старажыць спакой зямлі? Яны могуць толькі біць

слабейшых і бяззбройных. І ці могуць яны караць гвалт, крадзёж і разбой, калі самі гвалцяць і рабуюць?

Лаўрэн. Права мяча старое замянілі правам бізуна. А нам лепей меч, чым бізун, лепей плаха, чым стайня.

Радзівіл. А калі раней ста-стайня, а пасля – пла-плаха.

Лаўрэн. Калі вачам сваім не верыш – спытай у гэтых вась сваіх, як ім ад мяне перапала. І ў нас шмат такіх.

Радзівіл. Новае права Польшчы датычыць.

Ілья. А ў нас зараз, вашым дбаннем, паўсюль Польшча.

Грабоўскі. Дазвольце мне, княжа, іх павесіць, саслужыць вам.

Гдаль. Басякі-і! Падманшчыкі!

Шмуїла. Княжа, сонца наша, аддай іх нам галавою. Аддай.

Радзівіл. Пачакай з шыбеніцай. Я вась ім лепей Іцкавічаў вярну. Што будзе! А то яны да браціка дужа хочуць. Ты, пасол, раскажы мне, як там брацік?

Грабоўскі. Ды што. Гаворыць пра перасяленне душ.

Радзівіл. Ну гэ-гэ-гэта даўно. Ён мне раз сам сказаў, што нос у яго вельмі доўгі, і таму ў мінулым жыцці ён, відаць, быў куліком. А ў будучым жыцці будзе сланом, на якім вялікі першасвяшчэннік бу-будзе ездзіць па Ерусаліме, а калі зноў вернецца ў чалавека, то сядзе на першасвяшчэнніка, які будзе аслом за свае грахі. Я ў яго пытаю: “А чым жа я стану?” А ён мне: “Кабаном за любоў да га-га-небнага дзярма”. Дурны брат зусім...

Аліцыя (*ціха*). Ды не, не такі ён і дурны.

Грабоўскі. Ходзіць у сінагогу. Вывучыў ужо, дрэнна, старагебрайскую і жаргон.

Пёкур. Гэта ён выбраў найлепшую рэлігію. А службу хрысціянскую прагнаў.

Грабоўскі. Рабіны вакол. Кожную пятніцу збіраюцца ў князя на борурухі, ядуць лапшу, шчупака і кутель.

Радзівіл. Пры-прыдуркаваты брат.

Грабоўскі. Шыбеніца кожны дзень цёплая.

Радзівіл. Гэта лухта!

Грабоўскі. І кошэры і шабасы дакладна выконвае. А на шабасах сядзіць у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі.

Пёкур. Божа! Ён бы яшчэ пад лапсердакам каўчэжац са святымі мошчамі насіў!

Радзівіл (*Іцкавічам*). Тут не да Крычава. Тут брат здурэў, а вы, морды, са сваімі мужыкамі.

Лаўрэн. Божа! Каб ён гэта сапраўды нас адбіў – да каго б трапілі?

Ілья. Беларусам заўсёды шанцуе.

Радзівіл. Ён бы, вас адбіўшы, жыва Іцкавічаў, вась іх, вярнуў, і тут бы вам літасці не было.

Лаўрэн. Тут бы тады і вам усім літасці не было.

Радзівіл. Ого! А што, можа, мне і вярнуць іх вам? Пад канвоем палкі ў тры? Га?

Ілья. Вярні, княжа. Палкі нам – раз плюнуць. А яны? Ты ведаеш, колькі яны вышэй паложанага сабе ў кішэнь узялі?

Радзівіл. Ведаю. І чаму ўзялі – ведаю. Частку – аддалі.

Ілья. *Паўтараміль ён а яны сабе ўзялі.*

Радзівіл. Ко-колькі?

Ілья. *Паўтараміль ён а.*

Радзівіл (*злавесна, аж усё сціхнула*). Та-ак.

Гдаль. Ваша яснавяльможнасць! Ой, не вер!

Шмуїла. Маняць! Маняць!

Радзівіл. Не, не маняць. Та-ак. Ты, Пястжэцкі, зоймешся справай брата. Узяць! У жа-жалеза! У яму пад вежай. А то рас-рас-пусціліся з-з-занадта! Каб

усіх яўрэяў пад замком, пакуль братца ў яму не кіну. Каб з ніводным з іх словам не па-паспеў пе-перакінуцца! Я-я-я стакрот гэта ўсё выб'ю. Я-я-я сінагогі вашы дымам пушчу. Прэч з вачэй!

Іцкавічы кінуліся ў дзверы.

Абселі! І брата абселі і мяне! (*У ярасці.*) Усіх дымам пушчу. І з вамі, што іх абагацілі, мужыцкія морды, тое ж будзе. (*Прыпадак ярасці страшны.*) За рабыну іх на крук! На палю! Узяць!

Данаван, Пястжэцкі і Капітан набліжаюцца.

І л ь я (*спакойна*). А яшчэ Радзівіл. Ніякай велічы. Іншыя Радзівілы ваююць, пракудзяць, кнігі выдаюць.

Л а ў р э н. Крычыць, як рэзаны бугай. Іншыя Радзівілы – баявыя пеўні, а пан – кураня. Зносак.

Р а д з і в і л. Агнём! Агнём выпалю.

І л ь я (*грымотным голасам*). Хай вось тут кабеціна выйдзе.

А л і ц ы я. Чаго, я пагляджу.

І л ь я. Ну што ж. Хай паглядзіць, калі цікава. (*Цягне экран да каміна.*) Чакалі доўга, то назапасілі.

Р а д з і в і л. Агнём!

І л ь я. Назапасілі. Знойдзеца на ваш агонь наша вада.

Стае за экран, з-за якога хутка засычэла і рванула пара. **І л ь я** выходзіць, падцягваючы порткі. Усе стаяць збаранелыя.

П ё к у р. Ды... ды што гэта? Ды... бог жа бачыць. (*Сам сабе.*) А ўрэшце, якога толькі растуды ён, бедны, на гэтай зямлі не бачыў.

І л ь я (*паказвае на Радзівіла*). Чалавек стварыў бога па сваім вобразе і падабенстве.

А л і ц ы я. Геранім. Князь. Што тут пры мне робіцца?! (*Пайшла да выхаду.*)

Л а ў р э н (*ціха*). Гэх, валіць, як ступа. Дрэнна йдзе.

А л і ц ы я (*учула*). Князь! Яшчэ й абражае. Ён, хамуйла гэты, сказаў, што я дрэнна йду.

Р а д з і в і л (*блізкі да ўдару*). Ш-ш-ш-што?!

Л а ў р э н. Пано-очак! Велькая вашамосць. Яна ў вас да таго ж і глухая. Дык я басам скажу, што шэптам сказаў:

Усе дзеўкі дрэнна йдуць,
Мая дзеўка добра йдзець.
Мая дзеўка добра йдзець:
Круціць задам, як мядзведзь.

І тут Радзівіл няўмела і зусім нечакана разрагатаўся. Нават крыху істэрычным смехам. І тут зарагаталі ўсе.

А л і ц ы я (*трохі ўлешчаная*). Бач ты... Эх, князь. Такі спектакль смехам сапсуў.

Р а д з і в і л (*рагоча*). Ні-ні-ні-нічога. Паслоў не за-забіваць. Ідзіце, мужыкі. Я разгледжу ваш ліст. Адпраўце іх. Але глядзіце, калі па-па-падзецеся не пасламі, ды пад дрэнны настрой.

Лаўрэн. Які ж гэта ў вас, паночак, дрэнны настрой, калі гэты называецца добры?

Ідуць да дзвярэй.

Радзівіл. Але ве-едай сваё месца, горад! Калі што – канец вам.

Іл'я (*заўважыўшы дыван перад дзвярыма, да Лаўрэна*). Бачыш хаднік? Мужык! Бушацкая морда! Ты дзе? У палацы! І куд-ды ты прэш? Куд-ды ідзеш? Выцеры ногі, хамуйла!

Выціраюць ногі і выходзяць. Усе ашаломлена глядзяць ім наўздагон.

Радзівіл (*з нечаканым спакоем*). Гэта больш сур'ёзна, чым я думаў. Вы займіцеся мужыкамі, а я... Не, здурэў браток. Ты пойдзеш з палком саксонцаў туды, на Крычаў, Данаван.

Данаван. Ія. Іх хабе генуг. Іх трэба аўфс Хаўпт шлаген. Нагалаву разбіць.

Радзівіл. Ты запамятай іх, Данаван. Не, паслоў забіваць не будзем. Але як Крычаў выкажа непакору – разбіць. Завадатараў на палю. І тады паслы хай паглядзяць... Вядзі кірасіраў, Данаван. А не справішся – у дапамогу пойдзеш ты, Пястжэцкі.

КАРЦІНА ШОСТАЯ

Зноў тупаг капытоў у змроку. І іскра. Коннік вязе паходню, “агнявую віцу” – знак паўстання. У цемры крык: “Данаван ідзе!” Пошчак капытоў множыцца. Ад першай іскры аддзяляецца другая... трэцяя... пятая. “Данаван!.. Данаван!.. Данаван ідзе!” – лягуць у ноч крыкі. А пасля ўзнікае харал:

Над	борам,	над	полем,	над	вірам
Крумкачы		прарочаць	бяду,		брат.
Жалезнай		ступой			кірасіры
На	Беларусь		ідуць,		брат.
Зіхацяць	гарматы		і		лагы.
Але	грозна	рыкае	зямля,		брат.
Скача	грозны	коннік			адпаты.
Вый,	акаянны	магнат,			кат!
Прыкіпелі	да	шабляў			далоні.
Устаў	на	пачвару	Давід,	брат,	–
Ураганны	бог	жаху	–		коннік.
Скуголь,	захрыбетнік	магнат,			кат!
Коннік	зломіць	прыблудаў			калоны,
Ён	праломіць	чужынцаў	стал,		брат,
Бог	адпаты,	бог	помсты,		коннік.
Вый,	пракляты	магнат,			кат!
Над	ляснымі	цёмнымі			штамі,
Над	абшарамі	роднай	зямлі,		брат,
Грукоча		коннік			адпаты!
Выйце,	каты,	паны,	каралі,		брат!
Коннік	вечнасці,	коннік			бясмерця,
Сонца	светлага	добры			сын...
Хай	яны	паспрабуюць	нас	жэрці,	–

Падавяцца ўсе, як адзін.

У слабым водсвеце зарыва відаць сі л у э т ы ў з б р о е н ы х м у ж ы к о ў, а злева ад іх група: п о п з Б е с а в і ч а ў і п о п А н т о х. Між імі точыцца ледзь не сварка.

П о п. Не маеш права мужыкам...

А н т о х. Данава ідзе. Шмат хто з іх вып'е смяротную чашу, і трэба ім асвятэнне, каб спадзяваліся яны на зброю сваю.

П о п. Гэта каралеўскім, магнацкім воінам зброю свяціць можна. А гэтым, якія без пана-магната і пана-караля – не можна.

А н т о х. Няма ў іх гэтых паноў, то няхай не будзе і пана-бога? Так?

П о п. Ты на свяшчэнства, на нас навальніцу наводзіш!

А н т о х. А што ж, бог з імі ў той час, калі ў хама поўна каўбас? А як сала хам не дасць, то і бог яго прадасць?

П о п. Не блюзнер! Агнём гэта пахне, асвятэнне зброі!

А н т о х. Я не ведаю, ці дапаможа. Але яны пойдучь у бойку з надзеяй на бога і зброю. Дык што, адабраць у іх надзею? Не. Гэтага я не магу. Кінуць іх адных – не на таго ты напаў. Не магу. Не на тое мяне высвяцілі, каб я іх у бядзе – адных...

П о п. Што табе ў іх? Яны з нас смяюцца, што поп і певень, не з'еўшы, не п'юць.

А н т о х. Гэта пра цябе. А я, як і певень, спяваю нашча.

В а ш ч ы л а. Пачнем і без папа.

А н т о х. Ідзі. І ў чужой царкве не папраўляй свечак.

Л а ў р э н. Ідзі ў сваю. У сваёй нары і тхор не смярдзіць.

Ударылі званы. Людзі ўзнялі ў чырвань іконы, харутвы і зброю. Пачынаецца асвятэнне зброі ратнай⁶. Антох з малітваю акрапляе зброю святой вадой.

ПСАЛОМ

Бог нам прыстанішча і сіла, скоры памочнік у бедах.

Таму не ўбаімся, хаця б пахіснулася зямля і горы рушылі ў сэрца мораў.

Хай шумяць, уздымаюцца воды іх, трасуцца горы ад хвалявання іх.

.....

Усшумелі народы; дзвігнуліся царствы: Усявышні даў голас Свой, і растаяла зямля.

Гасподзь сілаў з намі, Бог Іякава заступнік наш.

...Прыйдзіце і ўбачыце справы Госпада – якія зрабіў ён спусташэнні на зямлі.

Спыніўшы брані да краю зямлі, скрышыў лук і пераламіў кап'ё, калясніцы спаліў агнём.

ЭКЦЕННЯ

О як студа і бясчэсця абліччы праціўнікаў нашых сполніці, сэрца ж іх страху і жаху; і анёл гасподні хай будзе гнаць і паражаці іх. Госпадзі памілуй.

В а ш ч ы л а (з хорам). Госпадзі памілуй.

ЭКЦЕННЯ

⁶ Абрад асвятэння зброі запісаны на памяці, могуць быць збоі, трэба кансультацыя. Толькі спэвы – каб разумелі – патрэбныя не стараславянскія, тым больш што XVIII стагоддзе (уніяты) маліліся па-беларуску. Можна мяняць тэксты месцамі, але так, каб напружанне вырастала. І яшчэ, каб у гледачоў дрыжэлі сэрцы

О як пачуці ў царкве сваёй воп і ўздыханне адзінаверных нашых і ад ворагаў і супастаг прыгнечаных рабоў сваіх, у тузе і журбоце сваёй да яго вапіюшчых...
К а р п а ч (з хорам). Госпадзі памілуй.

ДЫЯКАН (глас І)

Камень, якім пагарджаюць дойдзіды, ён будзе асновай асноў: ад госпада бысць сей і ёсць дзіўны ў ачасех нашых.

ТРАПАР

...не пагрэбуй, добрая, малітваў нашых, усяпетая маці божая... падай ім з нябёс перамогу, бо нарадзіла есі бога, адзіна блаславёная.

В е ц е р (з хорам). Амінь.

Цемра. І ў цемры марш соцень ног, якія аж скаланаюць і рвуць зямлю: ідуць у бой легіёны кірасіраў Данавана. І яшчэ тупат многіх ног, насустрач.

В е ц е р. Ідуць, як па шкілетах.

Д а н а в а н. Гешворэнэр файнд. Смерць ім! Меч!

Тупат ног. Узвіўся крык Вашчылы: “Юры святы! Край! Край!” І ўсё запаланіў шалёны ломат сталі аб сталь, маўклівая, лютая, нясцерпная сеча. Хробат, ляск, гром нарастаюць, як шаленства перуноў у навальніцу.

Д а н а в а н. Куды вы?! Саксонцы! Сак-сон-цы! Стой! Стой!

Ламаецца сталь, шэрагі, хрыбты. Зямля шалёна б’ецца ад конскага тупату.
Стогне зямная цвердзь...

І цішыня. Пажар за вокнамі паступова наліваецца, асвятляючы ўсё чырваней і чырваней залу Магдзінай карчмы. У ёй, за сталом на покуці, адзін чалавек: п о п з Б е с а в і ч а ў.

П о п. Разбілі. Адолелі, халера на іх. Цяпер князь усур’ёз за Крычаў возьмецца. Цяпер толькі беражы скуру.

Абарваўся ля вокан конскі тупат. Увальваюцца ў карчму добра патрапаня палкоўнік Д а н а в а н з с ы н а м.

Д а н а в а н. Усё, Раймунд. Усё, сынок. Канец. І на нашых конях не ўцячы.

Р а й м у н д. Бедныя коні. Змучаныя. Дзіва што, пасля такога. Я-ак яны нас! Як яны нас! Як молагам арэхі! Толькі кірасы трашчалі. Як яны біліся!

Д а н а в а н (заўважыў). Хто гэта? А-а, гэта ты, поп. Выпоўзіна гэткая! Куды цяпер?!

П о п (падыходзіць да сцяны). Унь тут лаз у падпол.

Д а н а в а н, Каб узялі, як пацука?

П о п. Чаму? Там ход да яра. Тут, ля яра, недзе Цялецкі з коньмі акалачваецца.

Р а й м у н д. Сам губернатар?

П о п. Які ён губернатар. У князя з ім адна манера: “Як не прыгоніш у тэрмін транспарт гарэлкі ў Слуцк, то будзеш цешыцца падарункам няхібных ста кіёў у задніцу. Падаю гэта да вернага ведання Яснавяльможнага Пана як добра

выхаваны і пачцівы Яснавяльможнага Пана слуга...” Што гэта вы, пане, як не тут?

Данаван. За нейкія пару гадзін – і ўвесь полк. Мае саксонцы, найлепшыя ў свеце ваякі!

Раймунд. Целамі віснулі на нашай зброі. Змялі. Вагой задавілі. І ані кроплі страху.

Данаван. Гэта не людзі! Гэта дэмань!

Поп. Уцякай, Данаван (*адчыняў лаз, але там раптам з’яўляецца постаць Яўхіма Хмыза*)...

Яўхім. Я й лічыў, што яны недзе тут.

Данаван і Раймунд памкнуліся былі да дзвярэй, але тыя ў гэты час упалі пад ударам нагі. Уваходзяць **Вашчыла**, закрываўлены **Васка Вецер**, **Івані Ілья Карпачы**, **Лаўрэн**, **Магдаі Антох**.

Поп (*пасля замяшання, паказвае на Данавана*). Вось яны.

Данаван. Дзякуй свайму богу, што ў мяне ёсць гонар, сука.

Яўхім. Ох, і падступная ж ты тварына.

Поп. Я табе дам, тварына. Я табе пакажу... Вось яны.

Вашчыла. Вось яны. Апошнія з саксонцаў.

Ілья. Замак дзякуючы ім не ўзялі.

Карпач. І зараз той замак нам, як скабка.

Уваходзіць **пісар Бачко**.

Бачко. Кончыць іх, а я напішу, за што.

Магда. Дзіця пашкадуйце.

Карпач. Гэтае лізь-мызь канчаць трэба. Чуткі ёсць, Гдаль са Шмуйлам даюць грошы ахвочым на нас ісці.

Бачко. Войска Радзівіла збіраецца. Большае, чым у караля.

Карпач. Шляхта, Пястжэцкі, мушкецёры. А мы тут валаводзіцца будзем. Дабіць.

Васка (*ціха, аж нязвыкла для яго*). Паслухай, Вашчыла. Ты ведаеш мяне. Я прапойца і гуляка. Не было тына, аб які я не абціраўся б, бочкі, якую я не абцалаваў бы. Лужыны, у якой бы не ляжаў. Мы, беларусы, усе без мяжы. Але каюся не ў тым. Што мне рабіць, калі той пажар і пагром стаяць у вачах? І я ўжо мноства дзён як з пахмелля. І ці злітуецца з мяне, п’янага, бруднага, грэшнага, бог. Я нібы ў інаі і няма мне даравання... Ніхто ж не скажа, што я сёння дрэнна біў васьмь ягоньх людзей.

Вашчыла. Так. У самую сярэдзіну іхняга строю ўдзёрся, падхарунжага зваліў. Прайшоў праз іх, як нож, вырваўся і ўдарыў у тыл..

Васка. Я паслужыў Крычаву. Хай я не замаліў грэх, але я паслужыў (*стае на калені*). Я зранены і ў крыві. Вось дзеля гэтага адпусці іх, Вашчыла.

Бачко. Ты ж пагражаў і пажар уладкоўваў. Паліў, граміў, біў. Я запісаў гэта.

Васка. А пасля, запішы і гэта, паглядзеў смерці ў вочы. У вочы брата. Паглядзеў на яго далонь, а на ёй ляжала смерць. І сказаў, нельга нікога граміць і рабаваць... Так, паглядзеў смерці ў вочы. І скажу, нельга, каб у вочы ёй глядзелі людзі. Каюся перад вамі, людзі. Вашчыла, гэтымі васьмь ранами прашу, адпусці.

Карпач. А прыйдзе зноў?

Яўхім. Пусці. Усё адно.

Васка ўстае.

Васка. Пусці.

Антох. Будзь моцны. Даруй.

Уваходзіць захуганая ў плашч **Агна Вецер**.

Усе. Агна! Агна тут! Агна прыйшла!

Агна. Жаху вы нарабілі, мужыкі. Колькі пабітых! Ехала – усё поле стогне... І чую я сэрцам трывогу. Ці мне здалося?

Бачко. Што здалося?

Агна. Па-мойму, Цялецкі тут круціўся.

Ілья. Ён у замку дзесяты сон бачыць.

Агна. Пэўна, здалося.

Вашчыла. Дзякуй за сына. Каб не ён, не Васка і не Лаўрэн.

Лаўрэн. Раскалолі мы іх на дзве паловы. Васіль прабіўся і ўдарыў па засаднаму атраду. У зямлю мы яго ўмялі. А пасля прабіліся да сцяга і сын твой дрэўца падсек. Тут яны завагаліся, пахіснуліся. Пачалося *смяцэнне*, паніка і жудасць. Як перцу з рэдзькай з’елі. Як на агні закруціліся. Бягуць, выюць!

Агна (*ціха*). Нарабіла я ліха. І ніводнага не... Таксама ж людзі. Не даруе бог за такое.

Поп. У, вядзьмарка. Закляла людзей – аж да іх дакрануцца нельга. Яна вам, людзі, накаркае бяду.

Агна. Бяда і так і так будзе. Чуткі – ідуць войскі з усіх бакоў.

Бачко. Канчаць гэтых, дый...

Агна. Досыць забойстваў. Вайна – гэта так. Але досыць забойстваў (*засланне сабой Данавана з сынам*). Хто першы падыдзе?

Данаван. Трымайся, Раймунд. Трымайся, хлопец. Пакажы ім. Не толькі яны смелыя.

Уваходзяць **Вецер** і **Надзея**.

Вецер. Апошніх наздагналі... А-а, яшчэ гэтыя.

Надзея. Васіль, не трэ...

Вецер. Апошнія два...

Ён такі страшны, што ўсе падаліся назад.

Раймунд. *Та-татачка. Прыйшла наш асмерць!*

Вецер (*правёў далонню па абліччы, ціха*). Не, сыноч. *Прышло ваша жыццё*. Адпусці іх, Вашчыла. І не бяры з яго слова, што не падыме на нас зброю. Няма Слова ў таго, што ваюе з дзецьмі. І ўсё ж... Хай ідуць, Вашчыла.

Вашчыла (*гледзячы ў зямлю*). Хай ідуць.

Данаван з сынамі ідуць. Данаван спышаецца, уздыхае і кідае Ветру да ног уламак мяча. Выйшлі.

Нашто ты так?

Вецер. Я ведаю, што такое смяротная туга, браце. Дзеля астатніх тое, што сёння, – свята. Падумаць, *яны*, моцныя, непераможныя, як бог, жорсткія, *яны ўцякалі ад нас*, аж абганяючы свой жа крык. А для мяне гэта – туга.

Агна. Бог мой!

Вецер. Пане мой божа? Ты? Нашто?

Агна. Час выпрабавання прыйшоў да нас. Цяжкі час. У цябе ўсё добра?

Вецер. Так.

А г н а. І ў цябе, дочухна?

Н а д з е я (*памкнулася да яе*). Як жа не добра, калі ты нас звяла. І ён самы смелы за ўсіх?

А г н а. А ты не думаеш, што ён проста шукае смерці?

В е ц е р. Я нават яе шукаць не маю права. Праз вось яе (*паказвае на Надзею*). Нічога ў мяне няма. Я нават і смеласцю ганарыцца не магу. Яна не мая. Яна твая... Ну, дзень добры.

А г н а. Не дакранайся. Пакуль не скажу. І ты, дачка, адыдзі. Яшчэ няўчасна. У замку сядзіць Цялецкі.

Усе пераглядаюцца, нічога не разумеючы. І ўсім чамусьці цяжка. Лаўрэн паспрабаваў перабіць гэты настрой.

Л а ў р э н. Хай сядзіць. Антох, га Антох!

А н т о х. Чаго?

Л а ў р э н. А ці не до ўжо дурня строіць? Невядома, ці будзем жывыя. Вось баба поруч: цягавітая, як мурашачка, спеўная, як зязюлечка, а... спінаю, ну як печка. Дык абвянчай мяне з гэтай вось заражай. Яна ж, людзі...

Усе жонкі дрэнна йдуць,
Мая жонка – добра йдзець.
Мая жонка – добра йдзець,
Круціць задам, як мядзведзь.

Усе зарагаталі. Але Агна гне сваё.

А г н а. *Т а м* абвянчаецца.

М а г д а. Ды ці пайду я яшчэ за гэткі недагопак?

Л а ў р э н. А мая ж ты дзюбачка. А хай жа ж я з лапаць, абы за мной не плакаць.

А г н а. Абвянчаецца *т а м* (*у яе тоне ўладная, гіпнатычная, няўхільная сіла*). А *т а м* пакуль што Цялецкі сядзіць. З гарматамі. І з усіх бакоў войска ідзе. Пакуль не ачомаліся – трэба браць замак, сядзець там як цвік, мець апору.

В а ш ч ы л а. А калі адаб'юць?

А г н а. Адкуль? Яны не чакаюць. І вось пакуль не чакаюць... Ну, а калі адаб'юць – збірацца ўсім пад Царкавішчамі, куды ідзе мужыцкая сіла, уздымаць яе і абкласці замак. Каб муха не праяцела. Зморам узяць.

В а ш ч ы л а. Іван, ганцоў туды. Але думаю, што замак мы зараз возьмем. Знянацку.

Поп замуляўся.

Ты што, поп?

П о п. Так, нешта млосна. Задуха тут.

Прабіраецца да ўвахода.

Б а ч к о. Там, у замку, гарматы... Ты куды, поп?

П о п. Млосна нешта.

Выходзіць.

Лаўрэн. Браць! Браць замак. Як на вяселле пайду, каб хутчэй. І сапраўды ж вяселле.

Магда. Во, як на злом галавы.

Вашчыла. У нас гэта заўжды так.

Карпач. Браць замак. Неадкладна, пакуль не спахапіліся.

Ілья. Каб гарматны адпор зрабіць – час патрэбен. *(Дастае з сумкі пясочны гадзіннік, ставіць на стойку.)* У мяне яны назапашвалі зелле і ядры і самі былі гатовыя ля гармат – вось пакуль пясок не перасыплецца. Тады я лічыў, што вучэнне прайшло добра.

Карпач. Ай, татка! Гарматнікі твае ў Магілёў паехалі па зелле. А там вучні, свежанабраныя.

Ілья. Тое і кепска, што свежыя. Свае страляць бы не сталі. І кепска тое, што я зараз не там. Дарэмна я ад іх пайшоў з вамі на поле, перачніца старая. Многа з мяне было тут карысці. А там я і гэтым не даў бы стаць ля гармат.

Антох *(раптам, нібы ўражаны чымсьці)*. Людзі. Стой. Дзе поп?

Яўхім. А што раптам поп?

Антох. Н-не ведаю. Як стукнула. Поп дзе?

З’яўляецца п о п з Б е с а в і ч а ў, чарпануў з рукамыніка вады, плюхнуў на твар.

Поп. Тут поп. Чаго ты лопаісці?

Магда. Што з табой?

Поп. Збляваў – лягчэй стала.

Магда. Ясна. Столькі крыві бачыць – як не бляваць? Вечна ты, Антох...

Вашчыла. Адразу ж на замак. З боку Сажы не йсці – далёка відаць. Ты, Іван, пойдзеш з боку Крывічанкі... Ты, Вецер, Лаўрэн і Стэс павядзеце людзей як мага больш ціха і скрыгна праз роў на валы вось тут, крыху правей карчмы.

Магда. І карчму па прычыне скрыгнасці раскідаць на мост не трэба. А я б на такі выпадак з радасцю б сама раскідала.

Лаўрэн. Ух ты, мая півонька!

Магда. Укараці лапы.

Вецер *(збіраючыся)*. Маці, нашго ты тут?

Агна. Даведаешся пасля. Ідзіце.

Антох. Ну, я наперадзе з крыжам. Толькі вы... гэта... ведайце, гэта больш для парадку. Казаў табе бог, каб сабе сам памог.

Выходзяць. Цякуць імгненні. Магда і Агна маўчаць, і маўчанне ўжо нясцерпнае. Зарыва за вокнамі: нешта загарэлася.

Магда. Лаўрэн вяселле правіць.

Агна. Не. Не паспелі б яны яшчэ нічога падпаліць. Дый не трэба ім. І гэта кепска, вельмі кепска. І ці не замкавыя гэта самі падпалілі, каб поле асвятліць?

Магда. Адкуль ім ведаць?

Агна. Кепска. Цяжкае будзе вяселле. Кепска, вельмі кепска.

Магда. Ды – не – кар-кай!

Надзея *(вяртаючыся)*. Пасадзіла на каня. Пайшлі. І адышлі недалёка, а ля замка нешта як шугне, як запалае. *(Паўза.)* Маці, ты не гаруй. Хай табе не баліць ні за яго, ні за мяне. Не было б у нас так добра, каб не тое, што шчасце наша адмеранае і кароткае, як дзіцячы пальчык. А так ён мне і я яму – усё. Бо абавірацца нам толькі адно на аднаго. Бо мы адны і нікога больш, акрамя цябе, у нас няма і не будзе. Сонца згары, неба трэсці, зямля раскаліся – нам горш, чым цяпер, не будзе. Бо кожная хвіліна мая з ім – як апошняя. І таму трэба ўсю

душу аддаваць, бо “праз гадзіну” можа і не быць. Дзякуй, матуля! Жыццё сплывае...

А г н а. Пясок сплывае. Апошнія пясчынкі.

М а г д а. Ціха!.. Чуеце!..

Здалёк нястройны шум, а затым уздымаецца рык соцень галасоў: “Край! Край!
Наш!.. Наш!.. Наш горад!!!”

А г н а. Усё. Сплыў пясок.

У гэты момант, перакрываючы ўсё, выбухае пякельны рык. Затрэсліся,
закалаціліся сцены, дзынкнула ў вокнах шкло. Над усім светам раве
наканаваны, пякельны, хаўтурны пярун. Ва ўсю глотку, дзіка, як нямы сагана.

Н а д з е я. Што гэта?

М а г д а. Пярун з яснага неба?

А г н а. Гэта гарматы.

Усе падышлі да акна, за якім злавесна скача зарыва.

М а г д а. Б’юць ва ўпор у нагоўп.

Н а д з е я. Падаюць! Падаюць! Божа, заслانی іх!

М а г д а. Ля гармат б’юцца. Каша.

А г н а. Б’юць з вокан палаца! Паспелі колькі там гармат туды ўсцягнуць!

Натужлівы, на апошнім дыханні, пагрозлівы рык гармат.

М а г д а. Бягуць!

Н а д з е я. Бог мой, бягуць!

А г н а. Так, бягуць. *(Паўза.)* Што ж, дарэмная ахвяра?.. Ну не, хай да скону
вякоў ведаюць: мы ніколі не гінулі. Ніколі не гінем дарэмна.

У дзверы ўвальваюцца ў д з е л ь н і к і н я ў д а л а г а ш т у р м у: усе
выкачаныя, твары ў парахавым куродыме, сёй-той паранены.

В а ш ч ы л а *(у дзвярах).* Гэй там, падбіраць параненых. Каб ніводнага жывога
ім у рукі. Ubачыце, цягнуць некага – дзесяць ляжце касцямі, а выручыце
аднаго.

А г н а. І што?

Б а ч к о. Патрапалі нас.

К а р п а ч. Адбілі.

Я ў х і м. Гэта ўсё.

В а ш ч ы л а. Не, гэта не ўсё. Адыходзім пад Царкавішча. Збіраем усіх.

П о п. Пад Царкавішча?

В е ц е р. Там збіраюцца з усіх бакоў.

В а ш ч ы л а. І ўсе абкладзем горад. Зморам возьмем.

Л а ў р э н. Ясна, возьмем. Спалох тут развялі. Якое тут усё? Мы з іх яшчэ
тэльбух вытрасем *(ірэвануў рукаў).* Зачапіла-такі *(да Магды).* Пасунь сваю
тоўстую паню, дай сесці. Не адну цябе ногі не трымаюць.

В е ц е р. І мяне зачапіла.

Я ў х і м. Дай перавяжу. Пляваць на гэты праклён. Усё адно канец.

Н а д з е я. Не. *(Перавязвае Ветру плячо.)*

В е ц е р. Не, нам не канец. Мы яшчэ вернемся з-пад Царкавішча (*устае*). Хлопцы, я не патрабую ў вас клясціся ў любові да Крычава, Пасожжа, Падняпроўя, усёй нашай зямлі... Я проста хачу спытаць у вас, ці дарэмна вас нарадзілі вашы маці?

Л ю д з і моўчкі пацягнуліся да выхаду. Выйшлі. За акном сумятня, стук падкоў.

Ты – недарэмна, маці. Давяду ўсім на свеце.

Пайшоў. Стук капытоў. Стрыманая песня:

Ой, едзь, сынку, мой Васільку, ды не аглядайся,
За год, за два, за тры, за чатыры назад варачайся.
О бог знае, бог ведае, калі я вярнуся,
На двары, двары шырокім мой конь спатыкнуўся.

Сціхла песня. Агна і Магда адны.

А г н а. Бывай, сыноч.

М а г д а. Ды што вы гэта, нібы ў палонцы седзіць?

А г н а. Веры ў добры канец няма. Няма веры, Магда. І я нават не магу яму сказаць, што праклён з яго зняты, што праклятая – гэта я. Хай ён і надалей страшыць ворагаў і хлуслівых сяброў. Без гэтага ён можа часам злітавацца з сябе, а ён павінен быць не Ветрам, ён павінен быць сынам урагану. (*Паўза*) І ўсё ж я праклінаю тое, што зрабіла. Такое глупства – Крычаў, добрае імя, памяць мёртвых. Дзея гэтага забіць хоць у адным чалавеку радасць?.. Я ўсяго слабая жанчына, Магда... І нельга нават, каб ты мяне пашкадавала... Пракляты будзь той дзень.

М а г д а. Ты мацуйся. Я не ведаю, што з табою, які гэта праклён, але я веру табе. Мацуйся, маці ўрагану.

ДЗЕЯ ТРЭЦЯ

КАРЦІНА СЁМАЯ

Ноч на 26 студзеня 1744 года. Поле пад Царкавішчамі. Сям-там гараць на ім вогнішчы. Справа – памяшканне напаўразбітай капліцы з вузкімі байніцамі акон. Тут, на каменных плітах падлогі, таксама гарыць вогнішча. Да вонкавага мура капліцы прыткнулася нейкая пабудова: капліца не дзейнічае так даўно, што нехта палічыў за магчымае прыбудаваць да яе летні крыты загон для быдла. Паўсюль безнадзейнае запусценне, на якое глядзіць з адзінага, што збэраглося ў капліцы, – з распяцця, – Хрыстос. У капліцы сядзяць ля вогнішча В а ш ч ы л а, В а с і л ь і В а с к а В е т р ы, Н а д з е я, дудар Я ў х і м Х м ы з, І в а н і І л ь я К а р п а ч ы, А н т о х, Л а ў р э н і Б а ч к о.

Я ў х і м (*спявае*).

Завея над хатамі свішча,
Вакол на ўзгорках ваўкі.

На полі пад Царкавішчамі
Мужыцкія сталі палкі.
І кліча груган груганягаў
На палеткі заўтрашніх сеч.
У магнагаў гарматы і латы,
У нас – толькі ісціны меч.
Але вера наша і гордасць,
Славы божай іскра адна
Спапяліць вашы п'яныя морды.
Чуеш, Князь-Сатана?
Так жарэ яго сэрца нянавісць бяссілля,
Што пажэр бы цябе ён, мужыцкі кароль,
Як пажэр ужо край свой, і продкаў магілы,
І народа свайго сіроцтва і боль.

В а ш ч ы л а. Які я кароль? Нашто мне гэта?

І л ь я. Праўду кажа. Сілы ў нас, як у караля. Нашага караля. У Варшаве.

В а ш ч ы л а. Гэта праўда. Чатыры тысячы слаба ўзброеных людзей.
Сапраўды, кароль.

У прыбудове-загоне по п з Б е с а в і ч а ў ціха нешта гаворыць Ц я л е ц к а м
у, захуганаму ў плашч.

П о п. ...Вось так. Які ён кароль? Чатыры тысячы людзей.

Ц я л е ц к і. Многа. У Пястжэцкага каля дзевяцісот чалавек.

П о п. Узброеных да зубоў. Дзвесце пяхоты, сто пяцьдзсят конных казакоў і
пяцьсот з гакам гусараў. Ды твае людзі. Ды яшчэ чатыры твае гарматы і
гарматы з крычаўскіх муроў.

Ц я л е ц к і. Усё адно мала.

П о п. Заўтра яны выступяць. Перадай палкоўніку, ёсць план аблогі горада.
Калі закрыецеся там – возьмуць зморам. Адзіная ваша надзея – апярэдзіць.
Зараз. Знянацку. Неспадзеўкі. Ноччу. Вы ж на падыходзе. Унў там галоўныя
сілы мужыцкага табара. Як снег на галаву. І яны ж без гармат. Здыміце
каравул ля Воўчага Яра і – ярам у самы цэнтр табара.

Ц я л е ц к і. Не папом бы табе, а палкоўнікам. Аднаго не разумею – ты чаго
пнешся? Табе якая карысць?

П о п. Вашчыла хоча, каб князі ў зрэб'і хадзілі. Усе. А каб усе папы былі – як
Антох. А роўнасць – дзе ты яе бачыў? Святых на іконах – у парчы.

Цялецкі. А Хрыстос на крыжы – голы.

П о п. А хто нармальны хоча на крыж?

Ц я л е ц к і. Ну так, папом быць лепей... нават у Бесавічах... Іду.

Пайшоў. Поп заходзіць у капліцу.

А н т о х. Ты дзе цягаўся?

В а с к а. Адвяжыся ад яго, смала.

А н т о х. Святых стаў. Анёл!

В а с к а. Калі ж чортам быць абрыдла.

А н т о х. Калі табе дазарэзу прахвост патрэбен – ты ведаеш, як яго шукаць?

Л а ў р э н. Ну.

А н т о х. Ідзі ў касцёл або царкву і глядзі, хто там шырэй за ўсіх хрысцінца.
Бяры. Не памылішся.

П о п. Гэта наш абавязак хрысцінца... *(Крыва.)* Нас з табою і возьмуць.

Антох. Ты мяне да сябе прыпражным не бяры.

Вашчыла. Ну до, до... Значыць, так, людзі, заўтра выступаем. Нас чатыры тысячы ды ў Крычаве прыдатных да зброі знойдзецца столькі ж. Карпач, каравулы праверыў?

Карпач. Праверыў. І перад імі хаця б чый след.

Ілья. Які след? Завея мяце. І пройдзе нехта – міргні вокам і ўжо не відаць.

Поп. Хто ў такую завіруху куды палезе? Спяць на печках.

Вашчыла. Усё ж трэба яшчэ прайсці. І асабліва ля Воўчага Яра. Ідзі туды... ну хаця ты, Ілья.

Поп. І я з ім.

Антох. Я пайду.

Вашчыла. Вы там перасабачыцеся. Ты, Антох, ідзі лепей з Бачком і Ветрам на ўсходнюю лінію вазоў. Вы, Карпач з Яўхімам, на лінію Мікіты з Барсukoў. Ну, а я з Васкам ды Лаўрэнам праверым з боку Сажа. Рушылі.

Разыходзяцца ўсе, акрамя Надзеі, якая зараджае і раскладае на лаве пісталеты.
Дзесятка паўтара.

Надзея. І пораху няшмат. У Крычаве порах. Куды ні кінь, адна дарога, Крычаў.

Вяртаецца поп з Б е с а в і ч а ў.

Ты што так сора, айцец?

Поп. А Ілья адзін пайшоў. Мне сказаў вяртацца і не кідаць цябе адну. Каб бярог.

Надзея. Мяне страх беражэ. Лепей, чым што.

Поп. Ды што, урэшце, з табою і з Ветрам такое?

Надзея. А ты спытай, як скончыў войт з Ківаверцаў.

Поп. Страх з ім скончыў. А іншага, можа, нічога й няма.

Надзея. Паспрабуй.

Поп. Ну, не. На ўсякі выпадак не буду.

Надзея. І правільна зробіш.

Поп. І вораг памрэ, калі дакранецца?

Надзея. І ён.

Абграсаючы бурку, заходзіць А г н а В е ц е р.

Ты?

Агна. Дзе сын?

Надзея. На пасты пайшоў. Што такое?

Агна. Пястжэцкі яшчэ ўдзень рушыў з усімі сіламі на Царкавішчы. Папярэдзь Васіля і Вашчылу.

Поп. Я папярэджу (*выходзіць*).

Надзея. А вы ж як?

Агна. А мы пайшлі папярэдзіць вас ды збіліся. Блукалі. А пасля ўбачылі след, што вёў з вашага табара. Напаўзанесены. Па ім і прыйшлі.

Надзея. А як жа каравулы мінулі?

Агна. А не было ніякага каравула. Выбіліся па следу акурат на Воўчы Яр.

Надзея. Чакай. Там жа самы моцны каравул. Туды Ілья пайшоў. Папа назад адаслаў. Ой, нешта нядобрае. Ой, маці, нядобра!

І тут яны замерлі, бо спачатку наводдаль, а пасля бліжэй і бліжэй з усіх бакоў пачуўся крык, тупат ног, ярасны ляск сталі аб сталь, ломат мячоў, а пасля гул гармат. Вялікага мноства гармат, у акружэнні якіх зараз яны.

А г н а. Спазніліся. Усё.

Грукат – адкінуў дзверы, і ў капліцу ўварвалася завіруха, забіўся, затрапятая агонь. Пасля ў праём упаўзае з акрываўленай галавою І л ь я К а р п а ч.

І л ь я. Ярам прайшлі. Табар штурмуюць. Мяне аглу... *(Граціць прытомнасць.)*
А г н а *(бярэ пісталет)*. Бяры і ты.

Чакаюць. Несамавіты, вар'яцкі, безупынны гул гармат. Нема крычыць сама зямля.

Надзеля. Нібы пекла раскрылася.

А г н а. Бегчы трэба. Адкуль прыйшлі – там іх зараз няма. Коні за прыбудовай. Бяжыце.

Надзеля. Куды нам бегчы, асуджаным? Ад каго? Ад сябе?

А г н а. Якія вы асуджаныя? Якія вы да д'ябла асуджаныя?! Хто асуджаны – ведаю. А вы – не!

Надзеля. Не разумею.

А г н а. Зразумееш. Шукай яго. Усё яшчэ наперадзе ў вас.

Адстрэльваючыся, збіраюцца ў капліцы ўсе, што спачатку былі тут.

В а ш ч ы л а. Усе тут? Усе. Хаця ненадоўга, а ўсе. Сціхнулі гарматы, але страляніна мацнее. Ненадоўга. Што ж, дзешава яны нас не возьмуць. Зараджайце ўсё, што ёсць. У каго колькі пісталетаў?

Г а л а с ы: Адзін... тры... два... тры... адзін...

П о п. У мяне два. Дзве кулі. Так і загінеш.

А г н а. Не трэба гінуць. Яр вольны ад іх. Коней завадных – пятнаццаць. Вось, праз прыбудову. Вы можаце яшчэ зноў пачаць. Гэта не канец.

В е ц е р. Астатнія хай бягуць. Мне – нашто?

А г н а. Нічога ты не ведаеш, дурню. Ты...

У гэты момант знадворку рвануў залп, замалаціла па мурах і атынкаўцы. Сёй-той страляе ў адказ у праём дзвярэй. Страляе з абодвух пісталетаў і поп. Прыцэльна. Не ў дзверы. Цішыня.

К а р п а ч. Параненыя ёсць?

В а ш ч ы л а *(трымаючыся за плячо)*. Я... Я, здаецца, адваяваўся.

В е ц е р. Дурань, ты толькі пачынаеш ваяваць. Не сёння дык заўтра зноў пачнеш. Уцякайце! Добра, што аднаго цябе зачэпіла.

Гамана. Усе спяшаюцца да лагу.

Больш нікога. Надзеля... Надзеля!

Кінуўся да яе. Тая ляжыць нерухома.

В е ц е р. Надзеля! *(Прыўзняў ёй галаву.)*

Надзея. Няма... надзеі... Шчаслівая... І бог з намі... І я з табой... Ва ўсе дні да сканчэння веку.

Дудар. Усё.

Агна (як праз сон). Не, цяпер я не скажу яму. Як гэта яму будзе. Ведаючы. Пакінуць яе адну... Цяпер я знікну. Чаму – не пытай. Трэба.

Вецер. Я цябе не пакіну. Не. Вы ідзіце. Мы прыкрыем вас.

Агна. Благаслаўленне чалавечае з табой.

Вецер. Ідзіце. Мы прыкрыем вас.

Усе выбіраюцца праз прыбудову. Выносяць параненага В а ш ч ы л у. Вецер падцягвае да дзвярэй пацурбалкі і дошкі. Стаў ля дзвярэй. Пасля, пачуўшы ўдары сталі, выпянуў у байніцу.

Перастрэлі... Вось, хапаюць кагосьці... Не, прарваліся... Частка прарвалася ўсё ж.

Голас Пястжэцкага (за сцэнай). Вашчыла, здавайся.

Вецер (страляючы ў адказ, бурчыць сам сабе). Чорта б вы выпусцілі тых, каб не думалі, што Васіль тут. Пагналіся б усім палком.

Некалькі стрэлаў, і зноў ціха. Вецер узводзіць ля дзвярэй барыкаду. Моўчкі. І ўвесь час гучыць і гучыць у ягоных вушах голас Дудара:

Везлі ў Крычаў палонных скутых...
Паўсюль, як страшныя сны,
Глухія і безнадзейныя
Пажары вёсак начных.
Панства сабрала сілу
І там, каля Сожа-ракі,
Жалезам сваім раздушыла
Яно мужыкоў палкі.
Не было ў тыя дні адлігі,
Але ў першы раз на зямлі
Ад крыві нашай вогненнай крыгі
Па Сожы ў Дняпро паплылі.
І ўцякалі людзі па звею,
А вакол снягі і ільды,
І завая, завая, завая, завая
Космамі снегу
Лізала, залізвала іх сляды.
Кроў на лёдзе гарэла расная,
Трушчыў косці ім крыгаход.
О, радзіма мая няшчасная!!!
О, мой бедны народ!

Сціхнуў голас. Вецер паставіў лаўку, расклаў на ёй пісталеты, падцягнуў цела Надзеі да агню і лёг побач з ёй, замёр.

Голас Пястжэцкага. Вашчыла, здавайся!

Вецер страляе ў адказ. Перастрэлка. Цішыня.

В е ц е р. Баліць табе? Не... табе ўжо не баліць. Я так і не сказаў... І што я даў табе, акрамя холаду?! (*Страляе.*) Нічога, мы затрымаем іх. (*Мосціць яе бліжэй да агню.*) Бедная. Цёпла табе?

Стрэлы.

Цёпла... Цёпла табе.

КАРЦІНА ВОСЬМАЯ

У цемры вядзе песню хор мужчынскіх галасоў:

Сядзеў крумкач на магіле,
Дый каркнуў шалёна.
Наша слава, наша воля
Ў палоне, ў палоне.
Наша сонца ў кайданах,
Доля ўмерла ад ранаў.
Наша зброя, наша воля
Пабіты, зламаны.

Святлее. Вядуць песню людзі, кінутыя ў сутарэнне Крычаўскага замка. Хто сядзіць, хто ляжыць без усякай змогі ўстаць.

К а т (*зверху сходаў, што вядуць у сутарэнне*). Ды канчайце. Усю душу на шматкі падзерлі.

Л а ў р э н. Гэта ты нас... На шматкі. Дзегаць ты чорны, шыя твая як халява. Толькі цягаеш людзей, як дурань дзверы. Узрадаваўся.

К а т. Вялікая гэта мне, думаеш, радасць? Загад. Не зробіш – са ўсіх маіх скуры злупаць. А яны... Кожную раніцу цягнуцца сюды, як казіная смерць. Рыгаць хочацца. Вы ўжо не таіце злога, хлопцы.

Л а ў р э н. Ды мы не таім. Што ўжо тут псяр, як загадвае цар.

Карпач (*пасля паўзы*). Хто ўратаваўся?

Л а ў р э н. Пісар, Стэся Бачко сын, Агна Вецер, Яўхім Хмыз, Васка Вецер, твой бацька Ілья, поп з Бесавічаў.

Карпач. Бацька, перад тым як нас схапілі, казаў: аглавушыў яго доўбняй і ворага ў стан пусціў, зняўшы каравул, гэны з Бесавічаў. Не лічы яго.

Л а ў р э н. ...Айцец Антох Крапіла... І вось што, галава ўратаваная. Васіль Вашчыла з братам Багданам уцяклі праз Цімошкаўскі фарпост на Украіну.

Карпач. Значыць, не ўсё яшчэ згубілі. Шмат уратавалася. І лічы, што ўратаваўся – смерцю сваёю – Васіль Вецер.

Вартавыя, Цялецкі і Кат уводзяць у сутарэнне В а с і л я В е т р а.

Т-та-ак, паспяшаліся мы цябе запісаць ва ўратаваных. Думалі – памёр.

Цялецкі. І я мысліў, што памёр. Страляў, як ашалелы. Сціхнуў. Ну, думаю, са духам святым. Аж калі ўварваліся – аглушаны. Ну, бабе нічога ўжо не дапаможа. Непрытомны, а ледзь адарвалі. А Вашчылы няма. Прыкрыў, чорт гэны. Гэта ён нас як мокрай анучай па зубах. Каб не ты, чорт шалёны, – галаву ўзялі б. (*Замахваецца.*)

В е ц е р (*стома ягоная і безнадзейнасць жахлівая*). Ты на смерць сваю замахніся, гіцаль.

Цялецкі адступіў.

Мне ўсё адно. Але ты войта ўспомні. А мне... нашто мне ўсё? Вось Васіль уратаваўся – гэта як бог радасць паслаў... Вы што, хлопцы, катаваннем зламаныя?

Карпач. Анягож. Гэй, цялецкае рыла, князь прыпоўз?

Цялецкі. Прыбыў. З трыма сотнямі. І гэта значыць – канец вам. Нядоўга. Ды нашто тры сотні? Спакойна ўжо тут. Хто ўцёк, хто ў лесе... Кат, што там за гарлаграй?

Варта з Пястжэцкім прыводзяць В а с к у В е т р а і п а п а А н т о х а.

Пястжэцкі. Вось вам яшчэ да кампаніі. Самі прыцягнуліся, як п'яныя па пляшку.

Выходзяць усе, акрамя Ката. Маўчанне.

Вецер. Нашто вы?

Васка. Не адпакутавана.

Антох. З бяздоні пекла клікнулі вы...

Вецер. Дурасць. Жывыя Вашчылу б вы болей спатрэбіліся. І ты, Васка, сваю пакуту лепей збыў бы, чысцячы іх па зубах.

Кат. Прытрымайце язык.

Лаўрэн. А чаго нам цябе саромецца. Ты ўжо нам як свой чалавек, хатні.

Кат (*азірнуўшыся*). Хлопцы, хоць частку маёй правіны... Кажуць, Радзівіл Вашчылу патрабаваў выдаць, ды яго ўжо адаслалі ў Кіеў. Але каб і быў, то выдаць яго не маглі без указу царыцы. Аб чым і адказаў у лісце да князя капітан Цімошкаўскага фарпоста Селядзец Папоў.

Антох. Маліць буду за царыцу.

Карпач. Ты памаліся, як яна, сучка, Пятрова кроткая дшчэр, нас выдала. Уцяклі ж – выдала. Мяне, ды Мікіту з Бараўкоў, ды Навума Буяна, ды іншых. Ды як нам, перад тым як выдаць, сто кнутоў выдалі (ай тут сто бізуноў). Ды унў Мікіту з Бараўкоў язык адціснулі, бо імперыю ды імператрыцу лаяў... Так што дарма прыйшоў, Антох.

Антох. Няўжо вы думалі, што я кіну вас у пекле, дзеці?

Васка. Шмат ты грахоў царквы гэтым адмаліў. Нават я пашкадаваў.

Антох. Ды я ведаю, як ты апраўдваўся: “Я не грэшнік. Ці я ў царкву калі хаджу, ці карчму мінаю?”

Лаўрэн. Проста мучыўся. Манах. Аскет.

Рогат.

Кат. Ціха.

Карпач. Ціха, як поўху ўдарыўшы.

У святле паходняў заходзіць князь Геранім, Каршук, Капітан Гран Мушкецёраў, Цялецкі, Пястжэцкі, Пёкур, попз Бесавічаў.

Радзівіл. Ого. Ды ў вас тут ве-се-весела.

Лаўрэн. Ну, ве-ве-весе-лей, чым у тваім палацы. Што ж нам, слязьмі залівацца?

Карпач. Божа, колькі іх?! Усё кода.

Вецер. Не. Дзе Данаван?

Пёкур. Яго няма болей... на службе ў князя. Захацеў усё разам, і службу і сумленне. Дудкі! У нас такая планета, што ўжо нешта адно...

Карпач. Ясна, куды яму сярод такога хаўрусу. Усё ж адносна прыстойны.

Лаўрэн. Цікава, колькі ж у гэтым прыгоне дурных?

Карпач. Лягчэй сказаць, колькі ў ім разумных. Адзін быў Данаван, дый той...

Рогат.

Радзівіл. Др-дрэнны смех. Пястжэцкі, колькі ты іх адразу пад Царкавішчам?

Пястжэцкі. Дзвесце забітых, безліч параненых, сто семдзесят шэсць у палон.

Радзівіл. Вось аб тых, параненых, і тых, што ў палон.

Пястжэцкі. Ну-у. Пагарачыўся трохі. Шэсць дзесяткаў адразу на палі, ды на шыбеніцы, ды абсадзіў на крук.

Капітан. Ды пад Крычавам палонных семдзесят сем. Суд.

Каршук. І чаго было зброю хапаць? Вось ваш найяснейшы і справядлівы князь замест прымусовай працы на будах будзе браць грашовы чын. Зняў абмежаванні ў сялянскім гандлі, а вы. Ё-ы-ы-ы, ён абяцае староства не здаваць у арэнду, а вы гэтак-так? Вось і на калы. І вам тое будзе. А датаго...

Вецер. Ведаем, кінь звягаць.

Радзівіл. Урагавальнік Вашчылы? Не памёр?

Цялецкі. І я думаў, памёр, аж – аглушаны.

Вецер. Я загавораны. Не памёр. Хаця лепей было б.

Радзівіл. І ў Санкт-Піцербурху, і ў Кіеве, і тут – паўсюль вам ворагі. Усе папамрэце. І іншага лёсу, іншага вы-выхаду вам няма.

Вецер. Ёсць. Добрая слава. Душы, якіх не стопчаш. Людзі, што супакутваюць нам.

Каршук. Дуж-жа супакутваюць. Вось цябе, Карпач, білі і на царскім і на нашым баку і унў яму, Мікіту, браты на тым баку язык адціснулі. Што, духам палі?

Карпач. Слухай, Мікіта, во каб нам гэта ў царыцы ды ў караля тую заціскачку ды тыя бізуны пазычыць. Я-ак бы яны для нашых жонак прыдаліся б ды спатрэбіліся (*рогат*). А то ж, бывала, як загавораць – ну, галава як Нясвіжскі касцельны кумпал – хаця ты з хаты ўцякай (*рогат*). А тут ледзь пачне звягаць – мы б ім гэтым самым... ды за язык, ды па тоўстым азадку.

Мікітанема рагоча.

Поп. Пасаромеліся б хаця перад таінствам смерці. Нічога чалавечага ў вас няма.

Антох. Гэта ў цябе няма. А ў нас ёсць. Вось гэты рогат. Я б цябе сваімі рукамі... (*І заспяваў*). "...Нечасцівы Іуда, срэбралюбствам заражаны, звар'яцеў і вось здраджвае беззаконным суддзям цябе, праведны суддзя... Глядзіце, збіральнікі маёнткаў, на таго, хто ўдавіўся праз іх".

Радзівіл. Хадзі сюды, Вецер.

Той падыходзіць. Наступная размова ідзе амаль без голасу і вельмі значна.

Гэта та-табе апошні шанц. Апошняя сцэжка да выйсця.

Вецер. Аб чым ты?

Радзівіл. Ты. Яны – зра-зра-зумела. Яны – чэрнь. Але *ты?* Як *ты* з імі, высокапісьменны? До-до-добры. Пальцам нікога не зачапіў – пагромшчык. Кніжнік – з падпальшчыкамі кніг. Яны ж спалілі разам з даўгавымі і проста кнігі. Розныя. Не разбіраючыся па цемры сваёй. Учынілі пажар – да неба.

Вецер. Што ж, калі іх вымусілі. Кнігі? Ну так. Некаторыя з іх думалі, па непісьменнасці сваёй: няма чаго пісаць. Раз піша – так і лічы, што падман або данос. Але гэта таму, што ў іх забралі святло. Вы адабралі. То з кім мне быць? З дзікунамі? З табою, князь-сатана?

Радзівіл. Ты, высокі кніжнік – з забойцамі?

Вецер. Паўтараю: а з кім мне? Я ўсё адно адрынуты ўсімі. Я магу-у сказаць ім: вы мне чужыя. Чужыя са сваімі пагромамі, грубіянствам, нянавісцю да кніг. І гэта будзе праўда. Але гэта я *табе* кажу, князь, што ўзнёсся над усімі, а нос задзёр яшчэ вышэй, скажу, каб запомніў ты гэта да канца клятага богам твайго жыцця. Што трэба быць за звычайных, сярэдніх, простых, нават калі пагарджаеш імі, нават калі на сто галоў вышэй. *Ім я гэтага не скажу. (Уголос.)* Я з вамі памру, людзі.

Антох (*зразумеўшы*). “Я з вамі ва ўсе дні да сканчэння веку”.

Радзівіл. Бач, проста як бог. (*Пёкуру.*) А што скажа твой бог?

Пёкур (*дужа спакойна*). А ён нічога не скажа. Бо гэта не ён стварыў сатану. Бо калі ён стварыў, то павінен быў бы ведаць, колькі будзе мець з ім непрыемнасцяў. І, калі ўсё ж ён стварыў, – нашто ён мне, такі непрадбачлівы?.. Не, не ён стварыў. Спрадвечна існуе два супрацьлеглыя, варожыя пачаткі: прычына ўсяго добрага і прычына ўсяго зла. Роўныя яны па сіле, ніхто не пераможа. Ідзі да таго, да каго цябе цягнуць унутраныя схільнасці. (*Усміхаецца.*) Вось бог. А вось сатана. Бог даў табе свабоду волі. Выбірай.

Радзівіл. А калі і туды і туды цягне?

Пёкур. І там і там будуць радавацца.

Радзівіл. Значыць, чаго Мая Нага захоча?

Пёкур. Ну. Гэта ж і ёсць твая сутнасць.

Радзівіл. Бадай што гэта па мне... Страшны ты чалавек.

Вецер. Ён – я не ведаю чыё стварэнне, калі такое гаворыць. А цябе, прынамсі так кажуць, бог стварыў. А ў яго ёсць пекла: хвіліна смерці, калі ў жыцці ўжо нічога-нічога нельга змяніць. І ты памрэш голы. Адзін. А я памру з людзьмі.

Радзівіл. Ты памрэш страшнай смерцю, Вецер.

Васка. Што вы прычапіліся да яго? Я Вецер! Усе ведаюць, што *гэта я, Васіль Вецер!* Які падпальваў і граміў!

Радзівіл. Не, Васіль – гэта ён. Ты – Васка. Ты граміў, гэны – думаў. Ты – толькі доўбня ў руцэ. А найгоршы ён, які не граміў. Ён, ды яшчэ гэты рагатун Карпач, бо-бо-бо гэта ненатуральна, рагатаць, калі над табою стаіць смерць. Я-я-я!

Карпач. Смерць. Пакуль сам не памрэш. Бо яна ж неўміручая. А ты будзеш смярдзець, як усе. І слабыя яшчэ ў цябе кішкі, каб не толькі што над Ёю ўзвысіцца, але й рагатаць з Яе. Як я.

Васка. І я... Княжа... І я з імі...

Радзівіл. Добранька. І т-т-ты. То-толькі ка-калі даведаешся, *як* ты будзеш паміраць, ты памрэш тройчы.

Васка. Пляваць. Браце Вецер. Выкупіць. Аднаго прашу. Бо помню, як ты хацеў падаць мне руку, а ахвяры маёй – не хацеў. Браце, цяпер усё адно. Хаця цяпер... падай мне руку... Не, стой, Вецер... Яны ж падумаюць, што я лёгкай смерці шукаю, тання хачу адкупіцца... Ты здалёк благаславі мяне. А пойдзем – разам.

Вецер з адлегласці благаслаўляе яго.

Радзівіл. Аб чым гэта яны?

Капітан. Не ведаю. Забабоны нейкія. Дзікуны.

Радзівіл. Я думаю, ты, Вецер, – і гэта за нашу з табой размову, – і ты, Карпач, – за дзёрзкасць і крайнюю непавагу. І ты, Васка, бо надта ж прасіўся з імі. *(Паўза.)* У мяне харошая зграя сабачая ёсць. Абвучаная спецыяльна на мядзведзя. Кожны бярэ мядзведзя адзін на адзін. Вось мы вас у шкуры мядзведжыя зашыем і... Пасярэдзіне Крычава. Відовішча, якіх мала! Каму папярэджанне, каму забава.

Лаўрэн. Эх-х ты! *(Узяў сябе ў рукі.)* М я н е ты забыў. Памятаеш, як я пра тваю шлюху? Нічога яна не круціць задам, як мядзведзь. Я вось пайду з імі і пакажу ёй, як трэба. Хай вучыцца. *(Прайшоўся па-мядзведжы.)*

Радзівіл. Ідзі і ты.

Вецер. Князь, гэта праўда, што мядзведзі?

Радзівіл. Ну так. А ты што, хочаш нешта пра-пра-прапанаваць?

Вецер. І ім?

Радзівіл. Ну і ім. А раптам па-пашанцуе дый адаб'ешся.

Вецер. А што? Я ігрок. Ну, не выйду жывы. Але лепей ужо так, у бойцы. Не раздумаеш?

Кат. Што ты робіш, чалавеча?

Радзівіл. Не раздумаю.

Вецер. Дык руку на гэтым, князь.

Падаюць адзін аднаму рукі, і Вецер, паглядзеўшы князю ў вочы, цалуе яго.

Кат *(ціха)*. Цьху!

Цялецкі. Вось яны, нераскаяныя. Што б яны нарабілі, што было б, калі б перамаглі? А маглі перамагчы. Маглі б адолець, каб...

Радзівіл. Маё войска? Адолелі б? Каб не што?

Пястжэцкі *(паказвае на папа з Бесавічаў)*. Каб не ён. Расказвай, Цялецкі.

Цялецкі. Калі гэтыя *(паказвае на вязняў)* пачалі – ён зразумеў, што гэта зусім не тое, што пагрэбна... роднаму, так бы мовіць, гораду.

Карпач. Угм. І падбіваў людзей – ун'х хаця б Васку – разам з Хрыптовічам на пагромы.

Лаўрэн. А пасля ветліва раіў Іцкавічам размятаць Магдзіну карчму. А пасля клікаў, калі нашы ўваліліся, Іцкавічаў пабіць і ісці да князя са скаргаю і ўсіх зваў на новы пагром, бо ўсё адно войска прыйдзе.

Каршук *(важна)*. Я думаю, ён проста хацеў, каб скула хутчэй наспела. Разважаў па-дзяржаўнаму.

Кат *(ціха, але князь пачуў)*. Хто яго ведае, чаго ён хацеў. І чым разважаў.

Радзівіл. Н-на. Па-па-пазіцыя стойкая.

Каршук. Але тут ён да канца стаў наш. Калі выступіў супраць асвятчэння зброі, бо ведаў, чым гэта царкве пахне. І Данавану хацеў памагчы ўцячы.

Антох. Але як убачыў, што не выйдзе – выдаў. Усім свой.

Радзівіл. Да-да-Данавана варта было выдаць. Як па-па-пачаў дзя-дзяўкаць мне пра гонар.

Пястжэцкі. І тут ён нам бясцэнна дапамог. Цялецкі, кажы...

Цялецкі. Я не ведаў, што ў горадзе за шум, каго б'юць. Пайшоў лазутчыкам. Сам. Бо на каго спадзявацца?! Нарваўся на яго. Я яму льготы рабіў, і ён па добрай памяці мне сказаў, каб я чакаў на пэўным месцы, а ён, як даведаецца... І пасля ён перадаў мне асабіста, што ідуць на штурм. І я паспеў паставіць пушкароў. І – на той выпадак, калі ўварвуцца ў замак, – частку пушак завалачы ў палац, каб біць з вакон. Ну, разгром. Лёгка было. Ён даў нам на гэта амаль гадзіну.

215

Пайшоў з астагнімі аксамітнікамі. Антох падымае людзей і ў страшным маўчанні спрабуе пастроіць іх, і гэта яму сяк-так удаецца. Тых, хто падае, зламаны катаваннямі, трымаюць пад рукі. І тут далягаюць звонку змрочныя галасы пахавальнага чыну.

ЭКЦЕННЯ АБ ПАМЕРЛЫХ⁷.

“Злітуйся з нас, Божа, па вялікай літасці Тваёй, малімцся, пачуй нас і памілуй. Яшчэ молімся пра ўспакаенне душ заснулых (усопшых) рабоў Божых... *(Тыя, каго ўспамінаюць, ускідваюць галовы або апускаюць іх.)* Івана... Васіля... Лаўрэна... Пакі Васіля... Анцівоха... *(Поп Антох хрысціцца.)* Навума... Захарыі... Хвёдара... Восіпа... Кузьмі,.. Курылы... Атрохіма... Пакі Кузьмы... Ігната... Міхайлы... Пракопа... І пакі – пакі дваіх Васілёў і шасцёх Іваноў і о ежэ прасціцся ім усякаму граху вольнаму жэ і нявольнаму, яка да пан Бог учыніць, душы іхнія там, дзе праведныя ўспакаяюцца”.

А н т о х. Хадзем, людзі. Гэты чалавек жадае зрабіць усё, каб давесці нас да адчаю.

Л а ў р э н. Страшна.

Нехта ў натоўпе заплакаў.

А н т о х *(уздыхнуў)*. Страшна. Але для радзімы нашай разадранай, для нас, пашматаных і змучаных, – суцяшэнне.

Вядуць экценню галасы:

“Літасці Божыя царства нябеснага і пакідання грахоў іх, у Хрыста, бессмяротнага Цара і Бога нашага просім. Яка Ты ёсць уваскрасеніе і жылот і спакой заснулых (усопшых) раб Тваіх, Хрысце, Божа наш і Табе славу ўссылаем са безначальным Тваім Айцом і Прасвятым і добрым і жыватворным Тваім Духам, ныня і прыснам і ў вякі вякоў. Аман”.

А н т о х. Пяюць. Просяць, каб дараваў нам усякае саграшэнне, вольнае і нявольнае. Каб убачылі мы святло боскай любові, – мы, усімі на свеце пазбаўленыя яе, – а ўсе, што застаюцца на зямлі, атрымалі суцяшэнне. Ідзем, нясем ім святло.

Усе ідуць да сходаў. Антох ціха і вагома кажа ў натоўп.

Гэта князю адпяванне будзе страшнае. Бо не зрабіў ён нічога добрага на зямлі. То хай ён слухае. І вы там слухайце, наўсё. Разлічвалі вы, мучыцелі, на іншае, а тут... тут заспакаенне. Цярзанні спыняцца, мукі скончацца. Яны – не вечныя... Не вечныя.

КАРЦІНА ДЗЕВЯТАЯ

26 лютага 1744 года. Плошча перад замкам. Налева і направа будынкі з галерэямі, на якія вядуць сходы. Між будынкаў каменны мур. У левым доме – дзверы ў сугарэнне. Ля правага дома, у мур, дзверы, якія вядуць на арэну.

⁷ Экценню спяваюць таксама па-беларуску, а не па-стараславянску, бо тут – сцэна і трэба, каб разумелі. Калі мелодыя эксцэнтна (тая, што ёсць) не падыходзіць – трэба падправіць тэкст або прыдумаць новую – і лепшую – музыку. Каб грэслася сэрца і мароз па скуры.

Такім чынам, асуджаныя павінны прайсці сцэну злева направа, каб трапіць тымі дзвярыма на месца пакарання смерцю.

З-за мура відаць верхавіны дрэў і вярхі шыбеніц.

На галерэі і сходах ля левага дома – н а р о д. У натоўпе Я ў х і м Х м ы з, М а г д а, І л ь я К а р п а ч, А г н а В е ц е р, п і с а р Б а ч к о. На больш багатай галерэі справа – ч л е н ы с у д а, Р а д з і в і л, К а р ш у к, Ц я л е ц к і і іншыя. Грай крумкачоў і варон. Павялі з сутарэння асуджаных. Вядуць К а п і т а н А д д з я л у Г р а н М у ш к е ц ё р а ў і П я с т ж э ц к і з салдатамі.

К а п і т а н (*паказвае Лаўрэну*). Глядзець. Унь на дрэве, на круку, вісіць поп Бяссавітц. Хе-хе, дэр Бірнбаўм... Як ігруша. І вашым так.

Лаўрэн. Во каб гэта на кожным беларускім дрэве ды па такім хрукце.

Карпач. Ты што народ ганьбіш? Нібы ў нас на кожнае наша дрэва па гэткай сволачы хопіць.

Лаўрэн. Суседзям у арэнду аддамо. Для іхніх.

Антох. Чым табе дрэвы беларускія правініліся?

Лаўрэн. Нічога. Дзеля такога свяга адзін дзень пацерпяць.

Антох. Не, не дам паскудзіць гэтай навалачы й дыму ад нашых дрэў.

Радзівіл (*спакойна*). Кончыць. Мы яму пакажам і дрэвы і дым ад іх. Чытай, Цялецкі.

Цялецкі (*чытае*). Злаўмыснага і злашчоднага папа Анцівоха – Антоха – Крапілу і яшчэ некалькіх такіх самых (а спіс па імёнах – тут)...

Капітан. С і л а н а нашым баку.

Антох. Угу. Гэта ж закон. Мудры мацуе свой дух, а дурань – цела. А што яму застаецца рабіць? Дай слухаць.

Цялецкі. ...Пасадзіць у коміны, а печкі знізу запаліць дзеля павольнага ўдушэння.

Антох. Нішто. Гэта свой дым. А вось якім дымам вы ў пекле дыхаць будзеце, бажавольцы, баўбешкі, анцыпары, вашапрудзіны, хракі дурныя?! Канарэзы, падхлебнікі сабачыя, зачухі, дрынды.

Пёкур. І тут пад табою жар будзе. І ў пекле.

Антох. Не ўбаюся, недаедак блышыны, капусцяная галава, пустамол і лустасвят. Хай пекла. Рэшткамі свайго жару з табой падзялюся. Яго хопіць, каб і князя з усёй светай засмажыць.

Капітан. І гэта поп? Лаецца, як брудны кароф.

Антох. Сам ты кабыл тоўсты. Мушкецёраў голадам морыш. Яны як лучынкi, а ты – тоўсты кабыл.

Радзівіл дае знак, варта набліжаецца да Антоха.

Чакай!.. Васка, не сумуй душою. Не плач. Грэх твой страшны ў смяротны гэты час здымаю. Людзі, чысты ён у вашых вачах! (*Ціха*.) Памры годна – будзеш з богам, п'янюга ты мой родны, гуляка, прапойца ты мой бесшабашны... Лапы брудныя прэч!

Ідзе. І тут зараўла аднекуль дуда: "Тапчыце зямлю, легіёны божныя".

Князь! Мардун, дурань маляваны, рапуха аблезлая... п'яная карова! Дымам пайду ў роднае неба. Да бога! І вымалю ў яго праклён на ўсе вашы галовы. (*Яго валакуць*.) Хлопцы! Хлопчыкі! Благаслаўляю вас, так вашу! Благаслаўляю вас!

Яго вывелі.

Пёкур. Княжа, гэты тэатр можа абысціся дорага.

Радзівіл. Тэатр? Ну так. Такі тэатр, каб нашчадкі іхнія пра-пра-праз трыста год здрыгануліся. Калі яны бу-будуць, на-на-на-шчадкі.

Пёкур. Будуць. Памылка, па-мойму. Не туды відовішча.

Радзівіл. Чытай, Цялецкі.

Цялецкі. Акрамя тых, каго біць бізуном і адрэзаць па адным вуху, памочнікаў галавароў паўстання – а лікам іх трынаццаць, аднаму, сыну Стэся Бачко, сакратару бунту, адрэзаць абодва вухі і на лобе выпаліць шыбеніцу.

Каршук. Каб ведалі... вось чыя рука пісала.

Цялецкі. Івана Дакуку, Захарку Сямашку, Іванішку з Баранкова – а ўсяго тры галавы – на шыбеніцу. Сямёна Варону, Ігната Мадунёнка, Івана Крывулю ды Івана Галёнку – абезгалоўіць. Мікіту з Бараўкоў, Івана Труса, Навума Буяна, Васіля Пушчаёнка ды Васку Косціка – жывымі на вострую палю.

Радзівіл. Рэшту таксама было асудзілі на кол. Але па асабістай просьбе – некаторых з іх, а менавіта: Івана Карпача, Васіля Ветра, Лаўрэна Каўбасу...

Васка. Князь, прыпомні...

Радзівіл. ... І Васку Ветра, зашыўшы ў мядзведжыя шкуры, разарваць на плошчы сабакамі.

Цялецкі. На галоўнай плошчы.

Каршук. На галоўнай плошчы? Зашмат ім, злодзеям, гонару.

Радзівіл. Унь там. За мурам. Як усіх.

Варта вядзе ч а ц в ё р к у назад у сутарэнне.

Магда. Лаўрэн! Я з табой, хадзяка мой каханы, трыбухлей ты мой, лында, бадзяга ты мой няшчасны.

Лаўрэн. Магдачка! Уцёк я ўсё ж ад цябе. Нішго, на тым свеце сустрэнемся. А там нам лаяцца не дадуць. Там строга. І нам добра будзе. А вы, панове, скажыце гэта сваім бабам, бо ў вас не бабы, а кожная – качарга старога лесу.

Іх вывелі. Пястжэцкі з вартай вядзе і астатніх у дзверы, што ў мury.

Пястжэцкі. Не спяшайцеся, мілыя, паспееце на шыбеніцу.

Каршук (Пёкуру). Ведаеш, што Данаван сказаў князю, калі яго выгналі? “Яны навучылі мяне, што ёсць людзі, якія б не ўсё на зямлі зжэрлі. А вы хочаце мець болей, чым заслужылі. І гэта вам хай дзякуе свет за ўсе войны, ганьбу і зло”.

Пёкур. Дурань. Набраўся ад іх, як сучка блох... Але гэтыя і сапраўды лічаць за лепшае быць пакрыўджанымі, чым самім крыўдзіць.

Каршук. І вось таму трэба кідаць гэты народ, бо з гэтай прычыны ён не жыхар на зямлі.

Пёкур. Хто ведае, х т о не жыхар на зямлі? Магутныя магнаты або сініца, што села на мачту Ноевага каўчэга? Хто ведае?

Каршук. За што ж вам плоцяць, калі вы не ведаеце?

Пёкур. Нам плоцяць за тое, што мы ведаем. Бо каб начальным людзям плацілі за ўсё тое, чаго яны не ведаюць, – золата б на зямлі і ў сусвеце ў бога не хапіла б... Я гляджу на іх і, ненавідзячы, пачынаю сумнявацца, што ім канец.

Каршук. Але чаму?

Пёкур. У іх ёсць нешта г а л о ў н а е. Яны жывуць сярод звяроў. І дасягнулі, не пабаюся сказаць, таго, што неяк – хай не заўсёды – ужываюцца з імі. Пустэльнікі сярод ваўкоў.

Каршук (*раззлавайшыся*). Калі яны такія ўжо святыя – хай ідуць у нашы высокія замкі і манастыры і паспрабуюць ужыцца з нашым братам, каб не ўкусіў ніводны сабака.

Пёкур. Таму і палім... Калі хочам жыць.

Асуджаных вывелі за мур.

Радзівіл. Ну што яны, капітан?

Капітан. Цялецкі! Тоўсты кабыл? (*Ціха*.) А добра: “тоўсты кабыл”.

З сутарэння павольна ідзе шэсце: ч а ц в ё р а ў ш к у р а х. Толькі маскі-морды яшчэ не апушчаныя на твары.

Радзівіл. Пра гэтых не пішы, што ў шкурах. Выкраслі наконт шкураў. Усё ж недзе там лічаць, што мы Еўропа.

Цялецкі. Ваша... Заўсёды ж знойдуцца сведкі.

Радзівіл. Нічога, заўсёды знойдуцца і в-в-вуч-чоныя, якія: “Раз у дакуменце няма – значыць, не было”. Мы з табою ім свечку павінны ставіць. Абаронцы. У азадак за нас улезуць.

Бачко (*сам сабе*). Запішу я. Я запішу. І няхай не павераць, няхай нейкі крот скажа: байка, дакументаў няма. Гэта не байка, тое, што помніць народ. А вы можаце дзе хочаце ўжыць тыя паперы. Памяць жыве.

Радзівіл. Развітвайцеся.

Агна (*спускаючыся да Васіля*). Бывай... Я ўсё ж не буду цалаваць цябе... А раптам дзіва...

Вецер (*ціха*). Маці, мінуў такі час. Не трэба. Я ўсё зразумеў, маці. Я толькі раблю выгляд, каб не заламаўся хтось іншы. Я нават без гэтых падпораў даўно ўжо жыву без страху. Без яго і памру. Цяпер жа мне ўсё адно, і дзіва не будзе. Ну...

Кідаюцца адно да аднаго.

Агна (*ціха*). Ідзі. Я ведаю, што ты не Вецер. Я ведаю, што ты ўраган... А цяпер глядзі на мяне.

Ідзе па сходах на панскую галерэю. У яе выгляд не то захоплены ад радасці, не то апанаваны адчаем.

Злітуйцеся з яго, злітуйцеся з іх. (*Цалуе рукі ўсім, акрамя Радзівіла*.) Паночкі. Паночкі. Вось бог пашле лёгкую смерць таму, каго я пацалую. (*Цалуе Пястжэцкага*.) Даруе табе жорсткасць і дасць табе лёгкую смерць. (*Цалуе ў рукі і вусны Каршука*.) Даруе ліхое кіраванне і дасць лёгкую смерць. (*Цалуе Цялецкага*.)

Карпач. Апамятайся! Праклянем!

Лаўрэн. Маці, што ты робіш?!

Вецер. Змоўч. Ціха. Яна ведае, што робіць.

Агна (*цалуе рукі ў Пёкура*). Даруе табе, што ўсё-ўсё разумееш і аднак робіш паскудствы, тваю подласць... І дасць табе лёгкую смерць. (*Хоча пацалаваць руку кату*.)

Кат (*у жаху*). Што ты робіш, жанчына?! Мне?!

Агна. Не буду. Ты лепшы за іх усіх. Ты сумленны кат... І табе я таксама не буду цалаваць руку, князь Геранім-Фларыян. Не было б цябе – не было б і іх. Бог не дасць табе лёгкай смерці.

Радзівіл (*прыняў зухаватую паставу*). А я што казаў? Аблізала ўсіх. Няма меры іхняй нізасці. Пайшла прэч.

Агна пры поўным маўчанні спускаецца і ідзе да левых сходаў, дзе ўжо стаіць
Магда.

Вецер (*са шкадобай*). А ты ніч-чога не зразумеў, князь Геранім-Фларыян Радзівіл. Ясна ж. Разумны заўсёды распазнае дурня, бо сам калісь быў такі. А дурань ніколі не ўгадае разумага, бо ім не быў... і не будзе. Ты яшчэ і зараз нічога не зразумеў.

Магда (*Агне, ціха*). Затое я цяпер *у с ё* зразумела. Так? Так? Дай і я пацалую цябе, гаротная ты мая, бедная ты мая маці ўрагану. (*Цалуе Агну*.) Вось цяпер мы сёстры, маці ўрагану.

Васка (*яго вядуць паўз Агну*). Людзі. Зямля... Маці. Даруй мне, п'янаму, даруй акаяннаму!

Агна (*абдымае яго*). Ідзі. Усе даруюць табе.

Вывелі. Цяпер чарга Лаўрэну.

Лаўрэн (*князю*). Ты здохнеш, князь. За сённяшні дзень.

Капітан. Гэта чаму?

Лаўрэн. Бо дурань. (*Князю*.) Добра, калі ворагі – людзі з вялікім розумам. Разумны сто разоў падумае, перш чым учыніць паскудства і зло. А дурань што захоча, то й зробіць на злом галавы. Як ты, княжа... Бывай, Магда (*ідзе прытанцоўваючы*). Гэх...

Мая дзеўка добра ідзець:

Круціць задам, як мядзведзь.

Ах, каб мяне халера з-пад цёмнай хмары. Магда, я маўчаў! Магда, душа мая з табой!

Магда (*крычыць*). І мая!.. І мая!..

Вывелі **Лаўрэна**.

Бывай, цецярук ты мой пышны. Бывай.

Карпач. Мая чарга, князь. Хаця? Які ты князь? Нясвіжскія – гэта князі. Шырокія ў зле і дабрыні. А ты – кур'ян, курьца, што пеўнем крычыць. Хамут!

Радзівіл (*здэкліва*). Адно мне шкада, Карпач, не танна мне вашае здыхла выйдзе. Гэта ж аж чатыры такія шкуры ўшчэнт, у дробныя шматкі.

Карпач. Ты, князь, дарма ганарышся ашчаднасцю і скупасцю. Ты самы шчодры ў свеце. Бо ты здохнеш без дзяцей, а грошы – усе! – пакінеш братам, якіх ненавідзіш. Ворагам. І яны будуць смяцца й жэрці твой набытак.

Цялецкі. Пястжэцкі, ды вядзі ты яго. До!

Вецер. І праўда, досыць камедыі. Не атрымалася твая кумедзь, княжа. І не атрымаецца. Ты не бог. Бацька Антох сказаў бы, што ты чорт смалены з бурага балота, Лаўрэн – што ты шаганская сіла. Карпач – што ты паршук і шкарадзь. А я табе скажу, што ты й на чорта рылам не выйшаў. Чучала ты. Асклізлы шыцік, чарвяк з дзярма.

Ідзе да дзвярэй.

Гэтыя – яны здохнуць, людзі! А за намі... за намі святло нябёсаў. Даруй мне, люд, калі чым саграшыў табе. Дзякуй і табе, маці Агна.

Апусціўшы маску, В е ц е р пераступіў парог.

Радзівіл (*з клёкатам у горле*). Вядзі сабак, кат.

Кат. Княжа (*распластаўся на зямлі*). Княжа, не смею.

Радзівіл. Я сказаў. Ведаеш, чым пахне?

Кат. А хаця і самога да іх. Не смею.

Радзівіл. Капітан.

Капітан (*дастае шпагу*). Магу засячы і не мірну.

Радзівіл. Ну.

Капітан. Я ўсё ж воін, а не псяр.

Радзівіл. Пястжэцкі, ідзі аддай загад псярам. А то ў гэ-гэ-гэ-тых псяроў кішкі сла-слабыя.

Той пайшоў. Праз некаторы час за мурам сабачы брэх.

Цялецкі. Што буйвалы. Адзін пёс лоб у лоб мядзведзя бярэ.

Пёкур. А тут іх дваццаць на чатырох.

Радзівіл (*нервова*). Ды-ды-ды што, урэшце, цягнуць? Пяст-жэцкі!

П я с т ж э ц к і падымаецца на галерэю.

Што там?

Пястжэцкі. Муляюцца псяры.

Радзівіл. Спусчай, іначай усіх на кол!

Бачко. Людзі! Сведчыце ўсе, калі каму казаць будзеце. Князь наш зараз абмочыцца са страху.

Ілья. Сынкі! Трымайцеся! Яны свой агонь самі замочуць.

Каршук. Жолнежы, узяць!

Радзівіл. Гэта той, гэта пасол! Варта!

Варта ідзе да левых сходаў, і ў гэты момант шалёны брэх і рык зграі.

Магда. Пусцілі! Пусці-і-ілі! Пусцілі сабак!

Варта спынілася. Агульнае замяшанне, спалоханы енк, стогны, лямант адчаю і плач сярод людзей. Брэх за мурам. Гучныя, перападам, басы: “Бам-бам! Там-бам!”

Радзівіл. Дзе яны?

Цялецкі. Няма.

Бачко, Ільі і Хмыза сапраўды няма. Стаяць толькі, як скамянелыя, Магда і Агна.

А за мурам нястрымнае гаўканне, хрыпенне, брэх, віск, рык, клёкат праз забітыя поўсцю пашчы. І ачумелае, шалёнае гырканне неўтаймаванай бойкі, нібы дзве ваўчыныя гайні б’юцца не на жывот, а на смерць. І не звычайныя ваўкі, а казачныя, жалезныя.

Радзівіл. Вось яны, псы мае. Душы іх, ірві, шматай!

Магда. Б’юцца. Б’юцца! Псу хрыбет зламалі. Другому. Упаў нехта. Яшчэ два сабакі... Нехта другі ўпаў.

Сладастраснае, хцівае гырканне.

Пятага пса забіў нехта.. Сёмага... Божа, нашто доўжыць мукі?!

Радзівіл. Дзесяты пёс. Яны мне перакалечаць зграю. А-а, адольваюць. Хапай іх! Ірві!

Жалезны брэх.

Як той жалезны воўк, які прарочыў узнікненне радзімы!

Пёкур (*ціха*). Жалезны воўк, які, мабыць, прарочыць развал радзімы.

Пястжэцкі. Адзін застаўся. Цікава, хто гэта?

Капітан. Дас іст мір айнерляй. Аднолькава. Паўсюль у свеце такая... такая (*узняў палец*) айнзамкайт. Самота.

Каршук. Вецер самотны.

Кат. Самотны Вецер.

Страшны сабачы рык.

Радзівіл. Узяў!

Голас Ветра. Клічу на страшны суд! Клічу. Клі... (*Голас абарваўся.*)

Радзівіл. Скончана.

Пёкур. Усё скончана.

Маўчанне. Усе стаяць, нібы ашаламленыя тым, што нарабілі.

Агна (*ціха*). Колькі мёртвых. Я забіла яго, Магда.

Магда. Ну, не плач, не плач.

Ціха плачуць адна ў адной на плячы.

Магда. Саба-акі.

Задаволены, залівісты брэх і бурчанне сабак за мурам.

Бывай, Лаўрэн. Я не абяцаю табе вернасці. Наадварот, я буду... з кім напрапалую. Толькі не з добрымі. Я... унь з такімі, як тыя. Калі некаму, крый божа, сёння пашанцуе выслізнуць. Ты даруй мне гэта, Лаўрэн. Гэта будзе мая мядзведжая шкура. Не твая, славутая ды грымучая, а мая, ганебная. Ну ды ўсё адно. Ты ім так проста не сыдзеш з рук. Даруй мне, Лаўрэн.

Усе на галерэі стаяць як прыбітыя, хаваючы вочы адзін ад аднаго.

Радзівіл. Усё.

І тады Агна выпрасталася і рушыла да “панскіх” сходаў.

Агна. Не. Яшчэ не ўсё. Слухайце, вы. (*Яна гаворыць наступнае звычайным голасам, але з такой стрыманай сілай, што ўсе нібы слупянеюць ад беспрычыннага пакуль што жаху.*) Я прайду праз вас, як вогненны нож праз масла. (*Варце.*) З дарогі. Смерць ідзе. (*Ціха.*) Князь. Чуеш? Напярэдадні паўстання я паслала Ветра ў нару да пракажонага, і ён там вячэраў з ім.

Радзівіл. На-на-нашто?

А г н а. Кепска ведала яго. Баялася ягонай слабасці, калі будзе па-ранейшаму любіць жыццё. Я памылялася ў ім, дурная. Спачатку ён не ведаў, ён не мог захварэць так хутка. І я не казала яму, не магла сказаць, бо ён плакаў бы, што не пашкадаваў жонку. А калі б сказала, радаваўся б, што ў яе была лёгкая смерць. А смерці нельга радавацца. І смерць не бывае лёгкай. Я не сказала, дурная...

Р а д з і в і л. ...Ён па-падаў мне руку.

А г н а. ...Але ён здагадаўся сам. Думаю, што *да та го, як па да ў т а б е р у к у*. Ён не падлюга, мой хлопчык, ён не такі, як ты.. І ён не захварэў тады. У яго не было на скуры чырвоных плям, што знікаюць, калі націснеш пальцам. А пасля з'яўляюцца белыя...

Р а д з і в і л (*справіўся і кажа наступнае з іроніяй*). Ну так, яму пашанцавала.

А г н а. Святкуеце? У вас не будзе свята. Ну так, яму пашанцавала. *В а м н е п а ш а н ц а в а л а.*

Р а д з і в і л. Чаму?

А г н а. Ён не захварэў. Затое я. Я ўсе гады насіла таму пракажонаму ежу, а апошнія месяцы дакраналася да яго і – чым жа ён вінен, што адзін? – я закрыла яму вочы, апускаючы ў магілу. Сын не мог яшчэ захварэць. Затое я (*раздзірае на плячы сарочку*)... Бачыце белую пляму? Як матыль... Праказа... Белы матыль смерці... Ён, Васіль, не атрымаў хваробы. Хвароба – гэта маё. А цяпер і ваша. Ну так, я ж аблізала ўсе вашы рукі, як прыніжаная валачашчая сука. І ты, князь, яшчэ казаў, што няма меры нашай нізасці. (*І завыла.*) Ну так, я сука. У мяне аднялі майго шчанюка.

Напятае маўчанне, і раптам галерэя ўзвыла. Усе шарахнуліся ад Агны. І застаўся ля парэнчаў адзін князь, а астатнія кішаць за ім, а над галовамі стаіць несамавітае, жывёльнае выццё і рык: “Дыму!”, “Жару!”, “Абпячы рукі!”, “Запаліць!”, “Гарэлкі!”, “Спірытусу сюды!” З’яўляецца бачонак са спірытусам, і яго вырываюць адзін у аднаго з рук, льюць на рукі, у рот, абліваюцца, б’юцца за струмень.

П ё к у р. Спыніце віск... Сорамна.

Але віск і выццё гучаць і далей у гэтай штурханіне звар’яцельх.

А г н а. І сука ашалела. І перакусала вас усіх. Чаго вы шарахаецеся? Чаго кідаецеся? Позна. (*Яна гаворыць з ледзяным спакоем.*) Ну так, ваша смерць не будзе такая хуткая, як у яго. І яна будзе лягчэйшая, я вам не хлусіла, я праўду казала. Праказа ж не баліць. Проста ў вас будзе адгніваць аблічча, нос, вушы, шчокі. Пальцы рук не будуць адчуваць болю – як ён адчуваў – і нават апёкаў – як балелі яны яму. А пасля, паступова, адгніюць і яны. А пасля ногі і іншае. Вы зажываеце згнілі душою – цяпер згінеце і целама.

Усе прыкіпелі да месца, як саляныя слупы.

Вузлаватая праказа цягнецца дзевяць год. Гладкая – васемнаццаць. Я не скажу вам, якая яна ў вас. Бо нават той, каму пашанцавала не заразіцца зараз, будзе дзевяць, а то васемнаццаць год чакаць лянівай смерці. І ў кожную хвіліну дрыжаць ад жаху. Будзе засынаць і прачынацца з думкай аб ёй. І кожную раніцу першая думка будзе: “Божа, вось няўжо сёння... Бо-о-о-ожа, ратуй. Вось... Вось здаецца... Вось-вось...” А людзі і ўласныя дзеці будуць цурацца вас. Не, я не назапасіла вам лёгкай смерці. Будзь спакойны, сыноч. (*Узвысіла голас.*) Яны памруць. Яны – памерлі ўжо.

Цяпер яны твар у твар, як на двабоі: яна і Радзівіл.

Не торгайся, князь. Сука не лізала цябе. Табе будзе горш. Я ж акрамя ўсяго і ведзьма, прарочыца – ты не ведаў? Табе будзе нават горш за іх. Богам і зямлёй сваёй клянуся, што ўсё гэта збудзецца. Вось што будзе з табой. Адна жонка, з Сапегаў, ужо ўцякла ад цябе. Жанчыны любяць тыранаў, але толькі не скупых, не халодных і не нудных, як свіная чума. Уцячэ і другая. І трэцяя. І ўсе – з вялікаю ганьбай для цябе, нападзіўшы табе сотні ворагаў. Ты будзеш пасмешышчам нават у вачах бясілых і садамітаў. І ні ад адной бабы ў цябе не будзе дзяцей, бо бог пракляне чэрава кожнай жанчыны на час, калі яна з табой. Не ведаю, ці хопіць у цябе сілы абгадзіцца ў чацвёрты раз?! І нішто з таго, што ты задумаў, не споўніцца. І ўсе будуць бегчы ад цябе, як бягуць з дома – нават калі дом гэты замак – пацукі ад пацука, якога злавілі, вымазалі дзёгцем і выпусцілі. І ты будзеш блукаць адзін бясконцымі замкавымі калідорамі і сугарэннямі, дзе шкідлы замучаных, і ніхто не падасць вады. Блукаць і смярдзець пры святле месяца. І ніводнай роднай душы.. А мой хлопчык загінуў страшна, але сярод родных і любоўных. Бо мой хлопчык – Чалавек, а ты – пацук.

Р а д з і в і л (амаль непрытомна). У-у-узя-аць!

Усе муляюцца ў страху.

Ды няўжо... ды няўжо ніхто?

А г н а (кладучы руку на грудзі). Сустрэчы з табой... шукаць стану... Сэрца... яно такое вялікае...

Падае павольна, як падсечанае дрэва.

Вялікае.

Мёртвая цішыня. І толькі потым далягае аднекуль, як з таго свету, трубны голас ці то Ілы, ці то Дудара.

Г о л а с. Маці. Пачуй нас. Не чуеш? Маці ветру. Маці ўрагану! Чорта яны нас узялі! Чорта лысага яны ўзялі і возьмуць нас!

Заслона

1982 г.

Млын на Сініх Вірах

Гераічная драма ў чатырох дзеях, васьмі карцінах

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

Цыкмун Асінскі, млынар - 50 год.
Тэкля Каваль, яго сваячка - 56 год.
Марыся, дачка Цыкмуна - 18 год.
Андрэй Лаўрановіч, студэнт - 20 год.
Віктар Сміхальскі - 24 гады.
Калядзін, пісьменнік, старшыня гарвыканкома, потым камісар аграда - 40 год.
Пятро Лаўрановіч, бацька Андрэя, камандзір партызанскага аграда - 42 гады.
Апанас Жаўрук - 56 год.
Пан Елпідзіфор Дзюбка, загадчык музея, пасля "камерсанта" - 45 год.
Баба Ерэтычка, самагоншчыца - 48 год.
Высакародны зладзей - няпэўных год.
Трубайла, былы шляхціц - 43 гады.
Граф Адлерберг, камендант горада - афіцэр у гадах.
Бернгард Швальбе, камісар гестапа - 30 год.
Фон Ранцоў, маёр - 32 гады.
Зігфрыд Ільзенвельдэ, гаўптман - 26 год.
Генрых Штаркенфауст, афіцэр.
Вольфганг Ламсдорф, афіцэр.
Фердынанд Эверт, афіцэр.
Нямецкі ўрач.
Лірнік.

Народ на кірмашы, партызаны, вартавыя, нямецкія салдаты, людскі нагоўп на барахолцы.

*Дзея адбываецца ў ваколіцах маленькага раённага гарадка,
загубленага ў глухіх лясах, у 1941-1942 гг.*

Стварылі вас не для жывёльнай долі, -
Для доблесці і ведаў. Людзі вы!
(Дантэ. "Пекла". XXVI, 118 - 120)

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Кабінет старшыні гарвыканкома. Вялізны пакой, вельмі светлы, з двума квадратнымі вокнамі, за якімі панарама горада. Звычайнае кабінетнае абсталяванне: вялікі стол, крэслы. Двое дзвярэй: адны налева – выхад, другія направа – у зал. Карта на сцяне. Вельмі ціха і спакойна, але нешта не так, як заўсёды: папера на рэпрадуктары прадзёртая, з адчыненага сейфа на падлогу вывалілася купа паперы, фіранка вырываецца з акна на вуліцу, як сцяг.

Відаць, што па пакоях гуляе пройма. Толькі пасля далягаюць здалёк гукі кананады. Ля акна К а л я д а і П я т р о Л а ў р а н о в і ч. Маўчаць. Кураць. І раптам гучны, злёгка асіплы голас з рэпрадуктара.

Голас з рэпрадуктара. Увага! Увага! Грамадзяне горада! На ўсходняй акаліцы ідуць баі. Палае горад! Палае горад! Грамадзяне горада, усе, хто можа трымаць зброю, ратуйце горад...

Лаўрановіч. Горад вырашылі здаць?

К а л я д а. Так. Утрымаць няма магчымасці... Жах бярэ глядзець на адступаючых. Чорныя ўсе, раненых вядуць... Немагчыма, ну немагчыма ж без дапамогі, без боепрыпасаў.

Лаўрановіч. А радыё яшчэ трымаецца?

К а л я д а. Там, напэўна, ужо немцы блізка, але яшчэ трымаецца. Гэта дыктар наш, Ветка, сепаратна сядзіць там... Кажа, што не пойдзе стуль. Яму ўсё добра відаць, вышэйшага месца за радыёвузел у горадзе няма. Зусім дрэнна, браце. На Ленінскай склады палаюць, нехта разбіў, дзе-нідзе грабёж там пачаўся. Напэўна, зладзеі...

Г о л а с. Грамадзяне горада! Калісьці вашы продкі не пусцілі за гарадскія мury Іасафата Кунцэвіча, драпежнага ваўка, навялі на яго гарматы і накіравалі пайсці прэч. Будзьце вартымі іхняй славы! Браты! Сёстры! Бацькі! Сыны! Таварышы! Бярыце зброю! Заходняя станцыя ледзь трымаецца.

К а л я д а. Калі прыйдуць людзі па справе з млынам?

Лаўрановіч. Прызначылі на трынаццаць гадзін.

К а л я д а. Добра. Пакуль тое будзе, паклічце Дзюбку.

Лаўрановіч выходзіць і вяртаецца з Д з ю б к а м.

Дзюбка апрануты старамодна і трохі зухавата, вусы падкручаны, у руках кіёк.

Сядайце, Елпідзіфор Сяргеевіч. Памятаеце нашу размову дзесяць дзён таму? Вы самі бачыце, час наступіў... Вы не камуніст, менавіта таму мы вас і выбралі, менш падазрэнняў. Вы не перадумалі? Не будзеце эвакуіравацца?

Д з ю б к а. Не, у мяне тут засталася яшчэ шмат экспанатаў. Але, перш за ўсё, дзякуй вам, што дапамаглі вывезці мой музей... Шчыра дзякую. Старажытныя шыферныя прасліцы... меч старасты адроўскага, бронзавы меч, такога і ў Гнёздаве няма... надзвычайныя косткі маманта, карціна Пэна... А вось чучалы пакінулі... мядзведзь, рысь яшчэ. І мая надзвычайная арніталагічная калекцыя. Мне заўсёды не шанцавала. Я, вядома, ад яе нікуды не паеду, так што, калі ласка, я да вашых паслуг.

К а л я д а. Што б вы сказалі, калі б вам прапанавалі трымаць канспіратыўную кватэру?

Д з ю б к а. Па прынцыпу: добрага сабаку на прывязі трымаюць? Ну што ж... Я, малады чалавек, маю, вядома, брушка і падобны да бухгалтара, але, мне здаецца, мы падчас той нашай размовы ўсё высветлілі. Так што размаўляць няма чаго. Значыцца, спатрэбіліся мае старыя косці, а я ў такіх выпадках не адмаўляюся тым, што я з большым задавальненнем сядзеў бы ў піўной і піў піва. Піва, вядома, лепей за шыбеніцу, але, як падумаеш, і за піва, нарэшце, трэба расплачвацца.

К а л я д а. Добра. Пра абавязкі даведаецеся пасля. Пакуль што, ведайце адно, пароль будзе вельмі складаны, запамятайце добра: "Ці не прадасце што-небудзь цікавенькае? Можна, ёсць старыя фібулы або слукі пас (менавіта, пас). Водзыў: многа хочаце, гэтага няма, але ёсць унікальная каптарга. Зноў пароль: гэта

значыць металічны кашэль? водзыў: так, з бычынай галавой”. Запамяталі? Добра.

Д з ю б к а. Чакайце, але з якой прычыны яны будуць пытацца ў мяне такое?

К а л я д а. Вы будзеце камерсантам, значным камерсантам. Грошы атрымаеце, іх будзе дастаткова. Адкрыеце ўласную краму пад шыльдаю, – трэба нешта выганчанае, – ну, хаця б так: “Гандаль старажытнасцямі, рэчамі культу, інкунабуламі і прадметамі народнага мастацтва. Камерсант пан Е. С. Дзюбка”.

Д з ю б к а (*абурываючыся*). Не, браткі, і ракаў не хачу, і ног не мачу. Я ў прынцыпе супраць прыватнага капіталу. Я разумею, трэба, каб хадзілі людзі, але чаму б мне не стаць, ну лудзільшчыкам, ці што. Я ўмею.

К а л я д а. Чалавек павінен працаваць па свайму густу. Каго здзівіць, што былы загадчык музея адкрыў гандаль старажытнасцямі. Грошы будуць. Вы будзеце мець магчымасць раз’язджаць па вёсках дзеля скупкі, ездзіць нават у вялікія гарады. Як жа, камерсант, паважная асоба. Будзеце запрашаць нямецкіх афіцэраў у госці, задавальняць іх, калі нам будзе патрэбна.

Д з ю б к а (*менш рашуча*). Гандляваць свяшчэннымі для мяне прадметамі? Не, не буду. Ды і скульп я іх дастану?

К а л я д а. Не турбуйцеся, гандляваць вы будзеце падробкамі. Мы паклапаціліся, яны ў вас будуць. Вы ведаеце пра калішнюю калекцыю Сіпайлы?

Д з ю б к а. Гэты блюзнір! Гэтае падла! Добра ведаю. Мы з ім спрачаліся дваццаць пяць год таму, ён думаў, што калі ён багатыр, дык ён мае добры густ. Трасца ў яго была, а не густ! Яму перакупшчыкі спіхнулі на дзесяць тысяч без малага самых грубых падробак, якія я бачыў. К-калекцыянер!

К а л я д а. Дык вось, гэтыя падробкі, калі Сіпайлу выселілі з маёнтка, ляжалі ў фондах драмтэатра, для гістарычных драм. Цяпер яны будуць у вашай краме.

Д з ю б к а. Я пратэставаў – не слухалі. Такую дрэннь нельга было нават на сцэне ўжываць замест сапраўдных рэчаў.

К а л я д а. Добра, добра. Я думаю, што для вас гэта будзе дадатковай радасцю: збыць у іхнія рукі такое. Ну як, згода?

Д з ю б к а (*амаль згаджаючыся*). Эканаміст з мяне дрэнны, таварыш Каляда. Я вексель з жырафам блыгаю. Прагандлююся ўшчэнт. І тут мне не шанцуе.

Лаўрановіч. Ну вось тады і будзеце лудзільшчыкам. Гэта будзе нават зусім натуральна: банкрут Дзюбка, былы антыквар, зараз лудзільшчык.

Д з ю б к а. Кінь ты, Пятро, свае жартачкі... Ну... добра ўжо, няхай. Буду камерсантам. Усім быў, а гэтага – не, не было. Я, таварыш Каляда, няўдачнік.

К а л я д а. Галоўнае: маўчанне, канспірацыя, трываласць.

Д з ю б к а. Я ўсвядоміў. Можак спадзявацца.

К а л я д а. Пакуль што пабудзьце тут... 13.00. Напэўна ўжо прыйшлі (*ідзе да дзвярэй і адчыняе іх*). Заходзьце, таварышы.

Уваходзяць Цыкмун Асінскі ўтаным шэрым гарнітуры, Марыся, за ёю Сміхальскі, малады чалавек у добрай вопратцы, трохі пасля – Андрэй Лаўрановіч.

Сядайце. Паразмаўляем у цеснай кампаніі. Вы згадзіліся застацца тут, таварышы...

У рэпрадуктары нешта трэснула.

Голас: Грамадзяне горада! Добраахвотнікі толькі што адбілі атакі ворага на Заходнюю станцыю. Становішча там стабілізавалася. Мы падпалілі склады ля

могілак цягнікоў. Агонь выкурыў фашыстаў з могілак. Зараз на радыёстанцыі таварыш са штаба таварыства садзейнічання авіяцыі і хімічнай абароне. Ён просіць перадаць: вораг насядае з боку ракі, вораг насядае з боку ракі. Трэба затрымаць яго, пакуль са станцыі не вывезуць апошніх эшалонаў з жанчынамі і дзецьмі. На дапамогу, людзі! Бярыце зброю хто можа.

Лаўрановіч. Як ты сабе хочаш, Каляда, але гэта ганьба. Армія адышла, а зараз стрымліваюць ворага пацаны, героі ў кароткіх портках. Сорам! Дзеці торкаюць салдатам дулі пад нос.

Каляда. Не трэба, Пятрусь.. Што ж паробіш, калі нельга. Відаць, замала сілы.

Г о л а с. Г – 745 – 934 – 88 – 5641

Лаўрановіч. Шыфроўкі нашы.

Голас яшчэ некаторы час агалошвае лічбы, усе пасуровелі.

К а л я д а. Што ж, таварышы. Вы ведаеце, у чым справы. Ад станцыі Чорны Бор цягнецца пушча. Мы, пакуль што, прайгралі адкрыты бой, армія пакіне горад і адыдзе, можа, аж за Дняпро. Не хачу вас пужаць, але становішча цяжкае, і, невядома, можа, нават цэлую зіму давядзецца людзям сядзець у лесе. А галоднага, хоць бы ён быў героем, можна забраць голымі рукамі. Нам патрэбен хлеб, шмат хлеба. Сёе-тое ў нас ёсць, вывезлі з элеватараў у лясныя сховішчы. Але адным збожжам не абыдзешся, на сялянскія жорны яго не змелеш. Патрэбен млын. І вось мы вырашылі.

Падыходзіць да карты раёна.

Бачыце, кут між рэкамі. Тут дарога ў Звініцкія пушчы. Яны цягнуцца на сто восем вёрст на поўдзень ад станцыі Чорны Бор да чыгункі, якая ідзе з захаду на ўсход. Калісьці праз пушчы ішоў чумацкі шлях, але ён ужо гадоў сто дваццаць як заглохнуў. Да калектывізацыі ў самых нетрах там была вёска Пагост, на гэтым калішнім шляху, а ля яе яшчэ карчма і млын на два паставы. Дарога канчалася вёрст за пяць да Пагоста, і далей цягнуўся звычайны зімнік. У калектывізацыю вёску перанеслі ў Дравічанскі сельсавет, а на млын неяк забыліся. Тыдні тры таму я там пабываў. Глуш страшэнная. На поўдзень – восемдзесят восем вёрст да чыгункі, на поўнач – дваццаць да станцыі Чорны Бор, на ўсход дваццаць пяць да ракі (там, на беразе, ёсць вёскі), на захад – каля трыццаці вёрст да вёсак Дудзічы, Ведрычы, Пляскі і да ўрочышча Разбіты Рог, дзе ёсць лясніцтва. Адзіным бяльмом на воку з’яўляецца вёска Чарнабогі, дзесяць вёрст ад млына і дзесяць вёрст з гакам ад станцыі, трошкі ўбок. Ды яшчэ ля Чарнабогаў ёсць некалькі невялікіх вёсак. Вось і ўсё. Як бачыце, лепшага месца не знойдзеш. Млын хоць і ладна спарахнелы, але прыдатны. Мы адрамантавалі там усё, што магчыма. Ёсць там, акрамя млына, руіны карчмы, потым даволі моцны каменны будынак, добры будзе свіран.

Д з ю б к а. Я гэта месца ведаў яшчэ калі паляваў. Лясы такія, як кафедральны касцёл. Чыстая готыка! Па берагах рэчак драбналесце. І між соснамі ў сонечны дзень пара ад зямлі ідзе, быццам ладан кураць. І рэчкі: Тна, Вілюшка, Зубраўка – чыстыя. Уначы ляжыш ля кастра, восень, паветра – віно халоднае, і зоры кацяцца, кацяцца, кацяцца.

Аглянуўся, усе слухаюць, засаромеўся.

К а л я д а. Невядома яшчэ, калі нам такую мірную размову давядзецца чуць, Сяргеевіч. Гаварыце, калі ласка.

Д з ю б к а. Вільгаццю ад вады тхне. Бугай вадзяны недзе “Буукае”... Між іншым, гістарычная назва гэтага Пагоста – Сінія Віры. Калісь быў даволі вялізны пачынак. Адзін з Ягайлавічаў там памёр, не сумелі ўрача даставіць, такая глуш была. І зараз не лепей... Назва якая, “Млын на Сініх Вірах”? Я там начаваў аднойчы з сябрам. Якія мясціны! Рэкі, лясы бясконцыя, дзе-нідзе курганы, лілеі ў затоках. Паветра, як у першы дзень стварэння. Што пасля яго тая гарэлка? Хваробы сабе купіў на свае грошы. Увосень, у апошнія дні палявання на качак, здарыцца прымаразак, – трава, як драбнюткай соллю пасыпаная, хрумстае пад нагамі, ружовая ад зары. І недзе ў паветры спявае нешта, спявае, далёкае такое. І цішыня, слухаць яе можна, як сімфонію.

Далёкі выбух.

За гэту цішыню даў бы яму па галаве, – праз рэбры ўласныя бы глядзеў на свет белы, бандзюк. А то б галавою ў вір – і садухі.

К а л я д а (*пасуровеўшы*). Добрая ўмоўная назва: “Млын на Сініх Вірах”. Мне няма чаго гаварыць, што гэтага патрабуе ад вас Радзіма – вы ведаеце самі. На вашых плячах баяздатнасць партызан цэлай акругі. Лаўрановіч, пры поўнай рабоце млына на два паставы колькі насельніцтва ён можа забяспечыць?

Лаўрановіч. Я не ваенны інтэндант, але раней у нас такі, прыблізна, млын працаваў на два сельсаветы, у тым раёне, адкуль я зараз прыехаў. І нічога, не вельмі скардзіліся.

К а л я д а. Вось бачыце. Сытасць такой колькасці людзей будзе ў вашых руках. Таму таямніцу млына берагчы, як зрэнку вока, а самы млын трымаць да самага скону, як гонар свой. Вы, Цыкмун Пятровіч, працавалі да рэвалюцыі на млыне братоў Лапіных?

А с і н с к і. Так, а пасля ў млынтрэсце.

К а л я д а. Дык вось, Цыкмун Пятровіч Асінскі, як майстра, будзе млынаром.

А с і н с к і. Добра. Праца будзе ладная, дык я і дачку вазьму з сабою, як гаспадыню. І падсыпку дайце такога, каб сала еў мала, а мяхі варочаў вялікія.

К а л я д а. Добра. Андрэй Лаўрановіч тут?

А н д р э й. Тут... Таварыш Каляда, мне неяк нязручна. Руку, бачыце, асколкам раздзёрла ў першы ж налёт. Дазвольце лепей стрэльбу ўзяць. Мяхі цягаць мне цяжка будзе.

Лаўрановіч. І я лічу, што правільна. Няма чаго на млыне ацірацца, няхай ваюе разам з іншымі ў лесе.

Каляда. А я думаю іначай. Мяхі яму цягаць цяжка, а па шэсцьдзсят вёрст рабіць, у багне гадзінамі ляжаць, на дрэвы лазіць – гэта не цяжка?.. Гэта зараз найважнейшае. Зразумеў, Андрэй? Ты з адзінай здаровай рукою будзеш за дваццаць інсургентаў ваяваць.

А н д р э й. Калі трэба, я пайду.

М а р ы с я. А можа... можа б, Віцю... Віктара Сміхальскага на млын, а Андрэя... задаволіць яго просьбу (*саромеецца*). Усё ж гэта будзе лепей, бо Сміхальскі мацнейшы.

Сміхальскі. Не, дазвольце адмовіцца. Я гераізму жадаю, рамантыкі. Радзіма ў такім становішчы, а мяне на млын, кулі цягаць.

А с і н с к і. Гэта ён таму адмаўляецца, што думае: хлеб на вярбе расце.

Сміхальскі. Не, я ўсё ведаю. Я толькі думаю, што на млыне кожная пасрэднасць працаваць можа. А я больш карысці прынясу, калі буду партызанам. Да таго ж, як адзін з працаўнікоў райкома камсамола я не магу так: крычаць на зборах пра Карчагіна, а як пачалося сапраўднае, дык на млын.

К а л я д а. Глупства ты вярзеш, хлопча. Ты і ў райкоме быў не таму, што ў цябе з дня нараджэння шышка чыноўнасці на галаве развілася, і тут будзеш ваяваць у атрадзе не таму, што ў райкоме камсамола працаваў. Ты проста

больш спрактыкаваны чалавек, ніж Андрэй. І запамятай, будзеш чакаць дзіва, пацягнеш людзей на “рамантычны” ўчынак, нешта накшталт нападу на танкі са стэкам у руках – зганю. І наогул, вельмі рамантычнага месца не дам. А вось што. Будзеш, малец, трымаць сувязь з Дзюбкай. Будзеш на гэтым самым млыне жыць, хадзіць па атрадах і ў горад. Тут табе будзе выгодна. І павебра галаву халадзіць, і лясны водар прадухіляе чалавека ад разліцця чорнай жоўці. Ну і яшчэ... мне старому за гэта, некаторыя людзі “дзякуй” скажуць.

Сміхальскі. Таварыш Каляда! Радзіма гіне, а я...

К а л я д а. Што ты, што ты. Крыў цябе божа. На Радзіму хан Койдан нападаў, – яна не загінула, Літва з палякамі ішла, – таксама не загінула. Палякі і немцы ў грамадзянскую ішлі – яна не загінула. І цяпер, калі працаўнік райкома Віктар Сміхальскі, які яшчэ хварэе адцягненым, трохі вонкавым гераізмам, добры хлопец, падабаецца многім, падобны на Дэмана, – не пойдзе проста ў атрад, а будзе сувязным – яна таксама, я думаю, неяк вытрымае, не загіне. Так што досыць размаўляць. Значыцца так, мы вырашылі, Цыкмун Пятровіч з Марысяю адразу ж, разам са мною, едуць у акаліцы Чорнага Бору і стуль дабіраюцца да Млына на Сініх Вірах. А вы ўсе пабачыцеся са мною праз тыдзень. Цяпер выйдзіце ў залу і атрымайце там дакументы і іншае. У Лаўрановіча.

Усе ідуць да дзвярэй у залу, Асінскі ідзе апошні.

Цыкмун Пятровіч, пачакайце. Вось што, пагрэбна, каб нехта меў сувязь асабіста з вамі на той выпадак, калі ў гэтых небяспечных Чарнабогах з’явіцца немцы. Можа, там трэба кагось пасяліць, скажам, пад выглядам бежанкі, жанчыну якую-небудзь?

А с і н с к і. Пасяляць там нікога не трэба. Там у мяне жыве сваячка, Тэкля Каваль. Я і то збіраўся спытаць, ці нельга, каб яна калі-нікалі прадуктаў падкінула. Дый небяспека ад немцаў з гэтага боку вялікая.

К а л я д а. А вы за яе можаце паручыцца?

А с і н с к і. Вы давяраеце мне – давярайце і ёй. І выйці з вёскі яна можа так, што ніхто не заўважыць. Дый прафесія ў яе такая, паграбуе бадзянняў у лесе.

К а л я д а. Чакайце, Тэкля, Тэкля Каваль? Нешта знаёмае.

А с і н с к і. Гэта тая... ну... “вядзьмарка”.

К а л я д а (*шчыра разрагатаўся*). Памятаю, памятаю, гэта тая, знахарка, чараўніца. Што гэта ў нас такі народ падбіраецца... цікавы. Ноеў каўчэг нейкі. Сем пар чыстых, сем пар нячыстых.

А с і н с к і. Дарэмна вы так. Недарэчны смех. Яна не замовамі лечыць, яна адмыслова ведае травы. І ўрэшце (*раззлаваўся*), што ёй было рабіць? Што, я вас пытаю? Мужа забілі на Мазурскіх азёрах, старэйшых сыноў легіянеры закатавалі за партызаншчыну. Думаеце, яна менш надзейная, ніж гэтае фу-фу Сміхальскі, хоць ён і камсамольскае начальства.

К а л я д а. Ну, дарэмна гэта вы так, ён яшчэ малады, ён як малады хорт: гоніцца за ваўком, абгоніць зграю і не ведае, што ваўку раз кляцнуць зубамі і – гамон яму.

Асінскі. А вы занадта добры. Зараз ён малады яшчэ, пасля, калі будзе сталы, на неўраўнаважанасць будзеце спасылацца, а пасля: “Ды ён жа стары, яму дараваць трэба”. Андрэй лепшы – яго раскалыхаць, дык трэба пяць чалавек, як той брацкі Звон у Магілёве, але ён верны, сумленны чалавек, не фіцюлька. Добры вы чалавек, таварыш Каляда, але не да тых, да каго трэба. Што Тэклі было рабіць з дачкой ды з немаўляткам-сынам? Ну і пачала лячыць, балазе маці яе і бабуля першымі траўніцамі былі. Дасць добрую траву – нашы людзі ляцця пачнуць: “Ты б хоць сказала нешта”. Цемра! Ну яна і пачала шаптаць. Вось вы, як кажуць, аж дзве кнігі калісыці напісалі, а ці ведаеце вы, што аптэка ад іншых хвароб не так добра лечыць, як гэта Тэкля. Не паважаюць урачы траў, а,

між іншым, аптэкі не заўсёды былі, і ў аптэках валяр'ян, канвалія, маліна, ліпавы цвет ляжаць. А колькі яшчэ невядомых траў? Вы б вось спыталіся, як яна мёдам ды зязюльнікам язву страўніка ў вашага бухгалтара вылечыла? Альбо як звычайнай ясныткай лячыла ад слабасці, альбо як падтыннікам ад воўчага мяса лячыла людзей, маладым дзяўчатам прыгажосць вяртала. Цяпер яна і шаптаць кінула, – людзі не тыя, ды і сын дапамагае.

Каляда. Што гэта ты, бацюхна, так разбушаваўся?

Асінскі. А таго, што сам гадоў дзесяць таму нешта вельмі лёгка пачаў співацца. Вып'ю чарку – і з капытоў. Перад сябрамі сорамна. Ну, Тэклі адшукала траўку. Апетыт да гэтай справы загубіў, але выпіць магу добра. Так што мне мой мужчынскі гонар не дазваляе, каб яе лаялі. Не тараканаў дае, не з вугаля брызгае – лечыць чыстай, сумленнай травой.

Задумаўся.

Каляда. Рознае бывае ў жыцці. Можна быць. Ведаеце, калі будзем жывыя, дык трэба будзе пагаварыць пра гэта, дзе трэба. Не злуйцеся. Калі будзем жывыя, вы мне пра гэта падрабязна раскажаце. Добра? А цяпер хадзем у залу. Стуль пойдзеце чорным ходам, да машыны. А Марысю возьмем па дарозе.

Выходзяць, прапусціўшы ў дзвярах Сміхальскага і Марысю.

Віктар, хвілін праз пяць будзе тут, у кабінёце.

Сміхальскі. Добра *(да Марысі)*. Ну нашто, нашто ты гэта прапанавала? Немаведама што могуць падумаць.

Марыся. Віця, не трэба так. Ты ведаеш, я гэта зрабіла не для цябе, мне Андрэя стала шкода. Яму горш, ніж табе. Ты ж такі моцны, вялікі, на ўсякім месцы будзеш добры.

Сміхальскі. А ён?

Марыся. Ён не такі. Ён, ведаеш, вельмі добры, але, напэўна, бязвольны хлопец. Яму там, на млыне, будзе дрэнна, зусім яго засмокча... Ну ведаеш, напэўна, дурная, але я сама не ведаю, чаму я так зрабіла.

Сміхальскі. А я ведаю. Ты маеш да яго прыхільнасць.

Марыся. Віця, навошта ты так! Ты проста яшчэ не ведаеш...

Уваходзіць Андрэй і накіроўваецца да дзвярэй.

Сміхальскі. А я табе кажу, што гэта так. Ты сама не ведаеш. Што ж, мне нічога не застаецца, як падставіць галаву пад першую кулю. І можаш тады думаць пра яго колькі хочаш. І, калі ласка, не плач. Вашы слёзы – вада.

Андрэй *(павярнуўся)*. Слухайце, сеньёр. Вы можаце размаўляць якім хочаце тонам і са мною і з іншымі, але з ёю гэты тон пакіньце.

Віктар. А якое права...

Андрэй. Я маю права сябра дзяцінства.

Віктар. І ўсё???

Андрэй. Так, пакуль што ўсё.

Віктар. Пакуль што? Вось што, малады чалавек, я здзіўляўся высакароднасці вашай і вашага бацькі, але толькі да таго часу, пакуль Каляда не адмовіў вам у вашай просьбе. Цяпер я бачу замест высакароднасці танную спробу адсядзецца ў ціхім месцы і зрабіць выгляд, што гарыш жаданнем біцца.

Марыся. Віця, не трэба.

А н д р э й. Ух-х. Вось што, панок. Я буду сядзець там, дзе трэба. І я не баюся цябе, але зараз не такі час, каб даваць нейкаму дурню па твары. Бачыш, вайна.

Пайшоў. Выходзіць К а л я д а.

К а л я д а. Вы яшчэ тут, таварыш Асінская?

М а р ы с я. Я зараз пайду. *(Пайшла.)*

К а л я д а. У мяне да вас некаторыя пытанні. Вось хлеб, вось колькасць людзей, падлічыце дзённы выхад, патрэбу.

Лаўрановіч *(уваходзячы).* Таварыш Каляда, там вас нейкая дзіўная дэлегацыя пытае. Прывялі кагосці.

К а л я д а. Ну добра, гэта ўжо апошняя справа. Трэба ехаць. Кажуць, што вораг выйшаў на цэнтральную вуліцу. Прасіце іх.

Адчыняюцца дзверы з вуліцы, і да кабінета ўваходзяць ч а л а в е к п я ц ь л ю д з е й рознага выгляду. Яны вядуць Т р у б а й л у, скруціўшы яму рукі. Перад працэсіяй кроцьць дзіўны чалавек, падобны да бацяна, апрануты сціпла, але добра. Манеры ў яго экстравагантныя. Гэта В ы с а к а р о д н ы з л о д з е й.

Што вам трэба, таварышы?

В ы с а к а р о д н ы з л о д з е й. Прабачце, але нас нельга назваць “таварышамі”. Мы, як бы мовіць, люмпенпралетарыят, адрывутыя законам і грамадскасцю. Мы, людзі, якія кіруюцца ў сваёй дзейнасці кніжкай, якая называецца КПК, крымінальна-працэсуальны кодэкс. Карацей кажучы, мы – правапарушальнікі.

К а л я д а. Дзіўная сітуацыя. Але ў чым справа? Што за жарты?

З л о д з е й. Мы просім у вас увагі, толькі пяць хвілін увагі. Як гэта кажучы, мы не затрымаем вас на час большы, чым трэба на тое, каб узламаць добры сейф.

К а л я д а. Як бачыце, сейф тут адчынены. Турма зараз не функцыяніруе.

З л о д з е й. Фі, турма! У мяне ад гэтага слова пабольшае сэрца. Ад такіх недалікатных слоў. Дазвольце звярнуцца да вас хоць аднойчы як сумленным людзям. Ведайце, што і ў бандзюкоў ёсць чулівае, чулае, уразлівае сэрца. Слухайце, савецкая ўлада нам была як мама родная. Яна лупцавала нас і ставіла ў кут, але бывала, што мы раскайваліся – і яна карміла нас пернікамі. Паслухайце, – хто б тут пакрыўдзіўся? – некалькі месяцаў турмы гэта ж глупства. А немцы, кажучы, будуць расстрэльваць. Гэта ж ціхі жах, гэта антыгуманна. Вы ведаеце, тут грабілі склады. Мы падумалі, што гэты грэх таксама ўпадзе на нашы бедныя галовы. Гэта ж ганьба, калі такое думаюць пра сумленных зладзеяў. І што сказалі б нашы бедныя мамы на тым свеце? Яны б перавярнуліся ў труне. І мы сказалі: “Ша!” Мы сказалі: “Хопіць”. Мы спаймалі аднаго з гэтых бандзюкоў (якое шчасце, што гэта зусім не прафесіянальны злодзеі. І ніхто не кіне такі дакор сапраўднаму злодзею, ніхто не запэцкае яго добрае імя), мы ўзялі яго і даставілі вам. А склады мы запалілі, усё адно іх не вывезеш ужо.

К а л я д а *(стрымліваючы ўсмешку).* Што вас штурхнула на гэта?

З л о д з е й. Ведаеце, аднойчы былі ў вёсцы перавыбары старшыні. Калі перавыбралі, устаў вясковы злодзеі і папрасіў, каб перавыбралі і яго. Ён сказаў: “Я ўкраду кавалак сала – кажучы, што я ўкраў дзежку. Я ўкраду пуд дзерці – скажучы, што я ўкраў мех крупчаткі. Перавыбірайце”. Ведайце, нам было б вельмі прыкра, каб з-за гэтага булахоўца і пагромшчыка, з-за гэтае контры наша імя зазнала б ганьбу.

К а л я д а. Добра, Дзякую вам... таварышы. *(Да звязанага, рэзка.)* Прозвішча.

Трубайла *(ганарліва)*. Трубайла, шляхціц.

К а л я д а. Чаму вы рабавалі?

Трубайла. Чалавек, род якога прыгадваецца ў Гарадзельскім прывілеі, не будзе адказваць хаму.

К а л я д а. Ну й дапатопная істота! А што, Гарадзельскі прывілей даў вам прывілею і крамы рабаваць таксама?

Трубайла. Гэта вы нас зрабілі зладзеямі.

З л о д з е й. Ша, паклёпнік!

Трубайла. Вы зрабілі нас рабаўнікамі. Дзе мае пяцьдзесят валок? Дзе маёнтак дзедзіч маіх?

К а л я д а. Значыцца, пяцьдзесят валок было? Ну, тады ў вас па рабаванню досыць даўня практыка.

Трубайла. Жартуеш, пшэклёнта халера? Нядоўга вам жартаваць. Хутка вас – вярар, як непатрэбных шчанюкоў... За наш край!

К а л я д а. І яшчэ, напэўна, за беларуса сябе лічыць. Беларусы сваёй мовай размаўляюць. І яны не рабуюць, яны зараз па лясках. Табе і азёрны твой край толькі тады патрэбны і добры быў, калі на тваіх валоках пейзаж у стракатых анучках жыта жалі.

Адварнуўся.

Злодзей. І што рабіць з гэтым дэгенератам, скажыце, добрыя людзі?

К а л я д а. Вызавіце чалавека з варты. Няма чаго з ім валаводзіцца, расстраляць *(пажартаецца)*.

В і к т а р *(ціха)*. Вось лічбы. Млын на Сініх Вірах можа пракарміць некалькі тысяч чалавек. *(Трубайла прыслухаўся.)* Думаю, што, калі я зраблю нешта вартае, вы перавядзеце мяне з Звініцкае пушчы ў іншае месца. Мне ўсё ж не імпануе суседства з Чарнабогамі.

Трубайла прыслухоўваецца.

К а л я д а. Тут не месца гаварыць пра гэта, Віктар. З млына вы пойдзеце тады, калі прыкажуць.

Уваходзяць д в а в а р т а в ы я. Бяруць Трубайлу пад рукі.

Трубайла. Свалота! Куды вы схавалі наш ціхі край! Паркі нашы высеклі, палацы нашы запаскудзілі!

К а л я д а. Ты маўчы, ты на новую Беларусь смярдзючае джала не высоўвай. Воўк.

Трубайла. Нічога, мы вас вылегчаем. Каціцесь адсюль, сабачыя сыны, чырвоная падла!!! Чака-айце. Наш час прыйшоў!

Т р у б а й л у выводзяць, выходзіць за вартавымі і дэлегацыя.

З л о д з е й. Бывайце здаровы, таварыш старшыня. Я думаю, што гэта ўсё хутка скончыцца, і мы з вамі яшчэ пабачымся, калі я, вядома, буду на волі.

К а л я д а. Бывайце.

Уваходзіць Л а ў р а н о в і ч.

Лаўрановіч. Машына чакае. Выбух непадалёку.

Каляда. Пачакай, давай пасядзім. Вось быў я, браце, пісьменнік, дрэнны пісьменнік, не хапала ўсведамлення самага важнага, у гарвыканкоме больш быў да месца. І раптам звалілася гора: гарады палаюць, дзеці маленькія без хлеба, без бацькоў. Сакратара гаркома бомбай напавал, партызаншчына на нашы плечы ўпала. Добра, хоць цябе з вобласці прыслалі. Дзе тая былая цішыня. Але які народ! Асінскі гэты, знахарка, Ветка наш. І нават зладзеі гэтыя, язык не паварочваецца іх так назваць. І я ведаю, чаму гэта. Мы хлябнулі за дваццаць год сапраўднай волі. І нас з кожным годам будзе ўсё больш і больш немагчыма загнаць у калішнюю цемру. Як бы гэта ні было газетна і банальна, але шлях ад кувалды да аэраплана – гэта велічна. Не, не так я буду пісаць, калі давядзецца. З сэрцам, з бодем, са шчырасцю вялікай.

Блізкі выбух.

Лаўрановіч. Час ехаць.

Хутка ўб'ягае адзін з в а р т а в ы х. На твары ягоным кроў.

В а р т а в ы. Таварыш Каляда, выбухам забіты Рубанаў... Словам... арыштаваны скарыстаў момант і ўдэк.

Каляда. Ну і трасца яго матары. Бандзюк звычайны. Хадзем, Лаўрановіч. Час ехаць.

Накіроўваецца да дзвярэй, у гэты час зноў выбух, і, як бы ў адказ, загаварыў рэпрадуктар. Усе спыніліся.

Г о л а с. Увага! Увага! Жыхары горада. Хто мае магчымасць – пакідайце горад. Немцы ўзялі Заходнюю. Апалчэнцам ля прычалаў трэба адыходзіць, іх могуць адрэзаць.

Каляда. Што ён робіць, вар'ят! Могуць вузел адрэзаць.

Лаўрановіч. Ён не пойдзе. У яго жонку забіла. Памятаеш, як калісьці смяяліся. Важна так кажа: “Чытаў аб'явы дыктар Ветка”. Што яшчэ акрамя аб'яў, чытаць даводзілася? Сёння, можа, ўпершыню адчуў сябе сапраўдным дыктарам, на сваім месцы.

Каляда. Трэба яго ратаваць. Паехалі.

Г о л а с. Яны падпалілі вузел. Выйсця няма (*трывожна*). На Чартальне пачаў гарэць старажытны помнік, будынак калегіума. Добраахвотнікі, змагайцеся з агнём, змагайцеся з агнём. Гарыць ваша старына. Гарыць ваш горад. Ратуйце яе, ратуйце яго!

З рэпрадуктара чутны глухія ўдары.

Яны ўдзіраюцца сюды. Бывайце, таварышы, бывайце, сябры мае, браты. Яны ламаюць дзверы, яны пагражаюць, што будуць страляць.

З рэпрадуктара аўтаматная чарга. Цішыня.

Т-таварышы, я яшчэ жывы. Яны ламаюць дзверы... М-м-м...

Каляда. Дабілі, дабілі Ветку... Ветку дабілі.

Г о л а с. Таварышы!.. Таварышы!.. Без панікі... Пакідайце кватэры... Пакідайце. Горад гіне... Гіне наш горад. Жывіце ў барацьбе, жывіце ў славе.

Паўза.

Хай жывуць Саветы!

Паўза. Пасля адрывіста, хрыпла.

Хай жыве Беларусь!

Заслона

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Млын на Сініх Вірах. Звініцкія пушчы. Цёплы жнівеньскі дзень ружавее над пушчаю. На пярэднім плане, справа, ціхі поплаў, пакрыты вільготнай зялёнай травой. Амаль на сярэдзіне сцэны некалькі густых кустоў здзічэлага бэзу. Яшчэ лявей таўшчэзны дуб-волаг, лісце якога звісае над поплавам, утвараючы зялёны паўзмрок. Дуб вельмі стары, вялікае душло ззяе ў яго ствале. Пад дубам старая, тоўстая, далоні ў тры, лава, на чурбаках, укапаных у зямлю. Тут жа каменны будынак, дзверы яго адчынены, маленькае акенца забрана кратамі. Віецца сцэжка ў глыб сцэны, да млына. За поплавам увесь друпі план злева займае рачулка, якая разлілася тут даволі вялікім стаўком і блішчыць пад сонцам. Люстра яе зарасло лотаццю, кугой, дзе-нідзе бялеюць ля берагоў лілеі. Ставок перагарадзіла ўдалечыні зялёная грэбля. Над ёю, справа, бачны шэры будынак млына. За стаўком – густыя кусты каліны над вадою, далей – палоса падлеску, у якім яшчэ стаяць руіны старой карчмы. А далей густыя, цяністыя, зялёныя шаты лясоў. Неба амаль нямое над ім. Зялёна, вільготна. Спяваюць птушкі, даносіцца далёкі гоман млынавага кола. І цішыня толькі падкрэсліваецца гэтым, цішыня стаіць такая, што звініць у вушах. **М а р ы с я** на траве сядзіць і зашывае нешта, мармыча сабе падносіць і зрэдку запявае ўголос:

“Як табе, рачушка, без крутых беражкоў,
Так і мне, дзяўчыначцы, без люблага дружка”.

В і к т а р (*асцярожна падыходзіць, ціха*). Марыська!

М а р ы с я. Віктар, даражэнькі. Ой, якая я шчаслівая. Мне так цяжка бывае, калі ты ідзеш. Усё мне здаецца, што ты ўжо недзе схоплены, забіты.

В і к т а р. Ну кінь, кінь. Я не з тых, што лёгка даюцца ў рукі.

М а р ы с я. Я ведаю. Але ўсё адно баюся.

В і к т а р. Нічога, Марыська. Не дзеля сябе аспрэчваем смерць, а дзеля тых, што ўладараць над нашым сэрцам, нельга ж прымірыцца з тым, што яны загінуць. Нічога, у апошняй бойцы перамогуць каханне і любоў.

М а р ы с я. Нейкі ты дзіўны сёння, Віця... Ты лепей раскажы, што ў горадзе?

В і к т а р. Ат, месяц як там немцы і месяц як там робіцца няведама што. Думаеш, усе тыя, што крычалі пра перамогу, і зараз крычаць. Сядзяць, як бараны, па хатах... паразмаўляем пра іншае, Марыся.

М а р ы с я. Што ты?

В і к т а р. Я не ведаю, што са мною робіцца, не магу гэтага растлумачыць. Уся мая энергія перайшла да кагосьці іншага, ніяк не магу пазбегнуць адчування пустаты. Нішто мне не лезе ў галаву, акрамя аднаго, і гэта адно ўсю маю душу запаланіла. Не то я, што раней, іншым уяўляю сабе свет. Балюча мне, але самы боль мне вялікі – радасць і таямніца. Ты мяне не разумееш?

М а р ы с я. Не.

В і к т а р. Ну дык вось (*бярэ яе галаву ў далоні, цалуе*). Вось і ўсё. І можаш зараз рабіць са мною што хочаш. Усяго сябе, з усёй душой аддаю. І якая мне

справа да ўсяго, калі ты са мною, лепшая мая. Усё гэта сон, гэтыя спрэчкі, бойкі. Шкода, што праходзіць маладосць пад гэты надакучлівы акампанемент. А ты мяне кахаеш?

Марыся. Я цябе даўно кахаю. Я чула, што не трэба так адразу казаць. Маўчаць, так будзе мацней. Але я баюся цябе пакрыўдзіць, перарваць тонкую ніць. На што мне мучыць цябе, каб было мацней? Я ж цябе таксама кахаю, я цябе не паўкрыджу. За Андрэя ты не крыўдзішся? Я яго вельмі люблю. Ён сябра з дзяцінства.

Віктар. Не, за Андрэя я табе даўно дараваў. Я яго проста шкадую.

Марыся. Не трэба, ён таксама вельмі добры. Іншы раз мне здавалася...

Віктар. Пачакай. Слухай цішыню. *(Цалуе ёй рукі.)* Мне друпі раз здаецца, што ўсё гэта сон, гэтыя выбухі. Распяюшчу вочы – і будзе ціхі дзень, акно адчынена, ты яшчэ спіш.

Уваходзіць А с і н с к і.

А с і н с к і. Да вас можна сюды, моладзь? Дзень добры, Віцька. Як справы ў горадзе?

Віктар *(незадаволены).* А трасца яго бяры і разам з немцамі.

А с і н с к і. Цю-у, здурэў дзяцюк! Ты якія гэта словы гаворыш, га?

Віктар. Я і на самай справе, Ім бы барыкады будаваць, а яны сядзяць ціхутка, як мышы. Што я ім дапамагаць хавацца буду, ці што? Мяшчане! Тыранія дробязяў. А дробязяў гэтых у жыццё чалавеку напхана, як сардынак у бляшанку. Адзін гіне, а другому пляваць – у яго мазалі. Дый не так ужо там жахліва, як я думаў. Камендантам нейкі Адлерберг. Я думаў, што будуць паліць і на кожным ліхтары вешаць, – аж ціха ўсё. Лётчыка нашага падбілі, упаў за горадам, а калі немцы прыехалі, дык яго ўжо нейкая падла абрабавала. Ну, гэты Адлерберг і кажа, што вы, – свінні, сваіх герояў не паважаеце. Вярнуць вопратку і ўсё, што забралі з самалёта, інакш вёску спалю і ўсіх пад карань. Праз пяць мінут усё прынеслі, цалюткае. Тады яны лётчыка пахавалі і далі над магілаю салют: “Глядзіце, як шануюць нямецкія героі гонар героя рускага”. А таго, хто рабаваў, Трубайлу нейкага, забралі з сабою, але, кажуць, не забілі. Што ж, годны, рыцарскі ўчынак.

А с і н с к і. Глупства ты вярзеш. Такія для нас яшчэ больш небяспечныя, чым адвартыя гады. Але ж мярзота якая! “Ру-ускаму гер-рою!” А мы сваіх гадуем. Адаслаў ужо другі абоз з мукой. Комам стане ў іхняй глотцы наш хлеб. А што яшчэ чуць? Як Дзюбка?

Віктар. Адкрыў краму і зараз прагарае. Што праўда, знайшоў выхад: робіць са спаракнелае драўніны ідалаў. Купляюць. “О-о, беларусішэ калёрыт! Еўрапейскія папуасы!” Дзюбка гэты яшчэ! Турак нейкі.

Паўза.

Ну, мне час. Трэба зноў у горад. Я там занёс да вас што трэба, Цыкмун Пятровіч.

А с і н с к і *(павярнуўшыся спіною).* Добра. Можаш ісці.

Віктар *(карыстаючыся, што Цыкмун не бачыць, ціха).* Бывай, мая каханая *(цалуе ёй руку).*

А с і н с к і *(усё яшчэ стоячы спіною).* Гэх, усім бы ты добры быў, Віця, ды вось толькі не ўмееш ты з сучаснымі паненкамі абыходзіцца. *(Павярнуўся.)* Ты б гэта зараз пеўнікам падскочыў, дыгнуў ножкаю, вусы падкруціў, падставіў руку абаранкам і па-французску: “Куркуле-муркуле альфоне ролле”.

Віктар *(змрочна).* Гэта не па-французску.

А с і н с к і. Нічога, яны ўсё роўна не зразумеюць. Яны толькі па-тутэйшаму, яны высуванцы.

В і к т а р. Слухайце, Цыкмун Пятровіч, кінулі б вы, праўда, гэтыя вульгарныя выразы, гэты вульгарны дыялект.

А с і н с к і. Што, па-французску лепей? А чаму? Чым не французская мова: “Марылён трэ, Сымон целяпасэ, Сідар рэ пужрэ?” Чаму “рэ пужрэ” – добра, а “рэпу жрэ” дрэнна? Не бачу розніцы. Значыцца, і мова нічым не горшая за французскую. Не, браце, як ты не вучыся – усё адно будзе ў цябе “дзе” і будзе “ру” і “г” будзе грубае, хоць ты па-італьянску брашы. Як калісьці “культурныя” семінарысты казалі, калі ім прапанавалі тытуню (націскаючы на р): “Бла-га-да-ру, я не куру, ваша табака – дрань, трапкай ваніць”. Толькі сорам адзін будзе і сабе і людзям. *(Сур’ёзна.)* І я табе кажу, хлопча, дрэнна ты скончыш, калі будзеш сваё лаяць. *(Адышоў да будынка.)*

В і к т а р. Гэта ўсё ўжо ўстарэла, пяцьдзсят год як стала глупствам.

М а р ы с я. Віця, пакінь, пакінь зараз жа. Гэтага ты не смееш чапаць. Я ведаю, ты жартуеш, але з гэтым – і зараз – не жартуюць. Гэтага я не дазволю... нават табе.

В і к т а р. Так, я сапраўды пажартаваў, дрэнна пажартаваў *(да Марысі, ціха)*. Даруй мне за гэта, любая.

М а р ы с я. Чакай мяне, любы.

В і к т а р. Чакаць? Ну да, як жа... чакаць. Я вельмі кахаю цябе. Я буду чакаць... Але бывай. Бывайце, Цыкмун Пятровіч!!!

Асінскі не адказвае, В і к т а р выходзіць. Некаторы час ціха, толькі чуваць кумканне жаб. Потым з’яўляецца А н д р э й, перапэцканы мукою, пасталелы.

А н д р э й. Цыкмун Пятровіч, я спыніў працу. Малоць няма чаго.

Ц ы к м у н. Ну што ж, на сягоння пашабашым. Ты еў хаця што-небудзь, сыноч?

А н д р э й. Нічога, я зараз пайду, мне трэба наведацца ў Чарнабогі. Нешта зноў рука баліць.

Ц ы к м у н. Казаў табе, не цягай такія мяхі. Гэтак няцяжка і грыжу зарабіць. Адпачывай. На млыне я дараблю.

Ц ы к м у н выходзіць. Андрэй і Марыся сядзяць, апусціўшы вочы.

А н д р э й. Што з табою, Марыся. Мне балюча глядзець на цябе. Нейкая ты сумная, як асенні дзень. Ці не магу я табе дапамагчы чым?

М а р ы с я. Не, Андрэй, тут і ты мне не дапаможаш. Смутна ў будучым. Але дзякую, ты добры друг. З табою дзяўчыне спакойна і не страшна.

А н д р э й. Сумны камплімент. Я б жадаў, каб табе са мною не было спакойна. А страшна? Няхай іншыя страх выклікаюць, я чалавек просты.

М а р ы с я. Мне заўсёды добра з табою, Андрэйка. Ты добры. Але ад сапраўднага чалавека, ад Георгія-перамаганосца мала ў табе ёсць чаго.

А н д р э й. З табою... з табою быць грозным, гордым? Нельга ж так.

М а р ы с я. Аднак вось па Віктару адразу можна бачыць, што гэта за чалавек. Нязломны, сумленны.

А н д р э й. Ат, Віктар. Што пра яго казаць. Не варта.

М а р ы с я. Чаму ты яго не любіш? Гэта несумленна. Ён ніколі дрэнна пра цябе не кажа. А гэта дрэнны спосаб спадабацца мне: лаяць таго, хто мне дарагі. За што ты яго?

А н д р э й. Я кахаю цябе... Я так кахаю цябе, што дыхаць не магу, няміла мне ўсё без цябе, жыцця няма.

Марыся. Андрэй, дарагі, не пакутуй... Дарагі ты мой, стары сябра мой. Можа, усё было б іначай, каб я не сустрэла яго, лепшага чалавека на свеце. Ён верны, ён верна будзе кахаць мяне. Мы вырашылі пажаніцца, як толькі скончыцца вайна. Табе цяжка, але такое лепей ведаць адразу. Не сумуй толькі, сябра. Не трэба.

Андрэй. Мне абы толькі ты шчаслівай была, здаровай, вясёлай. Я, вядома, бярв'яно, куды мне да такой, як ты. Але я цябе кахаю, я не вытрымаю, калі з табою здарыцца што. Таму я не магу крывіць душою. Іншы, можа, маўчаў бы, каб на яго не думалі, што ён гэта з нізкіх пачуццяў, з рэўнасці, з зайздрасці. Але па мне хоць бы хто быў, толькі не ён. Не люблю яго. Несур'ёзны ён. Сэрцам адчуваю – дрэнны ён.

Марыся. А можа, проста зайздрыш? Розуму зайздрыш, прыгажосці яго. Сорам!

Андрэй (*пабялеў, устае*). Кепска ты мяне ведаеш. Урачыста кажу, ад думкі маёй не адступлюся, не дам зглуміць тваё жыццё. А там будзь шчаслівай з кім хочаш. Я цябе кахаць заўсёды буду, і дай табе бог быць шчаслівай з іншым. А я моўчкі кахаць буду ці мёртвым прыцягнуся да цябе і друпі раз памру. Будзь шчаслівай, жыві, радуйся. Як я цябе кахаю, няхай столькі і шчасця табе будзе з іншым... Бывай.

Амаль бяжыць. Марыся разгублена глядзіць услед.

Марыся. Не трэба! Андрэй!

А н д р э й знік.

Што ж гэта атрымалася? Што я гэта яму сказала, не герой, але сэрца добрае, але ж шчыра мяне кахае! Ох, што ж я нарабіла!

Уваходзіць Ц ы к м у н.

Цыкмун. Чаго гэта ты божкаеш так? Андрэя шкода? Мне таксама. Што ты яго мучыш?

Марыся. Не ведаю. Раслі разам, разам з “баранчыкамі” ў лугі хадзілі, разам лазілі ў садкі за яблыкамі. А зараз я не ведаю, такая я маленькая, такая дурная... Віктар з'явіўся, добры, разумны, на Андрэя не злуща.

Цыкмун. Вось гэта і дрэнна. У наш час былому саперніку косці б пераламалі, а тут (*перадражнівае*) “не злуща”.

Сядае поруч з дачкою.

Ходзім мы з табою, дачушка, па нажы над ямаю, кожную хвіліну можам кувырнуцца і тады – зацягнуць нам вяроўкамі шыі. Выбірай чалавека сапраўднага, каб было чым успомніць кароткі век свой... І ведаеш, чаму мне Віктар твой не падабаецца? Таму што наш чалавек, не чыноўны па бацьку, а трымае сябе, як шляхцюк. Мы яго высунулі, нашай воляю ён стырчаў, як пазыр на вадзе, і адразу забыўся, скуль ён і хто. Сапраўдны начальнік, вось як Каляда, заўсёды просты, а гэты спачатку адгарадзіўся ад нас кабінетнай сценкаю, а зараз імкнецца адгарадзіцца сваёй надзвычайнасцю. Ну няхай ён надзвычайны, няхай яму ўсе абяцалі будучыню не абы-якую, але ўсё ж сапля ён у параўнанні, – ну, хаця б, з такім чалавекам, як Купала, а я Купалу бачыў, сам з ім размаўляў. Просты ён быў: і паразмаўляць з чалавекам, і паспачуваць, і, галоўнае, паслухаць чалавека, і выпіць нават з ім. Прастата чалавечая – вялікая

справа, такога чалавека з усіх бакоў іншыя падпіраюць, ён як сасна ў бары, а той, хто адгараджваецца, той адзін у полі пад вятрамі. І папомні мае словы, той, хто вась так адгараджваецца ад людзей, рана ці позна хрупне ў спіне і зваліцца, бо ў адказны момант у душы сваёй, у сваім народзе не адчуе падтрымкі. Гэта, дачушка, тая кантора, скуль вярбуюць дрэнных людзей.

Марыся (амаль са слязамі). Ах, татка, ну нічога, нічога я не ведаю! Цяжка мне! І яго я не ведаю, і вас не ведаю... і сябе...

Пры апошніх яе словах з-за будынка з'яўляецца **Тэкля Каваль** з кошыкамі цераз плячо, асцярожна ставіць іх на лаву. Яна даволі высокая, з прыемным тварам і добра збераглася для сваіх гадоў. На ёй цёмная вопратка з белым фартукам. Гаворыць рэзка і ўладна.

Тэкля. А хто з нас ведае сябе. Ніхто не ведае.

Марыся Цётхна!

Цыкмун Здарова, Тэкля. Нешта даўно я не бачыў цябе.

Тэкля. А табе, бацюхна, і бачыць мяне не трэба было. Ты на дзеўку лепей глянь, да слёз давёў. Чаго ты яе пілуеш, стары грахаводнік?

Цыкмун. Лепей зараз няхай паплача гадзіну, чымсьці потым век плакаць.

Тэкля. Ты ўжо маўчы. Я вам прынесла тое-сёе. Ідзі там разбярыся. (*Цыкмун пайшоў. Тэкля прысела да Марысі.*) Фу-у! Запарылася. Але стары конь трымаецца, пакуль на нагах. Дык што ж гэта ты так разумелася? Што з табою?

Марыся. Сэрца мае неспакойнае, цётхна.

Тэкля. Гэта дрэнна. Але што паробіш, заўсёды так было ў чалавека, што спакою яму не было. А ты пюнь. Колькі я сябе памятаю, заўсёды мужыкі адзін аднаму глоткі перарывалі, заўсёды ў вайну гулялі. І яшчэ зараз вайна сапраўдная, неспакою ў сэрцы быць не павінна. Раней, думаеш, спакойней было на сэрцы? Вось як у мяне пайшоў мужык на вайну, не пайшоў – павялі, засталася я адна, з дзяццмі дробнымі. Колькі слёз было, колькі нястачы! (*Прыгледзлася, кажа іншым, сур'ёзным тонам.*) І каханне заўсёды было не мёд. Сусед мой, Кандрат, я яшчэ дзяўчынкаю была, ажаніцца хацеў на дзяўчыне з суседняга пачынка. І ўсё добра было, пакуль ягоны бацька з бацькам нарачонай на мяжы не папароліся граблямі да смерці з-за зямлі. Або яшчэ, Базылёвых ведаеш? Дык вась, Янка Базылёў хадзіў да Анэлі з вёскі Казлы, а яе аддалі за суседа. Янка на вяселі напіўся і лёг на снег, сухоты жадаў зарабіць. Не зарабіў, але пальцы на руках адрэзалі, стаў калекам. І шмат яшчэ такіх невясёлых гісторый было. Так што, калі ты пакутуеш, дык гэта мупства. Цяжкі наш лёс: не ведаем мы дня ані часа. Ніхто ж не забараняе табе цяпер выбіраць таго, каго жадаеш.

Марыся. Ды не, цётгачка. Я сама не ведаю, чаго мне цяжка. Можна, таму... (*схлусіла*), што зубы вась баляць.

Тэкля. Ну, гэта нічога, гэтаму гору мы дапаможам. Пажуй маўнкорань, і ўсё як рукой зніме. І наогул, травы вывучы, хоць некаторыя, гэта патрэбна. Давай вась я табе першы ўрок дам. Гэта што?

Марыся. Баражоўка.

Тэкля. Так, яе трэба даваць, калі чалавек на лёгкія захварэе і адхаркнуць не можна... Тут і алцей дапамагае. А вась гэта чабор, таксама лёгачная трава. А там унь чарнакорань, пакладзі пад падлогу – мышэй не будзе ў хаце. Вось так яно й вядзецца на свеце, амаль кожная трава на якую-небудзь карысць. А замовы – глупства. Адна толькі замова дапамагае і якраз ад зубоў. Хочаш дапамагу?

Марыся. Давайце ўжо.

Тэкля (*шэпча*). Зара-зараніца, сонца – светлая маці, дапамажы памагаці. На моры-акіяне, на востраве Буяне стаіць камень, на тым камені жарства, над той

жарствою дуб зялёны, пад тым дубам ваўкі выюць... Каб жа ж і ты была так ад зубнога болю.

Марыся (*засмялася*). Здаецца, дапамагло, цётка.

Тэкля. Ну ай добра. Глядзі, дзетухна, не сумуй. Гэта ўсё пройдзе. А галоўнае, як раней спявалі:

Праўда, праўда ў свеце,
Праўды не ўзыскаці, праўда ёсць.
Як цяжка дзеткам без маткі пражыці,
Так цяжка свету без праўды пражыці.

І перад гэтай Праўдай нашай, нашы маленькія праўдачкі – глупства... Цыкмун, дзе ты там?!

Цыкмун (*выйшаў з-за будынка*). Чаго табе?

Тэкля. Я пайшла. Вось што я толькі табе скажу. Уначы, хлопца, не працуй, гук па ветры і да нас далятае. Праўда, той, хто не ведае, не здагадаецца, але лепей не трэба. Немцы ходзяць па пушчы. Я й то чакаю, што вось-вось да Чарнабогаў дабяруцца.

Цыкмун. Добра. Ты б папярэдзіла нас на такі выпадак.

Тэкля. Не ведаю. Я хоць і старая, але мне жыццё не абрыдла, вельмі ўжо лезці на ражон не буду, мы пра гэта не дамаўляліся.

Пайшла. Цыкмун сеў ля Марысі на траву.

Цыкмун. Трэба табе, пэўна, Марыська, перабірацца глыбей у лес, да Каляды.

Марыся. Ты што, татка, жартуеш? Кіну я тут цябе і справу, чакай яшчэ. Вось што, ты мне лепей раскажы нешта старое-старое, каб такі ж час, як наш, каб героі былі, каб усё на карту ставілася... Даўно мы з табою ўжо не размаўлялі.

Цыкмун. Што б табе расказаць? Хіба што пра гісторыю белага воіна.

Марыся. Раскажы.

Цыкмун. Добра. Вось закуру толькі... Дык вось, было гэта дзвесце год таму. Яшчэ больш страшная навала прыйшла на нашу зямлю, але мы выстаялі, як выстаім, вядома, і зараз. Мы – каменныя. Але было цяжка, вялікае пала гора... Па начах білі гакаўніцы недзе па-над Сожам-ракой і нешта палала, палала... палала...

Заслона

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА ТРЭЦЯЯ

Кабінет Адлерберга. Той самы кабінет, што і ў першай карціне першай дзеі, толькі тут адбыліся некаторыя змены. На вокнах цяжкія чырвоныя шторы. У правай сцяне зроблены электрычны камін. На супрацьлеглай сцяне нейкі маляр намаляваў ландшафт: Рэйн, зялёныя горы і вежы на іх. Ад гэтага пакой стаў нейкі чужы, надзвычайны. У крэслах ля камінка сядзяць граф Адлерберг, камэндант горада, і ягоны сябра, гаўптман Зігфрыд фон Ільзенвельдэ. Тут жа маленькі столік, бугэлька віна. Точыцца ціхая размова. За вокнамі позні вечар, дождж. З рэпрадуктара музыка Вагнера.

А д л е р б е р г. І ўсё гэта, урэшце, глупства. Нават уласныя нашы сядзаты глядзяць на нас павучымі вачыма, хаця іх вядуць зараз праз перамогі, кветкі, славу. За душою ў нас ані паламанага шэлег. Зараз – галеча духоўная, потым – смерць, а пасля, зусім па-Дастаеўскаму, шматгадовае ляжанне ў яме сярод павукоў. Паўсюль на зямлі адна мярзота і, калі ёсць, нават нешта станоўчае, дык гэта полымя, віно, ціхая размова з табой, мой любы друг. Адсюль назад: менавіта тымі самымі дабротамі карысталіся пітэкантрапы. Толькі ў нас замест вогнішча – электрычны камін, замест настою з мухамораў – бардо (трохі цяжкаватае для страўніка), а замест размовы пра паляванне – размова пра сучасны дадаізм. Змены, як бачыце, толькі фармальныя, а сутнасць тая самая.

І л ь з е н в е л ь д э. Я ў гэта ніколі не паверу, Паўль. Жыццё развіваецца. Вядома, тут многія зняверыліся ў нашай перамозе, хаця мы і рухаемся наперад. Але я скажу табе па сакрэту, што падтрымлівае мяне. Гэта Германія, яе веліч. Я веру, што, калі нам давядзецца цяжка, адчыніцца гара Кіфгайзер і стуль з'явіцца вялікі Барбароса з рыцарамі. Памятаеш?

Хвацкія ў бітве, ўдалыя ў сядле,
Выспаліся на славу.
Вырашыў Кайзер вялікі ўчыніць
Забойцам суд і расправу.

А д л е р б е р г. Той чалавек, які напісаў гэта, зараз забаронены. І твой рамантызм тут недарэчны, бо далей, як памятаеш.

Забойцам нявіннай кветкі маёй
З вачыма праменнымі дзевы,
Залатакудрай Германіі,
Сонца, ты, полымя гневу!
На ўсіх, хто ў багатых замках сваіх
На сорах забыўся прасты,
Пятлю адплаты вяжа рука
Караючага Барбаросы.

Так што прыклад няўдалы. Гэта напісана патрыётам не ў нашым разуменні. І гэта досыць дрэннае прароцтва адносна нас. Скончым давай пра гэта.

І л ь з е н в е л ь д э. З табой, Паўль, зусім нельга размаўляць. На ўсё ўзвышанае ў цябе знойдзецца неадменна нешта дрэннае. А я не веру ў наш канец. Вось мы тут, і пойдзем яшчэ далей, і хоць мне агідна глядзець на гэтых мардатых афіцэраў, але я гляджу на нашы поспехі і пачыцаю думаць, што фюрэр – гэта Каліббан, у якім, як гэта не парадасальна, увасобілася ідэя Дабра, ну няхай не дабра, але Велічы. Ён з'явіўся вяршыць вялікую справу, і ў ім душа нашага народа. Ён, магчыма, і ёсць абсалютны дух справядлівасці. З'явіўся ў выглядзе мільёнаў і чыніць справу ўваскрасення людзей да новага жыцця.

А д л е р б е р г. Ты, Зігфрыд, не філосаф. *(Пазяхае.)* Я не лезу ў такія нетры. Ва ўсякім выпадку, у яго нельга адняць цвёрдай волі... І вось яшчэ што, выключы ты гэта глупства. Не люблю Вагнера... Штукарства!

І л ь з е н в е л ь д э. Дарэчы, фюрэр яго любіць, і, да таго ж, прыгожа, эпас.

А д л е р б е р г. Гм... Цябе замясілі на ружовай вадзе... Ах-ах, нібелунгі! Ах, бойка ў палаючай зале!.. Гаген п'е кроў!.. Скарб Рэйна! А я не спадзяюся на лепшае. Рухаемся мы дрэнна, сустрэліся з самым дзіўным народам на свеце... І я яшчэ болей пераканаўся ў гэтым, калі пабачыў тутэйшых мужыкоў. Прымітыўныя і жахлівыя, як вандэйцы. Я не ўпэўнены ў тым, што наш эпас,

музыку, філасофію трэба было, як ты кажаш, насаджаць тут. Ды яшчэ зброяй. Пфуй!

Ільзенвельдэ. Ну і што ж рабіць?

Адлерберг. Што? Вешаць. Нарэшце, людзі паўсюль аднолькавыя. Аднолькавае ўгнаенне пад ідэі, а якія з ідэй верныя, і сам бог не разбярэцца. Сёння буду я вешаць, а заўтра, калі ласка, вешайце мяне, я не пакрыўджуся.

Ільзенвельдэ. Не жартуй, Паўль. Я ведаю, ты не такі. Іначай чаго б ты даваў салют па таму рускаму пілоту.

Адлерберг. А што ж ты мне прыкажаш, рабіць як гэты парвеню Швальбе? Страляць людзей? У мяне для гэтага занадта тонкія нервы, я ўсё ж інтэлігент. Гвалтаваць, паліць, у ямы закопваць – не мой профіль. Але і зрабіць што-небудзь з гэтым паскуднікам я не магу і, праўду кажучы, не жадаю. Людзі – цвіль на нашай планеце. І я, і гэтыя тутэйшыя мужыкі аднолькава не ведаем, нашто з'явіліся, чаго жывём, куды знікаем. Так што ўсё адно... Вось толькі цябе я яшчэ люблю, мой малады, прыгожы, гарачы, сумленны нават у памылках, друг. Ты думай, можа, і выдумаеш нешта вартае, а я так ужо неяк пражыву, сузіральнікам. Спакайней будзе.

Ільзенвельдэ. Каб цябе ставілі на адну дошку са Швальбе? І не страшна? Ён з тых людзей, што, калі б перад ім Хрыста раскрыжоўвалі, ён бы сядзеў і аршад піў з асалодаю, бо Хрысту піць хацелася б.

Адлерберг. Ну і што? Не ўсё адно, калі наперадзе мне і яму тая ж яма. *(Пазыкае.)* У венскім паноптыкуме паказвалі чэрап высакароднага рыцара, а пасля выявілася, што пераблыталі экспанаты і гэта не рыцар, а вядомы гільяцінаваны злодзей. Аднак без паперкі адрозніць чарапы нельга было.

Ільзенвельдэ. Ты не дражні мяне, Паўль. Такія, як Швальбе, псуюць справу германскай культуры на гэтых землях.

Адлерберг. Я ўжо сказаў, што не лічу патрэбным, каб тут была наша культура. У іх свая культура, свая музыка, свае сагі, свае баллады, свая ідэалогія – гэты марксізм. Яны трымаліся за яго сорак год і, відаць, не вельмі жадаюць яго пакінуць. І, зрэшты, калі ўжо на тое павялося, яны лепшыя, чым мы. Просты, вялікі, чыстасардэчны народ. Я захапляюся іхнімі саматужнымі вырабамі, у іх вялікая будучыня, хоць няма, пакуль што, свайго Гётэ. Яны шчырыя, гасцінныя, мужныя людзі. Што, дабіўся ад мяне дыфірамбаў? А я іх дзесяць год як не спяваў, і вось яшчэ, пакуль я зноў не пачаў гаварыць жартамі – на гэты раз ужо да канца дзён сваіх, – я раю табе сур'ёзна над гэтым падумаць, вызначыць свае адносіны да гэтай вайны, і да нямецкага поступу, і да твайго шаноўна-паважанага фюрэра... Пакуль не позна. І ведаеш яшчэ чаму? Гэта іхняя новая ідэалогія, як бы мы яе ні лаялі, робіць іх у сто разоў мацнейшымі. Гэтага не трэба забываць.

Ільзенвельдэ. Ты – і раптам сур'ёзнасць... Добра... я... падумаю.

Адлерберг. Можа, я і памыляюся. Але скажу адно, хай фюрэр будзе хоць тройчы геніем у справах палітыкі і вайны, але ж ён такі – дрэнны мастак. Дапусціць, каб дзяржавай кіраваў бяздарны мастак – гэта ў духу немцаў. А я не магу так – і таму я не немец, не афіцэр, не камендант, я проста скептык, якому да таго ж вельмі хочацца спаць і які не дачакаецца сустрэчы са Швальбе, каб пасля адправіць яго да д'ябла, пачытаць штосьці вясёлае з твораў тутэйшых паэтаў (раю, мова паходзіць на рускую). І пайсці ў абдоймы Марфея.

Гудок аўтамашыны.

Здаецца, Швальбе, уласнай персонай. Не ўставай, Зігфрыд, замнога гонару.

Адчыняюцца дзверы, уваходзіць Ш в а л ь б е, за ім Р а н ц о ў, Ш т а р к е н ф а
у с т, Л а м с д о р ф і Э в е р т.

Ш в а л ь б е. Зігхайль!

І л ь з е н в е л ь д э.

А д л е р б е р г. – Зігхайль!

Ш в а л ь б е. Зачакаліся мяне? А я з таго ёлупа, што вы прывезлі, Адлерберг, здабыў тое-сёе цікавае. Ён чакае ў прыёмнай... Ну што ж, не будзем дарэмна ганяць час, нам яшчэ трэба дагаварыцца пра ўзаемаадносіны ў аперацыі.

А д л е р б е р г. Сядайце, панове. Зігфрыд, адкрыйце карту. У вас, Швальбе, дзіўная страсць усё прыкрываць літарамі і нават асенізацыйныя работы на вадакачцы называць вытанчана, нешта накшталт “Эдэльвейсы квітнеюць”, як быццам справа ідзе пра чарговы наступ арміі. Мы з вамі невялікія палітыкі, абыдземся простымі словамі: “Аперацыя супраць партызанскай брыгады нейкага Дубоўскага”.

Ш в а л ь б е. Пазнаёмцеся... Камендант Адлерберг... гаўтгман Ільзенвельдэ... маёр Ранцоў, нязломнасць, старанны афіцэр: ...Штаркенфауст, розум і моц. ...Фердынанд Эверт, “свой” хлопец. Ламсдорф. Лічу, што далейшая частка збораў пасля такога знаёмства будзе праходзіць нявымушана.

А д л е р б е р г (да Ільзенвельдэ). Амікашонства нейкае. Штучная “свойскасць”. А сам проста жывёла. (Уголос.) Сядайце, панове.

Ш в а л ь б е. Дык вось, Ранцоў, Штаркенфауст, Ламсдорф, Эверт прыбылі з карным загонам. Загад – камандавання – засцерагчы ад небяспекі тры чыгункі, што праходзяць у наваколлі горада. Зараз справы дрэнь. Справы трагічныя. Рух – ад выпадку да выпадку. У дапамогу Ранцоў вылучылі частку сілы каменданта горада. Загад: аб’яднанымі сіламі прыкончыць загон Дубоўскага.

Р а н ц о ў. Выканаем.

Ш в а л ь б е. І я думаю. Але дзе яны? Разведкі няма, звестак ніякіх.

Ш т а р к е н ф а у с т. Дазвольце мне. Хаця мы і не ведаем, але мне здаецца, што перш за ўсё іх трэба шукаць у самым вялікім масіве: Звініцкіх пушчах.

А д л е р б е р г. Р-разумная прамова. Але вы не ведаеце гэтага народа. У іх тут у кожнай страсе арсенал, у кожнай хаце інсургент. І, можа, не пушча, а любая вёска з’яўляецца месцазнаходжаннем гэтых людзей.

Р а н ц о ў. Выселім.

Ш в а л ь б е. Не маем пакуль што магчымасці. Рэпрэсіі супраць мясцовых жыхароў – пасля. Але Штаркенфауст таксама мае рацыю. Пушчу трэба блакіраваць.

Ш т а р к е н ф а у с т. Пакуль возьмемся за блакаду – нядрэнна было б узяцца за тых вёскі, якія ляжаць у раёне пушчы. Якая вёска лічыцца тут самай глухой?

Ш в а л ь б е. Чарнабогі.

Ш т а р к е н ф а у с т. Заняць яе, направіць загон у лясніцтва, якое я тут бачу, у хаты палясоўшчыкаў. Жыхароў хат расстраляць, хаты спаліць.

Ш в а л ь б е. А пасля гэтага пачнём метадычнае прачосванне пушчы. Пачнём з поўдня і з поўначы, ад лініі чыгункі.

Ш т а р к е н ф а у с т. Іх трэба паступова адцясняць у мяшок паміж гэтымі рэкамі. Вакол – дрыгва. Яны пападуцца там, як мышы ў пастку.

Ш в а л ь б е. А зараз і я парадую вас. У мяне ёсць чалавек, які сёе-тое ведае, хоць вельмі мала.

Націскае званок, у пакой салдат уваходзіць Т р у б а й л у.

А д л е р б е р г. А, гэты бандзюк.

Ш в а л ь б е. Шляхціц Трубайла паведаміў, што ў апошнія гадзіны горада, яго, Трубайлу, прывялі да старшыні гарвыканкома Каляды. Што вы чулі там?

Т р у б а й л а. Прашу дараваць мне, панове, але я чуў мала. Мяне амаль адразу загадалі падвергнуць страце цераз расстралянне. Я паспеў зразумець, што справа вялася пра ўстаткаванне млына недзе ў пушчы. Размову вялі Каляда і Сміхальскі, адзін з іхніх начальнікаў. Казалі, што млын павінен абслугоўваць вялікую колькасць людзей. Казалі яны і пра месца, але я забыў. Я быў у такім становішчы... Але я абавязкова ўспомню.

Ш в а л ь б е. Добра. Пойдзеце разам са мною і маёрам Ранцоў. Выведзіце яго.

Т р у б а й л у выводзяць.

Я, здаецца, прадчуваю той момант, калі яны заскачуць у паветры. І дай бог, каб я быў добрым прарокам. Я задам ім лазню.

Ш т а р к е н ф а у с т. Ну што ж, нядрэнна. Мы ведаем зараз, што яны ў пушчах, што Чарнабогі належыць узяць за глотку, што там недзе ёсць нават млын, значыцца, гаспадарка нядрэнная. Нам трэба шукаць перш за ўсё гэты млын. Заняўшы або спаліўшы яго і блакіраваўшы пушчу, мы задушым іх голадам.

Ш т а р к е н ф а у с т. І я схільны да таго, каб млын, калі адшукаем, не паліць. Заняць яго невялікім гарнізоном. Гэта будзе нядрэнная прынада для голодных.

І л ь з е н в е л ь д э. Але гэта не ёсць метада сумленнай вайны.

Ш т а р к е н ф а у с т. Вы ідэаліст. Якая можа быць з імі сумленная вайна. Гэта дзікуны, і гэтыя дзікуны знішчылі, за апошні час, сем нашых вайсковых гарнізонаў. Я ўжо не кажу пра дыверсіі і сабатаж на чыгунцы. І яны становяцца ўсё больш нахабнымі. Нельга выйсці ўначы з хаты. Дол для мёртвых, пекла для жывых – вось адзіны метада з імі.

Ш в а л ь б е. Ну вось і кароткі план. Вы, Адлерберг, трымаеце, згодна загаду камандавання, наваколле горада і паўночную ветку чыгункі. Я бяруся за лясніцтва. Ранцоў і вы, паны афіцэры, займаеце Чарнабогі і прачосваеце паўночную частку пушчы. Гаўптман ідзе з вамі. Пасля мы ў згодзе з паўднёвымі часцямі пачынаем блакаду. Гэта складаная і не хуткая справа, але я пастаўлю гэта пытанне перад камандаваннем. Адсунуць іх у балотны мяшок і знішчыць голадам і зброяй. Вось здаецца і ўсё. Падрабязна – заўтра. Аперацыя пачнецца праз тыдзень. Я лічу, што ўсё ясна? Можна разыходзіцца, панове.

А ф і ц э р ы развітваюцца, выходзяць. Ш в а л ь б е выходзіць апошнім, ціха размаўляючы пра нешта з Адлербергам. Нарэшце ўсе пайшлі. Засталіся Адлерберг і Ільзенвельдэ. Ільзенвельдэ круціць радыёпрыёмнік, чуваць гукі 5-й сімфоніі Бетховена.

І л ь з е н в е л ь д э. Гэта, вядома, вайна, але гэта не вайна рыцараў. Гэта не нямецкая вайна. І гэта жахліва, жахліва, душыць людзей голадам, няхай яны і ворагі.

А д л е р б е р г. Ты што, не бачыў рускіх палонных? І наогул, хоць людзі і цвіль, але жахлівым будзе лёс гэтых хлопцаў. Дзіўна, аднак, бывае: лёс тысяч людзей залежыць ад памяці аднаго пражвоста.

Заслона

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

Хата Тэклі Каваль. Звычайная вялікая сялянская хата з неагінкаванымі сценамі. Вялізныя, выступаючыя бэлькі на столі. Хата перагароджана вышыванай занавескаю, якая ў першую палову дзеі адшморгнута. Перад занавескаю: злева – дзверы з хаты, справа – адгароджаныя перагародкаю, мыцельнік і печка. У мыцельніку стол, паліцы з міскамі, на печы відаць пучкі сухіх траў. Ад дзвярэй стол і лавы ў кутку пад іконамі (у гэтай сцэне два акны). На той сцэне, што перад гледачамі, – фатаграфічны партрэт пад ручніком, ля акна. Там жа стул і старадаўняя пузатая камода. На сцэне А п а н а с Ж а ў р у к у світцы, Т э к л я К а в а л ь ля стала, у мыцельніку. На сталі пакункі, скруткі. Стол пад абразамі сервіраваны. Восень, за вокнамі блакітнае неба і жоўтыя кусты. Знадворку далягае сумны крык жораваў, якія цягнуць у вырай.

Т э к л я. Жоравы лягуць, Апанас. Смешна гэта, а я б таксама з імі паляцела. Што мяне трымае? Цяжка мне. А яны сабе палятуць далёка-далёка, аж за мора сіняе. Я памятаю, дзяўчынкаю ляжаш на мяжы, палынок, бадзякі ў траве, павуцінкі плывуць. І ўсё такое чыстае, і жоравы крычаць. Замахала б рукамі, узляцела, прыстроілася ў хвост іхняму кліну. Нельга.

Ж а ў р у к. Надта ўжо цяжка. Месяц як шукаюць партызан – не выганцоўваецца. Злыя, як асеннія мухі. Твой гэты маёр хаця нічога?

Т э к л я. Скнура! Цукар на пальцах пералічвае. Учора котка, калі я за дровамі пайшла, сцягнула каўбасу. Бягу з дровамі – аж мне гэта тут у галаву-бягу і думаю: “Божухна, не папусці!” Прыйшла і бачу: Кабздох мой стаіць над каўбасою і на котку вурчыць. Ён у мяне такі, сам не з’есць і іншаму не дасць. Выратавала мяне жыццё царыцы нябесная. А што гэта, Апанас, ты сядзіш неяк так дзіўна, быццам зараз пойдзеш?

Ж а ў р у к. Іначай не магу. Ты ж ведаеш, як было, каб ім у пекле патэльні падмазвалі, з гэтым Мацкевічам. Калісьці я і ён заляцаліся да маёй жонкі будучай. Тая мяне выбрала. Паскудзіў ён мне як мог. Біліся два разы на год абавязкова. Дваццаць пяць год прайшло, сам ён жанацік, дзеці вялікія, думаеш, ён мне дараваў, харцызяка? Прызначылі яго месяц таму старастам. Здаецца, ніхто на яго пакуль што не скардзіцца, адзін я толькі. Дня не праходзіць, каб не прычапіўся да якога-небудзь глупства і немцам не данёс. А ў тых справа кароткая – адшмагаць палкамі, і скардзіся пасля нямецкаму богу. Білі, праўда, шануючы, гады, не знімалі світкі, дык я пад яе на тое месца, на якім нават цар сядзіць, кажушаную латку нашыў. Дапамагло пару раз. Дык што ж ты думаеш, на трэці дзень, падлюкі, знялі не толькі світку, але і нагавіцы, і тады, вядома, латка не дапамагла. Ведаеш, Тэкля, я добры чалавек, але да таго мяне зацкавалі – дай час, прыйдуць нашы. Вазьму стрэльбу, зайду да яго ў хату, скажу “маліся” – і, хаця б жонка маліла за яго на каленях, трахну яму ў лоб. Так і ўяўляю: сядзіць ён, капусту жарэ, а я яму ў лоб. Каб мазгі ў міску паплылі. Жыццём дзяцей бажуся, так і зраблю, дальбог. Раз’юшыўся, азвярэў народ.

Паўза.

А ты ўсё варыш, нябога?

Т э к л я. А што ж мне рабіць? На ражон лезці? Сёння ў іх гулянка нейкая будзе. Вось і гаваю. Кохвей ім на спіртоўцы іхняй вары, суп вары, як той каралеўне, што жадала пірагоў з жабамі, рысавы, з сухімі слівамі, лыжкай не правярнеш. Наша сумленная груца, па-іхняму, ежа для свіней ды для нас. Але я, Апанас, на ражон не палезу з-за таго толькі, што яны ядуць, як свінні. Я вялікага добра ад савецкай улады не бачыла, арыштаваць хацелі за гэтыя васьмь травы. Я памерці па-людску жадаю, а не на шворцы, як сабака які, даруй мне божа.

Жаўрук (*устае*). Злая ты баба, Тэкля... Ты вось пра арышт памятаеш, а пратое, што дачка твая з дзярма, з хлопства, у ваяводы папала, на доктара вывучылася – дык гэта не, не памятаеш.

Тэкля. А ты мяне не вучы. Мне не многа ласкавых слоў за жыццё перапала, дык і я, таксама захачу – бурчаць стану, захачу – лаяцца буду.

Жаўрук. Я б на тваім месцы, Тэкля, не так рабіў, але што ж, твая справа.

Жаўрук пайшоў, Тэкля ўвіхаецца ля печкі, бурчыць. Праз некаторы час заходзяць Штаркенфауст, Вольфганг Ламсдорф, Фердынанд Эверт, яшчэ два драбнейшыя афіцэры. Прайшлі ўчыстую палову хаты.

Эверт. Нун, гусь, бяры свае ногі ў ахалак і гатуйся частаваць. Маёра чакаць не будзем. Што гэта ты задумалася? Мо замуж хочаш? За мяне?

Тэкля (*ціха*). Гусь такому кабану дурному, як ты, не таварыш.

Эверт. О-о, дурань матка. Глядзі, пух-пух будзе.

Штаркенфауст. Эверт, хадзі сюды. Няма чаго з ёю размовы весці. А ты, жанчына, рабі свае справы, інакш заробіш на старасці год. Гэта табе не саветы. (*Кажэ ціха*) Справы дрэнныя, панове. Што зрабілі за гэты месяц? Нічога?

Эверт. Ну, гэта як хто. Я не без прыемнасці правёў час. Жанчыны тут – Венеры Бельведэрскія.

Штаркенфауст. Пспехам асаблівым вы, аднак, не карысталіся. Вы, Эверт, наогул, хвалько. І было б значна лепей, калі б вы займаліся не спадніцамі, а сваімі справамі. І яшчэ я даведаўся: калі малы сын гэтага... Жаўрука залез у вашу банку з варэннем – вы толькі вынеслі яго за вушы з хаты, як самавар.

Эверт. Дурань, бубэ.

Штаркенфауст. Вы спрыялі дрэнным інстынктам гэтага народа. Яны ўсе, як адзін, зладзеі. Трэба было б, на першы раз, адлупіць, а калі паўгорыць – стрэліць на месцы, як збрадлівага сабаку.

Ламсдорф (*нервова*). І наогул, Эверт, вы з вашай лагоднасцю дрэнна скончыце. Справы дрэнныя! Мясцовыя жыхары – шыбенікі! Дзікі край! За гэты час прачасалі ўсю паўночную частку пушчы – ані слядоў, ані намёкаў на гэты млын і на інсургентаў. Ненавіджу! У кожнай хаце па пяць дзяцей і кожны – будучы бандзюк. Калі б знішчыць кожнага чацвёртага – і то б не дапамагло. Што мы, урэшце, будзем рабіць, Штаркенфауст, шляхі невядомыя, паглыбляцца ў пушчу – небяспечна!

Штаркенфауст. Шукаць. І не трэба быць панікёрам, Ламсдорф. Будзем паглыбляцца ў пушчу па рэчках і ручаях...

Ламсдорф. Якія губляюцца ў дрыгве, упадаюць у лясныя азёры, утвараюць з межыгокамі сапраўдныя лабірынты! Вы звар'яцелі, Штаркенфауст, не гледзячы на ваш халодны, як нож, розум!

Штаркенфауст. Я, перш за ўсё, не крычу. А вось калі вы будзеце так хвалявацца – месца ў бедламе вам забяспечана.

Ламсдорф. І добра. Лепей бедлам, як гэтыя ласы і ваша суседства. Прыхлопнуць брыгаду нам не ўдасца, хутчэй яны нас прыхлопнуць.

Штаркенфауст. Бацька мой сумленна загінуў за месяц да майго нараджэння, у першую вайну. Дык вось, калі мы іх не знойдзем, я згаджуся загінуць не ад сумленнай кулі, як бацька, а ганебнай смерцю.

Ламсдорф. Як вы не разумееце, рух на чыгунках спыніўся! Дыверсіі. Смерць! Жах! Жыхароў савецкая ўлада сапсавала канчаткова. Нават наш велікапышны дуб, Эверт, разумее, што мы... нічога не можам зрабіць з гэтым народам.

Штаркенфауст. Я не крыўджуся на вас, я добра бачу, гэта ад нерваў. Затое, калі гэта скончыцца, я даб'юся таго, каб не толькі гэтых лясных разбойнікаў павесілі, але і жыхароў навакольных вёсак. Тады я падумаю, што мне адказаць вам, Ламсдорф. Я ўпэўнены, я перажыву апошняга з іх, мала таго, даб'юся, каб гонар знішчыць гэтага, апошняга, належаў мне.

Эверт. А зараз выпіць трэба, панове.

Афіцэры наліваюць. З вуліцы ўб'ягае Т р у б а й л а.

Трубайла. Дазвольце, паны афіцэры. Прашу прабачэння. Я, вядома, не адважыўся б, калі б не такі дэцыдуёны момант. Але я, нарэшце, успомніў тое, пра што гаварыў пану Швальбе.

Штаркенфауст. Гэта пра млын? Кажьце.

Тэкля Каваль прыслухоўваецца.

Трубайла. Я прыпомніў, яны казалі, што гэты млын, да яснай халеры, ляжыць на нейкіх Сініх Вірах у непасрэдным суседстве з вёскай Чарнабогі. Яны гаварылі досыць ціха, але я чуў.

Штаркенфауст. Цікава. Вы золата. Эверт, налі шклянку чалавеку.

Трубайла. За здароўечка пана. То добра, душу пакропіць. Але я скарыстаюся выпадкам, каб нагадаць. Па субстытуцыі я – другі спадчыннік. Мой старэйшы брат загінуў, і зараз калішні хутар павінен належаць мне. Можа, вы можаце гэта аформіць?

Штаркенфауст. Добра. Добра. Эверт, яшчэ чарку чалавеку.

Трубайла. Як кажуць, каб не дзірка ў роце – хадзіў бы ў злоце. Ваша здароўечка, панове (*n'e*).

Штаркенфауст. Вам трэба апавясціць пра гэта. Маёру Ранцоў я перадам сам. А вы зараз жа спяшайцеся ў горад, да Адлерберга. Перадайце, патрэбны ўсе яго рэзервы: мы абавязкова нападзём на след брыгады цераз гэты млын. Ясна? Можаце ісці.

Трубайла выходзіць.

Сінія Віры? Трэба распытаць людзей.

Ламсдорф. Дазвольце падняць трывогу?

Штаркенфауст. Не, нашто непакоіць перадчасна людзей. Спачатку паабедзем. Сёння суп з чарнаслівам, мой улюбёны. Ранцоў няма – ну і ляд з ім.

Занавеску зашморгнулі.

Тэкля. Што ж гэта робіцца, га? Людзі добрыя? Зусім разгубілася я. Што рабіць? Марыська там! Цыкмун! Млын забяруць, што ж тым, у пушчы, рабіць? Тысячы іх, жанчыны, дзеці маленькія з голаду пухнуць будуць! Іхняя якая правіна, што будуць яны пакутаваць за нашы грахі? ...А можа, нічога? Можа, яшчэ не дабяруцца да млына? Можа, не лезці на ражон? Не, абавязкова дабяруцца. Распытаюць людзей, працэсуюць пушчу на поўдзень – натрапяць. Нашы ж людзі. І мне будзе сорам. Каляда тады паручыўся за мяне, калі судзіць хацелі, на такое месца паставіў цяпер, давярае. А тады і ён у вочы плюне. Марыська адвернецца. Такого сораму сваёй хаце я не зраблю. Але як? Як мне іх папярэдзіць, як гэтых прымусіць маўчаць?.. Так... так... толькі гэта, толькі гэта. Даруйце мне, людзі, калі каму саграшыла. Трэба ўхадзіць. Зажылася на свеце, старая торба.

І ўжо рашуча ідзе за занавеску.

Паны афіцэры, дазвольце аканіцы зачыніць. Лес, ведаеце, можа нешта небяспечнае здарыцца.

Штаркенфауст. Зачыняй.

Тэкля (*ціха*). Зачыню я тваю труну.

Пайшла. Паступова з грукатам зачыняюцца аканіцы. Паўцэбра. Эверт запальвае свечы. Тэкля вяртаецца.

Тэкля. Ну вось, зараз не скуголіць, не замовы чытаць. Станавіся перад панам-богам, раба божая Тэкля, а то і проста ў яму.

Лезе на печку, дастае стуль пучок сухой травы.

Зараз чыста, толькі вось у каструлю (*робіць гэта і далей, як кажа*), на ежу, дзе магчыма, у кохвей. Многа трэба сыпаць, многа, каб адразу. А цяпер ратуй мяне, маці Багун-трава, даруй, што ўжываю я цябе для такіх... свіней, будзь моцны, рабі адразу справу тваю. Выратуй, божухна, Марыську, і Цыкмуна, і таварыша Каляду, хаця і бязбожнік ён, і дзетак нашых, птушанятак малых. А мяне, калі зробіш так, як прашу, хаця і ў пекла пасадзі, я не паскарджуся, на ўсё святая воля твая.

Эверт. Матка, накрывай на стол.

Тэкля носіць на стол стравы. Афіцэры пачынаюць есці, толькі Штаркенфауст сядзіць і нюхае ежу.

Штаркенфауст (*да Тэклі*). Чым гэта ежа сёння пахне такім... дзіўным?

Тэкля (*халодна*). Можа, кмінам, можа... я гуркі з парэчкавым лісцем салю.

Штаркенфауст, павагаўшыся, пачынае есці. Тэкля адышла да печкі, зашморгнула занавеску, ціха кажа.

Ежце, ежце.

З вуліцы заходзіць маёр Р а н ц о ў, спыняецца ў дзвярах і размаўляе з кімсьці за сцэнай.

Ранцоў. Будзьце ўважнымі, інакш гэта дрэнна скончыцца для вас, Фрыдрых.

Штаркенфауст (*з-за занавескі*). Маёр, просім да нас, мы ўжо пачалі, і тут ёсць для вас тое-сёе цікавае.

Ранцоў. Зараз, зараз, панове.

Тэкля застыла каля печкі, як жывая статуя адчаю.

Ранцоў (*за дзверы*), Пачакайце, Фрыдрых, вы ўжо паслалі людзей да старога зімніка? Не? Добра. Мне патрэбна праінструктаваць іх (*да Штаркенфауста*). Я зараз прыйду, панове, адну хвілінку.

Пайшоў. Тэкля адпусціла. З палёгкаю адвяртаецца ад печкі, але тут жа зноў перапалашылася.

Тэкля. А як жа гэты смоўж, шляхціц гэты? Пра яго я зусім забылася. Ну да млына, каб папярэдзіць, можна і Апанаса Жаўрука паслаць, а як затрымаць Трубайлу?

Лёгкі стук у дзверы, заходзіць пераапануты ў жабрака В і к т а р С м і х а л ь с к і.

За занавескаю дзвэнкаюць нажы.

Тэкля (*шэпча*). Ты яшчэ чаго тут, блазень? Не бачыш, куды прыйшоў?

Віктар. Цётка Тэкля, што яны тут намерваюцца рабіць? Вас на млыне два тыдні не было, мяне Каляда паслаў, непакоюцца ўсе, ці не пранюхалі наконт нас.

Тэкля. Добра, добра, Віценька, што прыйшоў. Млын на валаску вісіць. Трубайла тады ў выканкоме падслухаў частку размовы, раскажаў афіцэрам і зараз пайшоў у горад да каменданта, папярэдзіць пра млын. Пакуль што ведаюць толькі гэтыя афіцэры. Але іх я паспрабую не выпусціць. Бяжы, хлопча, спачатку да Жаўрука і накіруй яго на млын, папярэдзіць. Людзі на млыне няхай, на ўсякі выпадак, гаваюцца. А ты бяжы ў горад, прамуй пушчаю, можа, дагоніш. Калі дагоніш, абавязкова забі, забі неадменна. Лепей усе кулі выстралі, як сумняваюцца, ці жывога ты яго пакінуў. Калі не дагоніш – папярэдзь Дзюбку: Трубайлу трэба прыкончыць хоць у самым будынку гестапа, пакуль не раскажаў пра млын. Бяжы, хлопча, паўтары тысячы людзей залежаць ад цябе. А гэтых (*паказвае на занавеску*) я ўжо сама... затрымаю.

Віктар. Трэба і вам бегчы, цётка Тэкля. Іначай загінеце.

Тэкля (*горка*). Мне бегчы нельга. Можа падвесці мой сродак, давядзецца іншы ўжываць.

Віктар. Чаго гэта?

Тэкля. Ты яшчэ не зразумееш, хлопча. Скажы ўсім, што я хутка памру, ужо зараз памерла. Хай не памінаюць ліхам. А Калядзе скажы, што і травы могуць іншы раз спатрэбіцца. Спатрэбілася і Тэкля Каваль, ведзьма, яе нагаворнае зелле. Можа, не заўсёды ў турму, можа, і крыж на магіле можна іншы раз паставіць ведзьме. Бяжы, хлопча...

Віктар ідзе да дзвярэй.

Марыську за мяне пацалуй.

Цішыня, афіцэры размаўляюць аб нечым за занавескаю.

Тэкля. Чагосьці не дзейнічае? Напэўна, рана яшчэ. Пранясі, божа, не вядзі сюды дзюбкі афіцэраў... Даўно было, стаяла дзяўчынка ў гародзе, гарбузы ляжалі на сухіх гічках, неба было сіняе, жоравы ляцелі ў вырай. Былі ў гэтай дзяўчынкі анучныя і гліняныя лялькі, клала яна іх спаць у разору, чакала чагосьці ад жыцця... Цяжка цяпер паміраць гэтай дзяўчыны, не так як трэба чалавеку, не ў ложку, не на руках у сваякоў. Але што ж паробіш?.. Трэба... Але чаму не дзейнічае? Напэўна, трохі рана. Але цяпер ужо хутка, хутка і адразу. Што ж вы ціхія такія, травы мае? Збірала вас гаспадыня па лясных дарогах, на берагах азёр, збірала, каб лячыць, а цяпер вось, у першы раз, забіваю вамі. Даруйце мне. Ты, скрыпень, знайшла я цябе ў сухім лесе, на выгары. Мёдам нясе ад цябе, нават калі ты сухі, дапамагаў ты чалавеку ад галавы. А вось і ты, трава жабіца, калі жаба ў чалавека, дык жуець цябе многія і глытаюць сліну, дапамагае. А вось ад варагушы ад хінці, ружовы верас. Ты ў жніўні квітнееш. І

лес тады зялёны зверху, ружовы знізу, гудзіць ад пчаліных спеваў. А вось і ты, пасконь, трэба твой цвет у самым пачатку жніўня збіраць і прэжчы ў гарэцы – для зубоў. Я ў такі сродак не верыла, не ўжывала... А вось і вы, любя, вось наперстаўка, вось баркун жоўты і белы, раманы. Жывеце вы, травы, ля дрыгвы, живеце ў смалістых пушчах, живеце на закінутых лясных дарогах. Лятуць над вамі на поўдзень жоравы, перадайце цераз братоў сваіх ад мяне ім прывітанне. Мне ўжо болей не хадзіць па пушчах, мне вас болей не збіраць чырвонай зарю, летнім ранкам, непагодаю асенняй.

Ціха.

Не дзейнічае чамусьці. Пэўна, стары багун адмовіўся. Ну, што ж, калі пачала ўжо, дык рабі да канца. Знойдзеца і іншае *(пайшла да печкі)*.

Поўны болю і жаху жудасны крык з-за занавескі.

Пачалося! Пачалося! Нічога, нічога, гэта спачатку. Праз хвіліну і крычаць ты не зможаш. *(Зноў крык.)* Узяло, узяло вас за пячонкі, Нічога. Здохнеце, скавытаць будзеце. Будзе вам і за кабылу, і за гуску, і за цярпенне маё, і за ўсіх нашых людзей. *(Крык, але слабейшы.)* Нічога, нічога. Ніхто не пачуе. Аканіцы, аканіцы я зачыніла.

Яна вырастае, стае жахлівай, распастала на белым фоне печкі рукі, як раскрыжаваная, як вялікая драпежная птушка. Кідаюцца, мітусяцца па бэльках вялікія цені.

Мітусіцеся, мітусіцеся. Мала вам часу засталося. Мала.

За занавескаю роў, потым толькі стогны. Штаркенфауст апошнім намаганнем падае галавою з-за занавескі. Тэкля хутка кідаецца да яго, штурхае назад. За занавескаю, што адхілілася на хвіліну, бачны Ламсдорф, ужо нерухомы, галавою на сталі. Эверт прыгнуўся, быццам яго ванітуе. Потым занавеска падае.

Ш т а р к е н ф а у с т *(за занавескаю)*. Проклятая баба...

Т э к л я. Ну вось, здаецца, і ўсё. Пайсці зараз? Не, можа, яны яшчэ жывыя, скажуць яшчэ.

Уваходзіць маёр Р а н ц о ў. Хоча ісці ў пакой.

Маёр!..

Р а н ц о ў. Што трэба?

Т э к л я. Ведаеце што... ведаеце што... мне трэба вам адкрыць нешта вельмі цікавае. Сёння я чула цікавае для вас. Два чалавекі размаўлялі пра партызан, быццам яны пайшлі з Звініцкай пушчы.

Слабы стогн з-за занавескі, Ранцоў прыслухаўся.

Мала таго, кажуць пра тое, што непадалёк ад лясніцтва... ну, словам, знішчылі нейкі нямецкі аград і... быццам прарваліся на захад.

Р а н ц о ў. Глупства вярзеш, кабега. Плёткі пераносіш.

Т э к л я. Можа, і плёткі, я жанчына цёмная, непісьменная. Дый наогул, народ у Чарнабогаў такі: жывём у лесе, молімся лазоваму кусту.

Яна яшчэ доўга загаварвала Ранцоў зубы, але ў гэты час нешта грымнула за занавескаю, Ранцоў, западозрыўшы нешта, зрывае занавеску. На гэты раз за ёю ўсе нерухомыя. Толькі адзін Штаркенфауст паўзе на жываце павольна-павольна.

Ранцоў. Штаркенфауст, што з вамі? *(Бяжыць і адчыняе нагою дзверы.)* Доктара сюды! Хутчэй! *(Вяртаецца.)* Маёр, маёр, што з вамі, што? Трымай яго, баба, я яму гарэлкі ўвалью.

Тэкля. Няма чаго яго трымаць. Не дачакаецца. Ён і сам здохне.

Штаркенфауст. Атрута.. Млын на.. *(апускае галаву.)*

Ранцоў. Генрых! Генрых!

Хата запаўняецца людзьмі. Ля дзвярэй стаў салдат. Хутка ўваходзіць доктар, ля Штаркенфауста завіхаюцца. Тэкля Каваль стаіць ля печкі спакойна, скрыжаваючы на грудзях рукі: вялікі чорны цень.

Ранцоў. Доктар, ён казаў нешта пра млын. Прымусыце яго гаварыць. Няхай скажа два словы, толькі два словы, а потым можа паміраць.

Доктар. Я не думаю, што ён такі жывучы. Але я паспрабую.

Завіхаецца ля цела Штаркенфауста. Улівае яму нешта ў рот.

Штаркенфауст. Атрута.. яна, яна атруціла. Божа, які жах, які жах!.. Якая жахлівая краіна!.. *(Апускае галаву.)*

Ранцоў *(трэсе яго).* Млын! Млын! Генрых, кажы пра млын! Два словы!

Доктар. Пакіньце яго, маёр, гэта ўсё дарэмна.

Устае і ідзе да дзвярэй. Ранцоў даганяе яго.

Ранцоў. Доктар, што магчыма зрабіць?

Доктар. Зараз ужо нічога. Гэта нейкая невядомая арганічная атрута. Супрацьяддзя ад такіх рэчаў у нас няма. І, да таго ж, позна.

Выходзіць. Ранцоў павярнуўся да Тэклі.

Ранцоў. Дык я ўсё адно ведаю, што рабіць. Ты ўжо з маіх рук жывою не выйдзеш, калі не скажаш. Які млын?! Якая атрута?!

Тэкля. Атрута звычайная, багун-трава. А прыгатавала яе я, так што не старайся, панок. Ён ужо цяпер і на трубу архангела не ўстане. Ён мёртвы, мёртвы, як камень. Як кажуць у замове ад зубнога болю: “Маладзёк, маладзёк, дзе ты ўчора быў? – На тым свеце. – А што ты там бачыў? – Труну і ў труне раба божага цела мёртвае. – А ці баляць у таго раба божага зубы? – Не, не баляць”. Так што ніколі больш ваш маёр, паночак, на зубы хварэць не будзе.

Ранцоў. Чаму ты атруціла яго?

Тэкля *(спакойна).* Шмат ведаў таго, што толькі нам, тутэйшым людзям, ведаць можна. *(Салдаты выносяць мёртвых.)* Вось і цягнуць яго, як сабаку нейкую, за ногі, даруй божа.

Ранцоў. Ты ж пацярпела ад савецкай улады.

Тэкля. А ты мне яе не ганьбуй, шчанюк. Яна цягнула людзей ад мяне да сапраўдных дактароў, хаця і ў мяне было чаму павучыцца. Савецкая ўлада мяне прыпнятала, а вы мяне выратавалі ад яе, выпхнулі з уласнае хаты, савецкая ўлада мяне хацела арыштаваць, але і там мяне ніхто кабылай не

назваў, як вы, савецкая ўлада дзяцей маіх вывучыла, а вы дзяцей малых, як самавар, за вушы з хаты выносіце. Так што маўчы.

Ранцоў. Млын! Які млын? Той самы? Адказвай тут жа. Жылы выцягну.

Тэкля. Ты мяне, панок, не пужай. Я цябе толькі што куды мацней напужала. Ты жанчыну, якая тройчы раджала, пакутамі не страшы. І смерцю нас не страшы. Мы й так з вамі дзесяць разоў на дзень паміраем.

Ранцоў (*дастаўшы пісталет*). Даю тры хвіліны.

Тэкля. Нашто мне яны. Дрэнна вы нас ведаеце, што прыйшлі сюды. Задралі нас, раз’юшылі люд. Будзеце ракаў па рачулках карміць сваім мясам.

Яна стаіць вялікая, грозная насунуўшыся на Ранцоў. Той, відаць зразумеўшы, што такая не скажа, апусціў вочы, потым хутка стрэліў. Тэкля стаіць.

Што, ты б і ў сваю матку так стрэліў, каб заплацілі?

Ранцоў страляе друпі раз – Тэкля падае. Усе ачышчаюць хагу. Пуста. Тэкля падымае галаву.

Як добра, як лёгка. Жывіце, дзеткі, жывіце, людзі. Падае занавеса, падае, падае, чорная нейкая, чорная. (*Апускае галаву.*)

Ляжыць на падлозе пакінутая Тэкля, праз адчыненыя дзверы можна бачыць сіні асенні далягляд, і аднекуль далёка-далёка, з неба, даносіцца тужлівае “кру-кру”, сумны крык адлягаючых жораваў, быццам недзе ціха гудзе староўская старая ліра.

Заслона

ДЗЕЯ ТРЭЦЯЯ

КАРЦІНА ПЯТАЯ

Антыкварная крама пана Дзюбкі на Рыначнай плошчы. Усю левую частку сцэны займае крама Дзюбкі. На шыльдзе велікапышны надпіс, але самая крама простая. Дзверы шырокія, расчынены наўсцяж, відны паліцы, на іх ляжыць “тавар”. Крама адгароджана ад плошчы нізенькім штыкетным парканам. Фортка расчынена. Ля крамы вялікае дрэва, лісце яго пажоўкла, пад дрэвам лава. На драўляным тратуары старая круглая афішная тумба. Усю правую палову сцэны і далей, за краму, займае рынак, аддзелены ад крамы вузкай палоскай бруку. За кірмашом сілуэт вельмі разруйнаванага будынка, лявей яго – старая царква. У краме фацэтны Д з ю б к а. У пачатку карціны прыходзяць з інтэрвалам Л а ў р а н о в і ч – б а ц ь к а і А н д р э й. Кажуць нешта гаспадару і праходзяць у краму. На плошчы праходзяць розныя людзі. Тут б а б а Б р э т ы ч к а, г а н д л я р ы, і н т э л і г е н т н а я ж а н ч ы н а з галодным тварам і старым капялюшыкам у руках, б а б ы, в ы с а к а р о д н ы З л о д з е й, нейкія другія цёмныя фігуры.

Бязладны гоман, вырываюцца з яго асобныя галасы.

– А вось сахарын, каму сахарын? – Добрыя шворкі! Гітлера можна павесіць.

– Што-о? – А ты не чапайся, чалавеча, бо атрымаеш па зубах.

– Капялюшык, добры яшчэ капялюшык. Можна, каму трэба?

– Ты мне, чалавеча, гэтага барашна ўнос не торкай, яно з пяском, з яго кулагі не зварыш.

– Кулага не блага. А толькі калі табе, чалавеча, з пяском не трэба, дык ты б памёр лепей год таму. Зараз іншай няма, хаця ў каго спытай.
 – Ты, Пятро, плюнь яму ў вочы, ды не кажы, што я паслаў.
 – Дрэнна, сябра, над намі яны смяюцца, зневажаюць. – Нічога, дай час, будуць яны кутна смяцца.
 – Як так кутна?
 – А так, як на стала чалавек смяецца, калі памрэ, кутамі рота.
 – Чаго ты да мяне прывязаўся, душахват?!

– Не, ты паўтары, што казаў.
 – Я табе паўтару, – ногі ў зад улезуць!
 – Што ты з ім размаўляеш? Хлопні яго па галаве, і я дапамагу.
 – Куды ты прэсься, любі? Не штурхайся, не спяшайся, паспееш яшчэ на шыбеніцу.
 – Дар-рагія браты і сёстры, падайце міласцінку сляпому.
Дзюбка (*пакупцу, немцу ў мундзіры гаўптмана*). Што ж патрэбна пану? Можна, яму паказаць чароўную старую фібулу. Глядзіце, які тонкі візерунак. Не? Тады я прапаную пану гаўптману каштоўную рэч. Пан казаў, што ён гісторык, і, вядома, толькі яго адукаваны густ можа ацаніць гэта. Вось масляная лямпа, з кургана пад Рагачовам, у выглядзе жаночай галавы. Унікальная рэч, другая такая толькі ў Гнёздаўскім магільніку была. І каштуе глупства, толькі 1500 марак, як для вас, для калегі. Не? Ну добра, я бачу, што пану патрэбныя толькі рэчы, як кажуць, “прыма”. Гм... хіба што толькі для вас, для знаўцы. Вось тут у мяне ёсць рэч, якую б не аддаў нікому, якую можна хоць зараз аддаць у нямецкі нацыянальны музей, як рэліквію. Гэта стары меч, які, як сведчыць надпіс, належаў князю Юрыю Мсціслаўскаму. Памятаецца, ён ваяваў з вашымі продкамі пад Грунвальдам, у 1410 годзе. Гэта вы абавязкова павінны купіць. Падумайце, які фурор! Вы скажаце гасцям: “А гэта меч чалавека, які разграміў тэўтонскі ордэн. Мы змылі з сябе гэту ганьбу, і я прывёз гэты меч з сэрца гэтай краіны, што тады перамагла нас”. Падумайце, як на вас будуць глядзець. Нашчадак Альбрахта Мядзведзя, рыцар! Ах, якім поспехам будзе пан карыстацца, дзякуючы гэтаму надзвычайнаму трафею! Цана ўсяго пяць тысяч марак. Не-не, не адмаўляйцеся. Пан – патрыёт, ён не захоча, каб я прадаў гэты меч у рукі – якому-небудзь беларусу. І, магчыма, пан пашкадуе, калі я пашлю гэту рэч у Берлінскі гістарычны музей. Там ёй будзе месца, там ацэняць яе пікантнасць. “Меч заваёўніка зараз у нас. Нацыя змыла з сябе даўнюю пляму”. Запакаваць? Ну і добра, я ведаў, пан разбіраецца ў старажытнасцях. Якія ўпрыгожванні, якая сталь! Ах, я б і сам сабе пакінуў яго, ды не магу. Гандляру патрэбен капітал.

Пакупец, узяўшы пакунак, пайшоў. Дзюбка ціха смяецца яму ўслед.

А трасцы ты не хочаш замест мяча Юрыя Мсціслаўскага? Атрымаў дзесяць фунтаў іржавага жалеза і ідзе, як паніч, толькі што ў адным месце пярэ няма.

Лаўрановіч. Ходзіце па лязу мяча, Дзюбка. Нашто ты іх дражніш? Знойдзецца калі-небудзь нейкі знаўца – і тады...

Дзюбка. Такіх знаўцаў, як яны, я б і швейцарамі ў свой музей не ўзяў. І, да таго ж, гэта вельмі смешна. Няма чалавека, якога б я не абдурываў. Яны нясуць ад мяне стары брукс, вышыванае рыззё, каўчэгі, у якіх, замест мошчаў, костка з маёй катлеты. Ганьба! А яшчэ культура! Не, калі ўжо вы мяне зрабілі камерсантам, дык цягніце, калі я хачу пазабаўляцца. У мяне ў такіх выпадках па цэламу сабаку з рога скача.

Лаўрановіч. Як гандлюецца? Лягчэй цяпер?

Д з ю б к а. Палегчала бацьку к смерці. Раней крычаў, а зараз толькі глядзіць. Нічога, кармлю сябе, і ёсць грошы на абарот. Праўда, хапае толькі на хлеб. Я ж казаў, я няўдачнік.

Л а ў р а н о в і ч. Дык вось, Дзюбка, адносна хлеба. Калі прыйдзе чалавек з Асінаўскага раёна, скажы яму, што хлеб патрэбен неадкладна. Млын можа стаць. Няхай вязе, у яго ёсць. І яшчэ, ты сабраў звесткі пра гарнізон? І пра чыгункі? Давай сюды.

Дзюбка дае Лаўрановічу шматок згорнутай паперы.

Д з ю б к а. Вось так заўсёды са мною. Вы ваюеце, а я гандлюю. Прыватны капіталіст, з Адлербергам дружбу завёў. А свае людзі не так даўно ноччу забіць хацелі, як здрадніка. Гэта мне ўжо з дзяцінства так не шанцуе. Поп пасварыўся з бацькамі і даў імя не Пятро, не Паўлюк, а Елпідзіфор. Прозвішча ў мяне таксама: Дзюбка! Я родам з вёскі Мазурыкі. Уявіце, Елпідзіфор Дзюбка з вёскі Мазурыкі!!! Якая, я пытаюся, можа быць павага такому чалавеку? Калісьці Мазурыцкі пан, яшчэ пры прыгоне, гарэзаваў, даў сялянам прозвішчы саромныя. Адзін – Швайка, другі – Распусны, трэці – Сіняпуп, а чацвёрты – Кур'ян, а майму продку – Дзюбка. І гэта яшчэ нічога, хоць уся ваколіца над намі смяецца, а вось быў у нас адзін па прозвішчу Сямізад. Дык той пасля 1861 года зрабіўся сальнікам, тысячнікам і захацеў жаніцца. А нявеста і кажа: “Змяні прозвішча, інакш не пайду”. А каб змяніць прозвішча, тады трэба было падаваць прашэнне на высачайшае імя. Ну, ён і падаў яго Аляксандру Трэцяму. Той паглядзеў і наляжыў рэзалюцыю: “Калі яму многа, дык зменшыце на два”. Ну і стаў чалавек замест Сямізада – Пяцізадам, як быццам ад гэтага лягчэй.

Л а ў р а н о в і ч. Язык твой добра прывешаны, таму ніхто цябе тут не заменіць.

Д з ю б к а. Я ведаю, але чорта з два вы б мяне тут бачылі, каб я не ведаў, што гэта ўсё для народа. Беларусы, я зразумеў гэта вельмі добра цяпер, – беларусы гэта не проста белыя валасы, блакітныя вочы, сем коп лапцей, “Лявоніха” і паўстанне Мурашкі, як гэта той-сёй з вучоных кажа. Беларусы гэта вельмі-вельмі складана. Мяне бярэ жак, калі я пачынаю ўглядацца ў гэту мыбіню – і не бачу дна. Вось я гляджу на чорнавалосага гродзенца і думаю: “Семсот год таму ты быў ятвягам, еў дзічыну, хадзіў у шкурах і размаўляў незразумелай гаворкаю. Але цяпер ты такі самы беларус, як і я, ты разам са мною выпакутаваў Каціноўскага і Купалу... Разам біўся на барыкадах 1905 года. Я гляджу на жыхара Смілавіч, бачу яго мігдалевідныя, раскосыя і, як ні дзіўна, блакітныя вочы і думаю: ты нашчадак татар, якіх пабралі ў палон ля Кругагор'я і пад Азовам, але ты і продкі твае з дзіцячых год бачылі тыя ж пушчы, паплавы і балоты, яны дарагія нам. Тваё прозвішча Асановіч, але зваць цябе Янкам, і ты яшчэ трыста год таму чытаў свой каран на беларускай мове, і мы разам, не гледзячы на форму вачэй, біліся з ворагамі і рабілі рэвалюцыю, нам аднолькава стралялі ў спіну кулакі. Мы адно цэлае да канца... Я гляджу на яго і кажу: “Брат”. Гэта найвялікшая таямніца на зямлі, – таямніца народа. На нас разам прэлі ад працы кашулі, мы елі аднолькавы хлеб, мы, беларусы, уваходзілі ў адно і тое ж брацтва, чыталі біблію Скарыны, а пасля вершы Купалы. А ёсць жа такія, што забылі гэта! Іншы раз я закрываю вочы і бачу прапрашчура. Профіль, падобны да профіля горнай птушкі, магутныя плечы, полымя вогнішча. Невядома, ці прыйшоў ён скуль, ці быў аўтахтонам на гэтай зямлі. Але мне дастаткова ведаць, што нашчадкі яго з гэтай зямлі не пойдучь. Не дарэмна яны ссяклі тут першае дрэва і насыпалі першы курган і здабылі 24 гады таму бязмежную волю. Будаваўся гарады, кахалі людзі, раджалі стагоддзямі на адным ложку. І каб цяпер на гэтым ложку раджала жонка

чужынца? Даруйце, маёй дачцэ і самой на ім зручна. Стагоддзямі мы раслі, мацнелі, пісалі дзівосныя кнігі, плаылі да нас ятвяжскія, чарнарусскія, татарскія, дэйноўскія рэкі, каб адліцца ў адно, у дзесяць мільёнаў, у мой народ. Я гляджу і бачу ў ім добрую ятвяжскую памяць на Дабро і Зло, дэйноўскую ўпартасць і нашу, славянскую, бязмежную дабрыню. А калі прыходзіць вораг – я ў вачах майго народа бачу татарскае вераломства – з дрэнню няхай іншыя будуць высакароднымі... Мы добрыя, жаласлівыя, вельмі ціхмяны, гасцінны народ, але няхай паспрабуюць прыціснуць нас, задраць за жывое – з пекла дастанем.

Лаўрановіч. Так, і зараз народ праходзіць праз вогненную купель.

Дзюбка. І колькі раз яшчэ давядзецца яму прайсці праз яе. Але я веру, ён выстаіць.

Вялікая паўза.

Той, хто столькі зрабіў на шляху да праўды, той прыгоннікам не будзе. Я памятаю, калісьці, да рэвалюцыі, я быў яшчэ малы, маці пашыла нам са сваёй старой зялёнай спадніцы нагавіцы, а нас было тры хлопцы. Мае нагавіцы атрымаліся ўжо вельмі вузенькія, але я быў такі шчаслівы: на вялікдзень у мяне будуць сапраўдныя крамныя порткі, не кужэльныя, не шарачковыя. А яны, браце, луснулі ў першы ж дзень свята, і зашываць іх нельга было, – грэх. А зараз у маіх дзяцей добрыя гарнітуры. Так што няхай яны наш лад хоць пяць год лаюць, усё адно не паверу. Сам пакаштаваў старое, на ўласных баках. І новае бачу, не сляпы. Нават, як беларус, на нямецкае панаванне не згадзіўся б, а ўжо як чалавек новай краіны – сто разоў не згаджуся.

Лаўрановіч. Цяжка. Людзей шкода.

Дзюбка. ...Столькі мы пабудавалі. Заводы, будынкі – і ўсё ў руінах... Нічога, рукі ў нас моцныя, адбудуем. Цікава будзе жыць, хлопча, у 2000 годзе, жадаў бы я дажыць. Тут табе камунізм, тут табе кожнаму па патрэбе. Ты мяне тады будзеш кожны год дэманстраваць піянерам: “А вось, дзеткі, перад вамі музейны экспанат, стары хрэн Дзюбка, апошні прыватны гандляр нашай краіны. Добра запамятайце. Бліжэй, ён не кусаецца. Дзецям будзеце расказваць – не павераць”.

Лаўрановіч. Цябе дзецям паказваць? Апамятайся. Мы з табою тады такія ўжо будзем, што з дзеткамі ад жаху радзімчык можа прыкінуцца.

Дзюбка. Ты што, думаеш, я не варты нават, каб мяне паказвалі? Ого! Нічога, яны дастаткова моцныя будуць, каб без шкоды для псіхікі паглядзець нават на старую малпу. Я-то, праўда, тады надрэнны буду, я прыгожы, а вось ты – не ведаю.

Паўза.

Вось што, Лаўрановіч, хоць ты і камандзір аграда, але на сына звярні ўвагу. Хлопец марнее, цяжка яму.

Лаўрановіч. Я і сам хацеў пагаварыць з ім. Пашлі яго сюды, я на лаўцы пачакаю. *(Дзюбка пайшоў, выходзіць з крамы Андрэй.)* Сядай, сыноч. Ды смялей. Добра ўсё ж, што нас у горадзе тут не ведаюць. Каляда вось так не можа прыйсці і сесці. Ты з Віктарам знаёмы па вобласці?

Андрэй. Так. Па інстытуту. Цікава, як там зараз?

Лаўрановіч. Штосьці ты мне, сыноч, не падабаешся. Што з табою сталася?

Андрэй. Цяжка мне, адпусці ты мяне з млына, дай цяжкую справу. Іншыя хлопцы б'юцца, падрыўнікамі работаюць, адзін я...

Лаўрановіч. Ты ведаеш, Каляда не хоча. Ён кажа, што млын, калі ты там, у добрых руках. Ён табе верыць. Ды і ў камсамол ты менавіта дзеля такой справы паступаў, а не дзеля таго, каб на зборах алоўкам па графіну лупіць. Так што будзь мужным.

Андрэй. Усё ж я не магу. Ты ведаеш, я нікому не скажу, але цяжка мне там...

Лаўрановіч. А я лічу, што тут не справа. Ты такі, што паўсюль будзеш рабіць так, што лепей нельга. Тут іншае. Табе цяжка глядзець на Віктара і Марысю, сыноч? Ты яе кахаеш?

Андрэй *(ціха)*. Так.

Лаўрановіч. Я гэта сэрцам ведаў. Ты, як нябожчыца-маці, адналюб. Што ж паробіш? Віктар бліскучы, на ім рамантычны арэол, а ты ў мяне пакуль што брыдкае качаня, такіх, як ты, адразу не заўважаюць, бо ты паўсюль, нават у цяжкім месцы, толькі са сваёй сціплай усмешкаю. Можна, яно і лепей, не наскочыць на цябе нейкая фіцюлька, ажэнішся на добрай, проста дзяўчыне. Ці мала іх на свеце, прыгажунь, добрых, разумніх?

Андрэй. Мне лягчэй, калі я паразмаўляў з табою, даўно гэтага не было. Але не магу, не магу я яе забыць. Пячэ ў сэрцы.

Лаўрановіч. Та-ак. Значыцца, як у песні:

“І чарка мала,
І гарэлкі няма,
Люба, любя, не цячэ,
Каля сэрца пячэ”.

Не паробіш тут нічога, сыноч. І лепей за ўсё забыць. Не руш сэрца сваё. Ну, дай я цябе пацалую. Час “да дому”. Цыкмуну перадай, што мы за апошнія дзесяць дзён высадзілі на трох чыгунках у паветра чатыры саставы.

Пайшоў.

Андрэй. Марыська, чуеш? Цяжка мне... На плошчы шум. Самагоншчыца, баба Ерэтычка крычыць, махаючы кулакамі.

Баба Ерэтычка. Падла ты, злодзей, паліцыйская твая душа!

Дзюбка *(падышоў да Андрэя)*. Баба Ерэтычка разараецца.

Баба Ерэтычка. Людзейкі добрыя, а чаго ж гэта вы глядзіце, чаго церпіце? Прыйшла гэта паліцыйская харцызяка з сябрамі, немцаў двух прывялі! Самагон палілі чысты, жытні. Выдудлілі нагбом восем кубкаў і пайшлі і грошы не заплацілі. Што ж гэта за парадачкі, якая гэта ўлада! Каб табе той самагон у глотцы стаў, каб цябе ад яго раздула, мерын! Каб цябе стаяцця схавала падучая, ляк, звях, цемяннік, верады абляпілі, лішаі. Каб табе грызь у живот, каб табе вогнік твар сапсаваў, скула сіняя, каб табе валасень на ўсе твае члены! Каб цябе хінця трусіла! А што ж гэта такое, людзі? Самагон чысты, жытні! Бессаромная твая мыса! Казалуп ты, свіння! Каб з цябе дзеці кроў на старасці год выпілі, як ты той самагон выпіў, каб твая жонка вожыка ўпоперак шэрсці нарадзіла, каб у цябе ўсе твае сабачыя зубы выпалі і застаўся адзін для зубнога болю.

Дзюбка. Канцэрт, ды і годзе. Але не ўмее яна клясці. Быў у мяне адзін знаёмы яўрэй. Той быў мастак, куды гэтай бабе. Ён рызман збіраў па вёсках, навучыўся. І свае яўрэйскія пракляцці ў яго былі: “Каб табе на язык села столькі верадаў, столькі было дзірачак на той мацэ, якую спяклі яўрэі ўсяго свету з дзён Ісходу і да нашых дзён”. Добра кляў! *(Уздыхнуў)*. Забілі яго нядаўна. На вуліцы Энгельса. У гэта.

З'яўляецца на плошчы стары лірнік, сядзе, пачынае круціць ручку ліры, яго абступаюць бабы.

Лі р н і к.

Плачамся мы, узрыдаемся,
На апошні час спамышляемся.
Ой як прыйдзе на немцаў апошні час –
Іх паставяць, як грэшнікаў, на левы бок:
“Ой і прэч вы пайдзіце, праклятыя,
У тых пячоры, што агнём гараць,
Забівалі вы дзетак-немаўлячак,
Кралі хлеба кавалак са старэчых рук.
Ці не вы гэтыя хаты папалілі агнём?
І для вас агні гараць неўгасімыя,
Чэрві сіпяць неўсыпучыя.
Із нуня і да веку
Вам там і быць.
(Людзі стаяць з сухімі, палаючымі вачыма.
Лірнік запявае “Сірацінку”.)
Няшчасная ў свеце гадзіна настала.
Бедная сіротка ад маткі засталася.
Большы застанецца, у заслугу пойдзе,
Якія маленькія – прапалі на векі.
Стрэў пан бог сіротку: “А куды ж ідзеш ты?
– Матульку шукаці!
Вярніся, сіротка, бо далёка зойдзеш.
А ты сваёй маткі давеку не знойдзеш.
Ужо твая маці на гары высокай,
На гары высокай, у труне мыбокай”.
Як пайшла сіротка над труной рыдаці,
Тут абазвалася з труны яе маці:
“Як жа мне цябе к сабе ўзяці?
Як цяжка-важка камень узнімаці,
Яшчэ цяжчэй-важчэй цябе к сабе узяці⁸.”

Бабы плачуць.

Лі р н і к. Кінутых дзяцей шмат ходзіць па нашых дарогах, людзі. Хоць яны нашы, хоць яны яўрэйскія – бярыце іх, выдавайце за сваіх, крэўных. Усе пад богам, усе людзі, А не возьмеце – цяжка вас пакарае сумленне ваша.

Д з ю б к а А гэта, Андрэй, прарок. Няхай спявае. Гэта іншы раз мацней за пракламацыю...

На плошчы з'яўляецца **А д л е р б е р г з с а л д а т а м**. Лірніка штурхнулі, ён абарваў слова і заспяваў традыцыйную “Дароту”. Гучыць жудасны матыў.

Лі р н і к.

А Дарота, Дарота
Лепша перлаў і злата.

⁸ Правапіс і словы лірных спеваў не выпраўленыя, сапраўдныя.

Як забачыў круль-цыган,
Дык Дароту спадабаў і г. д.
Вялю дробна шкла набіць
І Дароту босу вадзіць.

А д л е р б е р г. О, апошні магікан. Сфатаграфуй яго, Ганс. Якую гэта песню ты спяваеш, стары, і калі яе ў вас спяваюць?

Л і р н і к. Спяваюць яе, калі зваляцца халера альбо чума на нашу краіну.

А д л е р б е р г зразумеў, пайшоў далей, са сцэны. Раптам цераз паркан сігае да Дзюбкі В і к т а р і шэпча яму нешта на вуха.

В і к т а р (голосна). Але я не паспеў забіць Трубайлу, я яго не дагнаў, хоць і бег нацянькі. І тут я даведаўся, што ён пайшоў у камендатуру, але там каменданта не было і ён пайшоў сюды, на рынак, шукаць яго. Загінуць нашы! Што рабіць, пан Дзюбка!

Д з ю б к а. Адлерберга ён тут не адшукае, ён толькі што быў і пайшоў. Але часу марнаваць нельга. Андрэй, ты ведаеш Трубайлу? Ідзі да гестапа і пільнуй яго там. Пабачыш – забі яго ў маю душу. Лёс атрада на яго языку. (Андрэй пайшоў.) А калі з'явіцца тут? Ты пытаешся, што рабіць? Забіць яго тут жа, на вулцы. І зробіш гэта ты.

В і к т а р (трохі разгубіўся). На вулцы? Але ж гэта тут, на людзях. Уцячы нельга. Гэта не ўначы, у завулку... Гэта верная смерць!

Д з ю б к а (з яго твару знікла ўсякая лагоднасць, зніклі адметы дабрадушнага дзівака, зараз гэта зусім другі, жорсткі чалавек). А для тых, што ў лесе, гэта не верная смерць, калі гэты ірад раскажа ўсё? Бяры пісталет.

В і к т а р. Д-добра. Ой, што гэта? Ой!

Ён пачынае схіляцца на траву і ўпаў бы, каб Дзюбка не падхапіў.

Д з ю б к а. Што з табою, сыноч, што?

В і к т а р. Сэрца!.. Сэрца нешта... Шпарка бег... Сэрца.

Траціць прытомнасць. Дзюбка асцярожна апускае яго на траву пад дрэвам. Між тым на плошчы з'яўляецца Трубайла, падыходзіць да Высакароднага злодзея.

Т р у б а й л а. Можа, пан будзе такі ласкавы і скажа мне, ці не бачыў ён тут каменданта? Мне казалі, што ён тут, я вельмі спяшаюся.

В ы с а к а р о д н ы з л о д з е й. Не, я такімі людзьмі не займаюся. Да таго ж, мне здаецца, што там пачынаецца аблава на маіх бліжніх двухногіх. А вы што, прыйшлі за сваімі срэбранікамі?

Т р у б а й л а. Но-но, хаме! Жарты? Ты ведаеш, з якою асобаю размаўляеш? Глядзі, як бы цябе не пацягнулі да Кажамякі на шост.

Дзюбка пабачыў Трубайлу. Ён разгублена стаіць над непрытомным Сміхальскім, потым рашуча бярэ ў яго з кішэні пісталет.

Д з ю б к а. Ах, як недарэчна. Што ж рабіць? Канспірацыя? Якая тут да д'ябла канспірацыя? Канспірацыя тут, вядома, дрэнная, але на кватэры маёй пуста... А там, у лесе, людзі... Што ж, пайду сам.

Павольна ідзе да Трубайлы. У гэты час на рынку пачынаецца гвалт: ідзе аблава. Людзі бягуць па аднаму ў розныя бакі.

Дзюбка. Пан шукае каменданта горада?

Трубайла. Так, па важнай справе.

Дзюбка. Ну што ж, я пакажу.

Карыстаючыся тым, што людзі бягуць, што вакол мітусня, страляе Трубайлу ў грудзі. Той падае, забіты напавал.

БабаЕрэтычка. Ав-вой! А божухна! А што ж гэта робіцца! Самагон папілі чысты, жытні, людзей сярод белага дня на вуліцах страляюць *(бяжыць з кошыкам са сцэны)*.

Дзюбка *(стаіць нерухома)*. Чалавека забіў! Першы раз у жыцці забіў. Як жа гэта? *(Здзіўлена глядзіць на рукі, – яны чыстыя.)*

Высакароднызлодзей *(кранае Дзюбку за плячо)*. Месьё... Перметэ ву... унасіць ногі. Тут дрэнна для сумленных людзей. Можа быць аблава. І схавайце ў кішэнь вашу гармату. Можа, мы пойдзем да вас у краму? Не бойцеся мяне, я тады прывёў да таварыша Каляды гэта самае панашэнне чалавекаў, якое зараз ляжыць тут прыгожым і халодным на зямлі.

Асцярожна вядзе Дзюбку праз фортку ў краму.

Дзюбка. Як.. я яго бахнуў.

Злодзей. Ну і падумаеш, бахнулі. І на здароўечка! Калі чалавек перастае быць чалавекам, дык смерць для яго толькі сваяродная праява філантропіі.

Пабачыў Сміхальскага, які яшчэ сядзіць на траве, трымаючыся за грудзі.

А гэта што за божая кароўка?

Дзюбка. Ён хворы... А тут мне пашанцавала, бо маглі б і схапіць.

Злодзей. Бож-жа мой, гэта ж таварыш начальнік! Хоць ён і адпусціў вусы, але яму тут зусім не месца. Яго могуць пазнаць.

Падымае Сміхальскага, заводзіць яго ў краму, вяртаецца да Дзюбкі, які стаіць ля дзвярэй у аслупяненні.

Злодзей. Таварыш Дзюбка. Хоць вы і камерсант, але я ведаю, у вас ёсць сувязь з партызанамі. Не пратэстуйце. Паверце сэрцу чалавека, які ніколі, ніколі не падводзіў сваіх. Перапраўце мяне да іх, стаўце якія трэба іспыты – я ўжо болей не магу тут. Перадайце сваім сябрам, што я магу быць карысным. Не адказвайце мне зараз, я ведаю, гэта канспірацыя, проста калі я спатрэблюся, калі ўспомніце маю асобу – прышліце за мной чалавека. Няхай смяюцца з майго мінулага, няхай нават расстраляюць – гэта ўсё ж ад сваёй рукі. Вы ведаеце, пан Дзюбка, Настачку, Настачку маю... Вучыў яе ў вёсцы на злодзевы грошы... не ведала. Забілі маю Настачку. Цяжка мне!

На плошчы гвалт. Уцякаюць людзі. Недзе пачуліся стрэлы. Злодзей сціскае кулак.

Сабакі вы! Будзьце вы клятыя... клятыя... клятыя.

Заслона

КАРЦІНА ШОСТАЯ

Тыя самыя дэкарацыі, што і ў другой карціне. Зноў млын на Сініх Вірах, але мінула зіма. Зараз вясна. Май. Дрэвы пакрыты зялёным, маладым лісцем. Птушкі захльнаюцца спевамі ў лесе. Млеюць пад цёплым сонцам вербы на беразе ракі. Але здалёк далягаюць амаль адзін за адным выбухі. Ля будынкаў мітусяніна. За сцэнаю ржуць коні, партызаны цягнуць туды торбы з мукою, сярод іх Цыкмун, Асінскі, Каляда, Лаўрановіч. Млын канчаюць эвакуіраваць, на траве пустыя торбы, дошкі ад скрынак, нейкае рыззё. Андрэй з Марысяю прыселі, стомленыя, на поплаў.

А н д р э й. Нам з табою няма чаго саромецца. У іншых вялікія подзвігі, яны ваююць, але мы ўтраіх ваявалі не горш, як яны. Дваццаць разоў сабою ахвяравалі і, глядзі, усю зіму сапраўдную армію лясную кармілі, адзінаццаць месяцаў кармілі – гэта нядрэнна. Трасцу б яны наваявалі без нашага хлеба.

М а р ы с я. А цяпер трэба кінуць. Шкода млына.

А н д р э й. Што зробіш, трымацца далей нельга. На аднаго нашага іх трое, і зброя ў іх лепшая. У адкрыты бой нам пакуль што нельга ўцягвацца. А яны, бачыш, прачэсваюць усю паўночную частку пушчы, – не сёння дык заўтра тут будуць.

Праходзяць К а л я д а, Л а ў р а н о в і ч і Ц ы к м у н, узброеныя.

К а л я д а. Як яны даведаліся?

Л а ў р а н о в і ч. Глыбокая разведка. Млын не іголка ў сене, доўгі час яго не схаваш. Добра, што хлеб і ўсё іншае вывезлі.

Ц ы к м у н. Зрабіў млын сваю справу. Недарэмна Тэкля-нябожчыца наладжыла за яго галавою.

К а л я д а. Зрабіў справу, ды не да канца. Я хачу ў вас спытаць, таварыш Асінскі, згадзіліся б вы дачку паслаць на небяспечную справу?

Ц ы к м у н. Гэта ў яе трэба пытацца. Яна дарослая. Пра жаніхоў не пыгае ў мяне.

К а л я д а. Дзе ж яна? Ага вось. І Андрэй тут. Можна да вас?

М а р ы с я. Калі ласка *(усе сядваюць у кружок)*.

К а л я д а. Ну што ж, браткі, як бачыце, млын кідаем. Партызаны будуць прарывацца на поўдзень, на Палессе.

Л а ў р а н о в і ч. І з гэтаю, большай часткай пайду я. Каляда будзе не камісарам брыгады, а камандзірам асобнага партызанскага атрада, які застанецца тут, у Звініцкіх пушчах. Атрад будзе невялікі, такому лягчэй схаватца і дзейнічаць.

К а л я д а. Пакуль мы не адшукаем іншых крыніц забеспячэння, млын трэба захаваць для нас месяцы на два. У нас ёсць свой чалавек у нямецкіх вярхах. І мы ведаем, што немцы прабіваюцца да млына і, захапіўшы, не спаляць. Наадварот, ён будзе працаваць на іх, тым больш што трохі паўдзённее яны будуць лінію ўмацаванняў, каб не пусціць нас з паўдзённай часткі пушчы ў паўночную, засцерагчы ад небяспекі чыгунку, шашу і горад. І вось Марыся і ты, Андрэй, што б вы казалі, калі б мы ўладзілі вас на работу ў гэтым млыне. Са справаю вы азнаёміліся добра, узімку лёд ледзь не зубамі счышчалі, млын і дня не стаяў. Ну як, пойдзеце?

А н д р э й. Я пайду, але яна няхай ідзе з вамі. Гэта не жартачкі, сабатаж на нямецкім млыне, перадача хлеба не ў нямецкае войска, а партызанам. За гэты чуйдух на шыбеніцу можна трапіць.

М а р ы с я. Андрэй, не вярзі глупства. І, наогул, памаўчы. *(Да Каляды.)* Я, вядома, пайду працаваць на млын.

К а л я д а. Справа вельмі небяспечная. Поруч са смерцю будзеце хадзіць кожную хвіліну.

Марыся. Хіба мы за апошнія месяцы не бачылі яе?

Андрэй. Мы пойдзем.

Каляд а. І яшчэ вось што. Так проста жыць тут вам будзе нязручна. Я думаю, што вам трэба будзе ўзяць фіктыўны шлюб, павянчацца ў горадзе.

Андрэй. Не, так нельга.

Марыся. А чаму? *(Падумаўшы.)* Раз для справы патрэбна – няхай ужо. А Сміхальскі – па-ранейшаму будзе трымаць сувязь?

Каляд а. Віктар?.. Гм... Ну няхай.

Марыся. Што ж, шлюб дык шлюб.

Лаўрановіч *(парадзіруе).* Ёсць тут бацька, матка, родныя, мужы статэчныя, бабкі запечныя: блаславіце краснай нявестцы каравай учыніць. *(Галосіць.)* А родная мая матка! А сама ж ты йшла за роднага татку! А мяне ж ты аддаеш за чужога мужыка.

Рогат.

Цыкмун *(іранічна).* З богам, Хадорка, калі людзі знайшліся.

Марыся. Татка.

Цыкмун. Ды не, я нічога.

Каляд а. Вось і добра. *(Усталі, пайшлі.)*

Марыся. Андрусь, чаго ты такі за апошні час? Не пагаворыш, не спытаеш. Ты мне вельмі патрэбны, добры мой друг.

Андрэй. Ты ведаеш чаму. .

Марыся. Усё яшчэ?..

Андрэй. Усё яшчэ. І ніколі не кіну. Ты альбо ніхто.

Марыся. Віктар мяне за апошні час непакоіць. Паводзіны дзіўныя. То мужны, то такі знерваваны, вярзе лухту, гаворыць такое жахлівае... Гэта ўсё яго туга! А пасля просіць дараваць, гаворыць з такою сілаю, што я зноў веру. І зноў мужны і смелы. Складаны ён чалавек.

Андрэй. Я ведаю, любая, я адыду, не непакойся. Я толькі прыйду на дапамогу, калі будзе цяжка.

Цнотна і пачціва цалуе яе ў лоб, пайшоў.

Марыся *(адна).* Віця як разнервуецца, гаворыць проста як злачынец, а потым зноў, як герой... А ты добры, харошы, але такі далёкі.

Уваходзіць В і к т а р.

Віктар. Глядзеў, як нашы ўцякаюць. Што ж гэта, Марыська?

Марыся. Нічога, прыпомні Маскву ўзімку. Цяпер ужо нядоўга чакаць.

Віктар. Пакуль тое прыйдзе, мы дваццаць разоў загінем. Я людзей люблю па спенсераўскаму прынцыпу. Яны мяне добрым лічылі, а я проста ўважаў за лепшае аддаць рубель жабраку, чым купіць на яго шклянку віна, гэта больш прыемна, гэта дае мне права паважаць сябе. А атрымалася так, што паважаць людзей і сябе няма прычыны. І паляцеў мой альтруізм дагары нагамі.

Марыся. Я, Віктар, толькі пашкадаваць цябе магу, але ты на адну дошку эгаіста і альтруіста не стаў. Любоў да чалавека – гэта ўсё: знікае яна – і няма сапраўднага жыцця.

Віктар. Смерць – гэта брыдка, агідна, пачварна, абураюча, як старасць, як хвароба. Калі чалавек памірае – у яго асобе знішчаецца цэлы сусвет, і чым розум гэтага чалавека яснішы, тым больш значны гэты знішчаны сусвет, тым

больш жахлівае яго знішчэнне. Калі гіне нешта накшталт Андрэя, – гэта глупства, а калі гіне тытан – гэта катастрофа.

Марыся. Андрэя не чапай, Віктар, апошні раз прашу! І наогул, як звычайны чалавек, так і тытан толькі таму звычайны чалавек і тытан, што адзін больш карысны для людзей, а другі менш. А калі прыходзіць час выпрабавання, – кожны тытан, хто мае сілу годна загінуць.

Віктар. Дзея чаго? Дзея шчасця гэтага, як немцы кажуць, шайзланда, якога я не люблю? Дзея шчасця людзей ХХХ стагоддзя? Моцныя гінуць з іншымі. Меў у сабе і Дантэ і Гётэ, а тут бабахнуць, і вось у цябе дзірка ў галаве і ты здох, як кожная поскудзь. Іншыя будуць, а мяне не будзе, менавіта такога, як я, не будзе. Мяне не будзе! Ты разумееш гэта?

Марыся. Я разумею, гэта кожны чалавек разумее. Жыць хоча кожны. Але трэба біцца, пакуль жывеш. Я многа думала, і, ведаеш, што мне прыйшло ў галаву? Рай са святлом і сонцам і пекла з чарцямі і катламі кіпячымі людзі выдумалі, каб не называць звычайнага слова “сумленне”. У чалавека жывая душа, і гэтай душою пад канец разумееш, добра ці дрэнна ты пражыў. Калі добра, сумленна, – і смерць твая лёгкая, як рай, а калі не сумленна, дрэнна, не ахвяраваў за людзей, не зрабіў, што трэба, – будуць пакуты сумлення горш пекла, бо ўжо нічога не выправіш, пражыў жыццё. З-за гэтае думкі, гэтага жаху і жыве сумленнем сапраўдны чалавек, і, каб не было такіх, якія ахвяруюць за людзей, – не было б на свеце чалавека, а былі б проста сляпыя двухногія рабы. А званне чалавека кожнаму трэба заслужыць.

Віктар. Ну добра, я раб. Але калі я такі, дык і вы не лепшыя. “Народ!” “Народ!” Слінявы ружовы ідэалізм. А я гэтыя словы па праву сілы кідаю пад ногі. А я гэтым “народам” пагарджаю! Што ў яго? Самы бяздарны народ ва ўсім свеце.

Марыся. Самы малады. Ён яшчэ дзіця, але па яго сённяшняй песні я добра бачу, як ён заспявае праз стагоддзе.

Віктар. Ну й чакай таго часу, чакай груш на вярбе.

Марыся (*гнеўна*). Гэта не грушы, гэта вера. І ты над вераю чалавечай, над яго імкненнем здзейсніць сваю мару – не смейся. Не запэўнівай мяне занадта часта, што ты – раб, а то, глядзі, часам і паверу. Чуеш, Віктар?!

Віктар. Чую. Мучаю я цябе? Што ж, натура ў мяне такая. З таго дня, як Тэкло забілі, я, можа, дваццаць разоў на смерць хадзіў і ўсё адно... Але я сваёй галавы так дарэмна не аддам. Мы яшчэ пававаем. Спачатку ён, а потым ужо мы. Пайду... Даруй мне, Марыська.

Марыся. Ты ведаеш, я заўсёды табе дарую, абы толькі гэта былі словы, а не справа.

В і к т а р выходзіць, амаль сутыкнуўшыся з К а л я д о ю, Л а ў р а н о в і ч а м,
А н д р э м і Ц ы к м у н а м.

Каляд а. Ну вось, здаецца, і ўсё. Млын пусты. Як у гасцях: накурылі, талеркі пустыя, час і гаспадарам. Марыська, Андрэй, мы ўжо з вамі да таго часу, як будзеце вы тут гаспадарыць, не пабачымся. Нічога, дзеці, вакол родныя лясy. Будзеце толькі асцярожнымі. Ну што ж, пайду папярэдзіць хлопцаў, хай адыходзяць. (*З ненатуральнай бадзёрасцю.*) Як калісь часопіс “Жорны” пісаў:

“Ой ты гой-ясі ўвесь рабочы люд,
Ад сахі, ад сярпа і ад молата”.

Як гэта далей?.. Ат, забыў... Бывайце, дзеці...

Цалуюцца. К а л я д а пайшоў.

Цыкмун. Асцерагайцеся, дзеці. Разыходзяцца нашы шляхі. Можна, калі з’едлівым быў – даруйце. Пра цябе, Марыська, няма чаго казаць, а цябе, Андрэй, любіў, як роднага сына. *(Адышоў з Марысяю.)*

Лаўрановіч *(да сына)*. Бывай і ты, Андрэй.

Андрэй. Толькі б ты быў жывы, татка.

Лаўрановіч. Гэта ты пакінь. У старых раны не зажываюць так лёгка, як у маладых. Сын пра гібель бацькі з часам забудзе, бацька – ніколі. Бывай, сыноч, будзь сапраўдным чалавекам. “Жонку” сваю шануй, беражы. Чую сэрцам, што, можна, прыйдзе і твой час. Яна пачынае разумець цябе. Ну вось і ўсё. Бывай, сыноч. Моцныя твае рукі, добрае сэрца – з сапраўднай чалавечыны ты зроблены.

Цалуюцца, пасля Цыкмуна і Лаўрановіча ідуць у адзін бок, Марыся з Андрэем бяруцца за рукі і ідуць у другі. Сцэна пусцее. Выбухі ўсё бліжэйшыя і бліжэйшыя.

Заслона

ДЗЕЯ ЧАЦВЁРТАЯ

КАРЦІНА СЁМАЯ

Прайшоў месяц. Вялікі завозны пакой у млыне на Сініх Вірах. Пад падлогаю боўтае моцна і віруе вада. Сцены моцныя, з тоўстых бяровенняў. Злева, ля самага краю сцэны, ляжыць стары жарон, за ім ложка, засланы самаробным тканым пакрывалам. Далей – столік. З правага боку ляжаць мяшкі жыта, вядуць сходы на гару, ляжыць чамусьці вялікі абярэмак сена. Столь над сенам шчалястая, і сонца б’е стуль на сена светлымі палоскамі. Проста перад гледачамі шырокія, як у пакгаўзах, адчыненыя дзверы. Праз іх відаць далёкі лес, вербы над люстэркам вады, частка грэблі. Толькі што прайшоў дождж, са страхі падаюць кроплі. Вечарэе. У млыне поркаецца М а р ы с я. В і к т а р сядзіць на ложка.

Віктар. Чамусьці ты мяне нават не пацалуеш.

Марыся. Часу няма. І капрызы твае мне апрыкралі.

Віктар. Я сёння не буду. Я хачу спытаць: ты мяне кахаш?

Марыся. Ну, кахаю.

Віктар. Тады ты павінна пайсці са мною, тут небяспечна. Мне апрыкраў твой фіктыўны шлюб, гэты дурань, які жыве тут. Кінем усё гэта. Зямля ўся крывёю залілася, нашы на поўдні бягуць. Планета звар’яцела, усё піне. Пойдзем проста ў лес і там, у нетрах, збудуем хату. Няхай б’юцца, няхай моткі грызуць – што нам да гэтага залітага крывёю, знявечанага сметніка. І не торкай мне, як панацэю ад усіх няшчасцяў, свой народ. Я кажу, зямля звар’яцела. Разумныя павінны пайсці ад вар’ятаў.

Марыся. Ведаеш, мне здаецца, што ты тады, падчас замаху на Трубайлу, не дарэмна захварэў. Мужны такога не скажа, ён застанецца апошнім і будзе біцца, бо пакуль існуе і б’ецца ён – існуе гонар яго народа.

Віктар. Ты... Ты... Разумееш, што ты такое сказала?!! Ты думаеш ці не? Я па-ранейшаму да Дзюбкі хаджу, я аціраюся тут, хаця тут, на млыне, часта бываюць Швальбе, Ільзенвельдэ, Ранцоў, хаця тут іхніх дзотаў, як грыбоў. І ты мне кідаеш такі дакор!

М а р ы с я (*спакойна*). Не крычы, давай пагаворым. Я кахаю цябе, але ты мучыш мяне. Я вельмі няшчасная. Думаеш, мне не хацелася б кахання, не хацелася мець дзяцей? Я год марыла пра тое, каб проста паплысці з табою некуды на чаўне і не думаць, не думаць пра ўсё, толькі пра цябе. Але нельга, сорамна глядзець у вочы галодных, у вочы страчаных, сорамна глядзець на знявечаны лес у драгах. А ты арганічна не разумееш гэтага. Месяц таму я думала, выцягні з мяне душу, мучай, зневажай, але будзь чалавек. Будзь чалавек, і тады я хоць на край свету за табой. А потым нешта памёрла ў душы. І ты мне дарагі, але чужы. Андрэй лепшы, ён не крычыць, а робіць сваю справу. І хоць я не пакахаю яго, я, здаецца, кіну і цябе кахаць.

В і к т а р. Та-ак, бачу да чаго яно хіліцца.

М а р ы с я. Не плявузгай! Сам вінаваты. Мог бы пашкадаваць хоць раз тое, што, як святыню, насіла ў сэрцы, – каханне да цябе. Не пашкадаваў. Ты заўсёды быў жорсткі, як маланка. І вось, здаецца, прытупілася каханне маё. Падумай, Віця, дарагі мой, падумай, да чаго ты ідзеш, пашкадувай хаця мяне, калі сябе не хочаш!

Паўза.

Пацалуй мяне. Можа, хоць тады растане сэрца тваё.

В і к т а р. Прабач, мне здаецца, што ты памылілася, я не льдзіна. Я і адзін пражыву. Але думаю, што ты яшчэ пашкадуеш. Я зраблю так, што ты пашкадуеш. Шчасця з ім не зведаць табе.

У дзвях з'яўляецца сілуэт чалавека. Гэта К а л я д а.

М а р ы с я. Таварыш Каляда!!!

К а л я д а. Я. Вырашыў наведацца, як вы тут маецеся. Што чуць?

М а р ы с я. У сваім краю, як у раю. Але вам тут нельга! Тут немцы, сёння нават камендант прыехаў.

К а л я д а. Аг, нічога, мне неадменна трэба было. Вы памятаеце, мы закапалі ва ўрочышчы хлеб і зброю. Зараз прыйшла крайняя патрэба. Добра, што вы тут, Віктар. Трэба праверыць, ці можна туды будзе пад'ехаць заўтра з вазамі, ці няма там нямецкіх пастоў.

В і к т а р. Добра, я пайду.

М а р ы с я. Толькі будзь асцярожным.

В і к т а р пайшоў.

К а л я д а (*сеў на жоран*). Уначы вывезем, калі ўсё будзе добра. А вам трэба будзе сапсаваць млын і – прэч... Сігнал яшчэ не забыла? Калі небяспека – кугакай саваю... Наш чалавек будзе спяваць жаўруком, гэта значыць, хутка дапаможам. Ціха тут. Я калісь у такіх мясцінах на глушцоў любіў паляваць. Змрочны лес, павуцінне, спявае глушэц. Так ціха, толькі кроплі падаюць... Не, нашу лясную волю не прадамо.

М а р ы с я. Ціха! Не, гэта Андрэй.

З'яўляецца А н д р э й, здароўкаецца з Калядою, сеў.

Ці еў ты хаця, Андрэйка? Зусім ты сябе не шкадуеш.

К а л я д а. Ну як, муж з жонкаю? Як жьццё?

А н д р э й. А, дрэн жьццё. Налезла іх тут. Ва ўрочышчы як мурашнік ад іх.

К а л я д а. Як ва ўрочышчы? Туды толькі што Сміхальскі пайшоў.

А н д р э й. Ат, д'ябал! Гэты абавязкова напорацца. Будзе ісці, як на парадзе.

К а л я д а. Швальбе не вельмі дакучае.

А н д р э й. Швальбе – жывёла. Жыве і помсціць сабе і іншым за тое, што паслужыў таму, у што не вельмі верыць.

К а л я д а. А ты, я чуў, таксама добры, ніколі перад ім шапкі не знімеш. Вераб'і ў тваёй шапцы, Андрэй, ці што?

А н д р э й. Гэта яму занадта добра будзе.

К а л я д а. І то праўда. Значыцца, жывеце зараз поруч з фашызмам. Ну і як?

А н д р э й. Брыдка. Некаторыя з іх прыгожыя словы кажуць, а на самай справе...

К а л я д а. Як кажуць, галоўку чэша, а за коску – скуб!

Блізкія стрэлы.

А н д р э й. Далібог, напароўся. Таварыш Каляда, трэба ўцякаць. Давайце, давайце. Пойдзецца рэчышчам, там не так небяспечна.

К а л я д а. Марыся, можа, разам пойдзем?

М а р ы с я. Не, я з Андрэем.

Андрэй апрачае на Каляду сваю вопратку. У гэты час з'яўляецца С м і х а л ь с к і.

С м і х а л ь с к і. Сарвалася справа... Стралялі.

А н д р э й. Чаго ж ты бег сюды? Чаго ты наогул бег? Падводзіш млын, камандзіра! Ёлуп! А калі ў іх сабакі?

Здалёк чуваць брэх сабак, усе заціхлі.

Уцякайце, таварыш Каляда. Уцякайце хутчэй. Рэчышчам! Там вада! Па вадзе. Па гэты бок грэблі. (*Выпхнуў Каляду з дзвярэй.*) Направа. Там адхон. Пайшоў! Будуць крычаць – не звяртай увагі.

С м і х а л ь с к і (*паціху*). Ну добра, я табе пакажу ёлупа. Я пакажу, як хцівасцю сваёй адбіраць яе ў мяне. Дый ты паплачаш, Марыська. Я здрэйфіў тады, але я, хаця і раб, не дазволю вам смяяцца. Раб жыве, калі чалавек памірае.

Сміхальскі хутка лезе на гару. Звонку чуваць крык: “Эй, млынар!”

А н д р э й. Ціха, Марыська. Займайся сваёю справай. Трэба будзе іх затрымаць.

З'яўляецца Ш в а л ь б е, Р а н ц о ў, А д л е р б е р г, І л ь з е н в е л ь д э, д в а с а л д а т ы.

Ш в а л ь б е. Эй, млынар! Хто быў? Хто толькі што бег?

А н д р э й. Не ведаю. Можа, я? Я толькі што прыйшоў.

І л ь з е н в е л ь д э. Я толькі што бачыў гэтага чалавека на шостым пункце, ён не мог быць ва ўрочышчы.

А н д р э й. А больш нікога не было. Нядаўна, праўда, былі два салдаты.

Ш в а л ь б е. Хто яшчэ?

А н д р э й. Можа, жонка мая? Але яна нікуды не хадзіла, з самага ранку тут.

Ш в а л ь б е. О-о! (*Рыўцом саджае Марысю на ложак і глядзіць на падэшвы.*) М-м, не, падэшвы сухія. А ва ўрочышчы мокра. Не, не яна.

А н д р э й. Пан, не чапайце яе. Напэўна, вам было б непрыемна, калі б так паводзіліся з вашай жонкаю.

Ш в а л ь б е. Ого! Шчасце ваша, што ў вас добрая біяграфія і рэкамендацыі. Хто тут быў яшчэ?

А н д р э й. Я не бачыў. Праўда, тут праходзіў чалавек, але ён павярнуў берагам, па той бок грэблі. А больш нічога не бачыў.

Ш в а л ь б е. Абшукаць.

Салдаты абшукваюць млын і сцягваюць з гары В і к т а р а.

А гэта хто? Хто гэта?

А н д р э й. Я думаў, што пан камендант ведае. Гэта наш падсыпка, ён ужо два тыдні, як тут. І маёр Ранцоў гэта ведае, ён яго бачыў.

Р а н ц о ў. Так. Мне здаецца, Швальбе, што вы заблыталіся. Трэба хутчэй гнацца за тым чалавекам.

А н д р э й (*паціху*). Цяпер не дагоніце.

Стрэлы. Убягае с а л д а т.

С а л д а т. Гер маёр, там чалавек на гаці напароўся на нашых. Адстрэльваецца і паціху адпаўзае багнішчам.

Р а н ц о ў і А д л е р б е р г з салдатам выбягаюць.

Ш в а л ь б е. Та-ак. Але я бачу, што ў гэтага падсыпкі бегаюць вочы.

І л ь з е н в е л ь д э. Пакіньце, Швальбе. Ранцоў жа сказаў.

Ш в а л ь б е (*ціха*). Нічога, гаўптман. Я трошкі разбіраюся ў людзях, я сам бачу, хто ён, але пара ляпасаў не пашкодзіць. Калі не, мы кінем яго і пойдзем за тым. Нічога страшнага... (*Уголос*.) Да таго ж, глядзіце, мокрыя ногі.

М а р ы с я (*пра сябе*). Божа, забыў зняць боты.

Андрэй маўчыць.

Ш в а л ь б е. Фрыц, дапамагай, расцягнем яго трошкі.

Пачынаюць збіваць Сміхальскага.

М а р ы с я (*даволі голасна*). Віця, любы, дарагі. Трымайся! Мацуйся! Я хацела, каб ты кінуў гаварыць тыя словы. Каханы мой! Трымайся!

Віктара б'юць, потым кінулі. Сміхальскі акрываўлены, вопратка парваная.

Ш в а л ь б е. Нун, падсыпка. Куды хадзіў? Хто гэты чалавек? Можна ведаеш?

В і к т а р (*імкнучыся трымацца з годнасцю*). Я бачу, ад вас нічога не схаваеш. Якая карысць маўчаць? Усё адно рана ці позна. Дык лепей рана, не будзеш потым інвалідам. Я ведаю, хто гэты чалавек, і ведаю пра ролю гэтых людзей, што стаяць тут.

Стрэлы здалёк.

Ш в а л ь б е. Глядзіце, гаўптман, нечакана пашанцавала. А я збіраўся на гэтым і скончыць. Дзіўна, першы раз бачу, што нехта з іх загаварыў. Ну кажы.

В і к т а р. Той чалавек, што ўцёк, гэта старшыня гарвыканкома Каляда, памочнік вядомага Дубоўскага, зараз кіруе асобным атрадам, а гэта сын Дубоўскага-Лаўрановіча, а тая – гэта яго жонка. Яны працавалі ў млыне ўвесь час партызаншчыны.

Ш в а л ь б е. О-о! Цікава!

М а р ы с я. Віктар! Віця! Што ты робіш! Ві...

А н д р э й. Пакінь яго, не трэба... Здраднік.

В і к т а р. А вы сляпыя краты, эмбрыёны.

А н д р э й. Ты быў камсамольскім вэжаком. Відаць, такія, як ты, толькі ў гадзіну пчасця ідуць за Камунай. Здраднік!

В і к т а р. Я вышэй за вас, я вышэй і за такую абстракцыю, як здрада. Я казаў, што вы пашкадуеце.

М а р ы с я (*непаразумела*). Я ж цябе каха... (*Рэзка*) Я цябе ненавіджу!

Увайшоў А д л е р б е р г.

А д л е р б е р г. Пфе, Швальбе, што гэта ў вас за мясная крама? Памыйце рукі.

Ш в а л ь б е. Цягніце сюды арыштаванага!

А д л е р б е р г. Арыштаванага? Прабачце, зараз сюды прыцягнуць Ранцоў і чатырох салдат. Ён скакаў па балоту, як конік, і страляў, як Матэо Фальканэ. Павіншуйце мяне, я жывы, і ён таксама жывы.

Андрэй уздыхнуў. Швальбе адварнуўся ад Адлерберга.

Ш в а л ь б е. Ну што ж, калі яны хаваюць звесткі пра партызан у сэрцы – я вырву іх разам з сэрцам. Шульц, Кёніг – рыхтуйце прылады. Там, на гары. (*Салдаты цягнуць на гару Марысю, Андрэй барукаецца з тымі, хто трымае яго. Яго схвалілі за рукі.*) Зараз яе прыпаляць агеньчыкам. На бэльку яе! Кажы, ты, кажы!

А д л е р б е р г. Калі скончыце таркведамстваваць, Швальбе, абавязкова памыйце рукі. Інакш будзе непрыемна працягнуць вам руку.

Пайшоў. Ільзенвельдэ пайшоў быў за ім.

Ш в а л ь б е. Гаўптман, сядзіце тут. Вам прыказвае старэйшы афіцэр.

Здаўлены крык з гары. Андрэй зарыдаў горлам. Швальбе кідаецца да яго і пачынае трэсці за рэбры.

Кажы хутчэй! Дзе брыгада, дзе атрад Каляды? Інакш, яна ўжо ніколі не будзе прыгожай.

А н д р э й. Жывёла! Не дачакаешся.

Салдаты сцягнулі з гары М а р ы с ю, яна з акрываўленым тварам.

Ш в а л ь б е. Ну, кажы ты, кажы, іначай я зараз закатую твайго мужа.

М а р ы с я. Андрэйка, сапраўдны муж, дарагі, даруй мне за гэтага мязотніка, за гэтага здрадніка. Зараз і ты гінеш... з-за мяне.

Ш в а л ь б е. Кажы, іначай яго павядуць.

М а р ы с я. Здраднік! (*Швальбе дае знак, Андрэя ўсцягнулі на гару.*)

Ш в а л ь б е. Зараз ён будзе крычаць, маладзіца. Вельмі будзе крычаць.

Стогн з гары.

Кажы зараз жа, дзе партызаны, дзе інсургенты?

М а р ы с я. Здраднік.

Ш в а л ь б е. Яму выкруцяць рукі, яго зробіць інвалідам, і сёння яшчэ нічога, а вось што я вам прапаную заўтра.

Стогн.

М а р ы с я. Андрэй, любы, маўчы! Не шкадуй мяне!

Ш в а л ь б е. Дзе інсургенты? Дзе Каляда?

М а р ы с я. Здраднік! І ты, грубая падла... я маўчу.

Швальбе б'е яе, яна падае. Салдаты сцягнулі ўніз А н д р э я. Ён хістаецца на нагах.

Ш в а л ь б е. Бачыш, яна ляжыць. Я зраблю такое дзесяць разоў – і тады яна памрэ. А ты, пакуль што, будзеш жыць. Адказвай!!!

А н д р э й. Эх, пан Швальбе, пан Швальбе! Як вам толькі не ганебна. На месцы вашага начальства я б у тры шыі пагнаў вас з працы. Год у нас, і так дрэнна ведаеце нашых людзей. Сталая істота, а крыцьць, тупае нагамі, як дурное дзіця, якое хоча па малой патрэбе. Сорамна! З дзяўчынамі ваюеце, хутка да немаўлят дойдзеце. Карыстаецеся сілаю.

Швальбе б'е Андрэя ў твар.

Ну вось бачыце, стаю. На дзяўчыну сілы хапіла, а тут – не. Нашых людзей кулакамі, сілаю – не пераканаеш. Яны такіх свалачут, як вы, за тысячу год ой колькі бачылі. І ніхто іх пакуль што не спудзіў да смерці.

Швальбе б'е зноў.

Ну, шчанюк, шчасце тваё, што мяне за рукі трымаюць. Я б табе даў раз, і былі б садухі – і ксяндза зваць не трэба, не тое што ты, авечая смерць.

Ш в а л ь б е. Яшчэ раз кажу, дзе хаваюцца гэтыя бандзюкі?

А н д р э й. Эх, камісар, камісар. У сябе ты быў папіхачом, хлопам, а тут з'явіўся ў чужую хату някліканы, няпрошаны, і вось тыраніш гаспадароў, з дзяўчынкамі ваюеш, паклаў ногі на наш стол, выпнаў гаспадара ў лес, ды яшчэ й бандзюком яго абzywаеш. Несумленна! Хто ж пасля такіх слоў выходзіць бандзюк, га?

Ш в а л ь б е. Я перад табою красамойстваваць не буду. Адно я абяцаю: скажаш – дам жыццё і табе і жонцы, не скажаш – заб'ю. І яшчэ перад смерцю пекла здасца табе раем. Вось.

А н д р э й. Так, мы хочам жыць, мы разумеем вартасць жыцця лепей, як такая амёба, як пан камісар. Але нас, відаць, выхоўвалі ў духу прыстойнасці. І мы добра ведаем, што калі грамадская адкрытасць – гэта дабрачыннасць, дык за Юдзін грэх, а асабліва перад такімі разлезлікамі, як вы, мала таго што нам плюнуць у твар, мы яшчэ і паважаць сябе перастанем. Так што з прапановамі вашымі ідзіце ў другое месца: мы нашым гонарам пастаўлены ў становішча, якое не адпавядае вашым жаданням.

І л ь з е н в е л ь д э (*цiха*). І вы не бачыце шматкаляровасці зямлі, якую збіраецеся пакінуць, не ведаеце, што акрамя чорнага і белага колеру, у якія вы фарбуеце свет, існуюць і іншыя?

А н д р э й. Па вашым тоне я бачу, што вы не зусім тое, што гэты гадавец. Пакуль яшчэ не позна, зразумейце, што ў белым колеры, у нас, па законах фізікі, змешчаны ўсе колеры зямлі, а вы чорны колер, нават і не колер, а проста адсутнасць святла, смярдзючая яма, бруд.

Ш в а л ь б е *(дае Андрэю ляпаса).* Хто кажа пра гэта? Дзікун? Скіф?

А н д р э й *(пагардліва).* Ваш метада пераконвання вы, напэўна, лічыце метадам культурнага чалавека, не скіфа, не дзікуна? Так, мы на такі ўчынак, біць звязанага, не здатны – мы, скіфы.

Марыся застагнала, села.

І біць дзяўчынак мы, скіфы, таксама не можам, слабых дзяўчынак з мужным сэрцам, галубак з ільвіным сэрцам. Мы ведаем, у іх слабыя костачкі – хрупкі – і няма. Таму мы лашчым іх, абараняем, носім на руках. Напэўна, у гэтым і ёсць розніца між такімі культурнымі людзьмі, як вы, і такімі скіфамі, як мы.

М а р ы с я *(абдымае калені Андрэя).* Муж мой! Я ганаруся табою.

Ш в а л ь б е. Круціце яму рукі, круціце! Я дачакаюся хвіліны, калі ён будзе скавытаць ад болю!

А н д р э й. Не, мы не тыя, што скуголяць. Мы сталі людзьмі. Мы сталі відушчымі, а вы, як тысячу год таму, ходзіце ў ідэйных шкурах. Тых, што сталі відушчымі, не загоніш у цемру, тыя, што ўваскрэслі, не паміраюць. Мы не дачакаемся хвіліны, калі будзеце скуголіць вы, але мы верым, вы будзеце скавытаць, як пабітыя сабакі, будзеце лізаць ногі нашы, бо вы толькі на гэта і здатныя. Перад намі – Камуна, перад вамі – магіла ганебна страчаных. Таму так памерці, як паміраем мы, вы не зможаце, – не!

Ш в а л ь б е. Маўчаць!!!

І л ь з е н в е л ь д э. Пан камісар, пакіньце гэтых людзей. Забіце іх, але не катуйце. Вы бачыце, з імі нічога нельга зрабіць.

Ш в а л ь б е. Маўчыце і вы. Я пераламаю гэтым паршывцам косці!

А н д р э й. А душу нашу зламаць нельга. Хто можа пахваляцца, што ён зламаў душу Адама новай зямлі, рускага, беларуса, – не такога, як гэты пчанюк, – сапраўднага чалавека. Нас у багне тапілі – мы заставаліся жывы, нас прыгняталі пад варожай пятой – мы жылі і паўставалі, у нас адбіралі мову – мы спявалі нашы песні, на нас ішлі навалаю – мы адказвалі Піленамі, Крутагор'ем і Грунвальдам, нас знішчаюць зараз – мы знішчаем вас. Сцеражыцеся, ёсць канец і нашаму цярпенню, цярпенню добрых, а калі пачынаем мы – свет саступае нам дарогу, адзін варты тысячы і рэкі нашы сплываюць чужынскай крывёй. Не выпрабуйце цярпення нашага. Я сказаў! Чуеце?

Ш в а л ь б е *(выцірае пот).* Д-добра. Ён зараз знаходзіцца ў стане экзальтацыі. Я пагляджу, ці так ён будзе адказваць заўтра. Адвядзіце іх у гэты пусты свіран, пастаўце самую моцную варту. Іх не навучылі мае кулакі – іх навучыць апошняя бяссонная ноч. І запамятайце, калі не перадумаеце, дык з першымі праменьнямі сонца вас будзе чакаць страга. Добра?

А н д р э й. Дарэмна стараецца. Адказ будзе той жа. Наш хлеб – гэта горкі хлеб, хлеб з крывёй і мякінай, але мы ганарымся... Мы простыя, мы нечыноўныя, мы – соль зямлі. Думаю, што гісторыя з гэтым млынам кажа сама за сябе: колькі гераізму з аднаго боку і колькі мязоты – з другога.

М а р ы с я. Мы не мяняем нашых думак па дзесяць разоў на дзень.

Ш в а л ь б е. Пабачым, што вы скажаце, калі загаворыць у час роздуму жаданне жывы.

А н д р э й. Жаданне жывы? Вы называеце жывцём жывцё здрадніка? Дзякуй вам.

Ш в а л ь б е. Маўчаць!

А н д р э й. Рота нам не замажаце. Вам, Швальбе, позна, вас чакае мыла і вяроўка, але вы, гаўптман, падумайце над тым, што значыць уцягнуць нашага чалавека ў мора гневу. О, які пярун гримне над вашай галавою, калі ўстане на ўвесь рост мой народ!

Швальбе дае знак. А н д р э я і М а р ы с ю павялі. Ш в а л ь б е ідзе за імі. У пакоі засталіся Ільзенвельдэ, Віктар, салдат.

Ш в а л ь б е. Фанатыкі! Зараз зламіць іх для мяне пытанне жыцця.
В і к т а р. Марыся! Андрэй! Даруйце мне! Я здраднік! Я Каін!

Пайшлі не адказаўшы.

І л ь з е н в е л ь д э (*ціха*). Яны быне паміралі так, каб не ведалі чагосьці.

С а л д а т. Дазвольце спытаць. Што рабіць з гэтым чалавекам?

І л ь з е н в е л ь д э (*абьякава*). З гэтым... чалавекам?.. Расстраляйце тут жа, зараз, ля грэблі. Падла можаце выкінуць у багнішча, я не пратэстую. Як кажа прымаўка гэтага народа: “Зраду прымаюць, а здрадніка вешаюць”.

В і к т а р (*цвёрда*). Пачакайце, я ведаю яшчэ аднаго, я трываю з ім сувязь.

І л ь з е н в е л ь д э (*тым жа тонам*). Я не жадаю чакаць. Мы – чума, але ёсць яшчэ ў некаторых нямецкае сумленне. Расстраляць! Эх ты... Такіх людзей.

Заслона

КАРЦІНА ВОСЬМАЯ

Каменны свіран млына на Сініх Вірах. Атынкаваныя мury там-сям аблупіліся, праглядае цэгла. Столь у некалькі скляпенняў. Проста перад гледачом акно, забранае кратамі. Злева – дзверы. На падлозе – свеча, поруч з ёю сена. На сене сядзіць М а р ы с я. А н д р э й ля акна кугакае савою. Крык трывожны, гучыць з пярэрвамі, з паўзамі.

М а р ы с я. Засталася якіх чатыры гадзіны. Як доўга і як мала. І мы пабачым дзень, сонца, наш млын. (*Расплакалася.*)

А н д р э й. Ну-ну-ну, нашго гэта, Марыська. Не трэба.

М а р ы с я. Як ён мог, як мог?!

А н д р э й. Э, плюнь, ну бывае з людзьмі. Не трэба, яму было горш, чым нам. Пакінь, Марыська. Бывае ж...

М а р ы с я. З табою не было. Сорамна мне, Андрусь... як сорамна мне!

Андрэй. І я не лепшы. Таксама дрэнны. Ведаеш, калі яны падступалі да Масквы, казалі, што нават узялі, я быў зняверыўся. Толькі і розніца, што я вырашыў тады маўчаць. (*Ціха, недзе крычыць сойка.*) Цяпер веру, хаця б нават да Урала мы адступалі, веру як ніколі.

М а р ы с я. Якія мы маленькія: дзве зоркі ў цемры, дзве кроплі ў пустыні.

А н д р э й. Зоркам лягчэй, бо яны ведаюць: недзе ёсць цэлыя сузор’і, кроплям лягчэй, бо недзе ёсць мора. Так і нам. А ты даруй мне, ва ўсім, што можа здарыцца, вінен толькі я.

М а р ы с я. Калісьці мне здавалася, што я кахала цябе... Потым з’явіўся той, але зараз я кахаю цябе сто разоў. Чаму ты не сядзеш зараз тут, поруч? Андрэй.

А н д р э й. Не трэба. Я ж даў табе слова.

М а р ы с я. Андрэй, о Андрэй!

А н д р э й. Маўчы, не вырывавай з мяне гэтага апошняга слова. Я ведаю, тут не я, а абставіны. Я не дарую сабе гэтага.

М а р ы с я. Андрэй, ты павінен падысці.

Андрэй падышоў і сеў непадалёку. Марыся абняла яго, Андрэй зрабіў спробу вызваліцца.

Не адштурхні мяне ў гэты апошні час.

А н д р э й. Каханая! *(Прыпаў да яе вуснай.)*

М а р ы с я. Ты разумееш? Якія ў цябе прыгожыя, мяккія валасы, якія моцныя рукі. Ну... Павінна ж я выправіць апошняю маю памылку на гэтай зямлі. Забудзем гэта! Каханы мой, любы.

Зацямненне. Цякуць хвіліны. У гэты час адны страляюць у друпіх, чалавек павісае на калючых драгах. Гэтых таксама павядуць на страту, але ўсё забыта. Цемра. За акном гукі летняй ночы, спявае салоўка, быццам няма муроў, крагаў, быццам вакол галіны і месячнае святло ляжыць на люстры ракі. І зноў святлее. Марыся ляжыць на грудзях Андрэя. Зноў крагы. Але рука ляжыць у руцэ, твар Андрэя на валасах Марысі.

М а р ы с я. Гэта – шчасце. Цяпер я ведаю. І засталіся, можа, якая гадзіна ці дзве. Як многа, калі ты поруч, калі я адчуваю кожную клетку цела твайго. Ты ахінуў мяне ўсю.

А н д р э й *(счасна)*. Марыська, любая, я не чакаў, не спадзяваўся. Нашто, чаму я такі шчаслівы?! Усё знікне, толькі мы адны, збітыя, абылганыя, мы застанёмся наvekі. Вось яны, вусны твае, косы твае, твае сумленныя, добрыя вочы. Дарагая мая, дарагі мне чалавек! Навекі, наvekі з табою, за кожную кроплю крыві тваёй – хоць на крыж.

М а р ы с я *(прыціснулася бліжэй да Андрэя, уздыхнула)*. Табе я б дала мора шчасця, толькі табе. Я б цябе кахала, я б цябе доўга, вельмі верна кахала, скупіла б усё.

Андрэй. А я б не даў ніводнай слязе змачыць гэтыя вейкі. Ніцая мая, ясачка мая, няўжо ёсць шчасце без гэтага жудаснага прывіду... І няўжо такія шчасныя людзі сварацца? Любая мая, яліначка.

М а р ы с я. Ты быў бы вельмі шчаслівы. Я ж не вінаватая, што яны забілі мяне тут, ля парога нашага шчасця, ля парога жыцця... Усяго толькі за стары млын мы памрэм, але як мне лёгка, як лёгка!

А н д р э й. Нічога, гэты стары млын, гэта наша радзіма, наша зямля, і мы біліся за яе год. Хто скажа, што мы дрэнныя воіны? Прыйдзе Радзіма і пабачыць нас не на полі бітвы, але таксама параненых. І скажа: вось ляжаць лепшыя дзеці мае, надзея мая. Яны біліся, яны перамаглі.

М а р ы с я. Сонца будзе. Будуць дзеці святкаваць Кастрычнік альбо Май. Дрэвы, кветкі, дзеці! Што будзе праз пятнаццаць – дваццаць – трыццаць год. Яны напэўна будуць вельмі шчаслівыя. Але няхай і не вельмі шчаслівыя, – няхай аглянуцца на нас. А потым будзе Камуна! Якая белая, якая блакітная, якая ззяючая далячынь! Маглі б і мы быць там. Вось я саджаю ў гародзе капустную расаду... А дзіцёнак, твой дзіцёнак, нябачны, ідзе за мною і выскубае яе за маёй спіною сваімі пальчыкамі. *(Заплакала.)* Ніколі, ніколі не будзе гэтага, не будзе гэтага дзіцёнка.

А н д р э й. Затое будуць у тых тысяч, якіх мы выратавалі. Вялікая армія... – не, не армія, яны пасля такога жаху ніколі не будуць ваяваць, ніколі. Няхай успомняць нас, няхай паглядзяць на нас, каб лішні раз зразумець, што нельга, бесчалавечна так рабіць. Не армія, проста вялікая чародка дзяцей, шумных, як вераб'і, вясёлых, замурзаных. Гэта таксама чагосыці варта.

М а р ы с я. Слухай, а можа, яны нас яшчэ выратуюць, га? Можа, прыйдучь? Так шкода жыцця, асабліва цяпер, калі ты поруч, лепшы хлопец на зямлі.

А н д р э й (*вызваліўся з яе абдоймаў, са стогнам кінуўся да акна, учапіўся рукамі ў краты*). Куга! Куга! Куга!.. Куга!

Чуцен далёкі спеў жаўрука. Андрэй прыслухаўся.

М а р ы с я. Яны?

А н д р э й (*апусціўся поруч з ёю, абняў*). Не, любая, гэта проста першы жаўрук. Ты таксама самая лепшая ў свеце, самая каханая. (*Лашчыць.*) Але нам не дапамогуць. Яны не ведаюць... І гэта лепей, бо ўсе сілы паклалі б яны на тое, каб нас вырагаваць. Шмат было б сірот. Яны не прыйдуць. Далёка нашы, далёка. Але я веру, мы будзем жыць вечным жыццём. (*Пачынае днець.*) Світанак новага дня. Хоць і на карчму падобная зараз наша краіна, хоць і плача яна крывавымі слязьмі, хоць і памірае яна ад пакут, але калі, калі мы не паміралі, калі не біліся?! З пакут і крыві паўстане радзіма наша. Памятаеш, як казаў Дантэ:

Мяне такой стварылі неба цені,
Што непарушна я пад градам мук
І ў полымя спускаюся нягленнай.

Што нам агонь? У нас моцны карак, мы здужаем усё. І памяць пра нас пройдзе праз стагоддзі. Кожны, як святыню, прыпомніць нас, простых плягнікаў, рыбакоў, дойлідаў, рабочых, песняроў, земляробаў.

Сонца ўзыходзіць. Праменні яго б'юць у акно, і недзе далёка спявае жаўрук.

М а р ы с я. Любы, як добра, як хораша мне.

А н д р э й. Птушкі спяваюць. Раса запаліла на дубах сотні ліхтарыкаў.

Знадворку нехта падбірае ключы, скрогаг замка, ляскае завала.

А н д р э й (*устае, падымае Марысю*). Ну што ж, хадзем (*цалуюцца*), пойдзем разам.

І так, шчыльна прыціснуўшыся адзін да аднаго, яны стаяць, і сонца залівае іхнія галовы.

М а р ы с я. І ўсё ж такі мы жывём. І будзем жыць вечно. Сонца маё! Зямля! Ты падтрымала нас у апошнюю гадзіну. Дзякуй табе.

Заслона

1957 г.

ЗАЎВАГІ ДЛЯ АРТЫСТАЎ

У гэтай драме дзве асаблівасці. Першая асаблівасць яе тая, што гэта драма рамантычная, дарэмна шукаць у дзеючых асобах (акрамя некаторых другарадных) рысы будзённасці. Другая асаблівасць тая, што ў драме няма галоўнага героя. Яна не называецца “Андрэй Лаўрановіч”, або “Пан Дзюбка”,

або “Сапраўдная гісторыя камандзіра Каляды”, хоць кожны з гэтых герояў можа прэтэндаваць на першае месца. Яна называецца проста “Млын на Сініх Вірах”. Гэта маленькая гісторыя маленькіх людзей, якія разам, баронячы жыццё партызанскай брыгады, сталі вялікімі. Гэта – гісторыя млына. Гісторыя невялікага ўчастка вялікай барацьбы. І таму людзі, якія дзейнічаюць у драме, прыходзяць і ўходзяць, мяшаюцца ў справу і паміраюць тады, калі прыйшоў іхні час, калі ніхто больш не можа іх замяніць, як і ў жыцці. Першую карціну можна было б таму назваць “Каляда”, другую – “Цыкмун Асінскі”, трэцюю – “Варагі” або лепей “Немцы”, чацвёртую – “Тэкля Каваль”, пятую – “Пан Дзюбка”, шостую – “Абаронцы млына”, сёмую і восьмую – “Марыся і Андрэй”. Але няправы будзе той, хто абвінаваціць драму, кіруючыся гэтай прычынай, у шматковасці. Смалта, якая ўваходзіць у мазаіку, яшчэ не мазаіка, але, разам з іншымі каменьчыкамі, стварае яе. Кожны з герояў гэтай драмы таксама не герой паасобку. Галоўным героем гэтай драмы я жадаў зрабіць народ, добры і памяркоўны да сяброў, люты і бязлітасны да ворага, народ з аналітычным розумам Каляды, в мудрай іроніяй Цыкмуна, з дзівацкім скепсісам і бязмернай любоўю да Радзімы Дзюбкі, з таямнічай змрочнасцю Тэклі Каваль, з пяшчотнасцю Марысі і нязломнасцю Андрэя. Як мне гэта ўдалося – няхай судзяць іншыя. Але я, калі пісаў, бачыў перад сабою гордае і магутнае племя, адзінае ў мностве сваім, бачыў сугыкненне двух сіл, жорсткую бітву будучай Камуны з цёмным мінулым, бачыў усю непаўторную прыгажосць душы народнай і прыгажосць нашай зямлі: яе смалістых лясоў, яе лясных рэчак, якія зараслі белымі лілеямі, прыгажосць старога млына на адной з такіх рэк і людзей, якія біліся за яго, біліся за наш горкі, за наш ваенны хлеб, за нашу будучыню.

А цяпер некалькі слоў наконт дзеючых асоб. Перш за ўсё Асінскі. Гэта чалавек своеасаблівай філасофіі, трошкі скептык, адзін з тых “нязносных” людзей, якія да ўсяго падыходзяць з іроніяй, але ў душы самыя лепшыя людзі, якіх толькі можна ўявіць. Ні ў якім разе не трэба яго рабіць “фальклорным дзедам”, хоць у ягонай мове ёсць фальклорныя звароты. Ён усё ж такі рабочы, хаця і з сялян.

Змест

Кастусь Каліноўскі

Званы Віцебска

Калыска чатырох чараўніц

Маці Ёрагану

Млын на Сініх Вірах

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год